

Тошкент
Ғафур Ғулом номидаги
бадний адабиёт нашриёти
1968

عبدالرحمن الشقاوى

الأرض

رواية مصرية

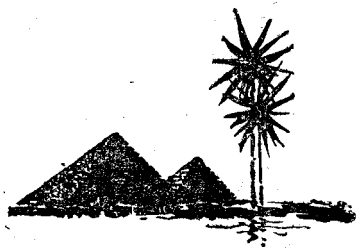
ترجمة عصمة عبد الله
وشاكر م شامس
وتصوير للرسم سينيسكى

АБДУРАҲМОН АШ-ШАРҚОВИЙ

Ер

РОМАН

Абдурахмон аш-Шарқовий Бирлашган Араб Республикаси адабиёти ва умум араб адабиётининг кўзга кўринган ёзувчиси. У «Пуч қалблар», «Пастқам кўчалар» каби қатор романларнинг автори. «Ер» фақат Мисрда эмас, бутун араб мамлакатларида камбағал деҳқонлар ҳаётини акс эттирувчи бирдан-бир йирик реалистик асардир.

Асарни ўқир экансиз эзилган деҳқонларнинг аянчли ҳаёти, бир ларча ер учун, эрк учун, ҳақиқат учун курашлари, содда ва ҳақиқий ишқ-муҳаббатлари беихтиёр қамраб олади кишини. Китобхон ўша ерда, улар билан бирга жафо чекаётгандай ҳис қилади ўзини.

Арабчадан
ШОИКРОМ ШОИСЛОМОВ
ВА
ИСМАТИЛЛА АБДУЛЛАЕВ
таржима қилган.

Бу саҳифаларда узун бир ривоят ҳикоя қилиб бериш ниятида эмасман. Бировнинг бошидан кечирганларини, ёхуд ўз хотираларимни баён қилиш мақсадим ҳам йўқ. Лекин мазкур китоб бобларида жўш уриб турган лавҳаларни тўқиб чиқардим деб заковатли ўқувчини алдашни ўзимга эп кўрмайман ҳам. Мен ҳикоя қилмоқчи бўлганим кишиларнинг ҳаёти билан тўла-тўқис таниш эмасман. Чунки биз мисрликлар ҳали бирор кишининг мукамал ҳаётини қиссасини билмаймиз. Мисрда ҳаётини қиссалар фавқулодда юз берадиган қўзғолонлар туфайли тўсатдан пайдо бўлади ва тезда эскириб қумга сингиб кетган сув каби йўқ бўлиб кетади.

Васифа, Абдулҳоди, Хазра, Илвоний, Муҳаммад Абу Сувайлим, Шайх Юсуф, Шайх аш-Шиновий, Муҳаммад афанди, Шайх Ҳасуна ва қишлоғимда мен таниган бошқа эрақ, аёл ва болалар ҳаёти мазкур китобда жамланган.

Васифанинг ҳаёти билан қачон қизиқа бошлаганимни эслай олмайман. Бошланғич мактаб шаҳодатномасини олгандан кейин ёзги таътилни ўтказиш учун Қоҳирадан қишлоққа қайтдим. Қалта иштоним ва олди ёпиқ нимчам устидан оқ шоҳи халатни кийдим. Сўнг оёғимга қизил шиппакни илганимча қишлоқ кўчасидан мағрур бораётган эдим, одатда бирор қиз ҳақида олди-қочди гап қилишни унча хуш кўрмайдиган ҳамқишлоқ тенгқурларим Васифа ҳақида иштиёқ билан ниманидир шивирлашаётганини эшитиб қолдим...

Қишлоқда сўнгги йигирма йил ичида содир бўлган ҳодисаларни батафсил билардим. Эсимни танибманки, успи-рин ўғил-қизлар ҳар йили иш ахтариб шаҳарга жўнаб кетишади. У ердан ранглари аввалгидан ҳам баттароқ сарғайиб, озиб-тўзиб қайтиб келишади. Баъзиларининг омадлари келиб шаҳарда узоқ қолиб кетишар, кейинчалик булар ҳам қишлоққа қайтиб келишиб йўқчиликдан гиёҳ териб ва илдизларни ковлаб еб бир амаллаб кун кечиришарди.

Очлик бутўн мамлакатни қақшатган ўша дамларда қишлоқ оч-юпунлари бир бурда нон учун уззу кун тер тўкиб ишлашга жон-дил билан рози бўлишарди.

Аҳвол ана шундай оғир эди. Узига тузукроқ хонадонларнинг йигитлари ҳам кўзга кўриниб қолган қизларга уйланишни аҳён-аҳёнда орзу қилиб қолардилар. Қиз уза-тилиб, куёвнинг уйига гулдор сандиқ олиб борилган кунининг эртасигаёқ, унга уйланиш орзусида юрган йигитларнинг шивир-шивири тинчиб қоларди. Эрталаб келип хина қўйилган нозик қўлида кўзачаси билан анҳордан сув олиш учун чиққанда уни томоша қилгани борардик.

Мен қишлоқда бир парча ерга эга бўлган камбағал фаллоҳларнинг кўпини билардим. Улар боқимондалардан қутулиш учун умр бўйи тер тўкиб ишлардилар. Солиқ ундирувчилар уларга ҳеч тинчлик бермас, ерларингни хатлаб кетаман, ким ошди қиламан, деб қўрқитгани-қўрқитган эди.

Қишлоқда яна бир тоифа кишилар бор. Булар чорикорлар, уларнинг ерлари ҳам, ташвишлари ҳам йўқ. Бировнинг ерини тортиб олишадими, хатлаб кетишадими, уларга барибир, ишқилиб иш топилса, қоринлари тўйиб кунлари ўтса бўлди. Ҳеч кимни писанд қилишмайди, солиқ йиғувчи ёки полициячини кўриб қолишса масҳара қилиб кулишдан ҳам тойишмайди.

Лекин ҳеч бир воқеа ҳам қишлоқларим диққатини Васифа воқеасидек тортган эмас, уйланиш маросими ҳам, мол-мулк талашишлар ҳам, хонавайрон бўлганларнинг ерларини ким ошди қилиб сотиш можаролари ҳам бунчалик достон бўлмаган эди.

Шу ёзги таътил вақтида Васифа ҳақида шунчалик кўп гап-сўз эшитдимки, асти қўяверинг. Даътавал уни танимабман ҳам...

Болалар ҳар ёз қайтганимда Қоҳира ҳақида сўрайвериб ҳол-жонимга қўйишмас эди. Аммо бу гал негадир ундай

қилишмади. Улар инглиз тилида сўзлаб беришимни, инглизларга тақлид қилиб кулишимни, ҳатто инглизча китобларимни очиб кўрсатишни илтимос ҳам қилишмади.

Кун ботиш пайти эди. Ҳаммамиз анҳор бўйлаб кетган катта йўлда, баққол шайх Юсуф дўконига яқин жойда сўзлашиб тургандик. Болалар бири олиб, бири қўйиб Васифа қиссасини менга сўзлаб беришарди.

Енимда турган бир боладан:

— Васифа ким ўзи? — деб сўрадим.

У кул ранг жуң дўпписини бошига қаттиқ бостириб:

— Ана холос, ёдингдан кўтарилипти-да? Қоҳирада юриб Васифани ҳам унутиб юборибсан, — деди.

Болалар таънадор кулиб қўйишди.

Ҳа деганда эслаёлмаганимдан энсаси қотган иккинчи бир бола қошини чимириб, тупугини ютди-да:

— Тўрт-беш йил илгари анҳорда кун бўйи биз билан чўмилиб юрадиган Васифани энди танимай қолибсан-да, — деди.

Худди чоллардек узун ҳассага таяниб олган учинчи бола дона-дона қилиб:

— Эй, қойилман-э, Васифани унутибсану, ҳозир у марказдан қайтиб келганича йўқ, — деди, сўнг гарданини қашиб менга таажжуб билан қаради, — ҳали ҳам эслай олмаяпсан шекилли? Ахир, Васифа ўзингнинг «қаллиқчанг» эди-ку.

Болалар қаҳ-қаҳлаб кулиб юборишди... Уларга қўшилиб мен ҳам кулдим. Васифа билан ўртамизда бўлиб ўтган воқеа бирдан эсимга тушди.

Бу воқеа бошланғич мактабга ўқишга кирмасимдан бир йил чамаси илгари бўлиб ўтган эди. Қишлоқ четида ариқ бор эди. Биз унда ҳар куни зериккунимизча чўмилганимиз чўмилган эди. Ўзимизни жинга ўхшатамиз, деб баданларимизни тупроққа белардик, бош ва юзларимизга лой чаплардик, сўнг кичиккина ариққа сакраб, сувга шўнғирдик. Қий-чувимиз яқинимизда қанотларини қоқиб гағалашаётган роз ва ўрдакларнинг шовқин-суронига қўшилиб кетарди.

Бир кун одатдагидек пешин намозидан илгари ҳаммамиз ариқ бўйида тўпландик. Ҳали кийимларимизни ечганимиз ҳам йўқ эди, Васифа:

— Болалар! Анҳорда чўмилмаймизми? — деб қолди ва бемалол чўмилса бўладиган саёз ерларини биламан, деб қасам ичди.

Гарчи ўша кунларда биз анҳорда чўмилишни ва катталардек нариги қирғоғига сузиб ўтишни ҳавас қилсак ҳам, бунга юрагимиз дов бермасди.

Васифа ҳаммамиздан каттароқ, биз билмаган кўп нарсалардан хабардор эди: у анҳорнинг саёз ва чуқур жойларини яхши биларди, кўзачасини кўтариб сувга борар, катта аёллардек кўзачага сув тўлдириб қайтарди. Қўрқмай тутга чиқиб пишган шохларини силкитарди. У зағалланга чиқишдан ҳам тоймас, тугмага ўхшаш данакларидан юлиб тушиб маржон ясаб берарди, у Абдулҳодидан ҳайиқмай анжирига лип этиб чиқарди-да, хом-хатала мевасидан териб тушиб ҳаммамизга бўлиб берарди. Биз билмаган кўп нарсаларнинг сирини айтиб бериб, ҳаммамизни қойил қолдиргани қолдирган эди. Койиган кишиларга қўрқмасдан сўз қайтаришни, кези келганда қарғашни ҳам ўринлатарди.

Бу гал анҳорда чўмилишни таклиф қилиши биланоқ, суюниб ўша томонга югурдик. Чунки анҳор анча кенг, истаганча қулочкашлаб сузиш, ҳатто катталардек орқа билан ўмбалоқ ошиш мумкин эди. Ташландиқ чархпалак яқинига етиб келгач, ечина бошладик. Орамиздаги болалар ва қизлар жуда ёш бўлиб, фақат Васифагина кўзга кўриниб қолган, тарам-тарам қовурғаси тепасида кўжраклари бўртиб турарди. Аёллар тусини олган Васифанинг баданига кўз қиримиз билан ўғринча қараб қўярдик.

Кийимларимизни ечиб дарахт остига қўйдик. Сўнг сувга тушиб, аввалига бир оз ҳайиқиб турсак-да, кейин қий-чувлашиб, тўс-тўполон ичида шўнғиб кетдик. Бахтга қарши, кўза кўтариб сувга келган аёллардан бири бизни кўриб қолди. У кўйлагининг узун этаklarини кўтарганча ҳаллослаб чопиб келди. Васифани бош айбдор деб ўйлади шекилли, тутиб олиб сонини чимчилай бошлади:

— Чиқ, уятсиз... ўғил болалар ичида нима қилиб юрибсан.— Васифани бирор киши койиса ўчакишадиган одати бор эди. Бу сафар ҳам шундай бўлди:

— Оббо сен-е, нима ишинг бор? Кимсан ўзи менга, отаммисан ёки онаммисан? Мен билан ишинг бўлмасин, уришга ҳаққинг йўқ... Мен миршаббошининг қизи бўлман,— деди у.

Шу вақт бошқа бир хотин:

— Ҳой бетавфиқ, энди ёш бола эмассан, балоғатга етиб қолдинг, Хазрадан ҳам бетга чопар бўлибсану,— деб унга бир чангал лой отди.

Васифа бўш келмади:

— Энди сен қолувдинг манга тегмаган, совуқ!

Биз Васифанинг журъатига таажжубланиб, сувда қимирламай турардик. Шу пайт учинчи бир хотин «кийимларингни қишлоққа олиб кетиб, бир ҳаммангни яланғоч қолдирмасамми», деб дарахт томон юрса бўладими? Ҳаммамиз қўрқиб сувдан югуриб чиқдик, хотинлар яна Васифани қарғашга тушиб кетишди.

Васифа етиб келганда кийимларимизни аллақачон кийиб бўлган эдик. У менга:

— Амакиваччанг Абдулҳодининг чархпалаги томонга борамизда, у ердаги анжирзор салқинида маза қилиб ўйнаймиз?— деди.

Бу таклиф жуда ёқди, амакиваччаннинг чархпалаги томон чопдим, орқамдан бошқа болалар ҳам югуришди.

Васифа биздан анча ўзиб кетди, фақат ариқ бўйидаги чархпалакка етгандагина тўхтаб, қуриган дарахтга суянганича бизни кутиб турди. Уша ерда анжирзор орасида пастқамгина намозгоҳ ҳам бор эди.

Абдулҳоди узоқда ер чопарди. Биз Васифанинг атрофини ярим доира шаклида ўраб, бу гал қандай ҳунар кўрсатишини сабрсизлик билан кутардик.

Васифа Абдулҳодига қараб, ўзича:

— Худога шукур... Ҳали тушки овқатга чиқмаган экан,— деб қўйди.

Кейин у ёқ-бу ёққа аланглаб, Хазрани сўради. Болалардан бири:

— Бугун Хазра бир тўп болалар билан Маҳмудбекнинг даласида пахта қурти теряпти,— деди. Васифа хўрсиниб тупугини ютди-да, ҳаммамизга назар ташлади.

Биз ҳамон нима ҳунар кўрсатишини кутиб турардик... ахир у кўп нарсани билади-ку.

Лекин бу гал ҳеч қандай ҳунар кўрсатмади, фақат ўз кўзи билан кўрган бир воқеани ҳикоя қила бошлади, холос. Куни кеча унинг опасини иқлим марказида яшовчи, узун кўйлақ устидан нимча ва тарбуш¹ кийиб юрадиган бир қишлоқи йигитга узатишибди. Опасини одат бўйича келин-куёв учун ҳозирланган хонага олиб киришибди. Васифа ҳам Хазрани ёнига олиб, келин ўтирган хонага суқулиб кириб олибди. Ҳамма куёвни кутиб турар экан.

¹ Т а р б у ш — бош кийим.

Шунда куёв узун шоҳи кўйлагини ҳилпиратиб тўқ сариқ тарбушини чаккасига қўндирганича кириб келибди-ю, лекин одат бўйича қўлида оқ дастрўмол олиб кирмапти.

Келиннинг онаси, янга ва ёш қизлар билан лиқ тўла хонани кўрган куёвнинг жаҳли чиқиб, ҳаммани ҳайдаб чиқарибди ва келин билан ёлғиз ўзим қолишим керак, дебди. Янга юзини юлганича хонадан чиқиб, келиннинг отаси миршаббошига куёвнинг ножўя қилиқларидан шикоят қилибди. Муҳаммад Абу Сувайлим газаб билан хонага кириб, куёвнинг юзига бир тарсаки туширибди-да, келин олдига барча таомилга риоя қилиб киришни талаб қилибди.

Бир оздан кейин янга қайтиб кирибди ва куёвнинг бармоғига оқ рўмолча ўрабди. Васифа билан Хазра ҳам секин-аста яна хонага кириб олишибди.

Юракларимиз гуп-гуп уриб Васифанинг ҳикоясини зўр иштиёқ билан тинглардик. Унга яқин жойда ўтирган бўлсак ҳам, ҳарчанд янада яқинроқ желишга ҳаракат қилардик. У эса катта-катта кўзларини мағрурона қисиб, лабларида энгил табассум билан ўз ҳикоясини давом эттирарди. Биз бўлсак, опаси, куёв ва оқ рўмолча ҳикоясини охирига етказишни сабрсизлик билан кутиб унга суйкалар, бир-биримизни туртжилашардик.

Васифа давом этиб, опасининг бақиргани борми, қонга беланган оқ дастрўмолни куёв эшик олдида турганларга ташлагани борми, одамлар хурсанд бўлиб қийқириб юборишгани борми, қонга беланган оқ дастрўмолни ўспиринлар хурмо шохига илиб, қишлоқ кўчаларида «оҳ, қандай софлик» деб овозлари борича қичқирганлари борми, тўда-тўда хотинлар қўлларини баланд кўтариб чапак чалишгани борми, бошларини чайқаб шўх оҳангда:

Айтнинг қиз отасига
Бағрига қўнмасин ғам.
Кўнгли тушлик тусаса,
Еяберсин хотиржам.
Қизи экан иффатли,
Юзимиз қилди ёруғ, ҳо
Юзимиз қилди ёруғ...

деб барала қўшиқ айтишгани борми, хуллас ҳеч нарсани қолдирмай ҳаммасини ипидан игнасигача айтиб берди.

Хикоя тугагач, ҳаммамиз жим бўлиб қолдик, баъзи болалар намозгоҳ яқинига бориб анжир соясида ўтиришга арзирли салқинроқ жой излай бошладилар.

Шу чоқ Васифа тўсатдан:

— Келинглар, «тўй-тўй» ўйнаймиз,— деб қолди. У шундай деди-ю, жавоб кутиб турмай иштирокчиларни ажратишга киришди. Келин ролини ҳеч сўзсиз ўзи олди. Келин янга ролини бажара оладиган қиз ташлашга ўтди. Аммо ҳеч ким унинг кўнглига ёқмади, шунда у, қани энди ҳозир Хазра шу ерда бўлса, деб афсусланди.

Ниҳоят янга роли бир қизга топширилди. Куёв ролига эса мени муносиб кўрди. Чунки мен иқлим марказига бориб келиб тураман. Бунинг устига акаларим пойтахтда ўқишади, бошқаларнинг мен билан тенглашишига йўл бўлсин. Гўшанга вазифасини намозгоҳ бажариши керак эди. У хонақоҳга кирди, орқасидан «янга» ва охирида мен кирдим.

Бошқа болалар эса ташқарида қолишди: қизлар қий-қириб ашула айтишар, болалар эса тут дарахти шохидан ишланган кичкина таёқларни кўтариб бир-бирларига имлашганча бизни кутиб туришарди.

«Тўй-тўй» ўйинини охиригача давом этдиришга тайёр турган бўлсак ҳам, тўсатдан шайх аш-Шиновий келиб қолиб ишнинг белига тепди. Аввал ташқарида нимадир гурсиллади, сўнг бесўнақай ташланган оёқ товушлари эшитилди.

Бир лаҳзада ҳамма довдираб қолди.

— Шайх аш-Шиновий...

Кўрқиб кетган болаларнинг:

— Югур, қочсанг-чи! Жанобимиз яхши одам. Йўл бер,— деган пайдар-пай қичқириқлари эшитилиб турди. Сўнг дўриллоқ овоз болаларга панд-насихат қила бошлады. Мен бу овоз эгасини билардим. У шайх аш-Шиновийники эди. Мактабда ўқиганимда шайх худди мана шундай дўриллоқ овоз билан тахталарга ёзилган ривоятларни ўқиб кўрсатарди.

Шайх аш-Шиновий қишлоқнинг ягона уламози бўлиб, муфтиликни ҳам, хатибликни ҳам ўзи бажарарди. Никоҳ ўқиш, болаларни ўқитишдан ташқари, дин масалаларида катталарга фатволар берар, йўл-йўриқ кўрсатарди. Мешдек шишган қорни узун гавдасига ярашиб тушган шайх текин ошни жон-дилидан яхши кўрар, ҳеч бир мавлуд ёки маросим унинг иштирокисиз ўтмасди. Биз ёш болалар,

агар унга ҳўжиз берилса ҳазм қилиб юборади, деб ўйлардик. Ҳамма у билан худди ўз қадрдонидек омонлашарди. Уқиб юрганда мавлоно аш-Шиновийнинг калтагини емаган бирорта одамни қишлоқдай топа олмайсиз. У бола-ларни койий бошлади:

— Қандай бетартиб болаларсиз, намозгоҳ олдида ҳам ўйнайдими одам. Ахир уни ифлос қилиб юборасиз-ку. Ота-оналарингизга айтсам, нақ қулоқларингизни кесиб ташлашади!

Болаларнинг қий-чуви тинди, шайх тасбеҳ ўгираётган бўлса керак, бир маромда қайтарилаётган муқаддас сўзлар эшитила бошлади. У бир томоқ қириб олди-да, тупурди ва кавушини ечиб намозгоҳга кирди... Шамол тупугини учуриб бизнинг юзимизга урди.

Бизни — Васифа, кичкина янга ва куёв бўлмиш мени шайх роса калтакласа керак деб, қўрқувдан деворга ёпишганимизча кичрик қоқмай қотиб турардик. Намозгоҳ ичига тўшалган хурмо барглари тагига яширинмоқчи бўлди-гу, лекин улгуролмадик. Шайхнинг кўзи бизга тушиши билан ранги ўчганча бўзрайиб тикилиб қолди... Қўрқувдан кўзлари ола-кула бўлиб кетгач, чол у ёқ-бу ёққа аланглаб, кетига қайта бошлади. Васифанинг ярим ёзилиб кетган сочларига қараб бошини чайқади, қўрқиб орқага тисланиб бораркан, титраётган лаблари дуога келиб гўдирлади:

— Худоё, инсу жинслардан, шайтоннинг васвасаларидан ўзинг омон сақлагин!

Менинг томоғим қуриб қолди, қўрқувдан Васифанинг пинжигга тикилдим, кичкина янга эса менга ёпишди... Васифа йиғи аралаш сўз қотди:

— Жаноби шайх, мени кечиринг... Мен ҳеч нима қилганим йўқ, у «юр Васифа, куёв-келин ўйнаймиз», деб олиб келган эди.— Ростмана одамнинг товушини эшитган шайх ўзини тутиб ўшқирди.

— Бу сизлармидингиз ҳали. Оббо тўнғизчалар-эй... Ҳозир ҳаммангизни анҳорга ташлаб юбораман.

Унинг овози борган сари кўтарилмоқда эди.

Ваҳимага тушдик, ростдан ҳам анҳорга улоқтириб юборса-я...

Биз ҳамон «келин-куёв» ҳолатимизни бузмай турар эдик. Мен Васифадан ёрдам сўрагандек уни қучоқладим, у ҳам нажот тилаб ўзини менга отди, кичкина янга ҳам пинжimizга тикилди. Шайх бармоғини бигиз қилиб дўқ урди:

— Яна менинг олдимда-я?.. Худди рўпарамда-я? Вой,

нобакор кофирлар-ей. Йўқолинглар бу ердан, йўқолинглар!— Кейин шўрим қурсин, дегандек икки қўлини бири-бирига урди ва бошини сарак-сарак қилиб дод солди:

— Бу юртимизга бир бало бўлди. Каттадан-кичик — ҳаммаси ахлоқсиз бўлиб кетяпти. Худо, ўзинг паноҳ бер. Ҳой Абдулҳоди... Абдулҳоди дейман... Бу ёққа кел!— Биз қўрқувдан нима қилишни билмай қолдик. Ҳозир у етиб келади-ю, теримизга сомон тикади.

Шайх лаби лабига тегмай бидирлаб кетди:

— Чошгоҳ вақтида бу болалар нега ухлашмайди? Айни дам оладиган пайтда нега анҳор бўйига чиқишади? Еки сизларни жин чалиб кетсинми? Қани энди жин чалиб кета қолса бу бетамизларни!

Биз, ёш болаларни чалиб кетиш учун пешин вақтларида анҳор бўйида кўринадиган жин тўғрисида кўп нарса эшитгандик; ёлғиз кетаётган болани кўрганда, у қизил бармоқлари билан «бу ёққа кел, пишган хурмо бераман» деб чақириши, болани сувнинг тагига олиб қочиши, шундан кейин у ҳеч қачон юқорига қайтиб чиқмаслиги ҳақидаги гапларни ҳам билардик. Шунинг учун ҳозирги қўрқинчимиз жиндан эмас, шайхнинг ўзидан эди.

Шайх бўйини чўзиб қайтадан Васифага қаради. Қўрқувдан тошдек қотган қиз ҳамон ўша ҳолатда турарди. Шайх бошини чайқаб яна қўлини бигиз қилди.

— Вой, юзи қора-ей! Бўйингни қара, узатилиш олдида турибсан-а?

Сўнг бўйини чўзиб ҳаммамизга ўшқирди.

— Чиқинглар тезда ташқарига! Намозгоҳни булғатдинглар... Ҳов анави девор орқасига ўтинглар!

Ташқари чиққанимиздан кейин Васифадан сўради:

— Кимнинг қизисан ўзи?

Қалт-қалт титраётган Васифа зўрғагина:

— Миршаббошининг қизиман,— деб жавоб берди.

— Муҳаммад Абу Сувайлимнинг қизимисан? Байбай бетинг қурсин. Ота-онангга ўхшамабсан-да.— Шошапиша етиб келган Абдулҳоди қўлининг орқаси билан пешана терини артаётиб сўради:

— Ўзи нима гап, тақсир?

Шайх жавоб қайтаришга улгургани ҳам йўқ эди, Абдулҳоди мени кўриб қолди ва таажжубланиб лабларини қимирлатди:

— Айни ухлайдиган пайтда, бу шумтака нима қилиб сандироқлаб юрибди?

Шайх кўрганларини сўзлай кетди. Мен гоҳ хижолат чекардим, гоҳ қўрқувдан юрагим орқамга тортарди. Шайхнинг гапларидан Абдулҳодининг кулгиси қистади. Мени мазах қилиб сочларимдан тутамлади:

— Кеча тухумдан чиқиб бугун куёв бўлишни кўнги-лари тусабди-да.

Шайх аш-Шиновий кулмас, отам менинг тарбиямга аҳамият бермагани тўғрисида оғзига келган гапларни аямай вайсарди.

Шайхнинг оғзидан тобора ғалати сўзлар чиқарди. Биз биринчи марта фаҳш, зино каби сўзларни эшитдик. Шайх бизга, зино кишини хонавайрон қилади, деб тушунтирди.

Шайх дўзах, зино ва хонавайронлик тўғрисида гапирётганда, Абдулҳоди ердан узун бир таёқни олиб Васифани савалай кетди:

— Майли, у-ку ҳали ёш бола, бундай гапларнинг фаҳмига етмайди, уятни тушунмайди, лекин сен бўйининг узилгур-чи? Бир уйни обод қиладиган қизсан-а! Шу ўйиндан бошқаси қуриб қолганмиди. Бундай шарманда ўйинни-ким қўйибди сенга?

Абдулҳоди Васифани савалаётган пайтда, янга ролини бажарган қиз шаталоқ отганча қочиб қолди. Абдулҳоди ердан битта хом гишт олиб унинг орқасидан ирғитди:

— Тўхта! Ҳа, безгакка йўлиққур!

Лекин «кичкина янга» белини ушлаганча вой-войлаб югураверди, орқасидан Васифа ҳам жўнаб қолди. Вақтдан фойдаланиб, мен ҳам жуфтакни ростладим. Васифа шайх ва Абдулҳодидан ҳийла узоқлашгач, қарғай бошлади:

— Қўлинг сингур Абдулҳоди, худонинг сенга ҳам, шайхнингга ҳам атаган жазоси бордир. Илоё якковнинг қўш мазор бўлгин!

Қочиб кетаётиб ваҳимага тушдим. Дўзах ўти ва уйларнинг вайрон бўлиши тўғрисида оғиз кўпиртириб гапирётган шайхнинг ваҳимали овози ҳамон эшитилиб турарди, бўртиб чиққан қип-қизил чаккалари кўз олдимга келиб юрагим жигиллаб кетди.

Шайх аш-Шиновийнинг бизга мунчалик жаҳл қилиш-лик сабабини тузукроқ фаҳхламаган эдик. Биз гоҳта қувониб ўйнаётган эдик. Мен, Васифа ва кичкина янга намозгоҳ ичида туриб шодиёна кулишардик, ёш болалар бўлса пастак девор орқасида севинишиб ашула айтишар-

ди. Биз шунчалик маломатларга қолишимиз, дўзахга тушишимизга сабаб бўларлик даражада гуноҳ иш қилиб қўйишимиздан мутлақо беҳабар эдик.

Бир вақтлар отам: «Ёлғон гапирмагин, ёлғончилар ўтда куйдирилади», деган эди. Шундан бери мен ҳеч ёлғон сўзлаган эмасман. Аммо ёлғон гапирса ҳам, ҳеч нарса бўлмаган ёки ёлғон гаплари билан бировларнинг ўтга тушишига сабаб бўлган, ёхуд тўғри гапириб ўтда куйган кишилардан кўпларини учратганман. Ҳар ҳолда, ёш болалар ўйин туфайли ўтда ёндириладилар, деган гапни ҳозиргача ҳеч кимдан эшитганим йўқ.

Бу ҳақда отам ҳам ҳеч нарса демаганди. Уша кун кечқурун шайх аш-Шиновий бизнинг уйимизга келиб, отамнинг қулогига қандайдир сирли сўзларни шивирлади, кетаётганда овозини чиқариб азиз-авлиёларга атаб бир худойи қилиб юбориш кераклигини айтди... Отам розилик билдириб бош силкитди, сўнг мени олдига чақириб олиб роса савалади. Нима учун дўппослаётганини айтмасам ҳам, калтақ ейишим сабабини дарров пайқадим. Шушу қайтиб бундай ўйин ўйнамадим. Бу ўйин менга худди ёлғон гапиришга ўхшаган бир гуноҳдай, агар уни ўйнасам, ўтда ёндирилишим мумкиндай туюларди. Лекин бошқалар ҳам шундай ўйинни ўйнашган-ку, нима учун улар ўтда ёнмай, аксинча, ўзгаларни ўтга ташлаганлар.

Мен бу масалаларни отамдан сўрай олмасдим. Васифа кўп нарсалар сирини билгани учун, ундан сўрамоқчи бўлдим-ку, лекин қайтиб учратмадим. Васифа пешиндан илгари канал томонга чиқмайдиган бўлиб қолди. Авваллари оқшом пайтлари у остонага ўтириб кичкина жомчани чалиб ашула айтарди. Биз унинг атрофига турнақатор йиғилишиб мароқ билан тинглар ва баъзан бирга айтишардик ҳам. Энди Васифа остонада ортиқ кўринмасди.

Айтишларига кўра, ота-онаси унга шомдан кейин кўчада ўйнашни ман қилишган. Миршаббоши Муҳаммад Абу Сувайлим намозгоҳга болалар кирмасин учун баланд девор айлантириб, эшик қуриб қўйишни Абдулҳодига топширган.

Шу воқеадан бир йил ўтгач, бошланғич мактабга кириш учун имтиҳонларга тайёрланиш мақсадида акаларим ёнига, Қоҳирага жўнадим. Ёзнинг бошларида қишлоққа қайтиб келганимда, Васифа вилоят марказига, опасининг ёнига кетиб қолган экан. Опасининг эри у ердаги маҳсус қишлоқ хўжалик мактабида хизмат қилар экан.

Орадан тўрт-беш йил ўтди. Мен бошланғич мактабни тамомладим. Ёзги таътил бошланиши билан китобларимни орқалаб, қишлоққа қайтиб келдим. Энди сонавияга¹ киришни, узун шим, кичкина чиройли чўнтаклари бор костюм, шамолда ҳилпираб турадиган галстук тақишни ва туфли кийиб юришни орзу қила бошладим.

Бошланғич мактабни битирганим ва энди бола эмас, йигитча бўлиб қолганимни ҳисобга олиб, кунлик харажатларимни ойлик харажатларга айлантириш масаласини отамдан сўраб беришни онамдан илтимос қилдим, сўзимни қайтармасин деб онамнинг қўлларини ўпиб, ялиниб-ёлвордим. Турли ўйлар менга тинчлик бермас эди... Костюмимнинг кичик ички чўнтаги тўла кумуш тангаларни ушлаб кўриш учун қўлимни секин чўнтагимга соламан, қўлга қандай яхши уннайди-я, қандай ёқимли жиринглайди...

Соат тақишни ҳам орзу қилардим, бу ҳақда ҳам онамга айтдим. Онам менинг ёшимдаги болаларга соат ярашмаслигини, соат тақиш худди соч қўйишга ўхшаган нарса бўлиб, катта акаларим каби олий мактабларнинг охириги курсларида ўқиётган болаларгагина хос эканини айтди.

Барибир соатлик бўлиб қолсам ўзимни қандай туттишимни ўйлаб кетдим. Айтайлик, француз тили дарсидаман, гоҳо-гоҳо соатимга қараб қўяман. Гўё ҳар лаҳзада бир кун яшагандайман. Қўлидаги соатига назар ташлайдиган кишига ўхшаб энгимни кўтариб аста қараб қўйдим.

Хаёлимни янги-янги орзу-умидлар қамраб олди. Сонавия талабалари қатнашадиган намоёнларда иштирок этиб, уларнинг хитобларига қўшилиб қичқираётган эмишман. Тоҳо Хусайнни² университетдан ҳайдаб юборганларида талабалар уюштирган намоёнлар ҳақида акаларимдан кўп нарса эшитган эдим. Тоҳо Хусайннинг исми бизнинг руҳимизда зolimларга нисбатан яширин ғазаб уйғотган эди.

Шундай хаёлларга ғарқ бўлиб, Васифани ҳам унутиб юбора ёзибман. Қишлоқдаги кичик дўстларим унинг ҳақида ҳикоя қила бошлашди. Мен ҳам Қоҳирада кўрганларимни ҳикоя қилиб бериш учун уларга яқинроқ ўтир-

¹ Сонавия — ўрта мактаб.

² Тоҳо Хусайн (1889 йилда туғилган, 4 ёшида касаллик сабабли кўр бўлиб қолган). Ҳозирги замон прогрессив Миср ёзувчиси ва олимиди. 1932 йил ўзининг илғор фикрлари туфайли университетдан ҳайдалади. 1935 йил охирида қайтадан ишга олинди, профессор ўнвони берилди.

дим. Бу йил Қоҳирада аввалги йилларда кўрмаган воқеа ва ҳодисаларга дуч келган эдим. Болалар мендан Қоҳира ҳақида сўзлаб беришни гарчи илтимос қилмаган бўлсалар ҳам, ўзимдан-ўзим у ерда кўрганларимни оқизмай-томизмай ҳикоя қила бошладим.

Бу йил Қоҳирада бир кун ҳам осойишталик бўлмади. Ажаларимнинг сўзлари ва газеталардан ўқиганларимдан Сидқий¹ номли киши конституцияни англизлар фойдасига ўзгартиргани ва Мисрда ўт ва қилич ҳукмронлик қилаётганидан хабардор эдим. Унинг халққа қилаётган зулмини ҳимоя қилиш учун Қоҳирага қўшин ташланганини ҳам билар эдим. Ҳар куни Муҳаммадия бошланғич мактабида туриб ўқларнинг гумбурлаган овозини бемалол эшитиш мумкин эди. Намоз аср пайтлари ўқ овози бутун Қоҳирани ларзага келтирарди. Ҳар куни эрталаб минглаб ишчилар чириган тузумга лаънат хитоблари билан кўчага чиқарди.

Хадивга² қарашли сонавия мактабимизнинг ўқувчилари эса ҳар кун эрталаб кўчага чиқиб: «Конституция ўзгартирилмасин», «Мустақиллик!», «Озодлик!», «Битсин Сидқий ва англизлар!» деб хитоб қилардилар.

Март кунларидан бирида эрталаб Хадив мактабининг ўқувчилари дарвозани бузиб ташлашди. Мактаб мудирини, ўқитувчилар, ҳатто полиция ҳам бундан ташвишга тушди, ўшанда биз ҳам барча сонавия ўқувчилари билан бирга ҳаракат қилдик, қалбимизда шодлик алангалари ёниб турар, ягона мақсад билан мавжланаётган халқ тўлқини орасида хурсандлик билан борардик. Юракларимиз жўш уриб турар, вужудимизнинг алангаланганини сезиб турардим. Колоннамиз Янги Ҳилмия кўчаси бўйлаб оқиб борарди. Пешайвонларни лиқ тўлдирган хотинлар бизни табриклар, қарсак чалишарди. Ойналар очиқ. Дарпардалар орқасига яшириниб олган қизлар ҳам аҳён-аҳёнда кўринишар ва бизни табриклар қарсак чалишарди.

Бирдан олдимизда бир тўда англиз аскарлари пайдо бўлди. Қурулларининг найзалари биз томонга қаратилган эди. Пешайвон ва деразаларда хитоблар эшитилди. Орамиздан бир йигит «Мустақиллик ёки ўлим» деб қичқирди шу чоқ. Хотинлар орқага силжишимизни ўтиниб сўрай

¹ Исмоил Сидқий п.шо — ўтакетган реакционер, йирик капиталист. 1930—34 йиллари Мисрнинг б.ш. министри бўлган.

² Хадив — Миср қироли шундан.

бошладилар. Биз озгина орқага тисарилган эдик, Миср кўшинларига дуч келдик. Уларнинг юзлари худди қишлоғимиздаги кишилар юзи каби буғдой ранг, учраган кишини савалаш учун узун таёқлар ушлаб олишган эди.

Қишлоқдаги сафдошларим, сонавия мактабига кириш ҳақидаги орзуларим, Қоҳирада кўрганларим, узун шим кийиб, соат тақиш қандай нашъалилиги, инглизлар, Исмоил Сидқий, конституция, кўшин ва шу кабилар ҳақидаги ҳикояларимни иштиёқ билан сукут қилиб тинглашар, баъзан ўзлари ҳам мендан қолишни истамай Васифа ҳақида гурур билан ҳикоя қилишарди. Мен ҳам ажабланиб қулоқ солардим.

Бир бола мендан сўраб қолди:

— Сидқий ўзи қандай одам? У ёғоч ўйинига¹ тушса Абдулҳодидан ҳам ўтиб кетадими?

Бошқалар унинг сўзини инкор этиб, Сидқий фақат ёғоч ўйинида эмас, бошқа ўйинларда ҳам юзта Абдулҳодидани ярим йўлда қолдириб кетади. У доимо буғдой нон ейди, қишлоқдагилар ейдиган маккажўхори нонини оғзига ҳам олмайди, кўзада эмас, балки водопровод жўмрагидан муздек сув ичади дейишарди.

Яна бир бола, Сидқий биратўла йигирмата буғдой нон еб, бир кўза тиниқ сувни ичиб юборолса керак-а, деб сўраган эди, мен жавоб қайтаришга ожизлик қилдим.

Жўраларимдан бири конституция ҳақида, уни сақлаб қолиш учун нима сабабдан бунчалик жонбозлик қилинаётгани ҳақида сўради. Мен бунга ҳам жавоб беролмадим ва буни катталар билишади, деб қўя қолдим. У менга конституция тарафдори бўлган фаллоҳларни полиция маҳкамасида қамашган ва калтаклашгани ҳақида ҳамда кўшни қишлоқдаги мактаб мудирини шайх Ҳасуна ҳақида сўзлаб берди. Айтишларича, у конституция тарафдори бўлгани учун узоқ бир жойга сургун қилинган экан.

Бошқа бир бола менга яқинлашиб, қулоғимга пичирлай бошлади.

— Биласанми, — деди у, — Муҳаммад Абу Сувайлимнинг амакиси Шайх ал-Хуфро конституция масаласида айбланиб, ишдан ҳайдалди. Қишлоғимиз Сидқий ўтказатган ва фақат халқ партиясинигина² номзоди қўйилган

¹ Ёғоч ўйини — Мисрда ёшлар ўртасида кенг тарқалган ўйин.

² Халқ партияси (Ҳизб аш-шаъб) — Исмоил Сидқий томонидан, 1930 йили тузилган реакцион партия.

сайловларга қатнашишдан бош тортди. Овоз бериш учун бирор киши ҳам сайлов қутисига яқинлашмади. Маъмурийят Муҳаммад Абу Сувайлимдан одамларни овоз беришга даъват этишни талаб қилди, аммо у бундан бош тортди. Унинг айтишича, сайловда қатнашиш ўлимни ёқлаб овоз бериш билан тенг эмиш.

Биз Шайх Юсуф дўкони рўбарўсидаги чорраҳада гаплашиб турган эдик. Болалардан бири секин кўлимдан тортиб, мени дўкондан икки қадам нарироққа олиб борди ва конституция бекор қилингандан кейин шайх Юсуф бир фаддон¹ ернинг ярмидан маҳрум этилганини айтди. Жўраларим менга конституция ҳақида кўп нарсаларни ҳикоя қилиб бердилар. Қишлоқдагиларнинг конституция ҳақидаги тушунчаси анча дуруст эканлигини билиб олдим. Улар конституция учун бўлган намойишларда мен каби иштирок этган бўлмасалар ҳам, конституция тўғрисида кўп нарсани билишар ва бу масалада уларнинг тушунчалари меникидан кам эмас эди.

Қўшни қишлоқдаги бошланғич мактабнинг мудирини Шайх Ҳасуна воқеаси хаёлимдан сира нари кетмасди.

Шайх Юсуф ва Васифанинг дадаси Муҳаммад Абу Сувайлим амакига юрагим ачишар эди. Эшитишимга қараганда, ҳозир унинг қўлида ҳам бор-йўғи ярим фаддон ери қолган эмиш. Васифа эса отасига ёрдам бериш учун опасиникидан қайтиб келибди. Авваллари у кишига миршаблар ёрдамлашар эди. Бу фасл уларни олиб қололмади. Чунки ишлаган кишиларга ҳақ тўлашга энди қодир эмас эди.

Васифа опасининг олдидан қайтганда шаҳар қизлари киядиган гулдор кўйлак кийиб келган эди. У қишлоққа келган кундан бошлаб, қишлоқ ёш-яланглари нуқул уни гапиришадиган бўлиб қолишди. Васифа гулдор кўйлагини кийиб юрар, қишлоқдаги бошқа хотин-қизлар одатини бузиб эркакларга қўшилиб якка ўзи тўғон бошига ҳам бора-верар ва ҳеч қўрқмай кеч қайтарди. Шу кўйлагини кийиб далага чиққанида, ёш фаллоҳлар ҳавас билан назар ташлардилар, лекин Васифа уларга қайрилиб ҳам қарамасди.

Айтишларига қараганда, Васифага қишлоқдаги хотин-қизлар киядиган оддий кўйлак сотиб олиб беришга Муҳаммад Абу Сувайлим амакининг қурби етмаган эмиш. Бошқалар эса, кўйлак сотиб олиб беришга қодир эди-ю, Васи-

¹ Фаддон — ер ўлчови, 0,5 гектарга тенг.

фанинг кўнглини синдиришни истамабди ва қизига шаҳарликларга ўхшаб кийинишга рухсат берибди, дейишади.

Дейишларича, Васифа сўлимгина қиз бўлган эмиш, у шаҳарликлар сўзлайдиган лаҳжада сўзлармиш. Мажбурий таълим мактаби ўқитувчиси Муҳаммад афанди отасидан уни сўратибди ва ҳар ойда тўрт жунайх¹дан тўлаб туришга ваъда қилибди. Аммо Муҳаммад Абу Сувайлим қизини ўз қишлоғи йигитларига беришга рози бўлмабди. Абдулҳоди Васифанинг иқлим марказидаги қишлоқ хўжалик мактабида ишлайдиган поччаси билан ўзаро тил бириктириб уни ўзига фотиҳа қилдириб қўйган эмиш. Тоғасининг ўғли Абдуҳнинг ҳам Васифани сўратгани қулоғимга чалинди. Аммо Қоҳирадан ишсиз қайтгани учун Муҳаммад Абу Сувайлим розилик бермабди.

Васифа ҳақидаги мана шундай узун қулоқ гапларни жон деб эшитардим. Аср вақти яқинлашиб қолди ҳамки, шайх Юсуф дўкони олдида ҳамон турли воқеалар ҳақида суҳбатлашиб ўтирардик. Олдимиздан қари эшакка минган ва бошига тарбуш кийган бир йигит ўтиб қолди. Унинг кокиллари тақияси тагидан пешанасига тушиб турарди, йўл-йўл кўйлаги бир оз кир, у икки оёғини бир томонга осилтириб ўйнатиб борарди. Эшакда бундай юришни қишлоқдагилар «бек юриш» дейишади.

Бир бола пичирлади:

— Ана, Васифанинг тоғаваччаси Абдуҳ келяпти. Отаси ўлгандан буён бутун умри Қоҳирада отбоқарлик қилиш билан ўтган. Икки-уч йил тентиб, энди поччаси Муҳаммад Абу Сувайлимга ёрдам бериш учун қайтиб келибди, лекин на экишни билади на йиғишни. Қара-я, эшакда беклардек юришига бало борми! Дабдабасидан ит ҳуркади. Худди катта ер эгаси ёки дўкондорга ўхшайди-я.

Йигит биздан узоқлашиб, қишлоқ кўчаларидан бирида гойиб бўлди. Бўш кўза кўтарган қизлар гурунг билан анҳор томонга ўтиб кетишди. Анҳор томондан эса узун қора кўйлакли бир тўда қизлар бошларида кўза, эгилиб-букилиб келишяпти. Уларнинг ичида фақат биттасигина гулли кўйлак кийиб олган, овози ҳам кўпчиликнинг кулгиси орасида ажралиб турарди.

Сув олиб қайтишаётган қизларнинг бошларидаги кўзалар бир маромда чайқалиб борарди. Фақат битта кўзагина

¹ Жунайх — Миср пули, тахминан бизнинг 2 сўм 50 тийинга тенг.

бошқаларниқига нисбатан кўпроқ чайқаларди. Кўза эгасининг бўйи бошқаларниқидан баландроқ, қадамни ҳам илдамроқ босарди. Битта шу қизгина белини сиқиб турадиган тор, гулли нимча кийган. Бошига қора шаффоф ёпинчиқ ташлаб олган, тўқ қизил дуррачасининг нозик попуқчалари кенг ва очиқ пешанасида ҳилпираб турарди.

Бир бола менга шивирлади:

— Ана Васифа, кўряпсанми, у сени таниётганмикан?

Қизлар тўдаси яқинлашиб қолди. Улар ўзаро қизгин сўзлашиб ора-сира овозсизгина кулиб қўйишарди. Бошларини бир оз эгиб олишган, кўзларини ердан узишмасди. Фақат бир қизнинг шаҳло кўзларигина тўғрига дадил тикилиб борарди.

Васифанинг ёнидаги қизга овозини чиқариб айтаётган сўзлари қулоғимга чалинди:

— Хазра, ярим йўлга энди етдик, қадамингни тезлат, маконимизга етиб олайлик.

Қизлар йўлда давом этишди. Васифа менга қишлоғимизнинг паст-баланд уйларида яшовчи ҳамма қизларга нисбатан сулувроқ ва мулойимроқ бўлиб кўринди. Бўйинлари ғозникидек оппоқ, истараси иссиқ, кўкраклари бўртиб чиққан, кўзани ушлаб олган момиқ қўлларини тирсақкача шимариб олган. Билакларига ялтироқ биллур билагузук таққан эди.

У тўданинг бошида танҳо борарди. Доимо олдинда-я.

Фақат угина туфли кийиб олган, пошнаси билан ерни тепкилаб бир текис қадам ташларди. Сутдай оқ юзларини, қип-қизил яноқларини бир кўрган киши мафтун бўлмай иложи йўқ.

Қора ва қалин сочлари қизил дуррачаси тагидан такаб-бурона тушиб кифтини тўлдирган, лаблари гунча. Қирғий бурнига тақиб қўйилган булоқиси ҳар қадам ташлаганда қуёш нури тушиб муғамбиро на жилва қилиб қўяди. Васифа ана шунақа сифатлари билан бошқа қизлардан ажралиб турарди.

У бизга яқинлашар экан, қизлар жимиб қолишди. Ниҳоят олдимиздан ўтаётганда, уни чақирдим:

— Васифа!

У менга нигоҳ ҳам ташламади. Атрофимда ўтирган болалардан хижолат бўлдим. Улар ҳеч ким ҳозиргача Васифани гапга сололмаган, «ким унга сўз отса, саломат қолмайди» деб пичирлашаётганини эшитдим.

Бир бола ёнидагиларга пичирлади:

— Мана кўрарсиз, Васифа худди бошқаларнинг бошидан совуқ сув қуйиб болагандек, ҳозир буни ҳам болайди.

Мен қизга яқинлашдим ва одамни шу даражада писанд қилмайдиган бўлиб қолганидан ажабланганимни айтдим. Васифа кўз қири билан менга назар ташлади. Бўйим уникидан пастроқ эди. Қизнинг оппоқ билакларига, момикдек танасига разм солдим. Хазра бўлса мендан ҳол-аҳвол сўрай бошлади.

— Вой, худойим-ей, омон-эсон қайтиб келибсан-да! Қоҳирада нима гап? Ҳайрият, эсон-омон келибсан. Қандай бахтаисан-а!

Васифа қадамни секинлатди ва жилмайиб деди:

— Бу сенмидинг, ҳали? Қалайсан? Кўп вақтдан бери кўришмадик ҳам.

Васифа ҳамон жилмаяр, кўзлари яшиндай чақнарди. Кутилмаганда унинг қошлари чимирилиб, яноқлари қип-қизариб кетди. Икки бетига кулдиргичларида ёқимли, ажиб бир жозиба бор эди.

Васифа йўлида давом этаркан, сўз қотди:

— Шаҳардан бизга совға олиб келдингми?

Мен лол қолдим. Бу ҳақда олдиндан ўйламаган эканман.

Таътилнинг биринчи ҳафтаси ўтмасданоқ Васифа ҳақида жуда кўп нарсаларни билиб олдим. Шу қишлоқлик Илвоний номли йигит бир кун Васифани якка ўзи кўза кўтариб кўприк томон кетаётганда учратганини эшитдим. Илвоний ўша кун полизда тарвуз пойлаб ўтирган экан. Кеч, табиат ўзининг қорамтир тўрини олам бетига, боғ ва денгизларга тўшай бошлаган пайт экан, Васифа тарвуз полизи олдидан ўтиб қолибди. Шунда Илвоний қизга гап отипти:

— Яхшимисиз, дўндик қиз, марҳамат қилиб тарвуз енг.

Васифа бундай бетамизликка чидаб туролмаса ҳам, Илвонийнинг гапларига парво қилмай, йўлида давом эта берган. Қизнинг яккалигидан шижоатланган Илвоний катта бир тарвузни кўтарибди-да, Васифанинг олдидан пешвоз чиқиб:

— Мен ойимтилалар қулиман, бу тарвузни олинг, пайғамбар ҳам ҳадяни қабул қилган. Бу асалдай тарвуздан есангиз, иссиқда куйган юрагингизнинг тафтини болади,— депти.

Васифанинг жаҳли чиқиб бидирлаб кетипти:

— Илоҳим ич буруққа йўлиққин, саҳройи.

Илвоний бўлса ҳазилини қўймасмиш:

— Гапирингиз менга ёқяпти, чунки «дўст ачитиб гапирди», дейишади-ку!

Қизнинг йўлини тўсиб, тарвуз узатибди. Васифа унинг қўлини итариб ташлаб, қаргаб кетибди.

— Узингни ким деб ўйлаяпсан, вой аблаҳ сахройи-ей! Қишлоқ шайхининг тарвузи-ку, ўзингники эмас. Уғирлик тарвузни беряпсан менга.

Илвоний қотиб-қотиб кулибди ва анчагача ўзини кулгидан тўхтатолмай:

— Сўзларингиз қандай ширин. Аммо тарвузни олинг, барибир олмаганингизга қўймайман,— дебди.

Васифа бўлса баттар қарғармиш.

— Илойим ўғрилик молинг билан балога йўлиқ. Қўлингни торт, торт қўлингни деяпман. Мени ўзингга ўхшаган ўғри деб ўйлаяпсанми? Сени ҳам, хўжайинингни ҳам бир пақирга олмайман. Вой, ҳовлиқма-ей, агар икки қирот еринг бўлса нима қилар экансан!

Шунга қарамай Илвоний ҳам бўш келмабди ва қизни кетишга қўймай, тарвуз ушлаган қўлларини чўзганича тураверибди:

— Нима десангиз денгу, тарвузни олинг. Сўзларингиз барибир кор қилмайди. Қўлим қайтган эмас. Олинг буни, ҳой дўндиқ қиз!

Васифанинг жаҳли яна бир поғона кўтарилибди:

— Гапирма, тилинг кесилгур. Худо олсин сени! «Дўндик, Дўндик» деявериб жонимга тегдинг-ку сахройи! Мен билан ҳазиллашма, ичиқоралигингни билиб турибман, найрангбозликларни нега қилаётганингни билмайди деб ўйлаяпсанми? Мени чўмилишдан маҳрум қилган ҳам сен. Абдулҳодининг анжири устига чиққанимда нега чақиб бердинг, нима учун биз чўмилаётганда узоқдан томоша қилдинг? Бу ишингдан отам беҳабар. Йўловчилардан бирортаси буни отамгами, Абдулҳодигами, Муҳаммад афандигами айтишса борми, пайғамбар номи билан қасам ичаманки, бошингни танангдан жудо қилишади.

— Сўзларингиз қандай ширин-а, ҳа, ҳа... Пайғамбар номи билан қасам ичаман эмиш, ҳа, ҳа... Пайғамбар номи билан эмиш, сиз умрингизда ҳеч ким билан мен билан сўзлашгандай ширин сўзлашмагансиз. Хоҳлаганингизча гапириб, айтадиганингизни айтиб қолинг!

Кейин Илвоний тарвуз кўтарган қўлини қиз томон чўзибди, ҳатто қўли унинг кўкрагига сал тегиб ҳам кетибди.

— Қўйинг энди, җойимтилла,— дебди у,— жаҳлингиз чиқмасин, тарвузни олинг, араблар ҳаққи олинг. Келинг энди ярашиб қўя қолайлик.

Васифа зудлик билан кўзасини ерга қўйиб, ғазабнок дебди:

— Майли, бера қол!

Тарвузни Илвонийнинг қўлидан олибди-да, бор кучи билан юзига улоқтирибди. Ҳали Илвоний ўзини ростлаб ололмаган ҳам экан, Васифа анҳор томонга чопиб кетибди...

Бу воқеа ҳаммага тарқаб шов-шув бўлиб кетди. Ушбу кундан бошлаб қишлоқ йигитларининг ҳеч бири Васифа билан олишишга журъат қилолмай қолди. Илвонийни қишлоқ аёллари яхши кўрар, шу сабабли баъзи эркаклар ундан ҳадиксирарди ҳам. У бир вақтлар қишлоққа келиб қолган отаси каби довюрак, мерган, айниқса ёғоч ўйинида ниҳоят эпчил эди. Отасидан мерос қолган касби қўшни қишлоқлардаги замиңдорлар қўйини боқиш, аҳён-аҳёнда пўртахол боғларни ва қовун-тарвуз полизларини пойлаш эди. Унга эски «макрута» милтиғи ҳам мерос қолган бўлиб, отаси қиш пайтлари шу милтиқ билан ов қиларди. Илвонийга отасидан қалб шижоати ва журъат ҳам мерос бўлиб қолган эди. Бошқа ҳеч вақо қолмаган. Ҳар ҳолда кечалари кезиб юривчи бегоналар ва қишлоқ камбағаллари катта одамларга қилгандек унга эътиқод қилишарди.

Васифа ва Илвоний қиссаси оғиздан оғизга ўта бошлади, ҳатто қишлоқ ёш-яланглари ва болалар бўлар-бўлмас нарсага ҳам деб «Бу Илвонийнинг тарвузи эмас» дейдиган бўлишди.

Тарвуз қиссаси Васифани бошқа йигитларнинг тегажаклик қилишидан ҳам қутқарди. Отаси «қизимни қишлоқдагиларга узатмайман» деб эълон қилгандан буён Васифага уйланишни орзу қилиб юрганларнинг ҳафсаласи пир бўлиб, ҳаммаси умидини узишган эди.

Аммо Абдулҳоди ҳеч қачон умидини узмади, бир куни қишлоқ баққоли шайх Юсуфга маслаҳат солди:

— Васифанинг отаси қизини менга беришга ҳеч унама-япти. Қачон олдига бориб «Ҳа дея қол» десам, «тура тур» дейди, холос. Нима, қизини султоннинг ўғлига бермоқчимиз? Отаси кўнмаса, поччаси орқали сўратаман.

— Ростини айтсам, Муҳаммад Абу Сувайлимнинг бу қилаётган иши дуруст эмас,— деди шайх Юсуф,— сен қатиқ азобланияпсан, сени кўёв қилишга ким жон демайди.

Агар менинг қизим унаштириб қўйилмаганда уйингга аллақачон элтиб қўярдим.

Абдулҳоди илтифоти учун шайх Юсуфга миннатдорчилик билдириб, орқасига қайтди. Йўл бўйи Васифани поччаси орқали сўратиш тўғрисида бош қотирди, чунки Васифанинг поччаси Абдулҳодининг эски ошнаси эди. Ёшликда шайх аш-Шиновий мактабида, сўнграқ қўшни қишлоқдаги бошланғич мактабда бирга таҳсил кўришган. Фотиҳа тўйларига, келин кўргани ҳам бирга боришган, ёшликнинг завқини ҳам, азобини ҳам бирга тотишган эди. Абдулҳоди дўсти уйланган куннинг эртасигаёқ қўшни қишлоқлик бир азайимхонга тумор буюртирганди. Бу тумор билан у ўз дўстини ёмон кўздан сақламоқчи бўлганди.

Унинг тумори куёвга бахт-саодат йўлини очган, мамнун бўлган дўсти ўз хотини билан марказга жўнаб кетган эди. Дўсти ҳам Абдулҳодини унутмади. Шаҳарда нашр этилган янги ашулалар тўпламларидан унга юбориб турди. «Минг бир кеча»нинг тўла нусхаси ва «Сайф ибн зи Язан» китобини ҳам юборди.

Буларнинг ҳаммасидан Васифа огоҳ эди. Бундан ташқари фақат Абдулҳодигина Васифанинг опаси билан поччаси ўртасида тез-тез бўлиб турадиган оилавий можароларни бартараф қилишга ва уларни яраштириб қўйишга қодир эди. Васифа буни ҳам яхши биларди.

Васифа Абдулҳодига ҳавас билан назар ташлар ва бир кун, албатта менга совчи юборди деб ўйларди. Қиз баъзан бирорта тарбуш кийган йиғитга турмушга чиқишни ҳам ҳаёлидан ўтказиб қўярди. Ахир опаси шундай қилган эди-да. Шунга қарамай, қишлоқда тўй маросимларида ашуласини Абдулҳоди ҳам эшитаётганини кўрса Васифа ниҳоят хурсанд бўларди.

Васифа ёшлигида қандай бўлса, ҳозир ҳам шундай эди. У ҳамон болалигини қўймас; ашула айтишни, рақсга тушишни, ёғоч ўйнашни, юзига қора рўмол тутиб эркаклар даврасида уялибгина қарсакка ўйнашни яхши кўрарди.

У қўшиқ бошларди:

Васифа: Ким рўмолимни олиб қўйди?

Ҳамма: Кўрмадик!

Васифа: Ким ҳолвамни еб қўйди?

Ҳамма: Кўрмадик!

Сўнг ўзи давом этарди:

Мўралама девордан, келгил йиғит,
Меҳмон бўлиб келганман, билгил йиғит.
Меҳмонман, лекин қўлда қиличим бор —
Мурдор бошин кесишга доимо тайёр...
Мурдор бошин кесишга доимо тайёр...

Васифа ўйин ва ашулани ўрнига қўяр ва ҳаммани ўзига мафтун қиларди.

Мен қишлоқ қизлари айтадиган ашулани тинглашни яхши кўрардим. Абдулҳоди буни яхши биларди. Бир куни аср пайтида бизникига Абдулҳоди кириб келди-да, мени тўйга борамиз деб қистай бошлади. У сурма ранг кенг кашмири жилбоб¹ кийиб олибди. Қўлида ёғоч ўйини ишқибозлари ўртасида донги кетган узун таёғи.

Абдулҳоди билан йўлга тушдик. Биз олифталик билан аста-аста қадам ташлаб борардик. Олдинда кетаётган қишлоқ ногорачиси ўйин-кулгини бошлаб юборди. Хушчақчақ хотин-халажларнинг қий-чуви ва пайдар-пай ашулалари эшитиларди. Кенг майдонга чиққаннимизда ногора овози тинди. Одамлар ҳалқа шаклида тизилиб туришди.

Абдулҳоди қўшни қишлоқда ном чиқарган бир киши билан ёғоч ўйинини бошлаб берди. Аввал у қўлидаги ёғочни ерга бир уриб сакради, узоқроқда турган рақибни ҳам худди шундай қилди. Абдулҳоди чаққонлик билан айланиб, рақибининг ёғочига урди. Кейин бир оз нафасини ростлагач, яна ҳаракатга тушди. Рақибни ҳам моҳир ўйинчи бўлиб, ундан қолишмасди. Пировардида Абдулҳоди ўз рақибига зарба бериш учун эпчиллик билан олдинга ташланди. Одамлар қойил қолиб қичқира бошлашди.

— Қойил, Абдулҳоди! Офарин, кам бўлма!

Абдулҳоди рақибини урмади, кифтини мулоғимғица сиқиб қўйди.

Рақиб бир оз саросимага тушиб қолди, сўнг у ҳам Абдулҳодини ноилож қучоқлади. Бирдан гумбурлаган ногора овози уларни олқишлади.

Абдулҳоди ўйинни давом эттирарди. Гоҳ сакрар, гоҳ жим бўлар, гоҳ ўтириб, гоҳ айланарди. Ҳар бир ҳаракати одамларни қойил қолдирар, баъзилар ирғиб ўринларидан туриб кетишарди. Ёшлар эса зўр бериб олқишлар, қичқирлар билан мадад беришарди.

Катталар ўйини тугагач, ингичка тут новдалари билан

¹ Миллий уст кийим.

болалар ўзларича ўйин бошлади. Ҳаммалари Абдулҳодининг ҳаракатларига тақлид қиларди.

Тўй маросими тугагач, уйга қайтдик.

Қош қорая бошлаганда яна Абдулҳоди келиб Васифанинг ашуласини эшитгани бошлаб кетди. У бир қўлида узун таёқ, иккинчи қўли билан мени етаклаб борарди. Қишлоқнинг узун кўчаси бўйлаб бориб, бир ҳовли олдида тўхтадик. Узун ёғоч ўриндиқлар устида одамлар саф тортиб ўтиришарди. Бир гуруҳ хотин-халаж ва ёш-яланглар эса ерга тиз чўкишган. Биз ҳам ёғоч ўриндиқларнинг бир чеккасига бориб ўтирдик. Кўзим тўрда ўтирган Васифага тушди. Абдулҳоди менга «Кувё Васифанинг Қоҳирада ишлаётган тоғасининг ўғли бўлади», деди.

Васифанинг олдида кичкина ноғора турибди. Хазра ўйинга тайёрланиб ўрнидан турди. Баъзи қизлар унинг ҳаракатларига уялибгина назар ташлашарди. Васифа ашула бошлаб юборди. Боши уялиб эгилган, қошлари таранг, қизил юзида қувноқлик аломатлари. Номанум томонга — уфққа назар ташлаб турар, бошидаги дуррачасининг учларини ел ўйнади.

Унинг ёқимли овози аҳён-аҳёнда бўғилиб турса ҳам, ўзига ҳос жозибали ва таъсирли эди. У жуда эпчиллик билан ноғора чалар, тирсаккача шимариб олинган оппоқ қўллари чаққон ҳаракат қиларди. Шиша билагузукларининг шилдираши соз ва ашула овозига жўр бўларди:

Висолинг дардида доғман, бепарво, нега боқмайсан?

Юрак ҳуснингга вобаста, билиб то нега боқмайсан.

Қизнинг овози ширали, ашуалари мунгли эди. Мен унинг кўз ўнгида бўлишга, қарашлари шўх, ўйноқи кўзларини дуч келтиришга тиришардим.

Абдулҳоди алам билан пичирлади:

— Эй Васифа, нега мен боқмас эканман, назар-писанд қилмайдиган ўзинг-ку, яна мени айблайсан,— деди.

Васифа ашулани тугатиб ўрнидан қўзғалди, тўзиган сочларини қўли билан тартибга солиб, юзларини кафти билан артди. Ўрнига Хазра ўтирди ва овозини барала қўйиб куйлай бошлади:

Севганим, кетма узоққа, бир умр эрканг бўлай,

Севгилим ёнимга келгил, эркалаб бошинг силай.

Бошқа қизлар ҳам унга жўр бўлиб, ашулани қайтарардилар. Шу аснода Васифа мен томонга кела бошлади. Узим-

да йўқ хурсанд бўлиб, унга ўгирилдим. Юзим оловдай ёнарди. Васифа шошиб келаркан, кимнингдир оёқларини босиб олиб табассум билан уэр сўради. Ниҳоят ёнимга келди-да, кулиб кифтимга қоқди. Қувноқ кулгидан ўзини тиёлмасди. У мендан сўради:

— Ашулам ёқдимиз? Худо ҳаққи, бизнинг устимиздаи кулманглар, биз фаллоҳ қизларимиз, Қоҳирада айтилади-ган қўшиқларни билмаймиз.

Қўли билан нозик бурнини силаган бўлиб, кулганда кўриниб турган садаф тишларни ёпди. Мен жавоб қайтаришга ожиз эдим, тилим гапга келмасди, у ўз нафосати ва жозибаси билан вужудимни чулғаб олган эди. Ниҳоят астагина сўрадим:

— Қоҳирадан совға олиб келдингми, деб сўраганинг эсингдами? Сенга ажойиб нарса олиб келганман. Биласанми, нима? Атир.

Ёнимда Абдулҳоди, орқасида тик турган киши билан нималар тўғрисида баҳслашарди. Шу сабабли эҳтиёткорлик билан оҳиста сўзлардим.

Васифа хурсанд бўлиб кетди:

— Ростданми? Вой тавба, бир шиша атир-а, қаерда у?

— Юр, мен билан, олиб бераман, Абдулҳодининг чархпалаги олдида.

— Хўп, майли, жилбобимни кийиб, ҳозир етиб бораман.

Кейин қўшимча қилди:

— Борамизу, дарров қайтиб келиб ашула эшитамиз. Ҳали яна иккита ашулачи бор. Биринчиси яккахон, иккинчиси унга жўр бўлади.

У бир оз сукут қилиб турди-да, кўзлари билан имо қилиб: «Мени намозгоҳ олдида кутиб тур. Тезда етиб бораман»,— деди ва кулиб юборди. Хурсандлигидан ғамза қилар, юзларидан нур ёғилиб турарди. У орқасига қайтиб кетди.

Абдулҳодига ҳеч нарса демай, секин чиқиб кетиш мақсадида ўрнимдан аста қўзғалдим, юрагимнинг дук-дук ураётгани сезилиб турарди. Абдулҳоди ҳамон орқасидаги кишига нималарнидир маъқуларди.

Торгина ҳовлидаги одамлар орасидан сиқилиб секингина ташқарига чиқдим. Бугун дунё ҳар кунгидан кенгайиб кетгандай туюлар ва поёнсиз уфқ дилимга аллақандай ором бахш этарди. Яна ўша кўприк, анжирзор ва хотирамдан ҳеч кўтарилмайдиган намозгоҳ томон оҳиста йўл олдим.

Тупроғи бұрсиллаб ётган чанг йўлдан кўприк томон кет-
ипман. Бўм-бўш йўлда танҳо ўзимман. Қоронғи тун. Ёз
кечаси эмасми, ҳаво иссиқ. Йўл қўрқинчли ва ниҳоясиздек
туюлади. Осмонда оёй кўринмайди. Ҳамма ёқ жимжит.
Қилат ётган шамол йўқ. Тепада юлдузларгина чақнаб ту-
рибди, улар худди зулмат пардасини йиртиб ер ажойибот-
ларига суқланиб қараётган девларнинг кўзларига ўхшарди.

Тупроқ йўл тугади. Кўприкка ҳам етиб келибман. Ёним-
да қирғоқларида қамишлар жавлон уриб турган анҳор. Ке-
чалари кўприк устида кўза ушлаб турган фаллоҳ аёл қиё-
фасидаги қўрқинчли алвастилар кўз олдимга келарди. У
кўприкдан ўтган кишига «Кўзани кўтартириб қўйинг» деб
хитоб қилармиш. Кимки унга яқинлашса, шу заҳотиёқ ан-
ҳорга улоқтириб ташлармиш. Шундай қилиб, у киши бе-
ному нишон кетармиш.

Қишлоқда алвастининг ваҳшийлиги ҳақида жуда кўп га-
пиришади, аммо бирор кишининг алвасти қўлида нобуд
бўлганини асло ёшитган эмасман. Қизиқ, шундай зулмат
кечада чиқмаган алвастилар қачон чиқишаркин?

Қишлоқда алвастилар ҳақида ҳикоя тинглаш, шаҳарда
бўлар-бўлмастга бир-бири билан отишаверадиган, лекин ўқ
тегса ҳам ўлмайдиган ботирлар ҳақидаги Америка кинола-
рини кўриш жонимга теккан эди. Қўрққанимдан қичқириб
юборай дейман, аммо овоз чиқаргани қўрқаман. Абдулҳо-
диннинг анжирзорига етишимга сал қолди. Уйга қайтишим-
ни ҳам, у ерга боришимни ҳам билмайман.

Зулмат кечада анжирлар узоқдан мингта қўли бор даҳ-
шатли жинга ўхшаб кўринарди. Ниҳоят Васифага кўзим
тушиб қолди. У қора кийиниб олган. Чўлда адашиб, қаер-
га боришини билолмай турган кишидай лол турарди. Ле-
кин юзларидан сочилаётган жилва қуёш нурларидек зул-
мат кечани ёритиб турарди. Якка ўзим қўрқмай турганимга
ажабланар ва қандайдир ножўя иш қилиб қўйган кишидай
хижолат тортардим. Юрагим дук-дук ура бошлади ва қан-
дай қилиб Васифанинг ёнига келиб қолганимни сезмай қол-
дим. Биз илгари, ёшлик пайтларимизда бир-биримизни ҳеч
танҳо учратмаган, фақат бошқа болалар билан биргаллашиб
ўйнашга одатлангандик, холос. Агар қиз боланинг ўғил бо-
ла билан ўйнаётганини катталар учратиб қолишса, дарров
ҳадиксирашар ва аллақандай ваҳимали гаплар билан улар-
ни қўрқитишарди. Жаноб шайх аш-Шиновий болаларга:

«Бирга турган ҳар бир хотин ва ёт эр киши, ҳатто ёш қиз ва боланинг ҳам ўртасига шайтон кириб олади», деб айтган эди. Шунинг учун ҳам биз ёшлигимизда кўпчилик бўлиб ўйнашга одатланган эдик. Васифа билан келин-куёв ўйнаганимда ҳам, танҳо эмасдик. Биз билан бирга кичик янга ва анчагина болалар бор эди.

Бу гал иккимизнинг бирга ўйнашимиз учун ҳеч ким ҳалақит бермасди. Мен шу ёшимгача ҳеч ким билан ваъдалашмаганим учун йигит ва қиз учрашувида қандай сир борлигини билмасдим. Шу билан бирга, бугунги учрашув ҳам тўсатдан бўлди.

Анча ёш бўлишига қарамай, юрагида мингта аёлнинг шўхлиги жўш уриб турган бир қиз билан бепоён ва тим қоронғи оқшомда танҳо учрашишга жазм қилдим. Бундан беш йилча аввал Васифа билан ариқма-ариқ сакраб ўйнаб юрар, унинг кундан-кунга етилиб бораётган ёш қоматига ҳавас билан тикилардим. У ҳам худди шундай қиларди. Қизнинг қиёфасидаги ҳамма ўзгаришлар менга маълум эди. У ҳам мендаги ҳамма сир-синоатдан воқиф эди. Иккимиз ҳам бир-биримиздан тортинмас ва ҳайиқиб ўтирмас эдик. Аммо, Абдулҳоди анжири тагидаги бугунги учрашувда унинг етилган кўкраклари ва қадди-қоматига назар ташлар эканман, вужудим қалтираб кетди. Ваҳоланки, бу ёшлигимизда бирга ўсган ва бутун аъзойи баданлари менга таниш бўлган ўша қизнинг ўзи эди. Ҳа, ўша қиёфанинг ўзига тикилиб турардим. Унинг қадди-қоматидаги ўшанда маълум бўлмаган беадад сирлар секин-аста мени чулғаб олмоқда эди.

Васифа менга қўлини узатиб босиқ ва мулоғим овоз билан гап бошлади:

— Нима учун менга узоқдан тикилиб турибсан? Қўрқ-япсанми? Кел, ўтир, жонгинам!

Тун ўзининг бутун самовий зулматини намозгоҳ, анжир, чархпалак ва анҳор ҳамда полизларга ёғдирмоқда. Ҳамма нарса бир хил қора билан қопланган. Коинот сукутда. Анҳорда ҳам, далаларда ҳам чурқ этган овоз йўқ. Аҳён-аҳёнда думи билан сувни уриб балиқлар сакрайди, дала томондан қурбақаларнинг қуриллагани эшитилади; узоқдан қишлоқ итларининг секин-секин вовиллаган овози қулоққа чалинади. Майин эсаётган шамол, юрак уришим ва ҳатто нафас олишим сезилиб турарди. Анжир тагига — Васифанинг ёнига ўтириш учун яктагимнинг барини кўтардим. Юрагим ҳароратини яшириш мақсадида қўлимни кўкрагимга қўйиб олганман.

Васифа юзини менга яқинлаштирди. Унинг оҳиста-оҳиста нафас олаётганини сездим. Бўғиқ овоз билан секин сўради: «Охириги марта ана шу намозгоҳда учрашганимиз хотирингдами?»

Мен уялиб кетдим, лекин негадир кулгидан ўзимни тўхтатолмасдим. Васифа ҳам кулар, у зўр бериб «тўй-тўй» ўйнаб турган пайтимизда шайх аш-Шиновий бизни кўриб қандай даҳшатга тушганини такрорларди. У сира ҳаяжонланмас, енгил-енгил кулар ва соф қишлоқ лаҳжасида бир текис сўзлар, бирорта ҳам марказий лаҳжа сўзи аралаштирмасди. Мен берилиб тинглардим.

Васифа қўлини елкамга қўйиб ўрнидан турди. Бу билан шу яқин орадаги намозгоҳда яна боришга ундагандек бўлди. Анҳор бўйлаб боришни афзал кўрди шекилли, ўша томон бурилди.

Узоқдан қорайиб кўринаётган сув юзига уфқдан сарғиш шуъла тушиб турар ва бу Қоҳира журналларида бериладиган ишқий қиссалардаги манзарани эслатарди. Акаларим бундай қиссаларни мендан пинҳон тутишар, мен бўлсам уларни махфий ўқирдим. Ўқиганимда қишлоғимизнинг ажрийб манзаралари кўз олдимда намоён бўларди. Шу пайт акаларимдан яширинча Қоҳира киноларида кўрган ишқий фильмлар ҳақидаги таассуротларим хотирамда яна тикланарди. Арабчага таржима қилинган америка ишқий фильмларида маҳбубга нисбатан ишлатиладиган ширин сўзларни эсга сола бошладим. Акаларим ҳозирги ҳамма студентлар каби ажнабий фильмларга, ажнабий буюм ва кийим-кечаларга, хуллас, ниманки четдан келтирилган бўлса ҳаммасига ўзларини уришарди. Ўзимнинг бутун шижоатимни ишга солган ҳолда Васифанинг кифтига қўл ташлаб, кўнгил очадиган илиқ сўзлар айтмоқчи бўлдим. У билан кинолардаги «ал-Фукоҳа», «ал-Жомиа» ва «ас-Сабоҳ»¹ журналларида босилган қиссалардаги ҳамда Шаҳризод эртакларидаги каби маишат кучоғига тамоман ғарқ бўлмоққа шайландим. Лекин қўлим Васифанинг кифтига етмай, унинг хипча белига ўралиб қолди. Ўзимча: «Жуда соз бўлди...» деб ўйладим. Ҳозир Васифа машҳур қиссалардаги қизларга ўхшаб орқасига тарс бурилиб кетиши ва бир хўрсиниб «Қўйсанг-чи?» дейиши керак. Ўзи ҳам худди мен ўқиган қиссалардаги қизлар каби сарв қомат ва тўла бўлиб, ҳусн-жамолда ҳинд маликаларини эслатарди. Лекин минг афсус-

¹ Мисрда нашр этиладиган журналлар.

ки, мен ўша қиссалардаги машҳур қаҳрамонлардан эмасман. Яна бунинг устига қўполлик қилиб тўсатдан Васифанинг белидан ушлаб олганим-чи? Ножўя иш қилиб қўйганимни билиб оҳиста сўз бошладим:

— Васифам, гўзалим, мен сени севаман.

Васифа ҳам билагимдан ушлади. Унинг қўли шаҳарликларники каби нозик эмас эди.

— Сўзларинг бирам ёқимлики... бир оз қаттиқроқ гапир, эшитай!

Овозимни сал кўтариб, юқорида айтганларимни такрорладим. Васифа уялиб тескарига қараб олар ёки кўз қири билан аста нигоҳ ташлаб, бирор ёқимли жавоб айтар деб ўйлардим. Кўкракларни қувончдан қулф уриб «Севгим, гапинг ростми?» дея қайта сўрашини кутардим. Шундан сўнг бошини кифтимга ташлашини, қалин ва хушбўй қора сочлари юзимга тегиб сумбулдек силкиниб туришини кўргим келарди. Унинг бошини кафтларим билан кўтариб, қора кўзларига иштиёқ билан тикилиб туришни истардим. Кейин биз бир-биримиздан бўса олсак, мен унинг гўзаллиги ҳақида сўзласам, у ўз муҳаббати ҳақида ҳикоя қилса ва шу тариқа тонг отгунча бир-биримиздан ажралишмасак. Буларнинг ҳаммаси худди қиссаларда ўқиганларим ва америка фильмларида кўрганларим каби юз беришини кутардим. Аммо Васифа бундай қилмади, аксинча, чуқур нафас олиб, ёноқларини кафти билан артди ва сурма қўйган шаҳло кўзларини катта очиб шундай деди:

— Вой, тентаг-ей, нималар деяпсан ўзи? Мақсадинг нима эканини тушунолмаяпман. Бундай инглизча гапларга менинг фаҳмим етмайди. Тушунарлироқ қилиб гапирсангчи, нима демоқчисан ўзи?!

Мен ҳеч нарса деёлмасдим. Васифа ёнимдан туриб анҳор бўйига борди ва ўгирилиб:

— Бу ёққа кел, сув бўйида ўтирамин! — деди.

Сўнг мени кутиб ҳам турмай, чархпалакка суяниб ўтирди-да, майин овоз билан мен илгари неча марта лаб эшитган ашуласини аста айта бошлади:

Богимиз соз, хушҳаво,
Булбул куйлар шўх наво.
Оқшом кел, қўрқма, отам,
Заковатли, хуш одам.
Акамдан қўрқма зинҳор,
Севгимиздан хабардор.

Унинг ёқимли овозини маза қилиб эшитиш учун энди ростланиб ўтирган эдим ҳамки, ашуласини тўхтатиб, менга қаради:

— Ваъда қилган атиринг қани?

Нима дейишимни билмай жим қолдим.

Худди наштар санчгандай бирдан вужудимда оғриқ пайдо бўлди. Қулоқларимгача қизариб кетди. Атрофдан чигирткаларнинг чириллаган овози эшитиларди. Бирор нарса дейишга ҳаракат қилардим, тилим гапга келмас эди. Сўлагимни ютиб, йўталиб олдим-да, айбимга иқроор бўлишга жазм қилдим. Хуллас тутила-тутила атир олиб келолмаганимни, лекин ўн қирш¹ олиб келганимни, агар у хоҳласа, марказга опасининг олдига борганда бу пулга атир сотиб олиши мумкинлигини айтдим.

Васифа пулни қўлимдан чаққонлик билан юлиб олиб қувончдан сакраб кетди. Унинг юзлари ял-ял ёнар, қошлари нозли чимирилганди. Чархпалак чуқурига қулаб кетишдан ҳам қўрқмай ирғиб тиргакка чиқиб олди. Қўрққанимдан юрагим ёрилаёзди. Биз чуқур қирғоғига ўтирдик. Васифа кулиб бошимдан ўпди ва жилбобим чангини қоқиб қўйди.

Васифа чархпалак тиргагидан қирғоққа сакраб тушди-да, хурсанд бўлиб пулни яна бир бор кўздан кечиргач:

— Қандай яхши-я, ўн қирш — деди. У намозгоҳ ёнида тўхтади ва деворига суяниб олиб, қаҳқаҳлаб кула бошлади. Эҳтиётлик билан жилбобининг ёқасини очиб, кўкраклари остига пулни жойлаштиради. Оппоқ ва бўртиб турган кўкракларига кўзим тушар экан, баданим дув этиб, бутун вужудимга тарқалиб кетган ажойиб бир лаззатни ҳис этдим. Васифа намозгоҳ деворига суянган ҳолда қўлларимни куч билан ўзига тортди.

— Ёдингдами, охириги марта шу ерда ўйнаганимиз? У вақтда кичкина болалар эдик. Ушандан бери биринчи марта ўйнашимиз, яна намозгоҳ олдида.— Васифа ҳадеб кулар ва сакраб-сакраб ўйнади. Унга: «Намозгоҳ девори анча баланд бўлиб қолибди» деган эдим, кулдиргичларини ўйнатиб: «Биз ҳам энди анча катта бўлиб қолдик-ку»,— дея жавоб қилди. Унинг кўзлари чақнаб турарди. Бир оз

¹ Қ и р ш — Миср пули, жунайҳнинг юздан бири.

сукутдан сўнг «Жаноб шайх аш-Шиновий бу гал бизнинг ўйинимизга халақит беролмайди»,— деб қўшиб қўйди.

У тўхтамай гапирар ва тўйиб-тўйиб куларди. Юзларида хурсандчилик аломатлари битмас, кўзлари бир нафасга ҳам чақнаб туришини қўймасди. Мен ҳали ёш бўлишимга қарамай, тобора ҳис-туйғуларга тўлиб-тошмоқда эдим. Васифа бўлса ҳамон хушчақчақлик билан сўзлар, шайх аш-Шиновийни ғазаб билан эслаб, масхара қилиб куларди. Ҳар кулганда усиз ҳам қабариб турган кўкраклари баттар бўртиб кетарди.

Буларнинг ҳаммаси менинг иштиёқимни яна ва яна оширарди. Қизнинг жўш уриб турган ва менинг вужудимда аллақандай ошиғич ҳис пайдо қилаётган малоҳатли жисмида шайх аш-Шиновий билан, ҳаттоки ер юзидаги ҳамма шайхлар билан бемалол баҳслаша оладиган битмас куч бордек туюларди. Аммо мен бўлсам, ундайлар билан баҳслашишни хаёлимга ҳам келтиролмас эдим.

Кўз олдимдан шайх аш-Шиновий, дўзах даҳшатлари, фоҳишалар ва қиёмат қойим ҳақида вайсашлари, отамнинг ғазабли башараси ўтди. Бошимда турли-туман қўрқинчли фикрлар уммони уввос сола бошлади.

Башарти отам мени топиб келиш учун бирор кишини тўйхонага юборган бўлса-ю, мени тополмаса нима бўлади? Бирдан отам Васифа иккимизнинг ўртамизда тургандай бўлди. Ғазаби қўзиган отам мени энг қўпол сўзлар билан сўкаётгандек туюлди. Қўрқиб титрай бошладим:

— Васифа, эшитяпсанми, ҳозир кетишим керак.

У аччиғланиб лабини бурди.

— Нимадан қўрқяпсан? Сен эмас, мен қўрқишим керак эди. Ҳали шу аҳволинг билан йигит номини кўтариб юрибсанми? Эр киши ҳеч нарса олдида эсанкирамаслиги, қўрқмаслиги керак. Шундай пайтда қишлоқдан бу ерга ким келарди? Чархпалаклар тўхтаб турибди, атроф зим-зиё. Қўрқма, жонгинам. Ҳатто кечаси билан тарвуз пойлайдиган Илвонийни ҳам йўқлаган одам ҳозир тўйхонадан топади. Ҳеч нарсадан ҳадиксирама.

Шу топда Васифани бағримга босгим, бўртган кўкракларидан, оппоқ бўйинларидан, қип-қизил лабларидан, маккор кўзларидан, кулдиргичли юзларидан ўпиб-ўпиб олгим келди.

Қўлимни чўздим, у ҳам менга қўл узатиб, билаклари билан белимдан қисиб олди. Баданининг ҳарорати шундоққина сезилиб турарди.

У Қоҳирадаги қизлар нима билан машғул бўлишлари, йигитлар билан муносабатлари ҳақида сўради. Мен ҳеч нарса деёлмас, ҳатто Васифа нимани назарда тутаётганини ҳам билмасдим.

Шаҳар хотинлари ҳақидаги саволлар кетма-кет ёғила бошлади: улар қандай кийинишади, қандай овқатланишади? Эркаклар билан қандай муомала қилишади? Ҳар бири бир шиша атирга чўмиладими? Ҳаммаси ҳам бойвачча бўлишадими? Пуллари қаерга қўйишади? Ҳар куни ўн қирш сарф қилишадими? Ё ундан ҳам кўпми? Бу ерда бўлса қишлоқ шайхининг ўзи ҳам кунига ўн қирш сарфлашга қодир эмас.

Васифа қўлларини белимдан тортиб олди-да, саволларнинг ҳаммасига жавоб кутгандай, афтимга термилди.

Мен бу саволларга жавоб беришга ожизлик қилардим. Чунки бу ҳақда ҳеч нарса билмасдим. Дунё тамоман тангликдан иборат экани, Америкада дон ва қаҳвани денгизга оқизишса, Ҳиндистон ва Хитойда очликдан ҳалок бўлишадигани тўғрисида акаларимдан эшитгандим. Отам танглик одамларни хароб қилаётганини, пахтанинг нархи тупроқ билан тенглиги, фаллоҳлар эса судхўрлар қўлида хонавайрон бўлаётгани ҳақида сўзлаб берарди. Бечораларнинг бир парчадан ери бор. Уша бир парча ер ҳам боқимондалар туфайли хатга олиб қўйилган. Гарданларидаги қарзга ўзлари еяётган бугдойларини ҳам сотиб беришга мажбур, бўлмаса авахтага олиб кетилишлари турган гап. Узлари оч бўла туриб бугдойларини сотишга мажбурлар, дерди отам.

Кўпчилик ўқувчилар мактабга йиртиқ оёқ кийимда келишларини билардим. Муҳаммадия мактабидаги синфдошларим ямоқ туфли ва йиртиқ пайпоқда юрганларини кўргандим. Улардан баъзилари эса уялиб пайпоқларининг йиртигидан кўриниб турган чиллакдек ориқ иликларини яшириш учун эҳтиёт бўлиб қадам босар, ўйнаган вақтда ҳам қўрқа-писа югурардилар.

Отам бўлса ҳар йили менга акаларимдан бирортасининг эски костюмини буздириб, қайтадан тиктириб берарди. Бирорта ўқувчи ўқув йили бошланишида ёки ҳайитларда ҳам янги костюм киймас, янги костюм кийишга жуда ҳам озчилик бола муяссар бўларди.

Васифага ана шулардан баъзиларини сўзлаб бердим. Қоҳира кўчаларида одамлар бошларини қуйи солиб юрадилар, юзларида доимо қайғу аломати, ҳатто улар хурсандлик ва ўйин-кулги нималигини билмайдилар ҳам. Қоҳира

хотинларига келсак, бечораларнинг чодра остидаги юзларини ҳеч ким кўрмайди. Лекин бўйинлари очиқ, юпқа ва калта кўйлаклари тиззасини ҳам бекитмайди, юқоридан эса кўкраклари кўриниб туради. Эркаклар кўчаларда хотинларнинг болдирини бемалол кўриб юрадилар.

Васифанинг юрак қаъридан бир «ух» узилди. Сўнгра қўлини ёқасига тикиб, кумуш тангани ушлаб кўрди ва бўртиб турган кўкракларига тепадан кўз қирини ташлаб қўйди.

Бир зум жим қолдик.

Хаёлим бўлинди, уйдагилардан бу ўн қиршни қандай ундирганимни ўйлаб кетдим. Ўзи ҳам роса бир соат йиглаб дунёни бошимга кўтардим. Онам, уйда овқатланганиндан кейин пулни нима қиласан, деб мени койир эди. Бир ёзга кифоя қиладиган бу ўн қиршни қўлга киритиш учун озмунча куч сарфлаганим йўқ. Шунга қарамай ундан осонгина воз кечиб, Васифага берганимга ўзим ҳам ажабланардим. Шундай бўлса-да, ёшликдаги дўстимни озгина бўлса ҳам кўнглини кўтарганимдан бағоят хурсанд эдим. Васифанинг гуноҳсиз кўзларида чақнаб турган жозибали нурдан кўпроқ баҳра олишга ҳаракат қилардим. Ёш қалбим ажиб бир шодликдан тўлиб-тошмоқда эди.

Атрофга мағрур назар ташлаб қўйман. Қандай бахтлиман-а?..

Сув бўйига келдим. Анҳор юзида жимирлаб катта ёғду биз томон яқинлашиб келарди. Елканли кема ўтиб борарди. Кемадаги одамларнинг овози қулоғимизга чалина бошлади.

Васифа яқин келиб, ёнимда тўхтади-да, бир нафас анҳорга назар ташлаб тургач, мендан сўради:

— Кема Қоҳирага кетяптими?

Мен жавоб ўрнига ўсмоқчилаб: «Қани энди шундай кечада кема мени узоқ-узоқларга олиб кетса», дедим. У ҳам жавоб қайтармади. Бир лаҳза жимлик ҳукм сурди. Сўнг Васифа қўлини кўтариб, куч билан мени ўзига тортди-да, қучоқлаб юзини бошимга қўяр экан:

— Қоҳира қизлари ҳам шундай қилишадими?— деди.

Мен жавоб қайтаролмас эдим.

Кутилмаган ҳодисани қаранг. Ўн қирш тангам Васифани нималарга солмади. Васифага пул берганимга ич-ичимдан ачина бошладим. Уша қирш эвазига ҳозирги саодатли дақиқаларни сотиб олгандай ҳис этардим. Наҳотки, уша қиссаларда тасвирланган пул, мол бериб камбағал қизларни йўлдан оздирувчи қабиҳ кишилардан бири бўлсам, -ру-

ҳан эзила бошладим. Васифани ўзимдан четлатмоқчи ва юрагимдаги бор гапларни юзига айтмоқчи бўлдим.

Агар унга бир шиша атир ваъда қилмаганимда, шундай даҳшатли кечада анжир тагига келармиди? Ўша ўн қирш пулни бермаганимда, аллақачон кетиб қолган бўлмасмиди?

Лекин Васифа мен ниманидир сотиб олаётганимни ва ўзи ниманидир сотаётганини сезмас эди.

Ана шундай хаёллар билан уни ўзимдан узоқлаштирдим. Лекин Васифа кулган ҳолда:

— Намунча қўрқмасанг,— деб яна мени ўз қучоғига босди. Кейин қўлимдан тортиб намозгоҳ ичига судради. Иккимиз ерга ўтирдик. У кўкрагига янада қаттиқроқ босар ва оғир-оғир нафас оларди. Шу пайт дўзах азоби, бузуқлик, камбағал қизларни йўлдан тойдириш каби ҳислар бағримда ачиниш ва надомат уйғотмоқда, ор-номус юрак-бағримни эзмоқда эди.

Хуллас, Васифа жуда ноқулай аҳволда қолганимдан воқиф бўлиб, қўлини кўкрагимга қаттиқ босди-да, алам билан сўзлай кетди:

— Ўзингни гўлликка солма, жуда ҳам ёш эмассан! Бўлмаса мени бу ерга, сув бўйига олиб келармидинг?

Мен индамай намозгоҳдан ташқарига чиқа бошладим. Аъзойи баданимни оғир асабий санчиқ босганди. Азоб бераётган оғир дардни ошкор қилиб, унинг гўзал дақиқаларини пулга сотиб олганимдан номус қилаётганимни сўзлаб бердим.

У бошини қуйи солиб тинглагач, енгилтаклик билан деди:

— Пайғамбар номи билан қасам ичаманки, сўзларингдан мақсадинг нима эканини англолмадим! Олифталарнинг сўзларига унча тушунмайман.

Зудлик билан намозгоҳдан чиқиб, кўприк томонга юрдим. Васифа ялиниб-ёлвориб тўхташимни илтимос қиларди:

— Қулоқ сол,— ёлворди у,— пайғамбар ҳаққи, тупроқ остида ётганлар хотираси ҳаққи, ўтинаман, бўлган воқеани ҳеч кимга айта кўрма. Севгимиз махфий қолсин, мен умримда бундай қилган эмасман. Ёмон кишилар эшитса, менга кўз олайтиришади. Ҳеч кимга айтма. Қишлоғимизда ёмонлар кўп.

Кейин бошимдан ўпиб, кифтимни майингина силади:

— Мени ҳурмат қилсанг, буни сир сақла.

Васифага раҳмим келиб, йиғлаб юборишимга оз қолди. Ўзимни уни ҳимоя қилишга қудрати етадиган киши сифа-

тида тасаввур қилардим. Ҳеч кимга айтмайман, деб ишонтирдим-да, йўлимда давом этдим. У ҳам орқамдан эргашди.

Чархпалак ва анжирзор орқада қолиб кетди. Абдулҳодининг пайкали ёнидан тупроқ кечиб бормоқдамиз. Бирдан тўхтаб, икковимиз шошиб орқага қарадик. Васифа қўрқувда қалт-қалт титрарди. Орқамиздан кутилмаганда най овози эшитилганди. Анҳор устида тушиб турган ғирашира ёруғлик ва похол юклаб кетаётган кемага кўзимиз тушди. Худди даҳшатли хавфдан қутулган кишидай Васифа чуқур хўрсинди.

— Абдулҳодимни,— деб ўйлабман.

Сўзларидан қўрқиб кетдим. Вужудимни титроқ босди. Диққатимни сокин кечада эшитилаётган най овози ўзига мафтун этмаганда, билмадим, қўрқувим қачон босиларди.

Васифа чархпалак томонга қайрилиб, менга хитоб қилди:

— Бу ёққа юр, анҳор қирғоғига бориб ўтирамиз-да, кемадагиларни бошлаб мазах қиламиз.

Унинг кетидам мен ҳам юрдим. Намозгоҳ деворининг анҳорга нишаб тушган жойига бориб ўтирдик. Одамлар шу ерда таҳорат қилардилар.

Васифа овозини баланд қўйиб: «Ҳой, денгиз эчкиси», деб кичқирмоқчи эди, йўл бермадим.

Денгизчилар билан қирғоқда ўтирганлар бир-бирларини масхара қилиб айтишадиган сўзларни билардим. Улар оғизларига келганини бўғизга ютишмас, оталари, оналари ва авлод-аждодларини бўралаб сўкиб, бир-бирларини мазах қилишар, уялмай-нетмай беандиша сўзлардилар. Бундай сўзларни оғизга олишга ҳатто биз ёшлар ор қилардик ва фақат жавоб бериш учунгина бу гапларни ноилож такрорлардик, холос.

Васифа хижолат бўлиб, масхара қилишни тўхтатди ва жим бўлиб най овозига қулоқ солди. Кема томондан ашула овози барала эшитиларди:

Куйла най,

Тенгсиз малакни севганим дунёга ёй!

Оқ билак йўлида жон тикдим, у парво қилмагай,

Бошқа жононларни кўнглим истамас ҳеч, на қилай?

Қалбим туғён ура бошлади. Ўзимда ҳар қандай ишни уддалай оладиган бир куч сеза бошладим. Шу чоқ Васи-фа томонга эгилдим-да, чўлп этиб юзидан ўпиб олдим. Қандай бахтлиман-а.

У кулиб, жойидан қўзғалди ва менга ёндошиброқ ўтирди. Кейин сомон юклаб кетаётган кема томонга мулојим назар ташлади. Найнинг тиниқ овози юракни илиқ тўлқинлантирарди.

Овоз секин-аста узоқлашиб, кеча сукунатига ғарқ бўлди. Васифа кеманинг тез ўтиб кетганига ўкиниб хўрсинди, уйқусираган ва ҳорғин гавдасини аранг қимирлатиб ўзига хос бўлмаган овоз билан:

— Кошқийди ейиш-ичишинг муҳайё бўлиб, қиладиган ишинг ашула айтишу, ўйин-кулги бўлса, дунёда ҳеч нарсанинг ғамини қилмасанг!— деди. У яна бир оз сукут қилиб турди. Кейин туфлисини ечиб олди-да, оёқларини сувга солиб тапиллатиб ўйната бошлади. Сув ичида оёқлари янада чиройли кўринарди. У сўзида давом этди:

— Қани энди уйимиздан пулга лиқ тўла хумча топиб олсам.

Сўнг у мен томонга ўгирилди, юзларини мен томонга мойил қилган эди, яна бир марта ўпиб олдим. Васифа кулиб, оёқларини сувдан чиқарди-да, кўйлагининг этаги билан артди. Кейин дадаси катта канал ҳавзасида ер суғораётганини, ҳозир унга овқат олиб бориши зарурлигини айтиб, ўрнидан қўзғалди. Якка бориш хавfli эканлигини унга тушунтирдим. Чунки қишлоқ билан канал ҳавзаси орасидаги йўл анча олис ва хатарли эди. Лекин Васифа бунга эътибор бермай мағрурона деди:

— Менга яқинлашишга ҳеч ким журъат қилолмайди. Мен ҳам қиз, ҳам йигитман. Миршаббоши Абу Сувайлимнинг қизига кўз олайтиришга кимнинг ҳадди бор? Йўқ!

Васифа кетишга отланди. Бирор киши иккимизни бирга кўриб қолишдан хавфсираб, олдинроқ кетишимни илтимос қилди. Йўлга тушарканман, ҳазиллашдим:

— Полиз пойлаб ётган Илвонийдан ҳам қўрқмайсанми?

Васифа жаҳли чиқиб, бу қишлоқда ҳеч кимдан қўрқмаслигини ва ҳеч ким унинг йўлини тўса олмаслигини айтди. У марказдаги опаси билан беш йил бирга турган, кўп нарсаларни кўрган эди. Васифанинг айтишича, Илвоний ҳам қишлоқ шайхи ва ҳатто умданинг¹ ўзи ҳам марказдагилар олдида ип эшолмас экан. Поччаси унга дунёни ларзага келтирадиган маъмурни² кўрганини, у ўз навбатида полиция бошлиғи олдида титраб-қақшаб туришини, полиция бош-

¹ Умда — қишлоқ оқсоқоли.

² Маъмур — қамоқхона бошлиғи.

лиғи эса ҳоким олдида тиз чўкишини, ҳоким эса марказдаги Қишлоқ хўжалик мактабини кўргани келган министрнинг қўлларини ўнганини ҳикоя қилиб берган экан.

Васифа Илвонийдан ҳам, қишлоқ шайхидан ҳам, маъмурдан ҳам кўрқмас, қишлоқ мактабнинг студентлари намойишга чиқиб, полиция идорасидаги кишиларни зир югуртирадиган ўша зўр маъмурни уркалтак қилганларини ҳам кўрган эди.

Бир лаҳза сукутга кетди. Кейин эрталаб дадасининг кийимларини ювиб турганида уларниқига Илвоний кириб келгани, уйда ҳеч ким йўқлигини билиб Васифага гап ташлаганини айтди. У кўзини қисиб имо-ишора қилган экан, қиз тушмагур кир ювадиган тоғора билан бошлаб туширибди. Илвоний эса лом-мим демай чиқиб кетибди.

— Илвоний сенга уйланмоқчи бўлса керак,— дедим.

Васифа қаҳ-қаҳ уриб кулди-да, Илвоний отамга яхшигина хизматкор бўлиши мумкин, холос, менга уйланиш йўл бўлсин, деди. Агар дадам қўй сотиб олса, қўйини боқиши, ёки полизини пойлаши мумкин. Башарти Илвоний уйланмоқчи бўлса, ўзининг ери йўқ, бировлар ерида ишлаб тирикчилик ўтказадиган қизлардан бирортасига уйлана қолсин. Кейин бошини «нотавон кўнгилга қўтир жомашов», дегандек, силкиб қўйди-да, билармонлардек ўйчанлик билан давом этди:

— Қишлоқда ери ҳам, шон-шухрати ҳам йўқ қизларгина Илвонийга мос тушади. Ўшаларга кўз олайтирсин.

Бир зум жим тургандан кейин овозини сал ўзгартирди:

— Ана шу мен айтганлар зўрғагина ҳаёт кечирувчи камбағал қизлардир. Улар саҳрома-саҳро кўчиб юрадилар, бир кун у ерда, бир кун бу ерда тирикчилик ўтказадилар. Уларнинг қадр-қиммати Илвоний пойлаётган пайкалдан ўғирлаб келтирилган бир кўза хом маккажўхоридан юқори турмайди.

Васифа айтаётган нарсаларнинг ҳаммасига ҳам яхши тушуниб етолмасдим. Лекин унинг анчагина жафокаш қиз эканини англаб турардим.

Йўлда давом этаймиз. Васифа тамшаниб сўзини давом эттирди:

— Бечора Хазра, сен бир ҳовуч кунжут ҳолвага ҳам арзимайсан.

Васифадан олдинроқда одим ташлаб боряпман. Орқадан унинг оёқ товуши эшитиларди. Васифа ўз қадди-қомати ва ҳусни-жамоли билан кеча зулматини ёриб боради.

Кечани миужа қоқмай, бедорликда ўтказдим. Ётганимча фақат Васифа ҳақида ўйлар, уни олтин-кумушга кўмиб ташлашга қодир бўлишни орзу қилардим. Сал каттароқ бўлсам эди, албатта унга уйландим.

Барибир уйланаман.

Ана шундай фикрларга ботиб ётибман. Лекин дадам, ойим ва уйимиздагилар ҳаммаси бунга рози бўлишадими?

Бундан ташқари куёвликка ярайманми, йўқми? Ахир мендек ёш уйландилар жуда кам-да.

Васифа билан кўришиш иштиёқи ва у билан ҳар куни кечаси анжир тагида учрашиш ҳақидаги орзу-ҳаваслар билан тонг оттирдим. Унга айтган сўзларим, унинг жавобларини бирма-бир ҳаёлимдан ўтказардим. Бу сафарги учрашувда айтиш учун янги-янги сўзларни ўйлаб қўйдим. Албатта, яна учрашишга ва ширин-ширин сўзлар айтишга қасд қилдим. Аммо қайта учрашишга муяссар бўлмадим.

Эрталаб энди Васифаларникига боришга тараддуланиб турганимда дадам чақириб қолди:

— Туфлингиз кий, марказга бориб, кўзингни докторга кўрсатиб келамиз.

Ҳар йил ёзда кўз доктори олдида чекадиган азобни ўйлаб энсам қотди. Лекин дадамнинг раъйини қайтариш мумкин эмас.

Доктор қора кўзойнак таққан, баджаҳл одам эди. Бирор марта кулганини кўрмаганман. Ҳар сафар олдида борганимизда дадамга конституция, сайлов, кризис ва инглизларнинг кирдикорлари ҳақида жиддий туриб узоқ ҳикоя қиларди. Дадам сўзларини ажабланиб тинглар ва кўп вақт унинг фикрига қўшилларди.

Бу сафар доктор олдида дадам билан аравага тушиб бордик. Доктордан бўшаб чиққанимиздан кейин дадамдан шунақа қора кўзойнак олиб беришини илтимос қилдим. У кўзойнакни олиб берди-да, мени бир арманининг қаҳвахонаси олдида қолдириб, ўзи қаёққадир кетди. Дадам ҳисобидан битта ширин кулча олиб еб газетани кўздан кечириб ўтирдим. Ниҳоят у қайтиб келди.

Бутун йўл бўйи жим келдик, ҳар ким ўз ўйи билан банд эди. Ёнимда дадам бўлгани учун Васифа ҳақида ўйлашга ҳайиқаман. Бир лаҳза фикрларим бўлиниб турди. Кейин сонавия мактаби, олифта костюм билан узун шим ҳақида ўйга толдим.

Ниҳоят сабрим чидамади, дадамдан янги костюм олиб беришни сўрадим.

Дадам ўйлаб қолди. Янги костюм масаласи ҳозирги кунда кўпчилик оталарнинг бошини қотирарди. Улар кўпинча костюм, пулдинг заволи эканлигини ўз ўғилларидан яшириш учун костюм кийиш халқ олдида дуруст эмас деб баҳона қилишарди. Чунки чўнтакларига бир неча вақтлар давомида пул деган нарса тушмас эди.

Дадам илжайиб қўйди-да: «Сабр қилиб тур», деди. Таътилимизнинг энди бошланган даврлари. Шояд мактабга киришимга яқин бу муаммо ҳам ҳал бўлиб қолса.

Арава иқлим марказидан анҳоргача бўлган йўлни босиб ўтган, фақат кўприк билан қишлоқни бир-бирига боғлайдиган тор кўчагина қолган эди холос. Арава ана шу тор йўлга кириб келди. Узоқлаб жилбоб кийган қиз келар эди. Уртадаги қора кийимлиги дарров диққатимни тортди.

Бу ўша... Васифанинг ўзи.

Ҳали кўзимдан доктор қўлининг таъсири кетмаган. Дадам олиб берган қора кўзойнакни сал юқори кўтардим. Дадам уни ҳар вақт тақиб юришни, фақат кечасигина олиб қўйишни буюргани учун, кўзойнакни юқори кўтарганимга хижолат тортар, Васифага атай назар ташлаганимни ҳозир сезиб қолади, деб ташвишланардим.

Тўрт ғилдиракли арава бизни тортиб кетяпти. Қизлар йўлдан четга ўтиб сув тўла кўза кўтарган бошларини нариги томонга ўгириб олишди. Аммо фақат Васифагина бошини у ёққа қаратмас, мен томонга назар ташлаб турарди. У мулоийм табассум қиларди. Юрагим қафасидан чиқиб кетаёзди, аравадан ирғиб тушиб кетишимга ҳам оз қолди. Шу пайт арава уйимиз олдига келиб тўхтади. Шошилиб орқамга қарадим. Васифа дугоналари билан келаётди.

Дадам аравадан тушиб уйга йўналди, мен эса жўрттага қўзғалмай ўтирардим. Дадам:

— Нега тушмаяпсан, кўзингни қуёш нуридан эҳтиёт қил! — деди. Аравадан тушиб кўзимни офтобдан бекитдим.

Иккинчи қават ойнасидан қараб, Васифанинг йўлакда кетаётганини кўрдим. Эшик олдида бир оз қараб турди. Мени қидираётгани аниқ эди. Ойнадан тушиб анжир тагида учрашиш учун ваъдасини олишга жазм қилдим.

Лекин Васифа уйига тез кириб кетди. Албатта қайтиб чиқади ва яна кўзасини кўтариб кўприк томон боради деган умидда дераза олдидан жилмай кутиб ўтиравердим. Аммо у қайтиб чиқмади.

Асрдан кейин уйдан чиқишга фурсат топиб, эшик олдида Васифанинг қадамларига мунтазир бўлиб ўтирдим. Лекин кўринмади. Ниҳоят қизларнинг олдида уни чақиришга мажбур бўлдим. Васифа кулиб юборди, бошқа қизлар ҳам қўшилишди. Секин қулоғига шивирладим:

— Хуфтон намозидан кейин, худди кечаги жойда учрашамиз.

* * *

Хуфтон намозидан кейин Васифани учратиш мақсадида тўғри анжирзор томон йўл олдим. Бу гал йўл хавфи сезилмас ва атрофимни ўраб олган сукунат даҳшати ҳам билинмас эди. Фақат Васифани ўйлар, унга айтолмаган ва айтмоқчи бўлган нарсалар ҳақида бош қотирардим.

Илвоний пойлайдиган полиз олдидан ўтиб кетдим, Илвоний йўқ эди. Ниҳоят анжирзорга етиб келдим, аммо бу ер ҳам кимсасиз.

Чархпалак атрофи ва намозгоҳни кўздан кечириб чиқдим, ҳеч ким йўқ.

Маъюс орқамга қайтдим. Ҳамма ёқни синчиклаб келяман. Дала йўли ҳам тугади. Кейин қишлоқ томон олиб борадиган тор йўлга тушиб олдим. Аста одим ташлайман. Кошкийди учрата қолсам.

Қора кийимдаги қандайдир аёл қораси кўзимга чалинди. Хайрият. Бу, сўзсиз, Васифанинг ўзи. Жадал қадам ташлаб кўприк томонга қайтдим. Лекин у қора полиз томонга бурилди-да, қоронғиликда кўздан ғойиб бўлди. Ахир бу Илвоний пойлайдиган полиз-ку!

Баданим даҳшатли ғазаб алангасида ёнарди: наҳотки Васифа ёшлигимдан фойдаланиб калака қилган бўлса. Демак, Илвонийни масхаралаб айтганлари бўлмаган гап экан-да.

Агар Илвоний билан яширинча учрашиб юрса ва юрагига тугиб қўйган кишиси деб ҳисобласа, ўтган кеча мен билан учрашиши ҳақида сўз бўлиши ҳам мумкин эмас эди. Эҳтимол, Илвоний билан унинг ўртасидаги яширин муҳаббат худди шу намозгоҳ олдида бошлангандир. Ғазабдан титрар, нима қилишимни билмасдим. Учрашув хаёллари билан йўлда давом этиб, уйимизга етиб келдим. Эшигимиз олдида Абдулҳоди турарди, мени кўриши билан йўқотган нарсасини топгандай хурсанд бўлиб кетди ва даданг сени ахтариб бутун қишлоқни кезиб чиқди, деди.

Мени ваҳима босди. Лекин Абдулҳоди қулоғимга: «Қўрқмай уйга киравер, дадангга бизникида эди, минбаъд кечаси кўчага чиқмайди деб айтаман», деди ва тезроқ кира қол, чунки ҳозир тўғон томонга боришимиз керак, деб қистади. Баъзан Абдулҳоди билан кундуз кунлари чархпалаги олдида ўтирар, завқ билан ашула ва ҳикояларини тинглардим. Абдулҳоди чархпалагини айлантириб қўйгандан кейин сув то йўл остидан ўтадиган кичкина ариқча орқали дэласига етгунча тўғон устига чордана қуриб ўтириб олар, уйқу босмасин деб бутун кечани узундан-узоқ лапарлар айтиб ўтказарди. Ашулаларида қаҳрамонлик ва муҳаббат куйланарди. Чарчагач, пастга тушиб полизини бир айла-ниб чиқарди. Мени уйга келтириб қўйгач қайтиб кетиб бутун кечани танҳо ўзи кетмон, сув ва қўшиқлар билан ўтказарди. Мен ҳам у билан қолиб кечани бедор ўтказишни бир неча марта орзу қилган эдим. Лекин уйимиздагиларнинг бирортаси, ҳатто Абдулҳодининг ўзи ҳам бунга ҳеч йўл қўймасди. Чархпалак олдида кечани бедор ўтказиш сендайларга хос нарса эмас, дерди у. Чунки сен Қоҳирада таълим олсан.

Бугунги иссиқ ва дим кечада Абдулҳоди чархпалагини айлантирмаслиги мумкин эмас эди. Шундай бўлса-да, Абдулҳодидан қаерга боришини атайин қайта сўрадим. Мени эзаётган катта ташвиш Васифанинг Илвоний пойлайдиган полиз олдида ғойиб бўлиб кетиши эди. Бу ташвишга иккинчи, бундан ҳам оғирроғи қўшилган эди. Бу — хуфтон намозидан кейин дадамдан рухсатсиз уйдан чиқиб кетишим сабабининг фош бўлиб қолиш хавфи эди.

Шу билан бирга қандай қилиб уйга кириб олиш ва дадам билан учрашишдан олдин костюм ва жилбобим остидан кийиладиган ич кийимларимни кийиб олиш йўлларини ҳам ўйлаётиман. Чунки агар Абдулҳодининг шафоати фойда бермаса, дадамнинг таёғи зарбидан қутулиб қолишим гумон эди. Кийимим қалинроқ бўлгани дуруст. Бир томонда таёқ ва бир томонда Васифанинг тимсоли кўз олдимда намоён бўлиб турган бир пайтда Абдулҳоди сўраб қолди:

— Шундай вақтда анҳор бўйида нима қилиб юрувдинг?

Мени учратган паллада юзларида бундай жиддийлик аломати йўқ эди. Бу саволни берар экан, келишган юзларида қандайдир айёрона табассум намоён бўлди. Гўё у ким билан бирга бўлганимни жуда яхши билгандай эди.

Қаҳр-ғазаб ўтида ёнардим. Йиғлаб юборишимга сал қолган эди.

— Васифага уйланишни истасангиз анҳор бўйига бординг, унинг ким билан турганини кўрасиз,— дедим.

Абдулҳоди қўлидаги узун таёқни ўйнатиб, ҳаяжон билан:

— Нима?— деди чўзиб, сўнг зудлик билан тўғон томон ўзини отди. У отанг олдида шафе бўламан деб берган ваъдасини ҳам унутган эди. Бирга бормоқчи бўлиб зинадан тушдим, лекин узоқлаб кетган эди. Олисдан у мен томонга ўтирилди-да, орқага қайтишга ишора қилди.

Юрагим гаш бўлиб уйга қайтдим.

Ич кийимларим қўйилган жойга оёқ учида секин кириб олдим. Қўрқа-писа дадамга учрашдим.

У аввал мийиғида илжайиб қўйди; лекин бу табассум тағида нимадир яшириниб ётарди. Сўнг ўрнидан кўзғалиб таёққа қўл узатди. Лекин урмади, иккинчи марта хуфтон намозидан кейин уйдан ташқарига чиқмасликни огоҳлантириб, то ёзги таътил тамом бўлгунча уйда қоласан, деб буюрди.

Ўринга чўзилдим. Кўз олдимда дадамнинг газабли ва илжайиб турган юзи намоеън бўларди. Хаёлим эса далада — Васифанинг қораси кўздан ғойиб бўлган томонда эди. Ҳақиқатан ҳам ўша Васифами-ди? Эҳтимол у эмасдир. Йўқ, шубҳасиз Васифанинг ўзи эди, лекин ким билади бунини? Бундан фақат биргина Илвоний хабардор, ҳамма нарсани кўп ўтмай Абдулҳоди билиб келади. Эрталаб уни учратишим билан сирдан воқиф бўламан.

Яна бир неча ойдан кейин сонавия мактабига ўқишга киришим, биринчи марта киядиганим узун шим ҳақидаги хаёллар қайтадан бошимни қотира бошлади. Бу узун шимни кийиб қишлоққа қайтаман-да, Васифани маҳлиё қиламан, ҳаммадан айириб яна ўзимга қаратиб оламан-қўяман.

IV БОБ

Абдулҳоди тўғон томонга олиб борадиган йўлга ўзини отди-ю, қоронғи кечада кўздан ғойиб бўлди. Қўлидаги таёқни жаҳл билан ерга ургани тун зулматида эшитилиб турарди.

Абдулҳоди Илвоний пойлаб ётган полизга етиб келиб, бир оз нафасини ростлади. Кейин кўз ва қовоқларини ишқалаб кечанинг бутун жаҳонга ёйилган қора тўри остидан газаб билан атрофга назар ташлай бошлади. У ҳеч нарса ни кўрмас ва ўзининг ҳансираб нафас олишидан бошқа овоз эшитмас эди. Қўлидаги таёқни ҳавода айлантириб

өстки жағини қимтиди, сўнг билакларини шимарди. Кейин таёқни кифтига тираб қўлларининг икки учидан айлантириб ушлаб олди-да, полизнинг ичига кириб кетди. Биз у ёқ-бу ёққа юргач, Илвоний ўтирадиган жойга кели тўхтади. Ерда ёрилиб ётган тарвуз пўчоғидан бошқа ҳе нарса йўқ эди. Пўчоқни бир тегиб учуриб юборди. Кейин кўзадаги совуқ сувни кўтариб жўрттага ҳўплаб-ҳўпла ичди, юраги дук-дук ўйнарди. Кўзани сопол пиёла ва қор қумғон олдига қўйди. Шудринг тушганда Илвоний устиг ёпиниб ухлайдиган жулдур чопон, кир жун кўрпа ҳам ш ерда ётарди. Абдулҳоди чуқур нафас олар ва ҳаяжонланад и. Бир қўли билан таёқни маҳкам ушлаган ҳолда иккинч қўли билан кўрпани пайпаслаб, жаҳл билан тепага кўтарди. Унинг тагида ҳеч ким йўқ эди. Кейин ғазаб билан ун улоқтириб ташлади, аламини кўрпадан олди.

Таёқни яна кифтига олиб, қўлларини аввалгидай унинг устидан айлантириб, тарвуз полизининг у бошидан бу бо шигача айлантириб чиқди. Ҳамма жойни синчиклаб кўздан ке чираб, қаерда қора нарса бўлса, оёғини тегизиб кўраб учраган тарвузларни эса тегиб кетарди.

Атроф жимжит. Абдулҳоди ўзининг нафас олишида бошқа ҳеч нарсани эшитмасди. Кейин тўғон устига чиқиб атрофга назар ташлади ва овозининг борича Илвонийни ча қирди.

— Илвоний, ҳой саҳройи!

Ҳеч қаердан садо чиқмади. Илвонийни қишлоқ баққол шайх Юсуфнинг олдига учратгани эсига тушиб қолди. Ил воний қишлоқда ғарибона ҳаёт кечирарди. На амакиси, н амма-холаси ва на бир қарич ери бор. Хуллас, милтиғи ўтин ёриш маҳорати ва пойлоқчилиги учун оладиган ҳақи дан бошқа ҳеч вақоси йўқ. Илвоний деганимиз ана шу Ҳамиша танҳо бўлиб, фақат баққол шайх Юсуф билангин учрашиб турарди. Ҳар кун қуёш ботиши билан чой, шакан ва ёғ олиб келиш учун қишлоққа тушарди. Баққол дўкон ёнида қишлоқнинг баъзи ёш-яланглари билан гурунглаши ўтирар ва бутун қишлоқ уйқуга чўкканда қайтиб келарди.

Абдулҳоди бугун кун ботгандан кейин Илвонийн Ҳазра билан кулишиб турганида учратган эди. Ҳазра ҳў кизнинг орқасида қўлларини очиб пойлаб турар, ҳўкиз таш лаган тезакни олиб бошидаги идишга соларди.

Ҳазра ҳар мақомга йўрғалайдиган қиз. Тўйларда ўйинг тушади ва ҳеч уялмай ҳар турли уят гапларни гапиравера ди. Бешик тўйи, келин тўйи, ҳайит, маккажўхори йиғиш в.

пахта байрамларида бир қути конфетми, ёки бир чангал кунжутли ҳолвами ё бир неча сўта маккажўхори думбулими, шакарқамиш пояси, ишқилиб, нима берилса бас, Хазра ўйинга тушиб кетаверади.

Абдулҳоди бир оз шаштидан тушди. У ўзига-ўзи тасалли берарди: ахир Илвоний Хазрага ҳар томонлама мос тушади-ку, уларни бир-бирига бирлаштирувчи жуда кўп аломатлар мавжуд эмасми? Хазранинг ҳам худди Илвонийдек қишлоқда на ери бор, на қариндош-уруғи. Яқин кишилари бўлса уни ўттиз фаддан ерлик Маҳмудбек деган бева бойга хизматкорликка беришгандан кейин бутунлай унутиб юборишган. Бек Хазрани икки йил ишлатиб, ҳайдаб юборганда юзлари қип-қизил, кўкраклари бўртиб етилиб қолган эди.

Шундай қилиб, Хазра қишлоққа яна қайтиб келди. У далаларда ишлаб, ёки хотинлари кўчага чиқмайдиган хонадонларнинг бугдойини ўтаб тирикчилик ўтказарди.

Абдулҳоди мунгли куйлаб орқасига қайтди ва анҳорнинг хотинлар сув оладиган томонига қараб юра бошлади. Шу ердан кундуз кунлари Хазранинг қичқирган овози кўкка кўтариларди. Агар бу ердан Муҳаммад афанди европача йўл-йўл жилбобини, қоп-қора туфлиси ва узун оқ шляпасини кийиб суви қуриган ҳовуз томон ўтиб қолса, Хазра унга тақлид қилиб масхара қиларди.

Абдулҳоди тўғон томонга қайтди. Узининг чархпалаги олдидан ўтиб, бошқа ёққа бурди ва Маҳмудбекнинг ташландиқ тегирмони олдига келганда бирдан ашуласини тўхтатди. Тегирмонга бир вақтлар ўт кетиб, ишдан чиққан, кейинги пайтларда Хазранинг йигитлар билан учрашадиган жойи бўлиб қолган эди.

Абдулҳоди безовталана бошлади:

— Башарти Васифа шу ерда бирор киши билан бирга бўлса-чи? Муҳаммад афанди билан бирга бўлса-я! Эҳтимол Хазра Васифани ҳам йўлдан уриб бу ерларга олиб келгандир.

Унинг боши айланарди. Бир бошдан тинтув қилишга тушди. Бирорга бурчак, ҳатто илонлар макони бўлган ун-гурлар ҳам қолмади. Ҳеч кимсадан асар йўқ. Чурқ этган овоз эшитилмасди.

Абдулҳоди орқага қайтди. У мунгли ашуласини хиргойи қилиб борарди. Ниҳоят чархпалагига етиб келганда, ашула ҳам тугади.

Ҳамма ёқ жимлик. Атроф қоп-қоронғи. Бепоен дала. Абдулҳоди ҳамон безовта, бирор киши билан суҳбатла-

шиб, юрагини бўшатмоқчи бўлар, лекин сабот, мардлик ва шараф-шон бахш этувчи кенг ва чексиз она ердан бошқа ҳамдам йўқ эди шу топда.

Тун қоронғисида еридан ҳам яқинроқ ҳеч нарсани кўрмасди. Фақат шу ернигина тан оларди, фақат унигина яхши биларди. Ундаги далалар, боғлар, каналлар, гуллар, нимаики бўлса, ҳаммасини жон-дилидан севарди.

Абдулҳоди отасидан мерос қолган ер олдига келиб тўхтади. Отаси ҳаётлигида унга кичкина кетмон қилдириб берган, унда болалик пайтларида отаси ёнида ер чопарди. Отаси вафот этгандан кейин Абдулҳоди кичкина кетмонни каттасига алмаштрди. Абдулҳоди ўзига мерос қолган ана шу бир парча ер қиссасини саккиз ёшлик пайтидан биларди. Уша вақтларда у қўтосини бедапояда ўтлаш учун қозиқ қоқиб боғлаб қўярди. Шу ер қиссасини доимо хотирида сақлар ва ҳеч эсидан чиқармасди. Бунинг ўзидан кейинги фарзандларига ҳам, албатта етказишни унутмайди.

Абдулҳоди маккаҳўжори, беда ва пахта ўстиришни ҳам билади. Отаси бир неча йил олдин бу ерда боғча барпо қилган ва кўп ўтмай ҳамма дарахтларни кесиб, ҳайдаб юборган эди. Раҳматли деҳқон одам эди. Картошка экса мўл ҳосил олар, шакарқамиш экса, кўплаб шакарқамиш олар, ҳатто ловия ёки туя учун ўт экса ҳам қуруқ қолмасди. Доимо бошини дадил кўтариб юрарди. Пулни ҳеч аямай ўғит сотиб олар, вақтида шудгор қилар, суғорар ва муҳаббат билан эъвозларди. Ердан бир кун ҳам ажралмас, ери ҳам уни ҳеч ташлаб қўймасди.

Бир фаддон ер...

Ахир Абдулҳодига қишлоқдан обрў олиб берган ҳам, иқлим марказига борганда армани қаҳвахонасида амакиси, умда ва полиция идораси катталари билан ўтириш учун имкон туғдириб берган ҳам шу бир фаддон ер эди-да!

Бир фаддон ер. Қишлоқда Абдулҳоди каби бир фаддон ерга эга бўлганлардан нечасини учратиш мумкин? Ҳатто умданинг ери ҳам бундан ортиқ эмас, лекин унинг даромадини расман шартнома қилиб олинган жамоа ери тўлдириб туради. Абдулҳоди қишлоқда шунча ёки бундан сал ортиқ ерга эга бўлган ўн кишининг биттаси. Бунинг устига Қоҳирада хизмат қилаётган катта акаси ҳам ўзининг бир фаддон ерини Абдулҳодига қолдириб кетган. Лекин масаланинг муҳими бунда эмас эди. Унинг акаси, акасининг хотини ва ўғли шу бир фаддондан олинаётган ижара ҳисобига ҳаловатда яшашмоқда. Абдулҳоди эса бу

ерда, она қишлоғида ўз ерини ишлаш бахтига муяссар, куч-қувватга тўлиб, роҳатланиб юрибди. Қоҳирада, ҳукумат жойлашган шаҳарда хизмат қилаётган акиси эса бундан маҳрум.

Абдулҳоди тўғон яқинидаги тут остига келиб ўтириб тамаки тутатди.

Бирор киши билан суҳбатлашиш иштиёқи борган сари кучаярди. Кошки Васифа хотини бўла қолса. У катта ола ҳўкиз айлантираётган чархпалак олдида ўтирса, Абдулҳоди узоқда ерини суғориб юрса, Васифа чархпалак олдида туриб ашула айтса, Абдулҳоди у ёқда эгатларга кираётган сув ўртасида туриб хиргойи қилиб қўшилса.

Шундай хаёллар билан бошини кўтариб, чуқур нафас олди. Тамакисини ташлади-да, ғудурлаб шу байтни ўқиди:

Э болам, э болам, қадрдонгинам...

Баногоҳ, у қишлоқдаги ҳамма нарсани: Васифани ҳам, Илвонийни ҳам, Хазрани ҳам севиб қолганини ҳис этди. Қайғули қўшиқ оҳиста тарала бошлади:

Севикли она ерга қўнди калтар, учиб кетолмади,
Синиқ қаноти-ла толпинди сар-сар, учиб кетолмади.

У овозини баландлатди. Чексиз ва қоп-қоронғи фазо сукунати акс садо қайтарди. Абдулҳодининг мунгли ва йўғон товуши анҳорнинг нариги қирғоғида айланаётган чархпалак овозига қўшилиб узоқ-узоқларга кетарди.

Узоқдан қандайдир ҳаяжонли овоз қулоғига чалинди:

— Овозингиз қандай ёқимлик-а, Абдулҳоди! «Эй севгим...» деган ашулангизни яна бир айтиб беринг!— Абдулҳоди ашуласини тўхтатиб, қичқирди:

— Бормисан, биродар!

Югурганича тўғон томонга чопди. Яна Илвоний пойлайдиган полизга етиб келди.

Озгина олов ёняпти, тепасида қумғон шарақ-шарақ қайнаб турибди. Илвоний Абдулҳодини кутиб олиш учун пешвоз чиқа бошлади. У бадавийлар¹ шевасини аралаштириб ҳазиллашди:

— Қани, марҳамат, йигитлар сардори, чойга ташриф буюринг.— Сўрашиб бўлгач, ҳар иккиси олов ёнига келиб

¹ Ба дав и й л а р — кўчманчи араблар.

Ўтиришди. Илвоний шудрингдан сақланадиган эски тўшакни Абдулҳодининг тагига солди-да, бадавийлар шевасида сўзини давом эттирди:

— Э араблар шунқори, роҳатланиб ўтиринг. Мени виҳоят мамнун қилдингиз.

Абдулҳоди оёғи билан тўшакни кўрсатиб Илвонийнинг елкасига урди:

— Вой қурғур-ей, жуда меҳмондўст бўлиб кетибсан-ку. Энди кўрпачага ҳам ўтирарканмиз-да.

Илвонийнинг ёнига ўтирди. У ҳадеб кулар, Илвоний ҳам қўшилишиб куларди. Илвоний бадавийлар шевасини қўлламаган ҳолда Абдулҳодининг сўзини давом эттирди:

— Ҳа, шунақа. Биз шаҳарда ўсганмиз, фабрикада чиққан, ҳатто беклар ҳам чеколмайдиган сигареталарни чекамиз.

Ҳар икковлари қаҳ-қаҳ уриб кулишарди. Чой ҳам буларга жўр бўлиб шарақ-шарақ қайнар, қора қумғоннинг қопқоғини ҳаракатга келтирарди. Ундан паға-паға буғ отилиб чиқарди. Илвоний қумғонни кўтариб пастга олди-да, қалин қўпол пиёлани қумғон ёнига қўйиб, чой қуя бошлади.

Пиёлага қуйилаётган чой ҳиди димоққа урилди. Илвоний пиёлани тўлдириб узатди:

— Марҳамат Абдулҳоди, чойни олинг. Буни қаранг-а, худди келиндай жилва қилиб кулиб турибди.

Абдулҳоди чойни ҳафсала билан олди-да, секин-аста хўплаб ича бошлади. Кейин пиёлани олдига қўйиб, бўғилган товуш билан:

— Оҳ, арабларнинг чойи қандай яхши-я, жоннинг ҳувури,— деди.

Илвоний Абдулҳодига тарвуз ҳам пишиб қолганини айтиб, ҳозир биттасини узиб келаман, мазаси, албатта, сизга маъқул бўлади, деди. Лекин Абдулҳоди эътироз билдирди. Бирпас жим қолишди.

Илвоний Абдулҳодидан, чархпалагингиз айланяптими, деб сўради.

Абдулҳоди, йўқ, дея қисқа жавоб берди.

Унинг овози анча пасайган, бошини бир оз қуйи туширган эди. Лекин бирдан овозини баланд чиқариб, жаҳли чиққандай Илвонийдан қаерда юрганини сўради. Илвоний қишлоқ бошлиғиникида бўлгани, чой сотиб олиш учун шайх Юсуфнинг олдига борганини айтди. Кейин Илвоний шайх Юсуфнинг бад муомалалигидан, қалбида меҳр-

шафқат йўқлигидан шикоят қила бошлади: у қишлоғимизда ягона баққол. Баққолчилик унга жуда яхши даромад келтиради. Бундан ташқари қишлоқ фақиҳлари билан бирга мавлуд ўқишга ҳам бориб гуради. Сайидимиз шайх аш-Шиновий у кишини ёнидан қўймайди. Шунга қарамай, Илвонийга насияга чой беришдан бош тортибди. Илвоний жуда ноқулай аҳволда ҳайрон бўлиб турган экан, шайх Юсуф унинг юзига бир қути чой улоқтириб, то шу пайгача олган чой, шакар ва тамакиларнинг пулини узмагунча ҳеч нарса бермасликка онт ичибди. Аммо Илвоний қовун пишиғи келиб, пойлоқчилиги учун ҳақ олмагунча пул юзини кўрмаслиги муқаррар эди. Пойлоқчиликка оладиган пули эса ҳатто шайх Юсуфдаги қарзларни ҳам қопламас эди.

Илвоний чуқур уҳ тортиб, сўзини тугатган эди, Абдулҳоди беғамлик билан:

— Парво қилма, сабр қил,— деди.

— Қандай қилиб сабр қилай, оладиган ҳақим йиғимтерим тамом бўлгунча орттирган қарзимга ҳам етмайди,— деди Илвоний хўрсиниб.

Абдулҳоди унинг сўзларига эътибор бермас, хаёли қарерлардадир кезиб юрарди, олдидаги бўш пиёлани ҳам унутган эди.

Илвоний унинг пиёласига чой тўлдириб қуйди-да, мавсум охиригача бир риёл¹ қарз бериб туришни илтимос қилди.

Абдулҳоди бошини чайқади:

— Риёл дейсан-а! Бир риёлни ким кўрибди. Агар бўлса жоним билан берган бўлардим. Топганим қорнимга етади холос. Мен ҳам сенга ўхшаган қийналганман. Ярамни янгиламай қўя қол.

— Қандай қора кунларга қолдик. Ҳатто бекнинг боғини ҳам хатга солиб қўйишибди.

— Бу гап илгари бўлган эди. Ҳозирги вазир даврида бек ҳам, унинг тоғаси ҳам ишларини тўғрилаб олишган. Ҳукуматда ўзларига қарашли кишилари бор,— деди Абдулҳоди оҳистагина.

— Ахир сизнинг ҳам ҳукуматда одамингиз бор-ку. Акангиз Қоҳирада, давлат идорасида ишлайди.

Абдулҳодининг юзларида табассум намоён бўлди, бир зум жим тургач, яна сўзга киришди:

¹ Риёл — йигирма қиршга ёки бир долларга тенг.

— Эй биродар, ҳукумат ўшаларники ва ўшаларнинг га-пи гап. Бек халқ партиясининг аъзоси. Улар мамлакатни хоҳласа ёндиради, хоҳласа сақлаб қолади. Ҳозиргача шунга ҳам ақлинг етмайдими?

У киноя билан сўзини давом эттирди.

— Менинг ҳам ҳукуматда одамим борку-я, аммо унинг қўлидан бир пақирлик иш келмайди. Ҳукумат бизнинг бошимизга сув қуюди бир кун.

Илвоний бошини маъюс қимирлатди. У қайғу ичида лабларини тишларди. Кейин Абдулҳодига Маҳмудбек фирмасида ишлаган даврлари ҳақида ҳасрат билан ҳикоя қила бошлади.

Илвоний бекнинг қўйларини боқарди. Ёнида пул соладиган катта бир ҳамён осиб юрар ва доимо беш-тўрт танга топишга муяссар бўларди. Бозор кунлари қўй ҳайдаб бозорга жўнардди. Бозорда қўйларни сотиш жараёнида фурсатни қўлдан бермасликка уринарди. Хўжайинга йўлда бирорта эчки ё қўзичоқни адашиб қолди ёки ҳалок бўлди деб айтарди. Аҳён-аҳёнда ҳар қайси бош сотилган қўйдан бир неча қиршдан қайириб қолиш имкони ҳам бўларди. Қўй боқиш осон, бечиқим бўлишига қарамай, бек қўйфурушликдан воз кечди.

У Қоҳирада бир неча вақт туриб қайтгандан кейин катта маблағ орттириш фикрига тушиб қолди. Қўйларининг ҳаммасини сотди. Энди Илвонийга унинг даргоҳида ўрин қолмаган эди. Илвоний бекдан то қиш келгунча унинг пўртахоловорини пойлаб туриш учун қолишни илтимос қилди. Пўртахоловорда Илвоний тирикчилик йўлини топиб олди. Тўкилган пўртахоловорни сотиб олиш учун унинг олдига қизлар ва хотинлар узлуксиз келиб туришарди. Бу ишдан ҳам Илвоний мўмайгина пул топа бошлади. Лекин Хазра ишнинг пачавасини чиқарди. Шу пайтларда у ҳам бекнинг хизматкори эди. Ҳеч ким унга бирор нарса демас, айтгани айтган, дегани деган эди.

Бир куни Хазра Илвонийдан тупида турган пўртахолдан каттасини олиб беришни илтимос қилди. Илвоний эса, битта тўкилган пўртахолни унга узатди:

— Мана буни ол-да, жўнаб қол. Тупидаги пўртахолни ҳеч кимга, ҳатто бекка ҳам узиб берилмайди. Сенларга қўйиб берилса уни битта-битта қилиб еб битирасизлар. Сотишга нима қолади?

Хазра пўртахолни Илвонийнинг юзига отиб юборди. Узи дарахтга чиқиб битта каттасини узиб тушди. Илво-

нийнинг жаҳли чиқиб, ердан бир бўлак лой олди-да, Хазрага улоқтирди. Қиз йиғлаб, уни қарғади, Илвоний эса чидамай савалаб қолди.

Хазра бўйни лат еб, бекнинг олдига югурди ва Илвонийдан шикоят қилиб, унинг бутун сирини фош этди. Шундан кейин бек Илвонийни махфий кузатиб юрадиган бўлди. Ҳатто бир чиройли қиз билан кулишиб турганини, кўкрагига қўл тегизганини кўриб қолди ҳам. Бу қизга Илвоний тўкилган пўртахолларни яширинча сотиб юрарди.

Бек Илвонийни тафтиш қилиб, ёнидан кармонини ичидаги пуллари билан бирга олиб қўйди ва ўзини роса дўппослади. Хазра эса ўз ишидан мамнун бўлиб кулиб турарди.

Илвоний ўз ривоятини охирига етказди ва таажжубдан қўлларини тиззасига урди:

— Мана золимлик, Абдулҳоди!

Ўзига бир пиёла чой қўйиб, сукутга кетди. Чойни узиб-узиб ичди, кейин бошини тебратиб, чуқур уҳ тортди:

— Э Абдулҳоди, агар қишлоқ шайхи бўлмаганда, очликдан ҳалок бўлардим, гўштим қашқирларга ем бўларди.

Абдулҳоди ҳеч нарса демай, ўйга ботиб ўтирарди. Ниҳоят ўзини ростлаб у ҳам сўз бошлади, унинг фикри паршон эди:

— Яхши кунлар ҳам келар, дўстим, яратганнинг ўзи мададкор...

* * *

Абдулҳоди яна Васифани ўйлаб кетди. Эҳтимол қимматбаҳо кашмирий жилбобда сочларини чиройли тараб, гердайиб ўтирган бекнинг олдига боргандир. Лекин бек олдига боришга Васифани нима мажбур қилиши мумкин?

Маҳмудбек оқ йўрға отига миниб кечалари кўчага чиқарди. Абдулҳоди уни кўпинча иқлим марказига кетаётганида ёки марказга яқин жойда яшайдиган тоғаси пошоникидан қайтаётганида учратарди. У фақат дала йўлидангина юрарди.

Оқшом бек Васифани дала йўлида тутиб олган ва у билан ўз фирмасига қайтиб келган бўлса-чи? У кечалари йўл бўйида учраган қизларни баъзан шундай қиларди ҳам. Бутун қишлоқ бундан хабардор эди.

Лекин унинг собиқ миршаббоши Абу Сувайлимнинг қизи билан шундай муносабатда бўлиши мумкинми? Вассифанинг ўзи-чи? Наҳотки шундай ишга рози бўлса?

Бундай хаёллар Абдулҳодини қийнади. Илвоний ўзининг бахтсиз ҳаёти ташвишлари билан банд бўлиб турган бир пайтда Абдулҳоди Маҳмудбекни сўраб қолди:

— Дала йўли томонга ўтганидан хабаринг бўлмадими?

Илвоний бошини қимирлатиб, йўқ жавобини қилди.

Абдулҳоди хавотирини яшириш учун саволини такрорлади:

— Ҳеч ким бу ердан ўтгани йўқми?

— Ҳеч ким ўтгани йўқ,— деди Илвоний қисқа қилиб. Унинг тинкаси қуриган эди.

* * *

Қумғондаги чой тугаши биланоқ Абдулҳоди кетишга қўзғалди. Унинг қаттиқ ташвишланаётгани сезилиб турарди. Шунинг учун Илвонийнинг қистовига ҳам эътибор бермади. Илвоний бадавийлар шеvasида ҳазиллашган бўлди:

— Жиндай сабр қилинг, яна бир қумғон дамлай, йўқ десангиз ичган чойингиз ҳақини ундириб оламан. Ҳа...

Абдулҳодининг юзига табассум югурди. У мезбонга ташаккур айтиб, йўлга тушди. Илвоний нарироққача кузатиб бораётиб кутилмаганда таққа тўхтади. Қандайдир шарпа сизди шекилли, бошини буриб қулоқ сола бошлади. Абдулҳоди ҳам диққатини беихтиёр ўша томонга жалб қилди. Илвоний эса секин орқасига тисарилди ва тўшакнинг тагини титкилаб бир бўлак тошни ўрнидан қўзғатди-да, тешикдан эски қўшоғизни олди, ўқдонни очиб ўқлаб қўйди. Сўнг Абдулҳодига пичирлади.

— Милтигингиз қаерда? Юринг тезроқ, кўприк остига яшириниб оламин.

— Нима учун?— деди Абдулҳоди совуққонлик билан. Илвоний ҳовлиққанча ҳаяжон ичида жавоб берди:

— Қишлоғимизга ўғрилар бостириб келаётганга ўхшайди.

Абдулҳоди овозини баландроқ чиқарди:

— Ўғри! Ўғри нима қилади бу ерда. Улар бизнинг қишлоғимизга келишармиди? Бу ерда уларга нима ҳам

бор! Еримизни кўтариб кетишадими? Яна шох қидириб қулоғидан ажралган эшакдек ўзларининг бор-йўқларидан ажралиб кетишмасин бу ерга келиб.

Илвоний ҳам, Абдулҳоди ҳам кулиб юборишди.

Ҳозиргина аранг қулоққа чалинаётган товушни энди барала эшитиш мумкин эди. Яқинлашиб келаётганларнинг сўзлари бу кишиларнинг қулоғига бир лаҳза чалиниб поёнсиз дим фазо сукунатида сингиб кетади. Улар бу қишлоқ аҳолиси шеvasига ёт лаҳжада сўзлашаётган эди.

Гира-шира қоронғиликда кетма-кет келаётган мотоцикл кўзга чалинди.

Илвоний шивирлади:

— Уҳ-хў, темир эшак миниб олишибди-ку. Тиллари шаҳарликларникига ўхшайди.

Кейин хаёлига келган бир фикрни айтиб, ўзини тутолмай кула бошлади:

— Мен уларни кечаси изғиб юрувчи ўғрилар, устимизга темир эшакда босиб келишяпти деб ўйлабман. Чет давлатдан келган хўжайинларга ўхшайди. Лондондан келишаётган бўлса ҳам ажаб эмас.

Яқинлашиб қолган икки кишининг сўзини аниқ эшитган Абдулҳоди кулиб:

— Булар марказдан келишяпти. Тиллари марказликлар тилининг худди ўзи,— деди.

Илвоний милтиғини ўз жойига қўйди. Гира-шира қоронғиликда икки нотаниш киши қоматини бемалол ажратиш мумкин бўлиб қолди: бири костюм кийиб устидан оқ халат ташлаб олган, бошида тарбуш, иккинчисининг эгнида шоҳи жилбоб ва камзул, бошида жун дўппи. Улар Абдулҳоди ва Илвоний рўпарасида кўприк устида тўхташди. Жилбоб кийган киши мотоциклдан ирғиб тушиб, бир қўли билан ўзининг, иккинчи қўли билан тарбуш ва костюм кийган кишининг мотоциклини ушлади. Сўнг, мулойимгина:

— Ассалом алайкум! — деди.

Абдулҳоди алик олиб, кўприк устига кўтарилди. Орқасидан Илвоний борарди:

— Қани марҳамат, марҳамат қилингла, чой ҳам тайёр эди.

Унинг сўзига бадавийлар лаҳжасида Илвоний қўшилди:

— Хуш келибсиз яхшилар, марҳамат, овқат тайёр, қўй ҳам сўйиб юборамиз. Қадамранжида қилиб бизни гоят хурсанд қилдингиз.

— Кулоқ солинг, ҳой қишлоқилар, қайси бирингиз чахпалакни айлантирдингиз?— деди жилбоб кийган киши илтифотларга аҳамият бермай.

Абдулҳоди унинг шевасини масхара қилиб, Илвонийга пичирлади.

— Чахпалак эмиш. Чахпалак, тавба!

У сўнг қўшиб қўйди:

— Булар агрономларга ўхшайди.

— Чархпалагинг нимаси? Ҳеч ким бу ерда чархпалак айлантираётгани йўқ,— жавоб берди Илвоний овозини бемалол қўйиб. Абдулҳоди буларни вилоят марказидан келиб суғориш ишлари билан шуғулланувчи агрономлардан деб гумон қилган эди. У агрономни, унинг ёрдамчиси ва марказдан келадиган бошқа баъзи бир кишиларни яхши танирди. Шунинг учун уларга яқинроқ келиб, ўшаларми, йўқми, деб диққат билан қарай бошлади.

У агроном эмас, балки бошқа кишининг башарасини кўрди. Агроном ҳеч вақт мотоциклда юрган эмас. Эҳтимол бу киши агрономнинг янги ёрдамчисидир, деб гумон қилди Абдулҳоди. Жилбоб кийган хизматчини танигандай бўлди. У киши агроном ва унинг ёрдамчиси қарамай ташлаб кетган чархпалакларни ҳар бирига йигирма қиршдан олиш шарти билан тузатиб, юргизиб берарди. Аммо бу йил ниҳоят оғир йил бўлгани учун ҳеч ким ҳозир шунча пул бериб чархпалагини тузатишга қодир эмас. Одамларнинг ёнида ҳеч вақо йўқ эди.

Абдулҳоди хизматчига кўзини лўқ қилиб:

— Текшириб кўра қолмайсанми, биласан қўясан,— деб тўнғиллади.

Олифта хизматчи унинг сўзини кескин бўлиб, қатъий оҳангда:

— Нега ҳовлиқасан? Сен ҳам, ҳой орқадаги, сен ҳам,— у Илвонийга қаради,— шуни билиб қўйингларки, мен фаллоҳларнинг бемаъни гаплари, қиладиган найранглари ва пасткашликларини яхши биламан. Ким чархпалакни айлантираётган эди, майнабозчиликни йиғиштиринг-да, номини айтиб беринг.

Абдулҳодининг жаҳли чиқди:

— Майнабозчилигинг нимаси? Бундай қилиқлар марказликларда бўлади, бизда бўлмайди.

Сўзга Илвоний аралашди. Бу сафар бадавийлар лаҳжасини ишлатмади:

— Ҳеч ким айлантиргани йўқ, агроном жаноблари.

Пайғамбар номи билан сенинг ҳаётинг ва мартабанг билан қасам ичмаң, бизга чархпалак айлантиришнинг ҳожати ҳам йўқ. Шундай гаплашиб ўтирган эдик. Аслида ҳикоямиз...

Жилбоб кийган киши унинг сўзини бўлди.

— Бундан бир соат илгари биз кўприк устида учратган қиз ким эди? Бизни кўрди-ю, полизга яшириниб олди. У чархпалак айлантирмай нима қилаётган эди бўлмаса? Уни чархпалак айлантиришга сиз юборган эмасмидингиз?

Илвоний самимий эътироз билдирди:

— Қиз бола? Қиз чархпалак айлантирибдими... жуда соз... қандай ҳайвон ёрдамида айлантирибди?

Олифта киши уни жеркиб ташлади.

— Овозингни ўчир! Оғзингга қараб гапир, бўлмаса...

Илвоний уэр сўради:

— Тўғри. Тилимизнинг бузуқлигини ўзимиз сезмаймиз. Биз мактаб кўрибмизми, жаноби афанди. Биз камзул ва шим ҳам киймаганмиз.

Абдулҳоди уйқудан уйғотиб юборилган кишидай сесканиб кетди.

— Қиз бола? Қаерда кўрдингиз ўзи?

Улар Абдулҳодининг сўзига парво қилишмади. Олифта киши давом этди:

— Сизлар билан тортишиб ўтиришдан бошқа ишимиз йўқми? Сизлар деб уйқудан ҳам қолишимиз керакми энди? Бундай бемаъни гапларингизни қўйинг. Ҳозироқ чархпалакларнинг барини синдириб ташлаймиз қўямиз?

Абдулҳодининг газаби ортиб кетди.

— Нима-нима? Чархпалакни синдирамиз деяпсанми? Айланиб турганини кўрсангиз ҳам-а? Беш кун ўтар-ўтмас сув ҳам қуриб қолади. Унганча еримизни хоҳлаганимизча суғориб, чархпалакларни имкони борича айлантириб оламиз. Синдиришни кўнглингга ҳам келтирмай қўя қол.

Олифта киши юқорига кўтарилди ва жилбоблигига мурожаат қилиб, булардан қанча пул олиш ҳақида маслаҳат сўради. «Агрономнинг сиздан олдинги ёрдамчиси ҳар бир чархпалак эгасидан бир риёлдан олишни одат қилган эди,— унинг қулоғига пичирлади жилбобли ва кўзини қисди,— аммо ҳозир эллик қиршдан олинса дуруст бўлади».

Олифтанинг жаҳли чиқди. Хизматчини сўкиб, идорага қайтгач албатта, ишдан бўшатаман деб, пўписа қилди.

Илвоний овозининг борича хахолаб куларди.

— Мана, ҳозирги бошлиқларимиз бир-бирларини қандай ҳурматлашади. Ҳа, ҳа.

Абдулҳоди олифта киши билан чархпалак масаласида баҳслашиб кетди. Тортишув борган сари кескин тус ола бошлади. Олифта бемаъни гапларни айтиб вайсарди. У Абдулҳодига қараб қичқирди:

— Ҳозир сувдан фойдаланиш ҳақидаги қонунлар ҳар йилдагидай эмас. Ун кун ўрнига беш кун берилади. Бугун кечқурун чархпалакларни айлантириш муддати тугайди. Бу ҳақда бир неча кун муқаддам умдага кўрсатма берилган.

Абдулҳоди ҳам бўш келмади:

— Умда эмиш! Эй йигитча, бундай гапларингни қўй. Мен чархпалакни эртадан бошлаб айлантираман. Сени ҳам, умдангни ҳам бир чақага олмайман. Қани яқинлашиб кўргин-чи, тириклай қудуққа ташлаб юборарман.

— Бу ҳукуватимизнинг буйруғи,— янада қаттиқроқ қичқирди олифта.

— Ҳукуват? Ҳукуватинг омон бўлсин! Ҳукуватда бизнинг ёнимизни оладиганлар ҳам бор. Оғам Мустафо Қоҳирада ер ишлари бошқармасида хизмат қилади. У ҳукуват шундай қияпти деган хабарни келтиргани йўқ. Еримизни сувдан маҳрум қилиб, яна ҳукуватни пеш қиласан-а!

Жилбоб кийган киши гапга аралашди:

— Ҳой йигитча, сен жуда доно ва ҳамма нарсани тушунадиган кўринасан, билиб қўй: ҳукуватнинг буйруғи шу. Сувдан фойдаланиш навбати ҳозир беш кундан, холос. Шу муддат ўтгандан кейин каналдан ҳам, денгиздан ҳам суғориш мақсадлари учун фойдаланиш мумкин эмас. Қўй бундай машмашани, ҳадеб гапни чўзаверма.

Абдулҳодининг жаҳли яна бир поғона кўтарилди:

— Беш кун дедингизми, жаноб? Бундан бошқа сўз топмадингизми? Энди маккажўхорини сувсизликдан қуритар эканмиз-да, экинзорлар саҳрога айланар экан-да. Бу йил қандай азобларга қолдик ўзи.

Илвоний ғавғони босиш ниятида шивирлади:

— Қўя қол Абдулҳоди, ҳукуватимизнинг хоҳиши шу экан. Бошқа гап ортиқча.

Абдулҳоди овози борича жавраб, товони билан ерни тепиб қичқира бошлади:

— Қанақа ҳукуват экан, сувнинг ярмини биздан тортиб оладиган? Бизнинг беш кунимизни қирқишга кимнинг

ҳаққи бор, беш кунлик ҳақимиз қаерга кетади? Чархпалакларимизни бузиб, катта каналлар сувини тўхтатиб нима қилишмоқчи? Суф, ўша ҳукуматингга. Ҳеч ким сувни биздан бошқа томонга буриб кетолмайди. Қандай аҳмоқ каналлардаги сувни тўхтатиб, чархпалакларни бузар экан? Ким шундай қиламан деса, қонини сувдек оқизиб юбораман! Билиб қўй буни!

Кейин таёғини жаҳл билан ерга бир урди-да, жўнаб қолди.

Олифта киши шериги билан вайсаганча қолди. Абдулҳоди қишлоқ томон жадал қадам ташлаб борар, қўлидаги таёқ кеча сукунатини бузиб, тап-тап ерга уриларди. Анча юргач, орқасига қаради:

— Ҳукуматнинг буйруғи эмиш-а! Яшаб қол-э, ҳукумат! Кам бўлма! Эрталабдан бошлаб чархпалакни айлан-тирганим бўлсин.

Ҳалиги икки киши мотоциклга ўтириб аллақачон иқлим марказига йўл олган эди.

Анҳор бўйида ўсиб ётган қамишзор аста шитирлаб, ичидан қора кийимдаги бир қиз чиқди. У ўзича шивирлаб борарди:

— Оёқларимни қамиш тупчаклари илма-тешик қилиб юборди, худоё баалога йўлиққур шаҳарликлар. Бу қандай қора кун. Васифаси тушмагурнинг изидан асар ҳам йўқ, бу балони топиб келишга юбориш учун мендан бошқа қуриб кетувдими? Қоҳирада, марказда таълим олишган эмиш, бундан бизга нима фойда? Қани Васифа ҳам мен юрган қамишзор ичида юрса-ю, уни марказликлар бир кўришса!

Илвоний қизни сезмай қолди. Чунки орқасини ўгирганича ҳамон ҳалиги икки кишининг орқасидан қараб турарди. Уларнинг кўздан ғойиб бўлганига тўла ишонч ҳосил қилгач, жаҳл билан ерга тупурди-да, жавраб кетди:

— Бу ҳукуматнинг кўргани бизнинг қишлоғимиз. Гоҳ бизни ҳамма нарсадан маҳрум қилади, гоҳ қамоқхонага ташлайди. Пировардида ҳаммамизни сувдан бутунлай маҳрум қилмаса дейман бу қурғурлар. Бор-эй, кетдим. Бедаво ҳукуматга кунимиз қолди.

Қиз қаҳ-қаҳлаб кулиб юборди. Илвоний чўчиб, орқага ўгирилди ва қамишзорни кўздан кечира бошлади. Қиз қамишзордан чиқди ва ҳалиги кишиларнинг тилини масҳара қилиб лабларини чўччайтириб, деди:

— Ҳа, биз бунақамиз, сиз унақа, билганингизни қила-
веринг. Марказлик бўлмай қуриб кеткурлар. Тиллари би-
рам буралганки... Улар ҳам одамми, ким эканликларини
мана мен деб башаралари кўрсатиб турибди.

Илвоний унинг сўзини бўлди:

— Секинроқ! Бемаҳалда бу ерда нима қилиб юрибсан
Хазра, қани, яқинроқ кел-чи!

Кейин қизга хушомад қилиб, давом этди:

— Сенга битта тарвуз атаб қўйганман, сўйиб бераман.
Кел бу ёққа.

Хазра чопганича келди. У хурсандликдан ҳадеб кулар-
ди. Илвонийга қараб:

— Мана, олдинга келдим,— деди-да, бир сакраб по-
лиз ичига тушди. Хар ўйноқлаганда бўртган кўкраклари
қимирлаб турарди. Ҳорғин юзини қўли билан гоҳ-гоҳ ар-
тиб қўярди. У жойида тўхтаб, Илвонийга эътироз билди-
ра бошлади:

— Менга қара, яна холаваччам Шаъбоннинг қизи Сит-
ҳамга қилган қилиғингни такрорламагин. Унга қилган ҳа-
зилингни менга қилма. Бўлмаса кетиб қоламан-да, мендан
на оқ, на қора оласан.

— Оббо, Хазра-ей, Ситҳамнинг нима даҳли бор бу ер-
да. Қоҳирада уни катта хўжайин деб аташади. У билан фа-
қат ҳазиллашган эдим.

Бир оз жим қолиб Хазра давом этди:

— Улай агар, мен унинг бир кило маккажўхорисини
паққос ўғирламоқчи эдим, урдасидан чиқа олмадим.

— Вой, тентак-ей, кел бу ёққа, қўрқмай келавер. Хоҳ-
лаган нарсангни сўра. Тарвузларнинг ҳаммаси сеники.
Узингга ёққанини ола қол!

Илвоний яна бир оз жим бўлди. Кейин қўпол оёғи би-
лан милтиқ яширилган тешик оғзидаги тошни бир тепиб
тузатиб қўйди. Бошини Абдулҳоди кетган томонга буриб
деди:

— Шаъбон кетгандан буён ҳеч ким бу милтиқни қўли-
га олгани ҳам йўқ.

Хазра Илвонийга яқинлашиб кела бошлади, сўнг Аб-
дулҳодининг қораси зўрга кўринаётган томонга имо
қилиб:

— Омон бўлгур, дунёда тенги йўқ одам-да,— деб қўйди.

Илвоний унинг сўзини қувватлади:

— Ҳа, тўғри, у ҳақиқий инсон, бутун бир шаҳарга та-
тйди ақли.

У Хазранинг қўлидан ушлаб ўтқазди-да, ёнига ўзи ҳам ўтирди. Сўнг қувончдан қаҳқаҳлаб кулиб юборди.

— Ростини айтсам, болдан ҳам ширин қизсан.— У Хазранинг тагига кўрпачани суриб қўйди. Хазра Илвонийнинг кўкрагига икки қўли билан уриб, ҳазиллашиб, «Қани, биринчи пишган катта тарвuzдан олиб кел-чи!»— деди. Илвоний полиздан катта бир тарвuzни узиб чиқди. Уни Хазранинг олдига қўйиб, буни сотса пулига бир кило маккажўхори беради, деб ишонтирди.

Илвоний роҳатланиб ўтирар, Хазра эса унга суяниб олган эди. Қиз ўзини жуда бахтли ҳис этарди. Илвоний ҳазиллашиб уни туртиб қўйди:

— Қани энди, шу далаларнинг ҳаммаси бизники бўлиб қолса!

Хазра кулди:

— Кошкийди.— У, кир кўрпачага ўтиришга жирканиб, нарироққа суриб қўйди.

* * *

Абдулҳоди қишлоққа шаҳдам қадам ташлаб кириб келди. Унинг жаҳли чиққан, қони қайнаган, ҳассаси билан осойишта тун зулматини ёриб ўзига йўл очиб борарди.

V Б О Б

Абдулҳоди уйига қайтар экан, Васифа ҳақида ортиқ ўйламасди. Экинларни суғориш, агрономларнинг хатти-ҳаракатлари, ҳукуматнинг фармонлари ва ҳоказолар хаёлини чулғаб олган эди. Папиросини чўнтагидан чиқариб чекишга бошлади. Тутунни тутунга улаб, қутини бўшатгунча чекди. Чархпалак, канал ва сувдан фойдаланиш тартиби ҳақида бош қотирди. Маккажўхори бир текис униб чиқиб, Абдулҳоди доимо муҳаббат билан ардоқлаган ва ёшлигиданоқ кўз қорасидай асраган ерини қоплаб қолган эди. Кўкига қарасанг баҳри дилинг очилади, шу яқин орадаги маккажўхорилар ичида энг олди уники.

Наҳотки ҳукуматнинг бир ножўя қарори билан кўм-кўк бўлиб турган маккажўхори хазонга айланса қолса.

Абдулҳоди бутун ишни агрономнинг қўлига ташлаб тураверсинми? Ахир ота касби деҳқончиликдан ҳеч панд емаган фаллоҳ-ку. Абдулҳоди тер тўкиб қилган меҳнати-

нинг самарасини муҳофаза қилишга, маккажўхорининг ҳалок бўлишига ҳеч бир йўл қўймасликка қатъий қарор қилди.

Эртага чоштгоҳданоқ чархпалакни айлантириб юборди-да, экинларини бемалол суғориб олади.

Қуёш қишлоқ тепасига кўтарилди. Тор тупроқ йўлнинг чанг-тўзонини чиқариб пода далага йўл олди. Сувга кетаётган хотинлар Абдулҳоди билан агрономлар орасида бўлиб ўтган можаро ҳақида сўзлашарди. Эшак ва сигир-қўйларини суғоргани олиб чиққан қишлоқ одамлари ҳам бир-бирларига воқеани айтиб, ҳайратдан лаб буришарди.

Бирор ошиғич воқеа содир бўлса, қишлоққа тез ёйилди. Мана Илвоний ва Хазра қиссасини ҳам бутун қишлоқ аллақачон ипидан игнасигача билиб олган. Ваҳоланки Хазра кечаси тўғон бошида бўлганини ҳеч кимга айтган эмас.

Муҳаммад Абу Сувайлим бўлиб ўтган можароларни рўпара келган ҳар бир кишига ҳикоя қиларди: агрономлар ҳавзада қўққисдан Илвонийга дуч келишибди-да, «канални бўғ» деб буйруқ беришибди. Илвоний бош тортган экан, «қаттиқ жазога тортамиз» деб дўқ уришибди. Сенинг ҳукуматга қарши исёнкор киши эканингни бутун полиция идораси билади деб, кўрқитишибди. Дастлаб Муҳаммад Абу Сувайлим суғоравермоқчи эди-ю, ишнинг оқибатидан кўрқди. Шоҳариғини бўғиб усиз ҳам қақраб ётган экинзорларини сувсиз қолдирди. Лекин қилган ишига ачиниб, ерини яна суғораверишга жазм қилди.

Қуёш ўз нурини ҳали ёйиб улгургани ҳам йўқ эдики, Муҳаммад Абу Сувайлим зудлик билан канал ҳавзасига етиб келиб, тўғонни очиб юборди. Бошқа кишилар ҳам худди шундай қилишди.

Абдулҳоди ҳам ўз чархпалагини айлантириб юборди. У почаларини шимариб пайкалга тушди ва эгатларга сув тарай бошлади. Бир болани икки қиршга ёллаб чархпалагини пойлатиб қўйди. Бола кўзлари боғлиқ ҳўкиз орқасида юриб айланар, тўхтаб қолганда чуқ-чуқлаб юргизиб юборарди.

Абдулҳоди далада кун ботгунга қадар қолиб кетди. Кечга яқин агрономлар яна келишди. Уларнинг кўзи Абдулҳодининг айланиб турган чархпалагига тушди. Дарҳол чархпалакни тўхтатиб, ёнларидаги қоғозга Абдулҳодининг исминини ёзиб қўйишди. Олдинроқ Муҳаммад Абу Сувайлимнинг исми ҳам шу қоғозга тиркалган эди. Чархпалакни

пойлаб ўтирган боланинг ўтакаси ёрилиб, йиғлаганича қишлоқ томонга чопди ва ҳукумат одамлари ҳамма чархпалакларни синдириб ташляпти, деб хабар берди.

Қишлоқ халқи ҳукумат одамларнинг исмини нега хатга олишини яши биларди. Номи тиркалган кишиларнинг ҳеч бири омон қолган эмас.

Қишлоқнинг бир тўда кишилари Муҳаммад Абу Сувайлим олдига йиғилишди, воқеани эшитиб, тасалли бера бошлашди. Унинг қизи Васифа ҳовли ўртасида қўл тегирмонини айлантириб, маккажўхори янчар эди. Васифа ҳам ўрнидан туриб, тўпланганлар сафига қўшилди. Муҳаммад Абу Сувайлимнинг ҳовлисига келувчиларни кети узилмас, ҳукумат кишилари билан унинг ўртасида юз берган можарони қайта-қайта сўрашар, ўзларича муҳокама қилиб, қий-чув кўтаришарди. Хотин-халаж ва болалар ҳовли ўртасида тикилишиб турар, эркаклар эса эшик олдидаги тош супаларга тизилишган. Супадан жой ололмаган баъзи кишилар пастга чордана қуришган. Болалар ҳам хотинлар ва эркаклар орасидан суқилиб кириб, бўйинларини чўзиб, гапга қулоқ солишарди. Эркаклар уларни койиб ҳайдашар, лекин, улар кўп ўтмай яна жойларига қайтиб келиб, дадаларига суркалишар ва айтилаётган гапларни гоҳ ҳаяжон, гоҳ қўрқинч билан тинглашарди.

Болалардан қаттароғи, Муҳаммад Абу Сувайлимга келганлар халқ партияси ўтказаятган янги сайловларда ўз номзодларини қўйганлар эмасми, яна ўлган кишилар исмини сайлов варақаларига ёзиб, ўз фойдаларига ўтказиш учун келишган бўлмасин, деди.

Муҳаммад Абу Сувайлим жавоб қайтаришга улгурмаган ҳам эдики, қишлоқ баққоли шайх Юсуф болани жеркиб берди:

— Ақлинг етмаган ишларга аралашиб нима қиласан! Биз нимани гапиряпмизу сен нима деяпсан? Кимнинг ўғлисан ўзинг?

Иккинчи бир бола:

— Шайбоннинг жияни,— деди.

— Тоғасининг худди ўзи-я, шумтака.— Сўнг сўзида давом этди:— Қишлоқнинг бошига битган бало бўлишди-да, улар. Агрономларни сен сайлов комиссияси деб айта-япсан, бундай эмас, улар солиқ ундиргани келишган, ҳа...

Канал бўйида Муҳаммад Абу Сувайлимнинг бутун вужудини қоплаб олган қалтироқ энди пасайди. У гапга аралашиб, оҳиста ва босиқ овоз билан изоҳ бера бошлади.

Собиқ ми́ршаббоши атрофини ўраб турганларга агрономлар сайлов ва пул-мол масаласида эмас, сув туфайли бу ерга келганларини тушунтириш учун анча овора бўлди. Халқ партияси ҳукумати бир вақтлар ўз номзодлари учун овоз беришга фаллоҳларни мажбур қилиш мақсадида одамларини қишлоққа юборган эди. Улар фаллоҳлар ерини сувдан маҳрум қилиб, ўз номзодларига овоз беришга мажбур қилмоқчи бўлишар, ниятларини амалга ошириш учун фаллоҳларнинг ўз ичларидан яширин корчалонлар ёллаб олардилар.

Болаларнинг баъзилари «Муҳаммад Абу Сувайлимни бу кечасиёқ тутиб кетишади, чунки хатга тушган» деб пичирлашарди.

Одамларнинг шивир-шивирлари борган сари кучайиб борарди.

* * *

Муҳаммад Абу Сувайлим канал бўйидан қайтиб келгач, одамлар уйига йиғила бошлаганда вақт энди чоштгоҳ бўлган эди. Ушандан бери ҳеч ким ўрнидан жилмади, ҳеч ким уйига овқатланишга бормади ҳам. Муҳаммад Абу Сувайлимнинг ўзи ҳам туз тотмади, кўнглига овқат сиғармиди шу топда?

Кеч кириб қишлоқни қоронғилик қоплай бошлади. Улар ҳамон Муҳаммад Абу Сувайлим масаласида фикр юритишарди. У эса гоҳ асабийлашар, гоҳ тинчланар, гоҳ сукутга чўмарди. Ҳайрат ва ғазаб билан сўзлар, кафтини кафтига уриб қўярди:

— Улар сувимизнинг ярмини тортиб олишмоқчи. Биздан беш кунни олиб қўйишга нима ҳақлари бор, ерни нима билан суғорамиз энди?

Қош қарайишга яқин саросимага тушган Абдулҳоди кириб келди. У оёқ яланг, чориги ва жилбобини чархпалак олдида қолдириб, яқтакчанг келган эди. Оёқлари дала лойидан оғирлашиб кетган. Абдулҳоди салом бериб, эшик олдидаги супада ўтирганлардан бири бўшатган жойга индамай ўтирди. Ҳовли ўртаси ҳали ҳам хотин-халаж билан гавжум. Абдулҳодининг номини эшитиши билан шивир-шивирлар баттар кучайди. Ўтган кеча Абдулҳоди билан агрономлар ўртасида бўлиб ўтган можарони хотинларга

ҳикоя қилиб бераётган Хазранинг овози эшитилиб турарди. У сўзлаётганда марказдан келган олифтанинг лаҳжасига ҳадеб тақлид қиларди.

Муҳаммад Абу Сувайлим Абдулҳоди томонга ўгирилди:

— Нега жим турибсан, Абдулҳоди? Гапирсанг-чи! Қандай хабар, нима янгилик? Биздан тортиб олинган сувларни нима қилишмоқчи? Упқонларини тўлғазишмоқчимиз? Қандай қора кунга қолдик? Миршаббошиликдан олишди, индамадик, шайх Ҳасунани узоқ ерларга бадарга қилишди индамадик, қишлоғимизнинг ярмини ўзлариники қилиб олишди, бир нарса демадик, энди еримизни сувсизликдан қуритишмоқчимиз? Роса аҳмоқ қилиб олишди. Қишлоқдагилар хотинлар эмас қараб тураверишса.— Абдулҳоди иложсизликда асабийлашган, ориқ юзидаги томирлари тортишиб турарди, кўзларида ўт чақнарди. Қалин қоп-қора жун қопланган кўкрагидаги терини артиб чуқур нафас олди.

Болалардан бири ёнидаги шеригига шивирлади:

— Абдулҳодининг кўкрагидаги жунларни қара, худди шерникига ўхшайди.— Шериги жавоб берди:

— Ҳозир унинг жуда жаҳли чиққан. Дамингни ўчир. Шайтон йўлдан оздирган бўлса борми, агрономларни таёқ билан уриб қувади.

Кўрқиб кетганидан биринчи бола қичқириб юборди:

— Ҳой, оғзингга қараб гапирсанг-чи!

Ўтирган эркаклардан бири ҳассасини кўтариб пўписа қилди:

— Ҳой бола, гапни гапга қўшгани қўясанми, йўқми? Икковинг ҳам ойингнинг олдига жўна!

Васифа сарв қоматини ғоз тутиб, бўйинини чўзганича ҳовли ичкарасида тўпланган эркакларга назар ташлаб турарди. Васифа ҳеч кимнинг юзини кўролмасди. Ҳамма деворга суяниб, ҳовли эшигига тескари қараб ўтирарди. Эшик рўпарасида таёқ билан қувилган болалар туришар, яна эркаклар пинжига билдирмай кириб олишга ҳаракат қилишарди. Шайх аш-Шиновий ўтирганларни тавба қилишга даъват қилди. Ҳамма пайғамбарга саловот айтиб, пичирлай бошлади. Шайх аш-Шиновий тасбеҳини қўлига олди-да, юқори кўтариб, кўзига яқинлаштирди ва ўтирганлардан ерни суғориш муддатини камайтирганларга қарши ёсин сурасини тушириш кераклигини уқтирди: шундай қилинса, худо улардан, албатта, ўч олади.

Абдулҳоди бу фикрга қаршилиқ билдирди. «Хўжамиз бундан бошқа бирор тузукроқ нарса ўйлаб топсинлар ёки одамларнинг фикр юритишига тўсқинлик қилмай жим турсинлар», деб талаб қилди.

Шайх аш-Шиновийнинг юзлари тиришди, Абдулҳоди-га қичқирди:

— Ҳой мунофиқ, мунча кўп гапирмасанг, йўлдан озганингни биламан, тўғри йўлдан бормаяпсан, билиб қўй. Қани тур ўрнингдан, ҳозир кун ботиб, намозшом вақти бўлди. Биз билан масжидга юр.

— Намозшом ўқиш қочмайди, хўжам,— деди Абдулҳоди,— аввал бошимизга тушган мусибатнинг чорасини қилайлик. Ҳозир масжидга бориш ҳамма нарсадан зарурми?

Шайх ғазаб билан ўрнидан қўзғалди:

— Худонинг лаънати ёғилсин сенга, ғирт кофирсан-а.

Кейин ўтирганларга назар ташлади:

— Туринглар, бир ракаатдан намоз ўқинглар, худо ризқингизга баракат беради.

Ёлланиб ишлайдиган баъзи бир ёш-яланг батрақлар ўринларидан туришди. Улар ҳар йили шу пайтда ишсиз бўладилар. Чунки бугдой ўриш охирига етади, пахта эса ҳали очилиб улгурмайди.

Батрақлардан бири ўрнидан қўзғалаётиб шеригининг қулоғига шивирлади:

— Тур дўстим, бир эмас икки ракаат ўқисак ҳам майли. Зора бирор иш топилиб қолса, тангри ғўзага тушган офатларни йўқотиб, тезроқ очилтириб юбора қолса.

Ерда ўтирганларнинг ҳаммаси ўрнидан қўзғалди, супадагиларнинг баъзилари ҳам туришди. Одамлардан бири хотинларга ўғирилди.

— Қани, энди сизлар ҳам тарқалинглар.

Муҳаммад Абу Сувайлим, унинг ёнида ўтирган шайх Юсуф, Абдулҳоди ва ҳозиргача гапга аралашмаган Муҳаммад афанди жойларидан қимирлашмади.

Ховлида Васифа ва онасидан бошқа ҳеч ким қолмаган эди. Рўбарўдаги тегирмон олдида ёш қизлар ашула айтишиб, ўйинга тушишарди. Абдулҳоди ўзини бир оз четга олди.

Васифа ажойиб қиз-да! У ҳам худди мана шу ерда ҳафсала билан ашула айтар ва ўйинга тушарди. Иқлим марказига турмушга чиқиб кетган катта опаси ҳам ашулани ва раққоса бўлган.

Мана Васифанинг ўринини янги авлод эгаллашга ҳозирланаётгани. Унинг мунгли ва ёқимли ашуласини айтиб, унга ўхшаб моҳирлик билан ўйинга тушаётгани.

Шайх Юсуф бир нарса демоқчи бўлган эди, сўзларини қизалоқлар шов-шуви ютиб юборди. У овозининг борица қичқирди:

— Ҳой лўлилар, мен дўкондорман-а, ҳурматсизлик қилмай, ашулангизни бас қилинг, қўйинг бу шўхликни. Қишлоқ сизларга ўйинхонами?

Шайх Юсуф қизалоқларга ўшқирди. Кичик бир қиз чалаётган тоғорасини кўтариб қочиб қолди. Бошқалар ҳам унга эргашди.

Абдулҳоди сув ичмоқчи бўлиб ўрнидан турган эди, бирдан ҳовли ўртасида турган Васифага назари тушди. У қизга мурожаат қилди:

— Кўзангдаги ҳамма сувни ичсам чанқоғим босиларми-кан, Васифа?

Кейин овозини пасайтириб, тегиша кетди:

— Ҳовлингизга ташна бўлиб келувдим, оби ҳаёт берувчи бир қизга учраб қолдим. Бир пиёла сув ичаман дедиму тузоғига илиндим.

Васифа мийигида кулиб қўйди. Абдулҳоди ундан:

«Нега кеча кечаси тўғон томонга борган эдинг?»— деб сўради. Васифа бир оз изтиробга тушди-ю, бормадим, деди. Абдулҳоди қаттиқ туриб, агрономлар биринчи марта келишган кечаси тўғон бошига бориш сирини суриштиравергач, ниҳоят қиз оғир ва чуқур нафас олди-да, бепарволик билан жавоб берди.

— Тўғон бошидаги аёл Хазра эди.

Кейин сув олиб келишга кетди. Сув келтириб Абдулҳодига тутар экан, ҳеч кимдан ҳадиксирамай дадил деди:

— Ҳали бемаъни гаплар билан таҳқирлаш учун ўтирибмидингиз? Ҳой Абдулҳоди, сўзларимга яхшилаб қулоқ солинг: шуни билингки, эрим ҳам эмассиз, отам ҳам. Нима ишингиз бор мен билан?

Васифанинг қаттиқ гапиршидан Абдулҳоди ташвишга тушиб, пичирлади.

— Ёпирай, осмон узилиб ерга тушиб кетдими, энди? Мунча бақирмасанг, биров эшитиб қолади. Сен ҳам менга керак эмассан. Бироқ гапимнинг бердиси бор: агар кечаси яна анҳор бўйига борсангу, агрономлардан бирортаси тегажаклик қилса, юзимиз ерга қараб қолмасин!

Васифа ўнғайсизланиб қолди. Абдулҳодига қўпол гапириб юборгани учун пушаймон бўлди. Қишлоқда доимо шундай дағал ва қаттиқ сўзлашишади. Ҳатто бир-бирларига оддий бир гапни айтишса ҳам шундай, ҳар доим қўпол сўзлар ишлатишади. Ҳаёт гўзаллигининг табиий шартин — мулоимлик нималигини фаллоҳлар асло билишмайдди. Мулоим ва ёқимли бўлиш уларга муяссар бўлмаган.

Васифа узр сўраш учун Абдулҳодининг елкасини қоқмоқчи бўлиб қўлини кўтарди. Лекин ташқаридан Муҳаммад Абу Сувайлимнинг овози эшитилди:

— Абдулҳоди, шу ердამисан? Қаяққа ғойиб бўлдинг?

Абдулҳоди қўпол жавоб берди:

— Сув ичиб ҳам бўлмайдим, энди.

Муҳаммад Абу Сувайлим хижолат тортди:

— Сув ичиш шунча қийинми, шу вақт ичида битта боғни сугорса бўларди.

Абдулҳоди кўзанинг икки қулоғидан ушлаб шимирди, кейин супага келиб ўтириб, лабини артди. У мамнун эди.

Муҳаммад афанди имо қилиб уни ёнига чақирди ва хурмо баргларида ясалган елпуғич билан елпина туриб сўз бошлади:

— Бизни маҳрум қилдинг ўзбошимча, ўшалар билан айтишмаганингда бундай кулфатларга қолмас эдик.

Абдулҳодининг жаҳли чиқди:

— Сизларни маҳрум қилдимми? Поезддан қолдирдимми? Келганингга бир соат бўлди-ю, ҳалигача мум тишлагандек жим ўтирибсан. Аввало, оғзинга қараб гапир. «Бизни маҳрум қилдинг» эмиш. Хўш, нимадан маҳрум қилдим сени? Мендан бошқа осиладиганинг йўқми? Нима, мен сенинг мутасаррифингманми?

Муҳаммад афанди эътиборсизлик билан жавоб берди:

— Ишимиз келиб-келиб сендек мутасаррифга тушиб қолибдими? Тасарруф қилиш нималигини биласанми ўзинг?

Абдулҳоди ҳадиксираб атрофга назар ташлади. Жаҳлдан бир оз тушиб, мулоимлик билан давом этди:

— Худоё тавба қилдим! Қайси жин урди сени, ҳой бола?

Муҳаммад афанди зўр-базўр ўрнидан қўзғалди. Қўлтиги тагидан елпуғични олиб, елпина бошлади:

— Мени бола дедингми? Ўзинг боласан ҳали. Топган бемаъни гапини қара-ю.

Абдулҳоди ғазаб билан қўлини тиззасига уриб, ўрнидан қўзғалди ва жаҳлидан қалт-қалт титраб турган Муҳам-

мад афандига яқинлашди. Хурмо пўстлоғидан ясалган елпуғич Муҳаммад афандининг қўлтиғида эди. Шайх Юсуф ўрнидан туриб, гавдаси билан ўртага гов бўлди. Муҳаммад Абу Сувайлим ҳам бир оз қимирлаб қўйди-да, уларга қараб қичқирди:

— Ўтир иккаланг ҳам. Бу машмашанинг нима кераги бор! Биз нима гамда-ю, сенлар нима гамдасизлар? Бу ёш болалар қилиғи эмасми?

Шайх Юсуф бир қўлини Абдулҳодининг кўкрагига, иккинчи қўлини Муҳаммад афандининг елкасига қўйиб, уларни икки томонга ажратди.

— Худоё тавба! Уринг бир-бирингизни. Қишлоғимизда роса полвонлар йиғилган экан, бир-бирининг гўштини ейди, қўйиб берса. Зарур гап эса у ёқда қолаверади.

Муҳаммад Абу Сувайлим ҳам норози оҳангда хитоб қилди:

— Бизни бир дам тинч қўйинглар, ўтир Абдулҳоди, сен ҳам ўтир Муҳаммад афанди.

Шайх Юсуф Муҳаммад афандини ўтиришга ундади.

— Ўтир, бўталоғим, ўтир. Ҳамма туғилган кишилар бола бўлади. Сен ҳам боласан, Абдулҳоди ҳам бола, мен ҳам боламан, ҳаммамиз боламиз. Шунга ҳам машмашами?

Абдулҳоди ўтириб тамаки ўрашга тушди. Муҳаммад афанди эса ҳали жаҳлидан тушмаган, елпуғични айлантитарди:

— Нега мени бола дейди, бола дейишга нима ҳаққи бор!

Абдулҳоди тамакисини ёндирди, тўкилган тамакини қўли билан сидирди:

— Бас қил, энди, Муҳаммад афанди,— деди оҳиста ўзини босишга ҳаракат қилиб,— даъвонгни маҳкамага қил! Мунча гапни чўзмасанг.

Муҳаммад Абу Сувайлим ғудурлай кетди:

— Бас, Абдулҳоди, бас! Ақл — кишининг зийнати. Сен ҳақсан, Муҳаммад афанди ноҳақ, хурсанд бўлдингми? Энди бизни бирпас тинч қўй. Сен ҳам бас қил энди, Муҳаммад афанди.

Шайх аш-Шиновий намозхонларни эргаштириб шом намозидан қайтиб келди. Ҳар ким ўз жойини олгач, яна гап бошланиб кетди. Ҳукуматдан келган балойи қазони қандай йўл билан даф этиш устида баҳслашишди. Намоздан қайтганлардан бири умда олдига боришни таклиф қилди. Шайх Юсуф жеркиб берди:

— Ҳе, ҳе, намоз ўқиётганингизда ваҳий келдими дейман, тақсир? Уша худо беҳабарнинг олдига борамизми? Умда эмиш-а? Умда бошимизга не кулфатлар келтирмади?

Муҳаммад Абу Сувайлим унинг сўзини бўлди?

— Умда келтирдими? Мусибатларнинг ҳаммаси юқоридан бўлмадими? Умдада нима айб? Нил суви бошидан лойқаланади-ку ахир!

Ўтирганларнинг кўпчилиги барибир норозилигича қолди. Шайх Юсуф билан Муҳаммад Абу Сувайлимнинг умда ҳақида бундай юмшоқ сўз юритиши уларни жигига теккан эди. Шайх аш-Шиновий ҳам бу сўзни ёқтирмай бошини қимирлатди, лекин эътироз билдирмади.

Абдулҳоди ҳамманинг сўзини бўлди:

— Биз умдага орқа қиладиган кишилардан эмасмиз.

Илвоний шайх Юсуфга яқинлашиб қулоғига бир нима пичирлади. Шайх Юсуф эса овозини кўтариб жавоб берди:

— Ҳозир дўкон берк. Хуфтон намозини ўқигунимизча кутиб тур. Ушанда гаплашамиз. Сенинг дардинг доим чой билан шакарда.

Сува қаршисида бир неча киши қўлини тиззасига қўйиб, чўнқайиб ўтирарди. Илвоний улар қаторидан жой олди. Муҳаммад Абу Сувайлим ҳам кўпчиликнинг фикрига қўшилиб умда билан асло маслаҳатлашмаслик ва қишлоққа дахли ишларда ҳеч қачон у билан фикрлашиб ўтирмаслик кераклигини таъкидлади. Умда ерни суғориш муддатини ҳукумат беш кунга қисқартирганини олдиндан биларди. Лекин бирор кимга бу ҳақда ҳеч нарса демади. Масжиди жоме мутаваллиси ноғорасини чалиб қишлоқ халқини воқеадан хабардор қиларди, бу сафар ундай қилмади ҳам. Ҳатто шайх аш-Шиновий ҳам бундан хабарсиз эди. Бу ишларнинг ҳаммасини ҳукумат буйруқларига қишлоқ аҳолиси ҳар сафар қарши чиққани учун ҳукумат кишилари бирдан қишлоққа бостириб кирсин, айрим шубҳали кишиларни жарима тўлашга мажбур қилсин ёки қамоққа ҳукм қилсин, деб жўрттага қилаётибди афтидан.

— Умда халқнинг ҳеч қайси тоифаси қўллаб-қувватламайдиган ҳукуматга ёрдам бераётибди,— қўшимча қилди шайх Юсуф,— ўзига ёқмайдиган кишиларнинг исмини хатга олиб юрган: ўликларни ҳам, тирикларни ҳам. «Халқ ҳукуматининг ҳозирги қонуни мўл-кўлчиликка олиб боради» деб баъзи лақма одамларни алдаяпти ҳам. Ҳақиқатда эса, янги қонун қишлоқни ягона бақ-

қолдан ҳам маҳрум қилади, қишлоқ аҳолисини ўз ерини гаровга қўйишга мажбур этади, ҳукуматга кечиктирилган солиқларни ундириб олиш учун деҳқонлар ерига чанг солиш имконини беради ва ниҳоят, бу қонун қишлоқни сувдан маҳрум қилади.

Илвоний унинг сўзини тасдиқлади:

— Тасанно сўзларингизга, шайх Юсуф. Ҳақ гапни гапирдингиз.

Шайх Юсуф ўз шодлигини яшириш мақсадида жиддий томоқ қирди:

— Их-ҳҳм.

Бир оз сукутдан кейин Муҳаммад афанди елпугичини қўлтиғига қистириб, қўлини юқори кўтарди:

— Менинг хаёлимга бир фикр келди.

У йўталиб, ерга тупурди, тупуги бир фаллоҳнинг оёғи ёнига тушди. Кейин киссасидан рангини ажратиб бўлмайдиган кир дастрўмолини чиқариб оғзини артиб гап бошлади.

— У жамоат ишлари министрлигига ариза ёзишни таклиф қилди. Аризани топширишни Маҳмудбек удалай олади, чунки министрни танийди. Эҳтимол ҳукумат бошлиғи Исмоил Сидқийнинг ўзи билан учрашиш имкониятига ҳам эга бўлиб қолар. Муҳаммад Абу Сувайлим ҳукумат номига ариза ёзишга эътироз билдирди. Тажриба ҳукумат юз хотирни билмаслиги, фақат уни қўрқитиш йўли билангина гапга кўндириш мумкинлигини кўрсатди,— деди у. Муҳаммад афанди ариза ёзиш ҳақидаги фикрни шарҳлай бошлаган эди, Абу Сувайлим унинг сўзини бўлди.

— Ҳукумат хоҳлаганини қилаверсин, сувдан фойдаланиш муддатини ярмига камайтириб қўйса ҳам майли. Лекин биз ўз билганимизни қилишимиз, аввалгидай суғоришни давом эттиришимиз дозим.

Муҳаммад афанди унинг сўзини рад этди:

— Суғориш ишини ҳукуматнинг сўзига эътибор бермай давом эттиравериш керак, лекин кескин иборалар билан ариза ёзиш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Бу ҳукуматни қўзғатади. Ажаб эмаски, суғориш муддатлари ҳақидаги янги қонун беқор қилинса.

Бу фикрга баъзилар бош қимирлатиб розилик билдиришди. Бу фикр Абдулҳодига жуда маъқул келди. Муҳаммад афандининг ташаббускорлигини таъкидлаб, кўпчилик розилигини олишга муяссар бўлди. Шавқу завқи тўлиб-тошиб деди:

— Тур, Муҳаммад афанди, аризани ҳозироқ ёз. Ёзиб бўлгач, бизга олиб кел, бармоқ босиб муҳраб берамиз. Биродар, бу ишга сендан бошқа ҳеч ким мутасарриф бўлмайди. Ўзинг каби мактаб кўрган кишилар ишлатадиган «эҳтимол», «қачонки», «шундай қилиб» каби сўзлар ва чиройли иборалар ишлатишни унутма. Икки-учта чиройли ибораларни газеталардан олгин, бу ҳукумат одамларини ҳайратда қолдиради.

Лекин Илвоний эътироз билдирди:

— Айтганинг тўғри-ку, аммо ҳаммани ҳаяжонлантирадиган сўзларни ишлатишни шайх Юсуф кўпроқ билади. У Муҳаммад афандидан билимдонроқ ҳам, аризани у ёзиши керак.— У шайх Юсуфга табассум билан ўгирилди.

— Падари бузрукворимиз,— деди,— ўзингиз ёзиб бера қолинг. Меҳнатингиз учун бир риёл, жуда бўлмаса уч-тўрт бариза қалам ҳақи ҳам йиғиб берамиз.

Абдулҳоди Илвонийнинг сўзига кулиб қўйди. Илвоний шайх Юсуфга поранинг қандай навини тақдим қилаётганини фаҳмлаган эди:

— Шайх Юсуф пулга муҳтож эмас. Муҳаммад афанди аризани халқ хизмати йўлида текинга ёзиб беради.

— Шайх аш-Шиновий ёзса-чи?— сўради Муҳаммад Абу Сувайлим,— у қуръоннинг таъсирли оятларини билади. Бу оятлар ҳукуматни тўғри йўлга солиши мумкин.

Абдулҳоди мазах қилиб эътироз билдирди:

— Жанобимиз аризада дўзах ўти, охираддаги ҳисобкитоб ва азоблар ҳақидагина ёза оладилар, ҳукумат эса ўз сиёсатини аввалгидай давом эттираверади ва «худонинг итоаткор фаришталари осмондан сизларга сув тушириб берсин», дейди-қўяди.

Шайх аш-Шиновий Абдулҳодининг сўзидан изтиробга тушди, бесўнақай осилган қорни ҳаракатга келиб, сочи тикка бўлди. Қўпол ва калта ҳассасини кўтариб Абдулҳодини урмоқчи ҳам бўлди. Шайх ҳадеб сўкинар ва ахир бир кун худонинг ғазабига йўлиқасан, деб пўписа қиларди.

Абдулҳоди қишлоқнинг бошқа ҳамма ёшлари каби шайхнинг сўкиш ва пўписаларини эшитавериб одатланиб қолган.

Шайх аш-Шиновийнинг жағи тингач, Муҳаммад Абу Сувайлим Абдулҳодининг биқинига туртиб қўйди. Абдул-

¹ Бариза — майда пул, беш қиршга тенг.

ходи ўзини кулгидан ҳали тўхтатолмай пиқирлади. Шайх уни кўриб яна жаврашга тушди:

— Яна куляпсанми, ифлос? Фариштадек соф одамни мазах қиляпсанми? Ҳатто намоз ҳам ўқимай қўйдинг. Уч ҳафтадан буён жума намозида кўрмайман сени.

Кулгисини зўрға босган Абдулҳоди шайхни лақиллата бошлади:

— Тақсир, агар ариза эътиборга олинса ва қишлоғимизга қайтадан сув беришса, худонинг бандалари учун мавлуд қилиб бераман, сизга атаб эса битта эчки сўяман. Энди розимисиз? Гўштни еб, бева-бечоралар ҳам хурсанд бўлади, сиз ҳам.

Эчки сўзини эшитиш билан шайх жаҳлидан тушди, ажин босган юзларида табассум пайдо бўлди, секин ўрнига бориб ўтирди:

— Эчки эмас, семиз қўй сўяман дегин, худо омадингни беради, бўталоғим.

— Қўйми? Бўпти, бизга сувни қайтариб беришсин, сизнинг айтганингиз бўлади.

— Бўлмаса, ваъдангининг ростлигини исботлаш учун одамлар гувоҳлигида бир омин деб юборайлик-чи.

Абдулҳоди икки қўлини юқори кўтариб фотиҳага қўл чўзди, шайх ва бошқа ўтирганлар ҳам унга тақлид қилдилар.

— Ҳозироқ бориб аризани ёзаман,— деди Муҳаммад афанди, фотиҳа тамом бўлгандан кейин.— Унда илтимос ҳам, огоҳлантириш ҳам бўлади, ал-Манфалутий¹ услуби билан чиройли битаман.

Ал-Манфалутий номини эшитиб, тўпланганлар, ҳатто Абдулҳоди ҳам ҳайратда қолишди. Улар «ал-Манфалутий ўзи ким, услуби қанақа экан?» деб бир-бирларига шивирлашарди.

Муҳаммад афанди бўйи калта, озғин, ингичка бўйинли киши бўлиб, ҳар вақт соқолини яхшилаб қирдириб, мўйловини бураб юарди. Қишлоқда ҳеч кимда уникага ўхшаган мўйлов йўқ эди. У аҳён-аҳёнда газета ҳам ўқиб турар, ўзига маъқул тушган баъзи мақолаларни қишлоқ одамларига дона-дона қилиб ўқиб берарди. Жилбоби доимо тоза, сариқ туфлиси ялтираб турарди. Диққат билан таралган сочларини кўрсатиш учун тўрт бурчак оқ дўп-

¹ Мустафо Лутфий ал-Манфалутий (1876—1924)— Миср ёзувчиси.

писиди доимо бошининг орқа томонига киярди. Муҳаммад афанди юзларига атир ҳам сепарди, ҳатто марказдан келтирилган ўткир ва хушбўй атирлардан бир шишасини қаерга бормасин чўнтагида олиб юрарди.

Муҳаммад афанди аризада ишлатмоқчи бўлган таъсирли сўзларни кўз ўнгидан ўтказа бошлади. Кейин тева-рагида турган кишиларга қараб аризани ёзишга кириш-моқчи эканини изҳор қилди. Ҳамма розилик билдирди.

Муҳаммад афанди қоғоз келтириш учун уйига кириб кетди.

— Шайх Юсуф, сиз ручка билан сиёҳ келтиринг,— деди Абдулҳоди.

Муҳаммад афанди қўлида оқ қоғоз ушлаб қайтиб келди, шайх Юсуф эса сиёҳ билан ручка олиб чиқди. Муҳаммад Абу Сувайлим ичкарига кириб, жуда муҳим ҳодисалар рўй бергандагина ишлатадиган ўнинчи чироғини ёқиб чиқди.

Муҳаммад афанди тепасига бўйра тўшалган ёғоч ўрин-диқ устига ўнғай ўтириб олди. Абу Сувайлим чироқ ту-тиб турди. Бошиқалар атрофда тик туришарди. Муҳаммад афанди қоғозни тиззасига қўйиб ёза бошлади, ҳар бир сўзни овоз чиқариб такрорларди. Ариза ёзилиб бўлгач, Муҳаммад афанди уни дона-дона қилиб қайта ўқиб чиқди. У баъзи сўзларни қироат билан оҳангдор талаффуз қилар-ди. Ўқишни тугатгач, тинглаб ўтирганларга назар ташла-ди, баъзилар тушунмаган сўзларини изоҳлаб берди. Шайх аш-Шиновий бошда аризадаги сўзларни тушунмайдиган кишилардан луқма ташламай тек ўтиришларини талаб қилган эди. Улар Муҳаммад афанди аризани ўқиб бит-казгунича сукут қилиб турдилар.

Муҳаммад афанди ўрнидан туриб ҳовлидан ташқари-га чиқди. Аризани тиззасига ёйди-да, ердан бир сиқим тупроқ олиб устига сепди. Сиёҳ қуригандан кейин, ўтир-ганларга хитоб қилди:

— Иш битди, дўстларим.

Муҳаммад Абу Сувайлим ғолибона қўшимча қилди:

— Биродарлар, ариза битди.

Муҳаммад афанди аризани фахрланиб қўлига ушлади. Шайх Юсуф иштиёқ билан бармоқ босишни бошлаб берди. Шайх аш-Шиновий шайтоннинг ёмон ниятларидан сақ-лаш ва барака ато қилишни оллоҳдан сўрай-сўрай Муҳам-мад афандининг тиззасига энгашиб аризага қўл қўйди. У ҳамон дуо ўқишда давом этар, одамларни ҳам дуо ўқиб ту-ришга ундарди.

Шайх Юсуф чўнтагидан муҳр солинадиган қутичани чиқарди, диққат билан қопқоғини очиб ичидан муҳрини¹ олди. Утирганлардан ҳам муҳр ёки бармоқ босишга ҳо-вирланишни талаб қилди. Муҳр ҳамда бармоқлар босила бошланди. Аризага бармоқ ва муҳр босиш охирига етиши билан шайх аш-Шиновий барака ва нажот тилаб яна бир бор дуо ўқишни талаб қилди. Дуо ўқилди. Муҳаммад афанди аризани қўлига ушлаб, эҳтиёткорлик билан бук-лади, кейин оқ қоғозга ўраб адрес ёзди. Кишилар тарқала бошлади. Муҳаммад афанди эртага эрталаб Маҳмудбек-нинг олдига жўнашини, аммо аввал умда билан масла-ҳатлашиш зарурлигини айтди. Эҳтимол, у ҳам бирга бо-рар. Абу Сувайлим эътироз билдирган эди, шайх аш-Ши-новий ва баъзи бировлар унга қаршилиқ қилиб, шов-шув кўтаришди. Муҳаммад афанди ҳам умда олдига бориш ва аризани унга кўрсатиш зарурлигини исботлай бошлади.

Муҳаммад Абу Сувайлим таслим бўлиб жим қолди. Муҳаммад афанди аризани ушлаб эшик томон қўзғалди. Хазра ва Васифа бир неча хотин-қизлар билан эшик орқасида пойлаб туришган эди, хурсандчилик билан ашу-ла бошлаб юборишди:

Биз шерлармиз,
Ҳеч ким бизга чиқолмас қарши,
Қиличимиз олтин софли,
Титратар аршни.

Абу Сувайлим дўқ уриб, қувиб берди. Қизларнинг овози тинди. Аризанинг амалга ошишига кишиларнинг ишончи комил эди.

Муҳаммад афанди эшикка яқин келиб, овозининг бо-рича:

— Ҳозир умда олдига бораман, эрталаб тонг отиши билан Маҳмудбекнинг олдида бўламан,— деди.

Муҳаммад Абу Сувайлим қизишди:

— Бас, ҳадеб умда деяверма. Эҳтиёт бўл, яна ишнинг пачавасини чиқариб қўймасин.

Бир оз жим тургандан кейин қўшимча қилди:

— Умда жуда маккор одам.

Шайх Юсуф гапга аралашди:

¹ Арабларнинг кўпчилиги ўзига муҳр қилдириб олади ва шуни турли ҳужжатларга босади. Бу айниқса саводсиз кишиларда кўпроқ бўлади.

— Маккор дейсанми? Бундай бўлиши мумкин эмас. Агар маккорлиги рост бўлса, қишлоқнинг ҳолига вой.

Одамлар Муҳаммад афанди кетидан бирин-кетин тарқалишди. Хазра Васифанинг Муҳаммад афандига ажиб назар ташлаб турганини сезиб, қулоғига бир нарса деб пичирлади. Бу сўзлар қизнинг юзидан аланга ёққан эди.

Абдулҳоди ҳам ташқари чиқди. У ҳаяжонланиб турган Васифага кесатиқли назар ташлаб, «хайр» деб қўйди. Қиз изтиробга тушди.

Хазра унинг қулоғига яна шивирлади. Васифанинг юзидаги ўзгариш йўқолди. У кулиб қўйди. Қиз қандайдир бир номаълум сезги юрагидан жой олганини ва қалбини эзаётганини биринчи марта сезди. Унинг қалбидаги ўзгаришни сезиб турган Хазра тегажоқлик қилди:

— Абдулҳоди-чи?

Васифа оғир уҳ тортиб жим қолди.

— Муҳаммад афандими? — деди Хазра, — ё Абдулҳодими? Нимага индамайсан, мияси айниган.

Васифа юзларини қўли билан бержитди, юзлари ўтдек ёнарди. Хазрани ғазаб билан туртди. Унинг вужуди титрар, жони оғзига тикилиб қолган эди. Қиз йиғлаб юборай деб зўрға турарди.

VI БОБ

Ариза ёзилганига роса бир ҳафта бўлди. Қишлоқ интизорлик билан жавоб кутяпти.

Жума намози ўқилгач, шайх аш-Шиновий сарғайиб кетган эски китобни шошилмай филофига жойлаштирди. Хутба ўқигани ўрнидан туриб одамларга юзланди ва бирпас тарқалмай туришларини илтимос қилди. Қўпол қоринини қўли билан ушлаб, секин-аста олдинга қадам ташлади. Узун оқ соқоли субҳона айтганда, бир маромда қимирлаб турарди. У хонақоҳ ўртасидаги ҳар жума қори қуръон тиловат қиладиган курсига ўтирди. Эғнида фақат жума намозидагина киядиган узун жилбоби. Қаршисида — тўзиб кетган бўйраларда фаллоҳлар ўтиришарди. Баъзилар яланғоч, оёқларининг пашша чаққан жойларини қашшиш билан овора, бошқалари бўйинларини чўзиб, шайх томонга тикилиб туришарди.

Шайх аш-Шиновий гапани, зоримиз албатта худога этади, ёмғир ёғдириб, қақшаб ётган ерларга яна жон бахш этади, деб бошлади.

Фаллоҳлар жим ўтириб тинглашарди. Улар бир неча кундан буён шайх ваъда қилган ёмғирни интизорлик билан кутишарди, ammo қақшаган ерларга ҳаёт берадиган ҳеч қандай ҳодиса юз бергани йўқ. Ҳукуматнинг улар билан ҳеч иши бўлмас, осмондан эса мўъжиза тушавермасди.

Шайх аш-Шиновий қўлини қилич қилиб, худонинг ҳикматлари ҳақида оғиз кўпиртириб гапирди:

— Қишлоқ аҳолиси осийлик қилди, намоз ўқимай қўйди, шунинг учун худо уларни Од ва Самудни¹ лаънатлагандай лаънатлади, балоларга гирифтор қилди.

У ҳадеб худо осмондан сув туширишга ва қуриган ерларга ҳаёт келтиришга қодир, деган сўзларини такрорлагани-такрорлаган эди.

Фаллоҳлардан бири жаҳл билан ўрнидан қўзғалиб қўйди-да, ғазабига чидалмай: «Од ва Самудни нега тикиштирасиз бу ерга, ҳозир бутун қишлоқнинг дарди халқ партияси тортиб олаётган сувда»,— деди.

Орқада ўтирганлардан бирининг қони қайнаб кетди:

— Бу қандай бемаънилик, тақсир? Яратган, шундай жазирама иссиқ ёз пайтида сувдан маҳрум қилаётган осийларни нега аввалроқ тия қолмади. Ёки бизга жазо бериб сувни ҳам атайин тўхтатиб қўйгандир. Бизнинг қишлоқдан бошқа халқи гуноҳкорроқ қишлоқ йўқ экан-да?

Шайхнинг ғазоби қайнади. Ҳассасини қидириб, қўлини чўзди, лекин ҳасса ёнида йўқ эди. У ўтирганларга хитоб қилиб: «Бу йигитни чиқариб юборинглар, елкасига шайтон миниб олипти, бундай кишининг жомеда туриши гуноҳи азимдир»,— деди.

Фаллоҳларнинг ҳеч қайсиси қимир этмади. Бир ёш фаллоҳ ўрнидан турди-да, кулгидан ўзини тўхтатолмай:

— Э барака топкурлар, бу ваъз деб ризқи-рўзимдан ажраб ўтирмайин. Шу икки ракаат намоз деб ишдан қолсам, бек бурнимдан булоқ қилиб олмасин яна,— деди.

Йигит шошилиб ўзини жомедан ташқарига отди ва Маҳмудбекнинг фирмаси томон чопиб кетди.

¹ Од ва Самуд— Арабистонда яшаган қадимий қабилалар. Қуръонда ривоят қилинишича, улар пайғамбарларни тан олмаганлари ва итоатсизлик қилганлари учун ҳалок бўлганлар.

Ҳаддан ташқари ғазаби қайнаган шайх аш-Шиновий қалт-қалт титраб, қичқирарди:

— Жаҳаннамда темир босқон билан азобланасан, оғир кулфатларга гирифтор бўласан.

Шайх аш-Шиновий охират азоби ва жаҳаннам ўти ҳақидаги ҳодисаларни, фиръавн ва Мусо ҳақидаги ривоятларни кетма-кет ҳикоя қила бошлади. У айниқса Мусо ва фиръавн, Од ва Самуд қиссаларини шундай қизиқарли сўзлардики, гўё воқеалар шу қишлоқнинг айнан ўзида содир бўлганга ўхшарди.

Шайх аш-Шиновийнинг қуруқ ваъзхонлигини тинглаб ўтирган Абдулҳоди бир гижинди-да, секин чиқиб кетди. Буни сезиб қолган шайх ғазабдан жим бўлиб қолди.

Абдулҳодининг намоз ўқишдан бошқа ташвишлари ҳам кўп эди. Хуфтон намозидан кейин шайх аш-Шиновий билан одатдагидек Муҳаммад Абу Сувайлимнинг супасида учрашди. Шайх уни ваъзхонлик охирига етмай жомени ташлаб чиқиб кетгани учун койиди. Абдулҳоди жавоб бермади, ҳатто ҳар сафаргидек кўнглини кўтармади ҳам.

Шайх аш-Шиновий масжиди жомеда айтган ва худди супанинг ўзида бир неча вақтдан буён ривоят қилиб келаятган гапларини яна такрорлашга тушди: «...Намоз ўқишни тарк қилган ва худо буйруғидан бош тортган қишлоққа лаънат ёғилади...» Абдулҳоди у билан баҳслашишни истамди. Чунки бу оят ва сураларни ҳар оқшом эшитавериб ёд бўлиб қолган эди. У қулогини кар қилиб ўтираверди.

Абдулҳодининг фикри зикри сув масаласи билан банд эди. Ундан ташқари, яна бир муаммо бошини қотира бошлади: нима учундир Ҳазра кейинги вақтларда Абу Сувайлимнинг уйига бот-бот кириб чиқадиган бўлиб қолди. У йўлдан озган қиз. На ери бор ва на нуфузи қишлоқда. Қўлидан ҳар иш келади бу бетавфиқнинг. Ҳар гал Ҳазра Абу Сувайлимнинг уйига кириб, Васифанинг қулогига ниманидир шивирлар, кейин қаҳ-қаҳлаб куларди. Кулгиси ташқаридаги супада ўтирганларга ҳам бемалол эшитилиб турарди.

Муҳаммад афанди баъзан қизлар ва хотинлар билан алоқа боғлаш учун Ҳазрадан воситачи сифатида фойдаланишини Абдулҳоди яхши биларди. Агар одамлар орасида Муҳаммад афанди ҳам ўтирган бўлса, қаҳвани Васифанинг ўзи олиб чиқарди, Муҳаммад афанди бўлмаса, Ҳазрани чиқарарди. Абдулҳоди шунга ҳам аҳамият берарди.

Абдулҳоди Васифа, Ҳазра ва Муҳаммад афанди ўртасида юз бераётган ҳодисаларга бардош бериб бепарқ қа-

раб туролмасди. Бунинг устига сув масаласи кечасию кундузи бошини қотиргани қотирган.

Абдулҳоди шайх аш-Шиновийнинг гапларини ўзини ажабланганга солиб эшитиб ўтирди. У ҳозир аш-Шиновий билан муновара қилишни истамас, ноилож қулоқ солиб ўтирарди.

Шайх аш-Шиновий худонинг кароматлари, қишлоқ аҳли намоз ўқимагани учун қишлоққа ёғдираётган лаънатлари ҳақида оғиз кўпиртириб гапирарди: «Худо қишлоқни беш кунлик сувдан маҳрум этди ва бу сувни Маҳмудбекнинг қариндоши пошога мукофот тариқасида инъом қилди. Чунки у закот тўлайди, қишлоқ эса закотдан озод қилинган...»

«Аммо пошо ҳам қишлоқдагилар каби ҳар вақт намоз ўқийвермайди-ку,— ўйларди Абдулҳоди,— агар закот берса, шунга арзигудек мол-мулкка эга-да. Қишлоқда эса бирорта ҳам закот беришга қодир киши йўқ. Шайх бўлса...»

Абдулҳоди билган узоқ-яқиндаги қишлоқларда яшовчилар ерларидан унча мўл ҳосил олишолмасди. Ҳамқишлоқларининг кўпчилиги узоқ-яқин қишлоқларда катта-катта ери бор заминдорлар қўлида умр бўйи меҳнат қиларди.

Ҳеч ким закот беришга арзигудек бирор нарсага эга эмас. Бошқа қишлоқлардаги катта заминдорлар эса закот ҳам тўлашмайди, намоз ҳам ўқишмайди. Лекин уларнинг ерларида доим сув оқиб туради, омборлари лиқ тўла бугдой, худонинг газабига ҳеч қачон йўлиқишмайди ҳам. Бу каби зотлар одамларнинг ҳақини ўғирлашади, рамазон ойида наҳорга вино ичишади, ўзларига ёққан қизларнинг номусига тегишади. Шунга қарамай, улар худонинг газабидан узоқ. Ерларини ҳукумат сувдан маҳрум қилмайди ҳам, аксинча, сув бекорга шарақлаб оқиб ётади.

Абдулҳоди шулар ҳақида фикр юритар ва жаноб шайх аш-Шиновийнинг гапларига лоқайд қулоқ соларди.

Шу кунни кечаси Абдулҳоди тўшакка чўзилар экан, ўз ўзича мулоҳаза қилиб кўрди: агар шайх аш-Шиновийнинг ўз ери бўлганда, аҳтимол шундай сўзларни айтмаган бўларди. Агар шайх тер тўкиб, заҳмат чекиб кўкартирган ери кўз олдида сувсизликдан қақшаб ёрилиб кетганини, кўмкўк кўкариб турган ёш маккажўхори ниҳоллари нобуд бўлаётганини кўрганда эди, албатта жағини тийган бўлар эди. Агар жаноби шайхнинг ақалли бир қирот¹ ери бўл-

¹ Қ и р о т.— 175,035 квадрат метрга тенг ер ўлчови.

саю, қўлига кетмон ушлаб қаддини букиб ишлаганда, ариқ ковлаб сув чиқарганда, «худо пошога инъом қилиш учун қишлоқни сувдан маҳрум қилди» деган сўзларни ишонч билан айтмаган бўларди. Фаллоҳлар ерини сувсиз қолдирган, ёш маккажўхори пояларини қуритган худо эмас, ҳукумат эканига, бутун мусибатларнинг ижодкори худо эмас, ҳукумат эканига шайх тўла ишонган бўларди. Жаноби шайхимиз ҳам худди Хазра каби ўзида бор нарсасини мол ва мансаб эгаларига сотиб юривчиларнинг бири. У ҳатто ўз виждонини сотиб юбориши мумкин, қишлоқнинг ҳалок бўлиб кетиши билан иши йўқ.

Қишлоқда ерга эга бўлган кишилар ўт чангаллаётган бўлсалар, жаноблари Хазрага ўхшаб икки қўлини сувга тикиди ва оғзига келганини қайтармай жаврайверади. Абдулҳоди шайх аш-Шиновийнинг гаплари устида фикр юришиб анчагача ухламай ётди.

Кунлар кетидан кунлар ўтаверди. У шайхдан ҳар куни жаннат, дўзах, намоз, худонинг лаънати, азоб, закот, зино, вайроналик ва охиратдаги мукофот ҳақидаги ўша сафсаталардан бошқа ҳеч нарса эшитмайди. Лекин ҳар вақт жаноб шайх ваъзини бошлаганда унинг кўз олдида сувсизликдан қуриб кетаётган ер ва сарғайиб ётган маккажўхори фожиаси намоён бўлади. Юракларини қандайдир сирли ва оғир даҳшат тирнайди, хавфли фикрлар миясини чулғаб олади ва асаблари бузилади.

Шунга қарамай Абдулҳоди шайх аш-Шиновий ва Муҳаммад афандилар билан бирга ҳар кун хуфтон намозидан кейин Абу Сувайлимнинг супасида ўтиришини қўймайди. Васифа уларга қаҳва олиб чиққанда, Абдулҳоди қиздан кўз узмайди. Унга ҳаяжон билан тикилади, бу тикилишда мақсадга ишонч, катта орзу-умидлар сезилиб турарди. У албатта, ўз ерини офатлардан сақлаб қолади, уйланади ва бола-чақалик бўлади.

Бу оқшом қаҳва пиёлалари қўйилган патнисни Васифанинг ўзи кўтариб чиқди ва одамларга тарқатиш учун дадасига узатди. Аммо Муҳаммад афанди ўрнидан ирғиб турди-да, қизнинг қўлидан чаққонлик билан патнисни олди. Супанинг юқори томонида унинг сатангларча ҳар вақт ёнида олиб юрадиган шишада атир турарди.

Абдулҳоди масхараомуз кулиб қўйди ва овозини баланд қўйиб Муҳаммад афандидан аризанинг натижаси нима бўлганини сўради. Кўзларида рашк ўйнаб турарди.

Муҳаммад афанди бир оз сукут қилди. Кейин оқсоқолдан эшитганларини айта бошлади: Маҳмудбек аризани ўқиб кўргач, яхши ёзилмаганини ва тилининг гализлигини писанда қилган ва ўзи бошқа ариза ёзиб беришга ваъда берган эди.

Абдулҳоди унинг сўзини чўрт кесди:

— Буни биз яхши биламиз. Мен Маҳмудбек ёзган ариза нима бўлди, деб сўраяпман. Аввалги аризанинг ҳикоясини эшитганмиз, жаноб Муҳаммад. Маҳмудбекнинг, фаллоҳлар ҳукуматга шу мазмунда ариза ёзишга қандай қилиб журъат этдилар, аризани қайси фаҳмсиз эшак ёзди, деганини ҳам эшитганмиз. Буларнинг ҳаммаси бизга маълум.

Муҳаммад афандининг ранги бўзариб кетди.

Абдулҳодининг овози Абу Сувайлимнинг ҳовлисидан ҳам эшитилиб турарди. Ичкарига қайтиб кирган Васифа гишт қуядиган қолип устида ўтириб, Хазранинг пичирлаб айтаётган ҳазил-мазах гапларига қулоқ соларди.

Абдулҳоди Муҳаммад афандининг ноқулай ҳолга тушиб қолганини сезиб, ичидан хурсанд бўлди. Унинг рўбарўсида рақиби хижолат тортиб ўтирибди. Муҳаммад афандининг Хазрани бу ерга юборишдан мақсади Васифани ўз тувозиغا илантириш, деб ўйларди Абдулҳоди. У Васифанинг ҳар бир ҳаракатини зимдан кузатиб турди.

Уша куни Абдулҳоди билан учрашгандан кейин Васифа оқшомлари уйдан ташқарига чиқиш одатини тарк қилди. Бу гал ҳам Абдулҳоди, ўтирганларнинг ҳаммаси, ҳатто шайх аш-Шиновий ва Муҳаммад афанди ҳам Абу Сувайлим то уй эшигини ичкаридан бекитиб олмагунча сунада ўтираверишди.

Муҳаммад афанди хижолат бўлиб ноқулай аҳволга тушиб қолганини кетиш олдидан унута бошлаган эди, Абдулҳоди яна қўзғади:

— Демак, Маҳмудбек сени эшаквачча деб атаганини эшитмапсан-да? Ростданми? Умда аллақачон ҳаммага тарқатиб юборди. Муҳаммад афанди! Буни мен ҳам ипидан игнасигача биламан, ҳамма ишдан хабардорман. Ернинг тагида илон қимирласа биламан, биродар.

Муҳаммад афанди жавоб қайтаришга улгурмаган ҳам эди, шайх аш-Шиновий гапга аралашиб худонинг лаънати, савоб-гуноҳ ва содиқ кишиларга бериладиган инъомлар ҳақидаги эски гапларини такрорлаб кетди.

Абдулҳодининг ғазаби қўзғади:

— Кўйсангиз-чи, тақсир, ҳа деб алжийверманг! Бу

сўзларингиз жонга тегди. Сувни ман қилган худоми ёки ҳукумат агрономларими? Пошонинг еридан сув шарбатдек оқиб турибди. Унинг ерига бир назар ташланг-а! Сувга қониб ётибди, лекин пошо ҳайвон билан чархпалак айлантираётгани йўқ, сув чиқарадиган машиналардан фойдаланаётгани ҳам йўқ. Худо бизнинг қишлоғимизга азият беришдан бошқа нарсани билмайди. Бас қилинг энди, жаноб. Бундай бемаъни гаплар билан каллаварамларни алданг. Катта ерни ҳайдаб қўйиб кавш қайтариб ётган хачирдай, ҳеч нарса тўғрисида ҳам емайси.

Шайх аш-Шиновийнинг тепа сочи тикка бўлди. Абдулҳодини ҳаёсизликда айблаб, бошига лаънат тошини ёғдирди, уни диндан қайтган кофир деб атади. Абу Сувайлим унинг сўзини бўлди.

— Машмашани бас қилинглар. Нима қилишимиз кераклиги устида ўйлаш лозим. Маҳмудбек аризани қайта ёзиб Қоҳирага олиб борганмикан. Экинлар қовжираб кетяпти. Бирорта заминдордан сув ортиб қолса еримизни сугорамиз деб, кутиб тураверамизми? Навбат келишини кутиб туришга вақт тигиз. Ариза масаласи бизга тамом қоронғи. Бек аризани қўзгагандан буён шайх Юсуф қўрқиб дўконидан чиқмай қўйди. Унинг маслаҳати ҳам, сенинг маслаҳатинг ҳам бўлмагур гап. Умдага учраш керак эмас деганимда, сен ҳам, шайх Юсуф ҳам ирғиб тушган эдингиз. Унга ишониш керак эмас, бизни маймун ўйинига солади, деганимда, сизлар рози бўлмаган эдингиз. Мана ишнинг натижаси. Энди нима дейсан, Муҳаммад афанди. Эшаквачча деган номни олдинг, аҳтимол бу гапни Маҳмудбек айтмай, сени калака қилиш учун умданинг ўзи ўйлаб чиқаргандир.

Муҳаммад афанди бир йўталиб олди-да, умда унинг тўғрисида шунга ўхшаш гапларни кўп гапирганини айтди. Сўнг Маҳмудбекнинг аризадан нима учун шу қадар ғабланганининг сабабини тушунтира кетди:

— Мен аризани адабий тилда нодир сўзлар билан ёзган эдим. У ал-Манфалутийнинг мазмундор ва равшан услуби билан ёзилган эди. «Агар фаллоҳлардан беш кун суғориш муддати қирқиб олинса, улар бошпанасиз қоладилар ва тупроқни тўшак, осмонни кўрпа қилиб ётадилар» каби жумлалар аризага киритилган эди. Маҳмудбек бу сўзларнинг мазмунига тўла тушунмай, аризани ҳукуматга қарши исён ва жамоат ишлари министрининг шаънига туҳмат, жанжал қўзғатишдан бошқа нарсага ярамайди депти.

Абу Сувайлим эътироз билдирди:

— Кимнинг услуги билан дединг? Ким сенга шундай услубда ёзгин деган эди?

Муҳаммад афанди умда билан Маҳмудбек ўртасида бўлиб ўтган можароларни изоҳлашга тушди. Маҳмудбек аризани умданинг юзига отиб, нега бемаъни сўзлар ёзилган қоғозни олиб юрибсан, деб роса сўккан ва ундан «Фаллоҳ тўшакда ёки каравотда ухламайдими, устига кўрпа ёпинмайдими? Осмон ҳам кўрпа бўладими» деб ҳайдаб юборган экан.

Муҳаммад афанди шу ерга келганда, Абдулҳоди заҳархандалик билан сўзини бўлди:

— Ҳали аризада фаллоҳлар тупроқда ётишади, деган сўзни ёзганмисан? Вой, бахти қаро-ей. Демак, сенинг ҳаққингда Маҳмудбек тўғри гапирган экан. Сен ўша Маҳмудбек айтган нарсанинг ўзисан.

Абу Сувайлим кулиб қўйди, шайх аш-Шиновий илжайиб, — шу тилинг ахир бир кун бошинга бало бўлади, Абдулҳоди, — деб тўнғиллади. Кимдир Абдулҳодини тартибга чақирган бўлди:

— Оббо Абдулҳоди-ей. Биз каравотда ухлаймизми бўлмасам? Баланд каравотларда-я? Юмшоққина момиқ ёстиқлари ҳам бордир? Эҳтимол, шоҳона каравотда ётармиз? Демак жаннатда эканмиз-да!

Бирдан кўтарилган кулги Муҳаммад афандини оғир ноқулайликдан халос қилди. У ўтирган ерида қимирлаб, бошини Абу Сувайлимнинг уйи томонга бурди. Гўё кўзлари билан ичкарига жириб бормоқчи ва Васифа бу гапларни эшитмаётганига ишонч ҳосил қилмоқчи эди.

Васифа эса ичкарида туриб одамларнинг гапини имкони борича эшитишга ҳаракат қиларди. Абдулҳоди суғоришнинг ёмонлашув сабабларини Муҳаммад афанди олдиндан билганини юзига солганда Васифа ташвишга тушди. Назарида Абдулҳоди ўзи билмаган кўп сирларни билгани учун бир оз ҳасад қилди ҳам.

Хазра Абдулҳодига бирор нарса етказган бўлса керак деб хавфсирарди Васифа. Бу ҳақда Хазрадан сўраган эди, кўкрагига уриб қасам ичди:

— Агар Абдулҳодига бирор нарса деган бўлсам, тилгинам кесилсин, дугонажон. Номини тилга олганим ҳам йўқ. У билан сўзлашганим ҳам йўқ. Ё раббим, агар Абдулҳодига бирор гап айтган бўлсам, тилим тагидан кесилсин. Қўй

Васифа, бу гапларинг иғвонинг ўзи, иғво одам ўлдиришдан ҳам ёмон-ку. Мен худодан қўрқаман-а.

Васифа Хазранинг сўзларига ишонди.

Хазра қишлоқ ёшларига ўз танини сотиб юрарди. У нимани беришса ҳам рози бўлар, ҳатто ёзнинг иссиқ кунларида битта кўк бодрингга ҳам йўқ демасди. У Муҳаммад афанди, Абдулҳоди ва шу каби бошқаларнинг хизматида ҳам бўлган. Лекин шуларга қарамай, Хазра худодан қўрқарди.

Иғво одам ўлдиришдан ёмонлигини биларди. Муҳаммад афанди ҳамда қишлоқнинг бошқа йигитлари билан қизлар ва хотинлар ўртасида воситачилик қилар, аммо уларнинг сирларини имкон борича махфий тутишга уринарди.

Ҳақиқатда эса Васифа билан Муҳаммад афанди ҳақида фитна юргизган Абдулҳоди эди. Эҳтимол, Васифанинг Муҳаммад афандига яширинча мулоимроқ қараганини Абдулҳоди сезгандир. Бу ҳодиса кўпроқ Васифа патнисда қаҳва кўтариб супада ўтирган одамлар олдида чиққанда юз берарди.

Абдулҳоди бўлиб ўтган ҳодисалардан ўзича хулоса чиқарди: Хазра эркак ва хотинлар ўртасидаги сирлардан воқиф, Васифанинг Муҳаммад афандига муносабати ҳам унга маълум бўлиши керак деб ўйларди. Эҳтимол Муҳаммад афанди Васифага Хазра орқали бирор нарса дегандир. Эҳтимол, Хазра Васифага эрлар билан хотинлар ўртасидаги алоқалар ҳақида очиқдан-очиқ гапириб, шарм-ҳаё пардаси орқасида яшириниб ётган иштиёқларга енгилтаклик билан итоат этишга Васифани мажбур қилгандир.

Ростдан ҳам Абдулҳоди хавфсираганча бор эди. Муҳаммад афанди Хазрага, агар Васифа билан учраштиришнинг урдасидан чиқса, беш қирш беришни ваъда қилган ва олдиндан икки қирш бериб қўйган эди. Хазра Васифани қўлга олиш учун бутун хийлаю найрангни ишга солди. Унга эркак ва аёлларнинг муносабатларидан ҳикоялар қилиб қизиқтирди ва кўнглини бир оз мойил қилишга муяссар бўлди. Васифа Муҳаммад афандига ҳалол йўл билан хотин бўлишга қарши эмаслигини маълум қилди. Учрашишга ҳам рози эди-ю, лекин Абдулҳоди ва отасидан қўрқарди. Буларнинг ҳаммасини оқизмай-томизмай Хазра Муҳаммад афандига етказди. Муҳаммад афанди бўлса Абдулҳоди сабабли, ўзининг қийин аҳволда қолганини сезиб сукутга кетди. Васифани отасидан сўратиб розилигини ололмай

уятга қолгандан кўра, махфий учрашиб юришни афзал кўрарди.

Абдулҳоди ўртадаги сирлардан Хаэра, Муҳаммад афанди ва Васифаларнинг хатти-ҳаракатларини синчиклаб кузатиб юргач, тузукрўқ воқиф бўла бошлади. Хаэра ҳаммага маълум қиз. Бир вақтлар у Абдулҳодининг ўзини ҳам бошқа хотинлар билан таништиришга уринган эди. Шу билан бирга Абдулҳоди Муҳаммад афандининг ўзидан хижолат тортиб юриши ва гаплашганда қизариб-бўзариб кетишини ҳам сезарди. Ўз ҳиссиётларини Муҳаммад афанди Абдулҳодидан қандай қилиб махфий тутиш йўлини билмасди ҳам. Аммо шу кунларда фақат ҳукумат ман қилган сув масаласидагина бош қотириш мумкин. Бошқа нарсалар устида узоқ ўйлаш вақти эмас.

Тортиб олинган беш кунлик сув навбати пошо ерини суғориш учун берилганини қишлоқ аҳолисининг ҳаммаси яхши биларди.

Фаллоҳлар чеккароқдаги ерларини кичик ариқдан агрономлар ўтмайдиган соатларда суғориб олмоқчи бўлган эдилар, шу ондаёқ қишлоқ умдасининг газабига дуч келишди. Умда уларни қўрқитиб, ҳукумат «вакили» сифатида жавобгарликка тортаман, ҳамманинг исмини қоғозга ёзиб оламан ва қамоққа олишларини сўраб, полицияга телефон қиламан, деб дўқ қилди.

Фаллоҳлар ҳукумат «вакили»ни масхара қилиб кулдилар ва ундан «Нима учун ҳукумат биздан Нил сувини тортиб оляпти ва ерини насос ёрдамида бемалол суғора оладиган пошога беряпти?»,— деб сўрадилар. Умда жавобга ожиз эди.

Фаллоҳлар ҳукумат чиқарган янги фармон сирини қанча суриштирмасинлар билолмасдилар. Ҳамма ўзича таҳлил қилиб кўрарди. Шайх аш-Шиновийнинг бу худонинг фаллоҳларга юборган жазоси ва дўстларига берган мукофоти, деган гапларига ҳеч ким ишонмасди. Ҳукумат сайловларда полиция кучига ва «ўлган, бедарак йўқолганлар» овозига суянишини яхши билишарди. Ҳукумат бир қишлоқдан умдани бўшатса, иккинчисидан миршаббошини ҳайдарди, бир ерда муаллимнинг ўрнини алмаштирса, бошқа ёрда мактаб мудирини янгиларди. Пошога хоҳлаган нарсани доимо муҳайё қилаётган ҳам шу ҳукумат. Марказга яқин яшайдиган қандайдир бир пошо фирмасини бузиб ўтиши керак бўлган янги йўл қурилишини атайин тўхтатиб, йи-

гирмата фаллоҳнинг еридан ўтказиш режасини тузган ҳам худди шу ҳукуматнинг ўзи-ку!

Бу йўл марказ билан Қоҳирани бир-бирига боғлаши керак. Ваҳоланки, сайлов ва жарималар йиғиш вақтида амлоқдорларнинг улови ўтадиган қадимги йўл мавжуд. Агар ҳукумат шу йўлни тузатса, фаллоҳлар еридан бир саҳм¹ ҳам нобуд бўлмас эди. Фаллоҳлар шуларнинг ҳаммасини билардилар. Пошо янги очиладиган йўл ёқасига катта қаср қураётганини ҳам билишади.

Лекин илгариги ҳукумат инқирозга юз тутгач, йўл қурилиши таққа тўхтаб қолди. Ушанда янги тузилган прогрессив ҳукумат бу бемаъни ишни тўхтатди. Эски дала йўлини тузатиш масаласи кун тартибига қўйилди, пошонинг қаршилиги эътиборга олинмади, қаср битмай чала қолди. Қоҳирада унинг сўзини ҳеч ким инobatга олмади. Яқин кишиси Маҳмудбекнинг ҳам сўзи ўтмади.

Шундай қилиб, фаллоҳлар пошонинг ҳукумат олдида нуфузи қолмагани, ўша ҳукумат сайловида ўликлар ва марказда яшовчилар овози ҳисобига эмас, балки тирик фаллоҳлар овози ҳисобига ғалаба қозонганини ҳам билиб олишди. Аммо бу ҳукумат кўп ўтмай ағдарилди, чунки инглизлар Искандарияга ҳарбий пароход юборганларидан кейин ҳокимиятни сақлаб туриш оғирлашди.

Бундан ташқари, фаллоҳлар ҳозирги ҳукумат давлат тепасига келиши билан халқ партияси тузганини, умда сайлов рўйхатларини тайёрлаётганда, ўлганлар ва кетиб қолганлар номини унга тиркагани ва одамларни зўрлик билан сафарбар қилганини билардилар.

Қишлоқ сайловларга бойкот эълон қилганига қарамай, депутат сайланди. Бу пошо эди. Депутатга маъқул тушган ўттиз киши эса лигага аъзо қилинди.

Сайловда фақат халқ партияси ва у билан тил бириктирган баъзи манфаатдор кишиларнинггина номзодлари қўйилганлигига ва бутун мамлакат уни бойкот қилганлигига қарамай, ҳукумат сайланганларни бутун Миср вакили, ўз партиясини эса халқчил партия деб жар солди.

Шайх Юсуф лигага аъзо бўлган ўттиз кишининг бири эди, лекин кечасию кундузи умдага лаънат ўқирди. Маҳмудбекка, ҳукумат, депутат ва халқ партиясига қарши ғазаб билан сўзларди. Шайх Юсуф сайловларда иштирок этганига пушаймон қилиб бир неча ой давомида хижолат-

¹ Саҳм — 7,293 м² га тенг ер ўлчови.

дан чиқмай юрди. У қишлоқ халқи томонида қолди. Қишлоқнинг бошқа кишилари каби шайх Юсуф ҳам давлатга мол топширишдан бош тортди. Хукумат унинг мол-мулкининг ярмини хатга олиб қўйди. У хукуматга қарши нафратини яширинча эмас, ошкор изҳор қилишга ўтди.

Шайх Юсуф дўконида ўтириб, халқ партиясини, шайх, пошо, депутат, инглизларни ва хукуматни ҳақорат қиларди. Хукумат қилаётган ёвузлик ва ифлосликларни фош қиларди. Энг жасур киши миршаббоши Муҳаммад Абу Сувайлимнинг шу воқеалар тўлқинида содир бўлган саргузашти ҳам фаллоҳларга маълум. Муҳаммад афандининг тоғаси шайх Ҳасуна бўлса ишдан олиниб, узоқ бир жойга оддий ўқитувчи қилиб юборилди. У аввал қўшни қишлоқдаги ибтидоий мактабда узоқ йиллар мудир бўлиб ишлаб ҳурмат қозонган эди.

Қишлоқдаги бу воқеаларнинг ҳаммаси умда қайтадан бош кўтаргандан кейин юз берди. Маҳмудбек одамларни ҳақоратлаб, аёвсиз калтаклай бошлади. У фаллоҳларни аямай муштлар, ҳақорат қиларди. Қўшни қишлоқлардаги дидига тўғри келмаган кишилари азоблаш учун полиция идорасига жўнатарди.

Бир куни қўшни қишлоқлик бир неча киши бекнинг кичик фермаси олдидан эшак миниб ўтиб кетишаётган экан. Улар таомилга кўра эшакдан тушиб, «ўтишга рухсат этинг» деб айтишлари керак эди. Лекин эшакдан тушмай айтганлари учун бекнинг жаҳли чиқиб ҳаммасини боғлатиб полиция идорасига жўнатади. Улар бир неча кун қамоқда ётадилар, мўйловларининг бир томонини қирқиб ташлашади¹, хўрлашади, калтаклашади, ҳатто отнинг сийдигини ичишга мажбур қилишади. Сурункасига калтаклашади. Қамалган киши «мен хотинман» деб айтмагунча қийновдан қутулмас экан.

Фаллоҳлар бу воқеадан ҳам яхши хабардор, эсларидан чиқаришмасди.

Пошо ҳашаматли қаср қурилишини қайта бошлаб юборди. У халқ партиясига аъзо бўлиб олгач, ўйлаб юрган режасини амалга оширишидан, йўл қурилишини қайта бошлаб юборишидан фаллоҳлар хавфсирай бошладилар. Агар бу йўл чиқарилса, уларнинг тонгда ҳам, кундуз ҳам, кечқурун ҳам эрмаклари ва ҳаёт манбалари бўлган охири

¹ Мисрликларда мўйловнинг бир томонини қирқиб ташлаш оғир жазо ҳисобланади.

қарич ерлари қўлдан кетиши турган гап. Буни фаллоҳлар яхши билардилар.

Шу билан бирга фаллоҳлар пошо туфайли сувдан маҳрум бўлганликларини ҳам унутмасдилар. Доимо бошлари қуйи тушган, нэзларида ҳасрат-надомат. Қалблари яраланган, хавфу хатар ва қайғу остида келажакка маънос назар ташларди.

VII БОБ

Сўнгги кунларда шайх Юсуф дўконидан ҳеч қаерга жилмасди. Олдига келиб турадиган баъзи ёш-ялангларни ҳам ёқтирмас, ҳатто дўкони олдида ҳар куни ўйнаб юрадиган болалар ҳам кўнглига сиғмай қувиб берарди. Улар дўкон қаршисидаги бир неча йилдан буён қаровсиз ётган қари анжир устида ўтиришни ҳам тарк қилишди.

Маҳмудбек аризани йиртиб ташлаб қишлоқ аҳлини ҳақорат қилганини эшитгандан буён шайх Юсуф аламдан бўзарарди. Лекин аризани ёзган Муҳаммад афандини «эшаквачча» деб сўкканини эслаганда хурсанд бўларди. Чунки шайх Юсуф ариза ёзишда ўзини Муҳаммад афандига нисбатан саводлироқ деб ҳисоблар эди. Ахир у бир неча йил ал-Азҳар мадрасасида таълим олган, Муҳаммад афанди Қоҳирани атиги бир марта кўрган, холос, отаси бўлса умрида бирор марта кўролмай ўтиб кетган.

Шайх Юсуфни Муҳаммад афандидан ниҳоятда ўпкалатган нарсა фақат бу эмас. Қизини унга бераман, деб юрарди. Муҳаммад афанди бунга эътибор бермади. Марказдаги савдогарлар олдида ўқсиб қолмасин деб бир неча марта қарз ҳам бериб турган эди. Муҳаммад афанди шайх Юсуфга бирор марта холисанлиллоҳ қарз бериб турган эмас. Балки зориқиб пул сўраганда, бир бўлак ерини гаровга қўйишни талаб қилган. Шайх Юсуф энг сўнгги парча ерини беришга мажбур бўлган, Муҳаммад афанди уялмай-нетмай уни ўзиникига қўшиб олган.

Қишлоқ одамлари Муҳаммад Абу Сувайлимнинг «умдага ҳушёр бўлиш керак» деган гаплари ҳақ деб шивирлашаётганини шайх Юсуф кўп эшитган эди. Ариза билан Маҳмудбекнинг олдида боришга ундаган Муҳаммад афанди, шайх аш-Шиновий ва ўзига маломат қилишяётганини ҳам эшитган. Пошо фойдасига агрономлар томонидан чиқарилган қарорни бекор қилиш Маҳмудбекнинг қўлидан келмасди, бундан бекка ҳеч қандай наф ҳам йўқ. Жамоа

ҳисобидан қўшилган ерни эса бек агрономнинг қароридан қатъий назар, бемалол суғоравериши мумкин. Умданинг ери ҳам шу аҳволда. Шундай экан, Маҳмудбек кишлоқликлар учун қайишармиди.

* * *

Фаллоҳларнинг шивир-шивирлари шайх Юсуфнинг қулоғига етиб турар, руҳан азобланар ва пушаймон қиларди. Умданинг Маҳмудбек ва халқ партиясининг одами эканлиги фаллоҳларга аён. Шуларнинг ҳаммасини яхши била туриб яна ўшанинг олдига боргин дедим-а, ўзича афсусланиб қўярди у. У Абу Сувайлим билан юзма-юз учрашишга ва ўз хатоларига иқрор бўлишга ботинолмас, мазкур хатолари учун бутун қишлоқнинг таққирига учрашдан қўрқарди.

Бир кун кечқурун шайх Юсуфнинг олдига Абдулҳоди кириб келди. Ҳол-аҳвол сўрагандан кейин, охириги пайтларда ўзини четга тортаётганининг сабабини суриштирди. Шайх Юсуф бирор гап айтишга ийманиб турди. Чунки чой ва шакар олиш учун келган Илвоний шу ерда эди. Шайх Юсуф ҳасрати тўлиб-тошиб ётганини изҳор этиб, бир оз сукутга чўмди. Кейин қишлоқ бошига тушган мусибатга ўзининг ҳам сабабчи эканини айтиб, «умда ва Маҳмудбекка ишониб катта хато қилибмиз, Абу Сувайлим ўқимаган бўлса ҳам, уққан, ўқиганлардан минг марта ортиқ биладиган киши экан» деб унинг шаънига дуо қилди.

Абдулҳоди унинг сўзини тасдиқлади:

— Абу Сувайлимнинг ҳақлиги маълум. Қани энди биз озгина сув олишга қодир бўлсак эди. Маҳмудбек ҳам, умда ҳам бизнинг фойдамизга бирор нарса қилмас экан. Гап сизда қолибди-да, энди шайх Юсуф. Улар қаердан бўлса ҳам ўзларига етарли сувни топиб олишади. Маҳмудбек умданинг қўлтиғига сув пуркайди, умда бўлса унинг айтганини қилади. Шу зolim ҳукумат тузилгандан буён Маҳмудбек агрономни чизган чизигдан юрадиган қилиб олди. Уни извошга солиб фермасидан полиция идорасига, у ердан фермасига бўзчининг моксицидек айлантиргани айлантирган.

Шайх Юсуф паришонҳол эди. Ҳали Абдулҳоди гапдан тўхтагани ҳам йўқ эдики, сўзини бўлиб, ўз пушаймонидан халос бўлиш йўлини топганини айтди:

— Нима учун биз эшаквачча Муҳаммад афандининг орқасидан эргашдик. У тўрт оёқлиларни қўй энди. Сидқий келгандан буён тўрт оёқлилар ҳам одам бўлиб қолишди. Бўлмаса-ку икки жунайҳга бунақаларнинг бир подасини берарди-я. Хизматчиларнинг маошлари камайиб кетди. Уқитувчилар илгари ўн беш жунайҳ олишарди. Энди олий маълумотлиги ҳам ўн икки жунайҳ олади.

Абдулҳоди шайх Юсуф айтаётган сўзларни тасдиқлаб бошини қимирлатиб қўйди.

— Ушанда менга Муҳаммад афанди сиздан кўпроқ билади демабмидинг? Отасидан ҳам яхши биладими? Эй биродар, унинг отаси ўлгунча маккажўхори нони еб, ачиган айрон ичиб ўтиб кетган. Дўконимдан доим кунжутли ҳолва сотиб оларди. Омон бўл-эй. Мен ал-Азҳарни тамомлай олганимда ҳозир камида тафтишчи ёки мудир бўлардим. Мен билан бирга ўқиганлар битириб чиқиб, баъзиси мудир, масжидларда воиз, баъзиси давлат ибтидоий мактабларига муаллим бўлиб олишди. Муҳаммад афанди аризани мен ёзаман деса, лақмалик қилиб рози бўлиб қўя қолдик. Унга ариза ёзишни ким қўйибди. Бир қиршни қўлига олиб, ўша дайди қизнинг орқасидан юришини қўймасин.

Абдулҳоди яна бошини қимирлатди. Хазрани зимдан кузатиб юрганларидаги манзаралар, унинг Васифа билан қақ-қаҳлаб кулганлари кўз олдидан бир-бир ўта бошлади. Лекин ҳеч нарса демади. Дўкон пештахтасининг нариги четида ўтирган шайх Юсуфга разм солди: бошида оқ шолдан қилинган кир салла. Юзи сарғайган, ажиндор. Унда кулгидан нишона йўқ. Шайх Юсуф ҳозирги туришида узоқ сафардан қайтиб келган кишига ўхшарди.

Шайх Юсуф сўзида давом этди:

— Қишлоғимиз ёмон аҳволда қолди...

Абдулҳоди яна маъқуллаб қўйди. Шайх Юсуф Абдулҳоди сўзларини тасдиқлаётганидан қишлоқда обрўйини унчалик йўқотмаганини сизди. Демак — Абу Сувайлим билан ҳам суҳбатлашиши мумкин. Унинг сўзига Абу Сувайлим, Абдулҳоди ва бошқалар қулоқ солишади. Шайх Юсуфнинг руҳи кўтарилиб, кулиб қўйди. Сарғайган, ажин босган юзида кутилмаган хурсандчилик намён бўлди. Дўрдайган лабларини ўраб турган кумуш ранг мўйловини силаб қўйди. Шайх Юсуфнинг табассуми ҳозиргача бир нарса деёлмай фурсатни пойлаб турган Илвонийга шижоат бахш этди:

— Иллойим саломат бўлинг, шайх Юсуф амаки! Сўзларингиз рост, ҳаммаси ҳақиқат. Бизга сиз бўлсангиз бас. Сиз бизнинг халоскоримизсиз.

Шайх Юсуф кулиб, сўзини бўлди:

— Олди-сотти ишлари тилёғламалик билан битмайди. То эски қарзларингни бермагунигча, чой ҳам, шакар ҳам берилмайди. Сўз ўз ўрнида, муомала ўз ўрнида, ука.

Абдулҳоди кулиб, ёнидан бир қиш чикарди-да, дўкон пештахтаси устига қўйди. Кейин Илвонийнинг кифтига қоқиб, шайх Юсуфга қаради:

— Дўстимнинг талабини бажо этинг.

Илвонийга чой ва шакар олиб бериш учун шайх Юсуф қутини очди. Хурсандликдан Илвонийнинг оғзи очилиб кетди. Хўжайини, у қишлоқ шайхи эди, қандай ишларни қилишга мажбур қилганини ҳикоя қила бошлади.

Яқинда хўжайини синган милтиқни олиб, яширинча айланаётган чархпалаклар томонга боришга буюрибди. Миршаббоши одати бўйича канал бўйини айланиб чиққач, одамларга дўқ қилиб чархпалакларни тўхтатишга амр қилган. Сўнг катта канал атрофини тафтиш қилиш учун йўл олган. У кетгач, хўжайин ҳеч кимга кўрсатмай канал сувини чип ағдариб келишни буюрипти. Бу сувни агрономлар фақат Маҳмудбекнинг ерини сугориш учун қолдириб кетишган экан. Канал суви қишлоқ ерлари ёнидан тўлиб-тошиб оқиб ётарди-ю, ундан сугориш учун фойдаланишга рухсат берилмасди.

Илвоний овозини сал пасайтириб ҳикоясида давом этди: канал бошига бориб, тўғонни очаётганимда қўрқиб-қалтирашимни кўрсангиз. Ерини сугориб бўлгандан кейин, канал сувини яна бояғидай қилиб тўсдириб қўйди.

Диққат қилиб тинглаб ўтирган шайх Юсуф бошини тебратиб чуқур нафас олди. Бир оз ерга қаради,— сўнг уфққа кўз югуртирди. Эски салласини тепароққа суриб, пешанасини қашиди.

— Эшитяпсанми, Абдулҳоди? Қишлоқ шайхи нима ишлар қилаётганини билдингми?

Абдулҳоди заҳархандалик билан жавоб берди.

— Ҳов бир марта ҳар иккимизнинг кўз олдимизда канал сувини даласига бутунлай очиб юборган умда эмасмиди? Сувнинг хўжайини ўшалар, сув уларнинг отасидан қолган, бек эса эски меросхўр.

Шайх Юсуф унинг гапига эътибор бермай, салласини яна пешонасига туширди. Сўнг Абдулҳодининг орқасида

турган кишига хўмрайиб қараб, ғазаб ва нафрат билан сўради:

— Нима керак сенга! Миршаб кийимини кийиб олиб, нимани пойлаб турибсан, эй Абдулоти?

Абдулҳоди орқасига қараб, миршаблардан бирини кўрди. У бошига узун қора тарбуш кийган, эгнида тўқ қора жилбоб, елкасида милтиқ, оёқ яланг, тик қотганича турарди.

Миршаб шайх Юсуф ва Абдулҳоди жаноби умда олдига бориб, қандайдир бир муҳим масалада гаплашиб келишлари зарурлигини айтди. Муҳрларини ҳам олиш зарурлигини уқдирди.

Абдулҳоди уни писанд қилмай жавоб берди:

— Қани жўнаб қол, Абдулоти! Туёғингни шиқиллат.

Лекин Абдулоти ўрнидан жилмай, умда ҳовлисига ҳозир мен билан бирга борасизлар, деб қаттиқ туриб олди.

Шайх Юсуф нима деб жавоб қилишини билмай ўйла-ниб қолди, кейин ҳозир дўконни ташлаб кетолмаслигини айтиб, умданинг унда нима иши борлигини сўради.

Миршаб Абдулоти бундан беҳабарлигини айтди.

У дўкон олдида безрайиб, қоққан қозикдай турарди. Шайх Юсуфнинг энсаси қотди.

— Муҳр? Қанақа муҳр, Абдулоти? Мен сенинг хўжайининг умдадан кўра кўпроқ ўқиган, ал-Азҳар мадрасасида таълим олганман, бемалол қўл қўя оламан. Ҳамма-ни саводсиз деб ўйлайсанми. Бориб сўраб кел-чи, нега бунча зудлик билан муҳр босиш керак бўлиб қолибди?

Абдулҳоди шайх Юсуф дўконидан хомуш ҳолда Абу Сувайлим олдига жўнади. Шайх Юсуф эса ишнинг нимадан эканини билмай, қўлини пештахтага уриб миршабни сўкарди. Миршаб ҳамон қотиб турар, шайх Юсуфнинг умда ҳовлисига бориши ва у билан гаплашиши кераклигини қатъий талаб қиларди.

Миршаб бир оздан кейин қайтиб кетди. Илвоний умда шайх Юсуфга нима демоқчи бўлганини билиш учун кетмай турди. Умдадан қутулиш учун бирор ёрдам керак бўлса, ўзининг тайёр эканини айтди. Шайх Юсуф индамади. Қўлини юқори кўтариб, салласини гоҳ пешанасига туширар, гоҳ орқага сурар, тоқатсизланиб бошини қашиб қўярди. У анчагача жим турди. Ҳақиқатда эса миршаб Абдулоти бўладиган ишдан унча-мунча воқиф эди, лекин ошкор қилишни истамасди.

Агрономлар тун қоронғисида ўтишган ва тўғондан ҳар томонга таралиб кетган ариқчалардаги кўлмакларни кўриб далаларни яна суғора бошлашибди деган қарорга келишган. Улар иқлим марказига қайтиб келгач, бу хабарни полиция маҳкамасига етказишган. Тезда умдага ҳам телефон қилишган. Умда полиция назоратчисидан таъзирини еган эди. У умдани юмшоқ кўнгиллик ва раҳмдилликда айблаб, ўзини ҳам, онасини ҳам ҳақорат қилган. Кейин эса маъмур заҳарли сўзлар ёғдира кетганди.

Умда роса тутақди, лекин назоратчи ва маъмурдан эшитган ҳақоратларини бошқа ҳеч ким эшитмагани учун худога шукур қилиб ўзини босди.

Умда сап-сариқ, бичими кичик, овози ингичка киши эди. Қалта қирқилган оппоқ кўркам соқоли қариллигига алоҳида нурунийлик тусини беради. Чеҳрасида доим кулги аломати сезилиб турар, ҳатто газабланганда ҳам юзида жилва ўйнаётгандек бўларди. Умда шайх Юсуфдан олдинроқ ал-Азҳарга бориб бир неча йил таълим олганлардан. Кейин орзу-ҳаваслари Қоҳирадек шаҳри азимда пучга чиқиб ҳаёт қайнаб-тошган шу қишлоққа қайтиб келган эди.

Умда маъмур ва назоратчи сўзини биров эшитмагани учун ҳамон худога шукур қиларди. Айниқса назоратчининг сўзлари-я! Унга ер суғориш тартибининг янги қонунига тўла риоя қилиш ҳақида телефон орқали алоҳида кўргазма ҳам берилди. Агар бу лойиҳа яна бирор марта бузилса ва бузувчиларнинг номлари ёзиб берилмаса, умданинг ўзи жавобгарликка тортилиши уқтирилди. У ҳовлиқиб ўрнидан турди. Маҳмудбекнинг олдига бориб полиция назоратчиси устидан шикоят қилмоқчи ва агар қишлоқдагилар суғориш тартиби ҳақидаги янги қондага риоя қилмаса, дарров жавобгарликка тортиб юбормаслик борасида полиция раҳбарлари билан келишиб қўйишни илтимос қилмоқчи бўлди.

Умда отга миниб Маҳмудбек томон йўл олди. Орқасида доимий кўриқчиси Абдулоти борарди. Умда чўнтагига бир варақ қоғоз солиб, мамнун қайтиб келди. У ҳамма шароитда ҳам яшай олиш йўллари билган киши. Ҳозирги лавозимга тайинлангандан буён полиция идорасидаги бошлиқлар ва уларга сўзи ўтадиган ҳамма кишиларга қуллуқ қилар ва улар нима дейишса, хурсандлик билан қабул этарди.

Умда ҳукуматнинг ҳамма буйруқларини астойдил бажариш учун ҳарақат қилади. Улар қишлоқ бахтсизликка йўлиқадими, йўқми, бу билан иши йўқ. Ҳукумат рози — худо рози, дейди. Агар унга бутун қишлоқ аҳлини ўққа тўғрилаб беришни буюришса бир лаҳза ҳам кечиктирмай бажариши турган гап. Бу билан «раббимни ризо қилишман» деб ўйлайди.

Умда сайловлардан бош тортган, ер солиқларини тўламаган қанчадан-қанча фаллоҳларни полиция бошқармасига ушлаб бермади, азобларга гирифтор қилмади дейсиз. Муҳаммад Абу Сувайлимнинг миршаббошилик лавозимидан тушишига сабабчи ҳам ўша.

Умда полиция бошқармасидаги кишиларнинг қишлоқдаги сояси, доимо ҳукумат манфаатини ёқловчи киши эди. Маҳмудбек ҳам ҳамма вақт уни қўллайди. Умда афт-башарасини умрида кўрмаган ҳукумат бошлиқларининг итоаткор қули эди.

Дарҳақиқат суғориш муддатларини чегаралаш ҳақидаги кўргазма келиши билан умда қараб турмади. Ҳаммага агрономларнинг буйруғини етказиш учун Абдулотини зудлик билан юборганда, миршаб кишилар табиатини тирриқ қилишга нима учун бундай шошаётганини тушунмади. Узоқ ўйлагандан кейин, ҳеч кимга бирор нарса демай қайтиб келишга қарор қилди. Умдага эса буйруқни бажардим, деб қўя қолди.

Умда қариб, мияси алжиб қолган, бемаъни гапларни вайсайверади, ўйлади миршаб, қаерга борса ўзи билан ёш, келишган хотинини бирга олиб юришиданоқ маълум бу иблисининг.

Умда Маҳмудбекнинг олдидан қайтиб келгандан кейин, миршабларга расмий формаларини кийиб, ҳовли саҳнида саф бўлишни буюрди. Миршаблар шу ондаёқ йиғилишди. Ҳовлига катта чироқларни ёқиб, сув сепишди ва умданинг чиқишини кутиб туришди. Умда хуфтон намозидан кейин чиқди. Эғнида камзул ва чакмон, белида шоҳи белбоғ, оёқларида қора этик. Унинг бутун қиёфаси амалдорни эслатарди.

Умда ҳовлидаги махсус минбарга кўтарилди. Олдинда елкасига милтиқ осган Абдулоти, орқароқда узун қора тарбуш кийган миршаблар. Улар ҳам милтиқ осиб олишган. Яланг оёқлари билан сув сепилган ерни босиб туришарди.

Умда ер суғориш муддатларини чегаралаш ҳақидаги янги кўргазмани қишлоқ аҳолисига тез етказмагани учун

миршабларни уриша бршлади. Абдулоти бўлса яқингинада умда оғзидан чиққан сўкишларини такрорлаб, миршабларга «уқдирарди». Бунини сезган умда Абдулоти томонга хўмрайиб қаради ва жеркиб берди:

— Сен хизматчимсан. Ҳайбаракаллачилик қилмай сафга қўшил! Умда сенми, ё менми?

Абдулоти сафдагилар томонга сакраб тушиб, миршабларга бориб қўшилди. Улар орасида шивир-шивир авж олди, баъзилар пиқиллаб жулиб қўйишди.

Умданинг ғазаби кучайиб миршабларни баттарроқ сўка бошлади. Уларни фаллоҳларнинг сувдан ўғринча фойдаланишларига йўл қўйиб беришда айблади: ер фақат кўрсатилган муддатда суғорилмаса, сув ўғирлаш бўлади.

Умда бир оз сужут қилиб турди. Кейин ваҳимали иборалар билан сўзини давом эттирди:

— Ер белгиланган муддатда суғорилмаган тақдирда лойиҳалар, қонунлар, полиция назоратчиларининг буйруқлари кучга кириб жарима олинади. Ўғирлик қилганлар жарима тўлаши керак.

Шивир-шивир ва кулги янада баланд кўтарилди. Умда тутақиб, овозини баландлатди:

— Жуда соз, қани бир кулиб олинглар-чи!

Яширинча кулгилар ошқора кулгига айланди. Ўзини кулгидан тиёлмаган бир миршаб гап бошлади:

— Шундайми ҳали, жаноби умда? Кулгимиз бошлиқларга ёқмайдами. Ота-бобомиздан қолган сувдан фойдаланиш қонунларда ўғирлик деб аталадими? Ўзингизнинг ерингизни суғораётган сув-чи, у ўғирлик эмасми?

Умда сўзламоқчи бўлиб туриб эди, бошқа бир миршаб кулгидан ўзини зўрға тийиб ҳаяжон билан аввалги миршабнинг сўзини давом эттирди:

— Қанақа ўғирлик! Сув денгиз ва каналларда оқиб ётибди-ку, тамом бўлиб қоладими? Нима, биз бировнинг деворини тешдикми? Ўғирлик эмиш-а! Фақат биз учун ўғирликми? Сув худоники эмасми? Сувдан фойдаланиш сизнингча ўғирлик қилиш билан тенгми?

Миршаблар сафи ларзага келди. Умда минбардан пастга тушди ва овозининг борича қичқирди:

— Ё оллоҳ! Эҳтиёт бўлинглар, яна тўғон бошингизга қулаб кетмасин, вой лўливаччалар-эй. Қани айтинглар-чи, умдасиз қишлоқ бўладими? Бу нима деганинг, эй йигит? Сув ҳукумат кишилариники, кимга хоҳлашса, ўшанга керагича беришади. Тушундиларингми?

Умданинг гапини ҳеч ким тушунмади. Тушуниш мумкин ҳам эмас эди. Улар бир-бирларига имо-ишора қилиб, «наҳот шундай бўлса» деб сўрашарди. Эҳтимол, уларнинг ҳаёти ҳам ҳукумат ва ҳокимларнинг шахсий мулкидир. Ахир қадим замондан бери сув ерники ва зироатнижи экани ҳаммага маълум-ку! Кимки сувга муҳтож бўлса, ўз ерини тамом суғориб олгунча ундан ҳисобсиз фойдаланиши мумкин-ку!

Умда миршабларга зимдан кўз югуртира бошлади. У жони оғзига тиқилиб, аранг нафас олар, ажин босган юзларидан ғар-ғар тер қуйиларди. Абдулоти сафдан олдинга чиқиб: демак қуёш ҳам, ҳаво ҳам ҳукуматники экан-да? Осмондан ёққан ёмғир-чи?— деб сўраган эди, ҳамма баробар қаҳ-қаҳлаб кулиб юборди. Саф тўлқинланиб, миршаблар кулгидан лой ерни тепардилар. Ҳар томонга лой сачрарди. Кийимини ифлос қилишдан ҳадиксираган умда орқага тисланди. У дўқ қилиб товушининг борица қичқирган эди, қаттиқ йўтал тутиб қолди. Анчадан бери уни илжайиб қуватиб турган ёш сеvimли хотини бошини тебратиб, юзини чангаллади ва «вой шўрим», деб ичкари ҳовлига кириб кетди.

Йўтали тингандан кейин умда миршабларга яқинлашди. Овозини иложи борица пасайтириб мулойимлик билан сўзини давом эттирди.

— Оббо, «жаноб» Абдулоти-ей! Отангнинг ким эканини биласанми, ҳароми. Ҳой, менга қара, кўрнамак, Муҳаммад Абу Сувайлимнинг қароли эдинг, миршабликка кўтардим, ўзимнинг энг ишончли ходимим. қилиб олдим, ҳарамимга киришга рухсат бердим. Ҳали сен ҳукуматни калака қиладиган бўлиб қолдингми, итвачча!

Абдулоти дадил жавоб берди:

— Жаноби умда, ўзингиз биздан тушундингларми, деб сўраган эдингиз. Биз тушунмадик, деб жавоб қилдик. Тушунмагандан кейин тушунмадим, дейди-да одам. Қани айтинг-чи, қуёш нуридан фойдаланиш учун ҳам ҳукуматдан рухсат керакми. У ҳам ўлчаб бериладими? Бу ҳақда қонун лойиҳасида бирор нарса дейилмаганми? Офтоб ҳам ҳукуматникими?

Яна кулги кўтарилди. Умда гапирмоқчи бўлиб оғиз жуфтлаган эди, Абдулоти фурсат бермади:

— Ёмғир масаласига нима дейдилар, тақсир? Аш-Шинувий уни худо ёғдиради, деган эди. Ҳукуматнинг бунга алоқаси йўқми?

Умда кекирдагини чўзди:

— Менга сўз берасанми, йўқми? Гапирай десам навбат бермайсан.

Абдулоти бўш келмас, атрофидагилар қичқирди ва кутиллар билан сўзини маъқуллаб туришарди.

— Жаноби умда,— хитоб қилди Абдулоти,— сув денгиз ва дарёларга тегишлими ёки уни ҳукумат оқизадими? Ҳозир ўзингиз сувнинг ҳаммаси ҳукуматники дедингиз. Қани айтинг-чи, қайси ҳукуматники? Халқ устидан сизга ўхшаб ўзбошимча ҳукмронлик қилаётганларни қувватлаётган ҳукуматникими?

— Бас, ҳайвонга ўхшаган!— қичқирди умда,— сен ҳукуматни мазах қиляпсан.

Абдулоти парво қилмади:

— Сув ағдарилган ҳукуматникими ёки халқ партияси тузган янги ҳукуматникими? Демак, сув ҳозирги ҳукуматники бўлса, отасидан боласига мерос бўлиб ўтибди-да!

Умда ўзининг калака қилишаётганини сезди. У газаби-га чидамай ўт бўлиб ёнар ва ориқ бадани титрарди. Газаб ўти алангаланиб кетди, қўлларига туфлади:

— Туф. Ичкаридан таёқни олиб чиқ!

Абдулоти ичкарига кириб, бамбукдан ишланган ва қаттиқ сим билан ўралган узун таёқни олиб чиққунча умда милтигини зинапояга қўйиб пастга тушди. Умда оғир-оғир нафас оларди. Атрофдагилар жимиб қолишди. Фақат Абдулотигина тилини тиймас, умдани тутоқтиришда давом этарди.

— Бу ерда урманг, тақсир, сув сепилган, яна ҳукумат кийдирган либос лой бўлиб қолмасин. Нима учун ҳукуматингизга юрагингиз ачишмайди, жаноби умда? Ҳукуматнинг костюми лой бўлаверсинми ёки ечиб қўяйми?

Миршаблар кулиб юборишди. Умда танг аҳволда қолди.

— Зинага чиқиб ёт!

Абдулоти зинапояга кўтарилиб, тош устига ётди. Умда яқинлашиб келди, таёқни маҳкам ушлаб юқори кўтарди-да, миршабнинг елкасига тушираверди. Абдулоти калтак зарбига зўрға бардош бериб турарди.

Умданинг қўли оғриди, миршаблар Абдулотига раҳмлари келиб жим туришар, қалбларида алам ўти жўш урарди. Абдулоти бир марта ҳам қичқирмади. Умда ахири нарчаб таёқни улоқтирди:

— Тур ўрнингдан, бўлмаса яна калтак ейсан.

Абдулоти кулиб ўрнидан турди-да, шериклари ёнига бориб сафга турди.

Абдулотининг бардам ҳаракатларидан завқланиб кетган миршаблар кулиб юборишди.

Умда ичкари ҳовли томонга юрди. Кейин чўнтагига қўл солиб, аҳтиёткорлик билан бир варақ қоғоз чиқарди.

Бу Маҳмудбекнинг олдидан қайтганда олиб келган қоғоз эди. Унда миршабларни йиғиш ва уларга айтиш зарур бўлган гаплар ёзилганди. Умда қоғоғидан қор ёғилиб:

— Яқинроқ келинглар,— деди,— ҳозир эшикма-эшик юриб ҳамманинг муҳрини йиғиб келасиз. Бирорта ҳам муҳр қолиб кетмаслиги керак. Тезда менинг олдимга шайх аш-Шиновийни келтиринглар. Шайх-аш Шиновийсиз, муҳрларсиз кўзимга кўринманглар! Абдулҳодини, шайх Юсуфни, Абу Сувайлимни ва уларнинг ҳамтовоқларини ҳайдаб олиб келинг. Бир неча курси келтириб қўйишни ҳам унутманг, тушунарлими? Абдулоти, сен ҳам улар билан бирга бор.

Умда ичкари ҳовлига кириб кетди.

Миршаблар бир-бирларига кўз қисиб, имо-ишора қилишгандан кейин, ким курси келтириш, кимлар муҳр тўплаш учун чиқиб кетишди. Улар умдага тақлид қилиб ҳаракатларини такрорлашар, Абдулоти билан унинг ўртасида бўлиб ўтган можарони кула-кула ёшлашарди.

Абдулотига маҳсус вазифа юкланган эди. У шайх Юсуф ва Абдулҳодини умдага рўбарў қилиши керак.

Абдулҳоди Абу Сувайлимнинг олдига кетиши билан Илвоний ва шайх Юсуф умда ҳузурига жўнаб кетишди. Миршаблар ҳам шайх аш-Шиновий ва яна бир неча ўқишни биладиган кишиларни ҳайдаб олиб келишди.

Умда шайх аш-Шиновийга Маҳмудбек аввалги аризани йиртиб ташлаганини ва минг марта яхшироқ қилиб янги ариза ёзиб берганини айтди. Маҳмудбек мазкур аризага қишлоқ аҳли тезда қўл қўйиши кераклигини таъкидлади. Кейин бек ер сўғориш тартиби ҳақидаги янги низомга риоя қилиши керак бўлган ҳамма қўшни қишлоқларга ҳам хат юбориб, имзо тўплатишни ҳам сўрабди. Ана шундан кейингина у Қоҳирага борармиш, бошлиқлар билан учрашиб аризани топширармиш.

Маҳмудбек шу бугун кечаси қишлоқ бармоқ босиш ва муҳр қўйишни тугатишни ҳамда аризани тезда ўзига етқа-

зиш кераклигини уқдирди, эҳтимол, янги суғориш тартиби тўлиқ амалга оширилмай туриб, уни ўзгартириш имкони бўлиб қолар.

Нима ёзилганини сўраб ҳам ўтирмай, ариза ёзилган оқ қогозга биринчи бўлиб шайх аш-Шиновий қўл қўйди. Орқасидан ўқишни биладиган баъзи кишилар ҳам имзо чекдилар. Фаллоҳлар шайх аш-Шиновий имзоси тагига ўз муҳрларини боса бошлашди. Шайх аш-Шиновий уларни шошилтирар, аризани ўқиб эшиттириш, ёки унда нима ёзилганини айтиб беришни талаб қилганларни жеркиб берарди.

Бир неча муҳр босилгандан кейин шайх аш-Шиновий умданинг уйдан чиқди. Қўлида тасбеҳ, пичирлаб дуо ўқиб, қишлоқни кезишга тушди. Учраган кишига тезда умданинг уйига бориш ва янги аризага қўл қўйиш кераклигини айтарди.

У Абу Сувайлимнинг уйи олдидан ўтди. Супада ҳеч ким йўқ. Меҳмонхонанинг чироқлари ёқилмаган. Ярим берк эшик олдига келиб тўхтади:

— Ҳой, яхшилар! Ҳой, худонинг бандалари!

Шайх аш-Шиновий эшик очиқ бўлса ҳам, тақиллатди. Кейин Абу Сувайлимни чақира бошлади. Ҳамма ёқ қопқоронғи.

Ҳовли бурчагидаги пастқамгина эшикдан чироқ кўтариб Васифа чиқди. Чироқнинг сариқ алангаси шамолда ўйнар, тутаб нурсиз шуъла сочиб турарди. Васифа жанобни ичкарига таклиф қилди ва қаҳва ичиб бир оз кутиб туришни сўради. Лекин шайх шошиб турганини, дадасини кўриши зарурлигини айтди. Васифа, яқинда Абдулҳоди келиб дадамни сўраган эди, эҳтимол, ударникида ёки шайх Юсуфнинг дўконига бўлишса керак, деди. Жаноби шайхнинг диққати ошди. Дўкон берк, Абдулҳодининг уйи эса узоқда, бориш мушкул. Бунинг устига қоронғи ҳам тушиб қолди.

Васифа бир лаҳза ўйлаб турди-да, бошидаги тунука чироқни ерга қўйиб Шайх аш-Шиновийга мурожаат қилди:

— Сиз меҳмонхонага кириб туринг, ҳозир дадамни топиб келаман. Эҳтимол, Абдулҳодининг хирмони олдида чақчақлашиб ўтиргандир. Баҳово жой,— деди.

Жаноб иккиланиб турди. Лекин қизнинг қистови билан ичкари кирди. Васифа ўнинчи лампани ёқиб берди.

Шайх аш-Шиновий кўрпачага ўзини ташлади.

— Кўп сўлим кеча бўпти! Бундай бўлишини худодан бошқа ҳеч ким билмаган! Бор, қизим, ҳаммасини бу ёққа бошлаб кел! Менинг қимирлашга ҳам мадорим қолмади.

Васифа меҳмонхонадан чиқиб, онасини огоҳлантирди-да, кўчага югурди.

Васифа йўлда борар экан, шайх аш-Шиновий меҳмонхонанинг иссиғига тоқат қилмай кўчага чиқди. Супада ўтириб кута бошлади. У гоҳо ўзига ўзи пичирлаб қўярди:

— Заб кеча бўпти-да!

Васифа тунука чироқни бошига қўйиб олган. Унинг тугун аралаш хира шуъласи қизнинг йўли ва келишган қадди-қоматини тун қоронғисида лип-лип ёритиб борарди. У йўлда борар экан, юраги дук-дук ўйнар ва шайхнинг «сўлим кеча бўпти» деганини эслади. Ҳақиқатан ҳам ажойиб кеча эди. Лекин бир оз қўрқинчли...

VIII БОБ

Васифа қишлоқ кўчаларидан бир меъёрда одим ташлаб боряпти. Атроф жимжит, туфлисининг овозигина кеча сукунатини бузади. У бошига чироқ ўрнатиб олгани учун фақат тўғрига қараб боради.

Тун ўзининг қора чойшабини ёзган. Майин шамол эсиб туради. Кўчанинг икки томонидаги уйларнинг эшиклари беркитилган. Фақат итларнинг вовиллаган овозигина эшитилади, холос. Кўча кимсасиз, ҳатто миршаблар ҳам кўринмайди. У ер-бу ердагина ёш-яланглир гурунги эшитилиб қолади, лекин Васифа бошини айлантириб қарай олмайди. Булар муҳр босиб бўлгандан кейин умданинг уйидан қайтишаётганлар эди. Улар қизга яқин келишдан олдин ўзаро пичирлашарди. Бирини, эҳтимол, қиз Абдулҳодиникига кетаётгандир, чунки унга фотиҳа қилиб қўйилган деса, иккинчиси, Муҳаммад афанди билан учрашиш учун эски қабристон томонга кетяпти, дерди. Бошқалар бўлса ҳар икковининг сўзини ҳам инкор этишарди. Йўл тор. Икки томонга палапартиш солиб ташланган пастқам уйларнинг эшиклари тамбалаб қўйилган. Васифа катта кўчага бурилди.

Унг томонда бир сафга тизилган уйлар, чап томони бор-роғлар. Васифа бошида чироқ, оҳиста қадам ташлаб борар, даланинг ёқимли ҳавоси кишига ором бахш этарди.

Бирдан шамол елиб, чироқни ўчирди. Васифа қўрқиб атрофга назар ташлади. Ой заррин нури билан бутун борлиқни қоплаб олган. Васифа чироқ олиб чиққанига пушаймон еб, ўзини койиди.

Абдулҳодининг уйи томондан келаётган шарпа қизнинг қулоғига чалинди. У ҳовуз томонга бурилмай, Абдулҳодининг ҳовлиси томонга жадаллади. Ҳовлидан эски ва янги қабристон, канал ҳавзасидаги кўм-кўк далалар аниқ кўриниб турарди.

Тепаликдаги бўйра устида Абдулҳоди, Абу Сувайлим ва шайх Юсуф суҳбатлашиб ўтиришарди. Васифа дадасининг бўғилиб гапирётганини эшитди:

— Донлар етилиб, мени е, деб турибди. Ош бўлгин, тўйгунимча ейман деяпман.

Абдулҳодининг кулгиси эшитилди. У қаттиқ зоғоранонни ушатаётиб кўк пиёзни фарс-гурс чайнади. Васифа яқинроқ борди. Пишлоқ ҳиди димоғига урилди.

Абдулҳодининг онаси пишлоқ тайёрлашга жуда моҳир бўлиб, унинг пишлоғидан иштаҳани кўзговчи кучли ва ўткир ҳид анқиб турарди. Қани энди Абдулҳодининг онаси Васифага ҳам шунақа мазали пишлоқ тайёрлаш сирини ошкор қилса!

Муҳаммад Абу Сувайлим кўз олдида чўзилиб ётган кенг далага нечанчи мартадир суқ билан назар ташлади. Хурмо дарахтлари орқасида кўм-кўк экинзорлар туташ кетган. Уртада эса қоп-қорайиб қабристон турибди.

Абу Сувайлим бошини тебратди. Маккажўхоризор ва пахтазорлар худди кафтдагидек кўзга чалиниб турибди. Бу кенг ва бепоён далаларга тўймай боқаркан, юзида ачишиш ва қайғу-ҳасрат намоён бўлди:

— Қуритиб юбормоқчи... Шу етилиб келаётган ва сувга ташна экинларни қуритиб юбормоқчилар...

Шайх Юсуф яна ариза ҳақида бошлаган гапини давом эттирмоқчи бўлиб, сўзини бўлди:

— Эшитишимча, умда янги аризани Маҳмудбекдан олиб келиб, муҳр ва имзо тўплаётган эмиш.

Абдулҳодининг эшиги ёнида, эркаклар ўтирган супача қаршисида қаққайиб турган Васифа:

— Ассалом алайкум,— деди уялинқираб. Кўққисдан чиққан овоз Абдулҳоди, шайх Юсуф ва Абу Сувайлимни чўчитиб юборди. Васифанинг шунчалик яқинга келиб қолганини ҳеч ким сезмаганди. Ҳаммалари бошини ўгирди.

Дадасининг, шундай бемаҳалда нима қилиб юрибсан? деган саволига Васифа уни ахтариб келганини, шайх аш-Шиновий уйда мунтазир бўлиб ўтирганини айтди.

Абдулҳоди таомдан қўл узиб қиз томонга қаради. Қизнинг юзидан нур сочилиб турибди, кўзлари ўтдай чакнайди. Юраги дук-дук ўйнаб кетди. Ичини ишқ азоби тирнарди. Васифанинг нозик қомати, қора ва қалин сочи, кишини ҳайратда қолдирадиган оппоқ юзи ой нурида яна ҳам бошқачароқ бўлиб кўринди йигитнинг кўзига. Аммо бошқалар бутунлай ўзга қайғуда. Ҳув узоқдаги хурмозор ва пайкаллар ортидан зўрға кўзга ташланаётган янги ойнинг сўник яшил нури ўтирганларнинг қайғу тўла ўйчан кўзларини аранг ёритиб турарди.

Абдулҳодининг бўлса қалби жўш урар, томирлари қизирди. Қани энди ҳозир Васифа уйига кирса-ю, қайтиб бутунлай чиқмаса! Қошқийди бир умр ажралишмаса!

— Марҳамат, Васифа, қани овқатга,— ялинган овоз билан сукунатни бўлди Абдулҳоди.

— Раҳмат,— қиз ҳаё билан ерга қаради. Абдулҳоди ширин хаёллар оламга яна шўнғиб кетди. Қани ўша бахтли дамлар кела қолса: уйда Васифадай хотини бўлса, йўқ, унга ўхшаш биров эмас, Васифанинг худди ўзи унинг хотини бўлиб қолса! Ўз ерини беташвиш экиб, икковлари шод ҳаёт кечиришса. Васифани қучиб лабларидан ўпиб-ўпиб олгиси келди.

Муҳаммад Абу Сувайлим узр сўраб, ўрнидан турди. Абдулҳоди эътироз билдириб, Васифани ичкарига таклиф этди. Ҳозир бориб шайх аш-Шиновийни ўзим бошлаб келаман, деди у.

Абу Сувайлим бир оз иккиланиб тургач, қизига ичкари кириб, Абдулҳодининг онаси билан саломлашиб чиқишни буюрди.

Васифа ҳовлига кириб кетди. Абдулҳодининг хаёлидаги орзу-умидлар яна янгидан мавж ура бошлади. Ширин ўйлар уни маст қилиб қўйган, чеҳраси хурсандликдан ял-ял ёнарди. У шайх аш-Шиновийни олиб келиш учун отланаётганда, Абу Сувайлим вақт кечикди, қайта қолганимиз дуруст, деб унамади.

Шайх Юсуф Муҳаммад афандининг қаёққа кетганини сўраб қолди. Абдулҳодининг ранги оқариб кетди. Абу Сувайлим, уйда бўлиши керак, деган эди, шайх Юсуф:

— Уйда йўқ. Миршаблар уни ахтариб ҳамма ёқни кезиб чиқишди,— деди.

Васифа ичкаридан чиқди. Абдулҳоди англашилмовчилик рўй бергандек унга бошдан-оёқ ажабтовур тикилди: наҳотки у Муҳаммад афанди билан учрашган бўлса? Наҳотки қизнинг нафис ва муқаддас танасига Муҳаммад афандининг қўпол ва муздай қўллари теккан бўлса?

Абдулҳоди ўйларди: агар хотин кишининг баданига ҳаром қўл тегса, у жойда шундай манфур ва жирканч из қоладики, бу из чин севгига ҳақорат бўлиб тушади. Ҳақиқий ошиқнинг қалби шубҳа остида азоб чекади. Эҳ каллаварам, дейди ўз-ўзига, бемаъни хаёллар билан банд бўлмай, фаллоҳларни сув билан таъминлаш ҳақида ўйласанг бўлмайдимми?

Васифа отасининг қўзғалишини кутиб, тик турарди. Абу Сувайлим ўрнидан турди. Васифанинг юзида лип-лип ўйнаётган ой нури қиз малоҳатини кўз-кўз қилар, ҳуснига ҳусн қўшарди.

Абдулҳоди тик қарашга ботинмади, бошини ердан кўтармай, жаҳл билан Васифадан Муҳаммад афандининг қаердалигини сўради. Қандайдир махфий гумонсираш билан айтилган бу сўз қизнинг иззат-нафисига тегиб кетди:

— Билмайман, билишга қизиқмайман ҳам,— деди қиз газаб билан. Васифа Абдулҳодининг юрагида нималар рўй бераётганини сезган эди. Қизнинг йўлга тушганини кўрган Абдулҳоди саволини такрорлади:

— Муҳаммад афанди дадангни қидириб сизларникига борганда уйда эдинг-ку!

Қиз жавоб бермади.

— Ҳа, уйда эди. Бир марта гапирдинг, бўлди-да, ҳадеб гапни чўзаверасанми!— кескин ва қўпол жавоб берди Абу Сувайлим ва йўлга тушди. Орқада Васифа борарди.

Абдулҳоди ўзини қўйгани жой тополмасди. Унинг ҳаяжонланаётганини сезган шайх Юсуф бирга Абу Сувайлимнинг уйига боришни ва шайх аш-Шиновий билан учрашиб, янги аризанинг натижасини билиб келишни сўради.

Оғир аҳволда қолган Абдулҳоди ёқимсизгина тўнғилади:

— Фойдаси йўқ! Мен барибир аризага қўл қўймайман.

* * *

Ариза эрталаб ҳам умданинг уйида эди. Унга қолган муҳр ва имзоларни тўплаш ҳамон давом этарди.

Даладан қишлоққа қайтаётган Абдулҳоди йўлда бир

тўда ёшларга йўлиқди. Улар умда қолган муҳрларни тезда бостириш ва аризани олиб Маҳмудбекнинг олдига боришга шошилаётганини айтишди. Маҳмудбек умдага кечасиёқ имзо тўплашни тугатиш ва аризани келтириб беришни топширган экан. Шунга қарамай ариза эрталабгача қолиб кетибди. Бундан бек ниҳоят ғазабланаётган эмиш.

Шайх аш-Шиновий жон-жаҳди билан қишлоқни кезиб, одамларни муҳрларни олиб умда ҳовлисига боришга даъват қилмоқда. Миршаблар муҳрларини босмаган фаллоҳларни эшикма-эшик юриб суриб чиқишарди. Шайх аш-Шиновий бир гуруҳ фаллоҳларни умданикига бормаганлари учун сўкиб турганини Абдулҳоди кўриб қолди. Улар янги аризада нима ёзилганини сўрадилар. Абдулҳоди шайх аш-Шиновийга пичинг қилиб деди:

— Аввал аризани ўқиб беринг. Нима ёзилганини ҳеч ким билмайди-ку?

Шайх аш-Шиновий ўдагайлади:

— Худо олсин сени, Абдулҳоди! Бўлар-бўлмасга баҳшашаверасан,— кейин фаллоҳларга юзланди.— Абдулҳоди билан ишингиз бўлмасин, ҳозир ҳаммангиз умданинг уйига боринг.

Абдулҳоди шайх аш-Шиновийнинг гапини писанд қилмай Абу Сувайлимнинг уйи томон йўл олди. Шайх йиғилганларни гоҳ уришиб, гоҳ яхши гапириб ташвиқ қилаётганга қарамай, баъзилари ўринларидан жилишмади ҳам. Баъзилар эса Абдулҳодининг орқасидан жўнаб қолишди. Шайх йўлнинг ўртасида туриб кетмоқчи бўлганларнинг йўлини тўсиб умданикига боришга мажбур қиларди. Бириккита йигитга ери бор аёлларнинг муҳрларини йиғиб келишни топширди:

— Уларга ҳам умданикига боришга худо ва унинг пайгамбари вожиб қилган. Узлари борса ҳам бўла беради.

Абдулҳоди Абу Сувайлимнинг уйига келди. Супада хаёл суриб ўтирган Абу Сувайлим Абдулҳодига ёнидан жой кўрсатди. Абдулҳоди дарров ичкарига кўз югуртирди. Васифа ҳовлининг ўртасидаги хумга кўза ботираётган эди.

— «Бир сув ичайлик» — хитоб қилди Абдулҳоди унга.

— Қачон бўлса сувга ташнасиз, мени овора қилганингиз-қилган,— Васифа гудурлаб кўзани эшикка яқин олиб келди. У сиртдан хафадек кўринса-да, юзларида яширин кулги аломати, ҳатто бир оз ҳаяжон бор эди. Эшикдан қўлини чўзиб, кўзани узатди. Абдулҳоди уни чаққон олиб

муздек сувни шимириш учун юқори кўтарди-ю, ичишга шомлади, олдин Абу Сувайлимдан аризага қўл қўйган-қўймаганини сўради.

— Қоғозда нима ёзилганини билмагунча, қўл қўйганим бўлсин.

Абдулҳоди сувни қулт-қулт ютаркан, Абу Сувайлим огоҳлантирди:

— Қишлоқда ҳеч ким аризада нима ёзилганини билмайди.

Абдулҳоди кўзани Васифага узатди.

— Тўғри, аризада нима дейилганидан ҳеч ким хабардор эмас.

Унинг икки кўзи Васифа томонда эди. Овозини баланд қўйиб, киноя билан қўшимча қилди.

— Уша эшаквачча ёзган аризадан дурустроқ эмасмикин?

Васифа кўзани кўтариб орқага қайрилди ва ичкарига кириб кетди.

Абу Сувайлим аризада нима ёзилганидан бирор киши ҳам хабардор этилмаганлигига ажабланарди. Шундай бўлса ҳам, авом халқ унга бармоқ ва муҳрини босган. Яна умда тайёрлаган янги найранглардан бири бўлмасин?

— Менга қара, Абдулҳоди,— деди у бирдан,— Маҳмудбек аризани олиб Қоҳирага бориши керак. Сен ҳам бирга бора қолмайсанми? Аканг Мансур афанди Қоҳирида. У билан биргаликда аризани кўриб чиқасизлар. Борсанг яхши бўларди-да, Абдулҳоди? Мен бўлса жонимдан тўйганман. Бундай аризаларни кўтариб юришни ёқтирмайман.

Абдулҳоди ётиқ гапирди:

— Ёлғиз қўлман, Абу Сувайлим! Еримни кимга қолдириб кетаман. Ҳеч кимим йўқ. Бир ой ҳеч қаерга қимирла-маслигим керак. Бўлмаса бир йиллигимдан айриламан.

Абу Сувайлим унга жавоб қилди:

— Шундайликка шундайку-я, лекин янги аризада нима ёзилганини бирор ким ўқидими? Муҳаммад афанди неча кундан бери аллақарларда яшириниб юрибди? Мен ҳеч қачон уйинг куйгур оқсоқолникига бормаيمان. Васифа, қизим, югуриб бориб Муҳаммад афандини бошлаб кел.

Васифа ташқарига чиқиб, эшик олдида тўхтади. Қайрилиб изтиробга тушган Абдулҳодига назар ташлади. Хи-жолатдан оёғи тортмай турарди. Кейин кўча томонга қараб чиқиб кетди.

Абдулҳоди ғазаб билан Абу Сувайлимга қаради:

— Бу нимаси, Абу Сувайлим? Сизни жин урдими? Алламаҳалда Васифани Муҳаммад афандининг орқасидан юборасизми? Қиз болани шундай бемаҳалда, яна якка ўзини бир ёққа юбориб бўладими? Қандай қора кунга қолдик.

Абдулҳодининг кўққисдан айтган гаплари Абу Сувайлимнинг жаҳлини чиқарди:

— Қоронғи? Қанақа қоронғи? Саломат бўл-эй, Абдулҳоди! Унга бунча меҳрибон бўлмасанг.

Тонг ёришиб, қишлоқни қизил шафақ қопламоқда. Абдулҳоди жаҳлидан тушмай жаврар, Абу Сувайлим индамай турарди. Абдулҳоди овозини бир поғона пасайтирди:

— Сен қола қол. Васифа! Уни топиб келиш учун ўзим бораман.

Васифа орқасига қайтди. У ҳам изтироб чекарди. Лекин қалбда пайдо бўлган қандайдир махфий хурсандчилик билан яширин умид изтиробини енгилатарди.

Абдулҳоди ўрнидан турар экан, нарироқда бир бола эшагини чоптириб бораётганини кўриб чақирди. Абдулҳодининг товушини бола эшитмади. Орқасига қараса, бошқа бир бола гўнг юкланган эшакни ҳайдаб келяпти. Абдулҳоди бола етиб келгунча кутиб турди, эшакнинг жиловидан ушлаб девор тагига тортди-да, болага югуриб бориб Муҳаммад афандини чақириб келишни буюрди. Бола чопганича кетди. Абдулҳоди девор тагидаги супада ҳеч қаёққа қарамай пинакка кетиб ўтирарди. Кўп вақт ўтмай бола ҳансираганича келиб Муҳаммад афандининг уйда йўқлигини айтди. Умда уни топтириш учун бутун атрофга одам юборибди, миршаблар даладан ҳам, уйдан ҳам уни топишолмабди.

Абдулҳоди қичқирди:

— Шундай вақтда Муҳаммад афанди қаёққа кетади! Қаёққа бориши мумкин, бадбахт!

Жаҳли чиқиб, тишларини гижирлатди. Овози Абу Сувайлимнинг ҳовлисигача етиб бориб, Васифанинг қулоғида жарангларди. Қизнинг юзида қайғу аломати воҳир бўлиб, изтиробни кучайди.

Ичкаридан ҳуркиб кетган ўрдак чиқиб, супага ўзини урди, унинг орқасидан ғоз ҳам қанотини қоқиб югуриб чиқди. Абдулҳоди дик ўрнидан турди, ғоғолашаётган ўрдак билан ғозларни ичкарига қайдаб юборди-да, Васифага узоқ тикилиб турди. Қиз бор кучи билан қўл тегиримонни айлантириб маккажўхори янчарди.

Тегирмоннинг айланишидан чиққан қандайдир чийилдоқ овоз ҳам Абдулҳодига ором бахш этарди шу тобда. У Васифадан «Кеча ҳуфтон намозидан кейин Муҳаммад афанди билан учрашишга чиққанмидинг? Демак, бугун эрталаб кўришишга ҳам ваъдалашиб қўйган бўлсанг керак», деб сўрашни юрагига тугиб қўйган эди. Лекин айтолмади, эшикка суянганича хаёлга чўмиб, жим қолди.

Васифа қўл тегирмони олдидан туриб, ҳовлининг бошқа томонига ўтиб кетди. Абдулҳоди энди уни кўролмасди.

Абу Сувайлим Абдулҳодидан нима учун сўзларимга эътибор бермайсан, нега ҳовли ичкарисидан кўз узмайсан, деб ўсмоқчилаб сўради. Абдулҳоди гапни бошқа ёққа бурди:

— Муҳаммад афандининг қаердалигини Хазира билса эҳтимол.

Абу Сувайлим унга ўдағайлади:

— Тавба! Нега бу ердан қимирламайсан, супа отангдан қолганмиди. Тур ўрнингдан, аризада нима ёзилганини билиб кел!

Абдулҳоди жаҳл билан рад қилди:

— Аризада нима ёзилган бўларди! У фақат мусибатни кўпайтиради, холос. Қўйинг энди ўша аризани, Муҳаммад! Унда нима борлигини ўзингиз ҳам яхши биласиз.

Муҳаммад Абу Сувайлимнинг бирор нарса дейишини ҳам кутмай, Абдулҳоди шартта туриб жаҳл билан йўлга тушди.

* * *

Шайх Юсуфнинг дўкони олдида пештахтага суяниб Илвоний турипти. Шайх Юсуф кичкина қизчага: «Бор энди кетавер, бешта тухумга бериладиган совунни сенга учтага бердим» деб тушунтирди. Қизча бош иргатиб, изига қайтди.

Шу пайт шайх Юсуфнинг кўзи дўкон олдидан ўтиб кетаётган Абдулҳодига тушди-да, уни чақирди. Абдулҳоди дўкон томонга келди. Шайх Юсуф сўз бошлади:

— Қишлоқ аризага қўл қўйишни тугатди. Бизнинг муҳр босишимиз ва имзо қўйишимизга энди эҳтиёж йўқ эмиш. Умда аризани Маҳмудбекка юборибди. Ариза кетди. Лекин унда нима ёзилганини ҳеч ким билмайди. Қишлоғимизнинг соддалигига ажаблاناмаман.

Абдулҳоди бир нарса демоқчи бўлган эди, Илвоний кесатди:

— Эй, Абдулҳоди, агар ўша вақтда менинг сўзимга кириб, аризани шайх Юсуф амакига ёздирилганда қандай яхши бўларди? Муҳаммад афандининг хати бекка манзур тушмаган. Оқибатда иш нима бўлди? Ариза жўнатилган бўлса ҳам, унда нима ёзилганини ҳеч ким билмайди. Қара, шайх Юсуф амаки қандай азиат чекмоқда, ҳасрати тўлиб-тошиб ётибди. Эй шайх Юсуф амаки, сизнинг бу қишлоқда эгаллаган мавқеингиз ва қадр-қимматингизни мендан бошқа ҳеч ким билмайди.

Шайх Юсуфнинг ғазаби қўзғади:

— Бас қил, эй саҳройи! Тилингни тий! Ҳасратингни қўйиб тур ҳозир. Менинг қандай мавқеим борлиги ҳаммага маълум! Бутун қишлоқ менинг кимлигимни билади. Каттаю кичик менга ишонади. Мен ал-Азҳарда таълим олганман, ҳа...

У бирпас сукутга ботди. Кейин нафасини ростлаб, овозини бир оз кўтариб қўшимча қилди:

— Ал-Азҳарда таълим олганимда ҳаммадан кўпроқ билар эдим. Ҳозир мен билан ўқиганларнинг бири қози, иккинчиси тафтишчи, яна бири мударрис бўлиб ишляпти. Улар ичида иши келишмай қолган фақат умда бўлди.

Илвоний шайх Юсуфнинг сўзини бўлиб, унга бўлган илтифот ва эҳтиромини қайта изҳор этмоқчи бўлди. Лекин шайх Юсуф сўзларига эътибор бермай Абдулҳодига қаради:

— Муҳаммад афанди қаерда қолдйкин-а? Яқинда укаси Диёб уни сўраб келган эди. Миршаблар ҳам қидириб, ҳамма ёқни ағдар-тўнтар қилишди.

— У яширинган бўлиши керак. Жонини олишмасдан бурун қочиб қолгандир,— шахдам жавоб берди Абдулҳоди.

Шайх Юсуф ўзини тутолмай узоқ кулди.

Шайх Юсуф хушчақчақ одам эди. Баъзан бирор сўз айтиб, бутун қишлоқни кулдиради. Абдулҳодининг Муҳаммад афандига нисбатан айтган беандиша ғазабидан негандир хурсанд бўлиб кетди.

Муҳаммад афанди қишлоқда бир ойда тўрт жунайҳ даромад оладиган ягона киши. Аммо бу пулни ҳеч харажат қилмасди. Укаси Диёб билан бирга ҳаёт кечирарди. Биргалашиб ишлар, ердан келган даромадни биргалашиб баҳам кўришарди. Бунинг устига Муҳаммад афанди мойнасини харажат қилмай йиғиб борарди. Жунайҳга жунайҳ қўшилган сари, у қишлоқда ўз бойлиги билан шуҳрат

қозона бошлади. Агар фаллоҳлар қийналиб, пулга муҳтож бўлиб қолса, Муҳаммад уларга қарз берарди. Лекин динга зид ўлароқ, қарздорлар ерини гаровга олар ва тўлашолмаса, ўзиники қилиб оларди. Қаерда гаровга ер қўйилса, дарров харидор бўларди.

Шундай йўл билан Муҳаммад афанди ўзи ва укаси номига бир фаддону йигирма қирот ер сотиб олди. Отасидан ака-укага мерос бўлиб қолган ўн беш қирот бу ҳисобга кирмайди. Бунинг устига шайх Юсуф ерининг ярми Муҳаммад афанди қўлида гаровда эди. Шайх Юсуф ерини Муҳаммад афандидан ажратиб олиш мақсадида арзимаган даромадидан бир қиршлаб йиғарди. Бундан сал бурунроқ солиқларни ўз вақтида тўламагани учун каттагина бўлак ерини ҳукумат тортиб олганди. Шундан кейин қайғу-ҳасратда қолди. Солиқни вақтида тўламаган фаллоҳларнинг бошига доим офат тушади. Ҳукумат инглизлар ёрдамида мисрликларни ердан маҳрум қилар, азобларга йўлиқтирар, очдан ўлдирар ва қамоқхоналарга ташлар эди.

Муҳаммад афанди олиб қўйган ерга келганда, бу бутунлай бошқа масала. Шайх Юсуф ўз ерини бир кун бўлмаса бир кун қайтариб олишга умид қиларди. Муҳаммад афандини бўлса шу бир парча ер қизиқтирар, қандай бўлмасин уни ўзиники қилиб олишга тиришарди. Ҳар куни шайх Юсуфни, шу ерингизни сотиб қўя қолинг, деб қистарди ҳам.

Шайх Юсуф қалбида Муҳаммад афанди ва унинг укаси Диёбга нисбатан қаттиқ гина сақлаб юрса ҳам, ҳеч кимга бу ҳақда шикоят қилмади. Шунинг учун ҳам Абдулҳоди ғазаб билан Муҳаммад афанди ҳақида гап бошлаганда, унинг юрагида йиғилиб қолган алами юзига тепди.

Кулгисини зўрға тийган шайх Юсуф кўзларидаги ёшни артиб чуқур нафас олди:

— У аҳмоқ ҳақида нима дединг. Яна бир қайтар, отасининг умри зардоб ичиб ўтиб кетган. Бу бўлса ширин-шаркар тотиб, бунинг устига ер сотиб олишга ҳаракат қилади. Ростдан боши узилмай қочиб қолган бўлса-чи? Биродарлар, энди унинг ҳовлисига тоғаси шайх Ҳасуна кўчиб келса кўп яхши бўларди. У жуда ақлли киши. Муҳаммад афандининг ўтакетган нодонлиги менга беш панжадек маълум.

У бирпас кулгидан тўхтади. Нафасини ростлаб, яна сўзида давом этди:

— Биласанми, Абдулҳоди, у мени тузоққа илинтиромоқчи. Еримга эга бўлиб, қизимни хотинликка олмоқчи. Ҳар куни менинг миямни қотиради. Унга қолса эртагаёқ уйлана қолса. Менга меросхўр бўлмоқчи, эшаквачча.

Шайх Юсуф ёлғон сўзлаётган эди. Унинг қизини ҳеч қачон Муҳаммад афанди сўратган эмас. Аксинча, шайх Юсуф бир неча марта бу ҳақда сўз очиб, Муҳаммад афандининг юрагига қўл солиб кўрган. Лекин Муҳаммад афанди ҳар сафар эътибор бермай, ғурур ва такаббурлик билан кулиб кўярди, холос.

Шайх Юсуф бу гапларни айтаркан, Абдулҳоди юзида хотиржамлик аломатини сезди ва Муҳаммад афанди қивимни сўратганига ишонди деб ўйлади.

Абдулҳоди энгил табассум қилиб унга қаради:

— Тақдир билади.

Илвоний яқинроқ келди. Анчагина жимликдан кейин шайх Юсуф томонга эгилиб қулоғига шивирлади:

— Агар хоҳласангиз, ўзим уни бошлаб дўппослайман, шайх Юсуф амаки!

Бундай ноўрин гапдан шайх Юсуфнинг жаҳли чиқди, вужудини даҳшат қоплаб олди. Наҳотки Илвоний ёки унга ўхшаган бирорта йўлдан тойганнинг сўзига кириб, мартабаси ўзи билан баробар, қишлоқда катта ер ва мол-мулк эгаси, сўзи юқорироққа ҳам ўтадиган бир кишини калтаклатса! Жаҳл билан Илвонийни жержиб берди:

— Йўқол кўзимдан, бадавий ўғри, пул гадоси! Сен уни урмоқчимсан? Менинг учун-а? Вой нодон-ей, ҳозир тавба қил бу гапингга.

Ёнида Илвоний турганига шайх Юсуфнинг диққати ошди. Абдулҳодидан дўконга кириб чойхўрлик қилишини таклиф қилди. Қуёш чиқиб, ҳаво исий бошлаганиди.

Абдулҳоди далага бориши кераклигини айтиб, узр сўради. Шайх Юсуф кўярда-қўймай илтимосини такрорлади. Илвоний Муҳаммад афанди ҳақида айтган гаплари учун кечирим сўради ва Абдулҳодини бирпас ичкарига кириб тура қолсанг нима бўлади деб, қистай бошлади.

Шайх Юсуф сукут қилиб, Илвонийга қараганча турарди. Абдулҳоди Илвонийнинг хижолат тортаётганини ва шайх Юсуф олдида уялиб қолганини сезди. Унинг кўнглини кўтариш учун ёнидан папиросини олиб тутди.

— Мана, битта тутат, эй араб шунқори!

Илвоний папиросини оларкан, Абдулҳодидан ўзининг ҳақиқий араб эканлигини ва ўғри эмаслигини, ҳазрати

Али авлодидан эканини шайх Юсуфга уқдириб қўйишини илтижо қилиб сўради.

Шайх Юсуф кафтини-кафтига уриб Илвонийга қичқирди:

— Сен-а? Сен ҳали имом Али наслиданмисан? Демак сен шарофатли кишилардан экансан-да? Эсиз, ўз насли насабингни булғаб юрган экансан-да!

Абдулҳоди кулиб юборди. Илвоний ҳам жилмайиб, шайх Юсуфга хушомадгўйлик қила кетди:

— Пайғамбар ҳақи, шайх Юсуф, сизнинг хизматингизга тайёрман. Мақсадим сиздан дуо олиш. Менга шу бас. Сизга ёққан кишини мен ҳам ҳурмат қиламан, сизнинг дидингизга тўғри келмаган одамни мен ҳам ёқтирмайман. Шундай экан, Абдулҳоди ҳурмати, бир қути махорка ё сигарета беринг. Қишлоқ сувдан маҳрум этилгандан буён ҳеч ким менга сизчалик жон куйдиргани йўқ. Яна бир марта илтимосимни қондиринг. Далангизга бориб, ёкинларингизни суғориб қўриқлаб бераман. Нега мунча ҳайрон бўлиб қолдингиз. Сиздан бир қути махорка сўраяпман, холос. Бойлигингиз ортиб, ерларингиз кўпайиб кетаверсин, ишқилиб. Хаёл сурмай бир қути махоркани чўзаверинг.

Шайх Юсуф кулди-да, Илвонийга бир қути махорка узатди. Сўнг қалин олди-сотди дафтарини олиб, ёзиб қўйди:

— Роса ҳам авроқчи бўлибсан-да, хумпар, худди тулкининг ўзисан-а.

Абдулҳоди кетишга рухсат сўради. Лекин шайх Юсуф ундан бир оз туришни илтимос қилиб, сен билан бу тоқат қилиб бўлмайдиган аҳвол ҳақида фикрлашишимиз керак, деди. Ғўзанинг бўйи ер билан баробар. Эндигина кўсак чиқара бошляпти. Анҳор атрофидаги маккажўхорилар қақшаб кетган, канал бўйидаги пахта далалари эса қуриб кетиш хавфи остида турибди. Бирор маъқулроқ маслаҳат қилиш керак, йўқса тамом хароб бўлганим.

Кейин тоқати тоқ бўлиб, бошини чайқади-да, сўзини давом эттирди:

— Қишлоқ бутунлай хароб бўлади. Пахта сотилмай қолди. Унинг тупроқчалик ҳам қиммати қолмади. Қизларнинг ҳам бозори касод. Умрлари бекорга ўтяпти. Ер ҳам бекор қолиб кетмоқда. Йилдан-йилга йил баттар бўляпти.

Илвоний бу гаплар ўзига тааллуқли эмаслигини сезиб лом-ним демай бир чеккада жим турарди. Сўнг секин ўр-

нидан қўзғалиб тарвуз пойлагани кетди. Бир оз мизгиб олиши ҳам керак эди.

Абдулҳоди ўзини ташвишли ҳис этарди. Шайх Юсуфга жавоб қайтариш учун бирор сўз тополмасди ҳам.

Шайх Юсуфнинг ҳамма айтганлари тўғри. Пахтанинг қиммати тупроқ билан тенг. Агар ҳукумат белгилаган суғориш муддатлари ўз кучида қолар экан, қизларнинг кадр-қиммати тушиб кетгандек, ернинг ҳам кадр-қиймати йўқолиши эҳтимолдан унча йироқ эмас.

Абдулҳодининг қайғуси кучая бошлади. Бир оз хомуш тинглаб ўтиргандан кейин, кетмоқчи бўлиб ўрнидан турди. Шайх Юсуф ҳеч нарса демади. У дўкон ичида қолиб, олди-сотди дафттарини кўздан кечира бошлади.

Абдулҳоди Муҳаммад Абу Сувайлимнинг уйи томон юрди. Йўлда бирдан хаёлига шубҳали фикрлар келди: эҳтимол Абу Сувайлим қизини Муҳаммад афандини топиб келиш учун юборгандир. Шунга қарамай, шайх Юсуфнинг Муҳаммад афанди қизимга уйланади деганига ишонди. Қуёш анча юқори кўтарилган. Елкасидан иссиқ ўтаётганини сезган Абдулҳоди, қадамини тезлатди. Барибир қалбига ташвишли рашк ҳамон азоб берарди.

Абу Сувайлимнинг супасида Муҳаммад афанди ва яна бир киши ўтиришибди. Васифа эса уларга қаҳва улашяпти. Абдулҳоди саросимага тушиб қолди.

Анча вақтдан буён Васифа кишиларнинг олдига қаҳва олиб чиқмас, балки эшик орқасидан туриб патнисни узатиб қўярди. Уни ҳеч ким кўрмасди. Бугун-чи? Ўзи бемалол одамларга қаҳва қуйиб бериб ўтирибди. Васифанинг отасидан бошқа кишига қаҳва қуйиб берганини Абдулҳоди биринчи марта кўриши. Буни Муҳаммад афанди шу ердалиги учун қилаётгани равшан.

Абдулҳоди қаттиқ йўталиб, ўтирганларга кинояли салом берди.

Қўққисдан қилинган ташрифдан Васифа ўзини йўқотиб қўйди. Қўлидаги пиёла тушиб кетаёзди. Уни Муҳаммад афандининг жилбоби устига қўйди-да, Абдулҳодининг кўзидан яшириниш учун югурганича ичкарига кириб кетди.

Муҳаммад афанди қаҳваси тўкилган пиёлага қўлини узатаркан, мийигида кулди:

— Майли, тўкилса нима бўлибди? Ҳаммамиз ҳам бир кун тўкиламиз.

Пиёлани жилбоби устидан олиб, нарироққа суриб қўйди.

Абдулҳоди оғир юк остида қолгандай эди. Қалбини нимадир тирнар, азият чекарди. У Муҳаммад афандининг юзига нафрат билан тикилди. Кўзига турқи хунук бир маҳлуқдай кўринди. Ҳайдаб юбормоқчи ҳам бўлди. Абдулҳоди шу ҳолатда супа олдида тик турарди. Қуёшнинг қизиб бораётган иссиқ нури ҳам унга таъсир этмасди. Абу Сувайлим офтобда турмасликка ундаб, ўзи ва Муҳаммад афанди ўртасидан жой кўрсатди.

— Абдулҳоди офтобда туриб, аҳтимол, қуёшга қуйруқ бўлмоқчидир,— Муҳаммад афанди кулгига айлангирди. Лекин Абдулҳоди кулмади. Муҳаммад афандининг юзига наштаардай тик назар ташлади. Соқоллари тарашланган, атир сепилган. Чаккага қўндирилган тақиясининг тагидан қирилган боши ялтираб кўриниб турибди.

Абдулҳоди Абу Сувайлим билан Муҳаммад афанди ўртасидаги соя жойга ўтирди. Жаҳл билан Муҳаммад афандига қараб, овозининг борича гапира кетди:

— Кечаси билан қаерда эдинг, Муҳаммад афанди? Сув-пувга чўкиб кетдингми? На тун бўйи тополдик сени, на эрталаб. Бутун олам қидирди сени.

Муҳаммад афанди жавоб бермади, унинг қўллари титрарди. Буни сездирмаслик учун қўлини ҳаракатлантириб, кўкрагини силаб қўйди.

Абдулҳодининг газаби қўзғаб, юраги қаттиқроқ ура бошлади. Гўё ёнида ўтирган Муҳаммад афанди Васифа билан дам-бадам гаплашаётгандай гуюларди. Жаҳл билан Абу Сувайлимга дўқ қилмоқчи ва Муҳаммад афандини топиб келиш учун нега қизингни яна юбординг демоқчи бўлди. Абу Сувайлим қаҳвани майдалаб ичиб жим ўтирар ва Абдулҳодининг ҳолатига парво қилмасди ҳам. Бир лаҳза жимликдан сўнг гапга аралашди:

— Биз Муҳаммад афандини қандай қилиб топганимизни биласанми, Абдулҳоди? Уни сартарошнинг дўконидан топдик. Бир соат муқаддам бу ерга Хазра келган эди, Муҳаммад афандини топиб келишга юбордим. Бир дам йўқ бўлиб кетиб, бошлаб келди. Шайтонга дарс берадиган қиз шу Хазра.

— Хазра, Хазра!— Абдулҳоди гудурлади. Кейин бир нафас сукут қилди-да, оҳиста Муҳаммад афандига қаради. У атир сепилган жағини қашиб ўтирарди.

Абдулҳоди бошини тебратди. Хаёлидан шубҳали фикрлар ўта бошлади: Хазранинг Муҳаммад афандини қидириши, Васифанинг ташқари чиқиб, қаҳва тутиши, буларнинг

ҳаммаси жаҳлини чиқарар, мудҳиш фикр юргизишга мажбур қиларди.

Тун қоронгисида Васифанинг дадасини топиб келиш баҳонаси билан кўчага чиқиши-чи? Хазра ўшанда Муҳаммад афанди билан учрашишини уюштирган эмасмикан? Башарти, дадаси қўққисдан келиб қолган бўлса, Васифа дадасидан қўрқиб шундай найрангни ўйлаб топган бўлса-чи?

Абдулҳоди дунёдан воз кечиб, қишлоқдан чиқиб кетмоқчи бўлди. Шаҳарда Васифанинг опасини топади, бўлган воқеаларни айтади, эри билан шу масалада кенгашади.

Кетмоқчи бўлиб қўзғалди-ю, яна фикридан қайтди. Ахир унинг оёқ-қўли боғлиқ-ку. Қандай қилиб ҳозирги кунда дунёдан, ўз қишлоғидан воз кечиши мумкин? Қанчадан-қанча қиладиган ишлар ётибди. Ғўза ва маккажўхори сувсизликдан қақшаб кетяпти.

Рашк ўти яна голиб кела бошлади. Абдулҳоди ҳозир Абу Сувайлимнинг уйига кириб, Васифани белидан ушлаб гиргир айлантирмоқчи ва Хазра айтган сирлар ҳақида сўрамоқчи бўлди. Агар ўйлаганлари рост бўлса, юзларига шапалоқ билан туширади ва тавба-тазарру қилдиради.

Тавба қилдиради? У нима учун тавба қилиши керак? Хазра Муҳаммад афандиникига ростдан ҳам Васифани олиб боргани, жилла бўлмаса Муҳаммад афанди кеча қайси қиз билан бирга бўлгани Абдулҳодига аниқ маълум эмас-ку. Шу билан бирга шайх Юсуф ўз қизини Муҳаммад афанди сўратганини ҳам айтди. У ҳам бу уйдан, ҳам нариги уйдан қиз сўратиши мумкинми?

Абдулҳоди бир оёғини супага қўйиб, чуқур уҳ тортди:

«Тақдир шунақа. Фалакнинг гардиши у хоҳламаган томонга айланияпти. Дайди муҳаббатли кишиларнинг аҳволига вой».

Абу Сувайлим унга тикилиб:

— Муҳаммад афанди Маҳмудбек билан бирга аризани олиб Қоҳирага боришга рози бўлди,— деди.

Абдулҳоди индамади. Уч киши ўртасидаги суҳбат секин-аста сўна бошлади. Абдулҳоди бирдан зарда билан ўтирган ерида қўзғалди-да, қичқирди:

— Мен тушунадиган одамман, кўп нарсани биламан, жаноб Муҳаммад афанди. Одамлар битта қизга бу ерда одам қўйса, иккинчисига у ерда харидор бўлади. Гоҳ у қизга, гоҳ бу қизга кўз олайтиради. Аҳмоқона иштиёқ бу.

Муҳаммад афандининг ғазаби қўзғади. Абу Сувайлим гапни бошқа ёққа буриб, ишдан сўз очди ва нима тўғридадир Абдулҳодининг фикрини сўради. Лекин Абдулҳоди ҳеч нарса демади. У ҳозир бирор фикр айтиш ниятида эмас эди.

Абу Сувайлим ажабланиб унга қаради:

— Бу нима қилиқ, Абдулҳоди? Қачондан буён шунақа бўлиб қолдинг? Сенда одамгарчилик ҳам қолмабди. Сенга Муҳаммад афанди бек билан бирга ариза хусусида Қоҳирага бормоқчи деяпман. Икки-уч кун ичида қўшни қишлоқларга ҳам бориб, аризага қўл қўйдириб келишади. Сен бўлса нуқул менга қизлар ва муҳаббат ҳақида гапирасан. Бу нимаси?

Абдулҳоди чакки иш қилиб қўйганига қалбдан ачинди. Абу Сувайлимдан бу сўзни эшитгач, Муҳаммад афанди тетиклашди.

Бир оз жимликдан кейин Абдулҳоди ясама табассум билан Муҳаммад афандига аламини соча бошлади:

— Демак, Муҳаммад афанди бек билан бирга борар эканлар-да? Эшаквачча деб атаса ҳам у билан бирга юрвермоқчимисан, жаноб Муҳаммад.

Муҳаммад афанди жаҳли чиққанидан қалт-қалт титрарди, жароҳатланган ва таҳқирланган кишидай турарди. Ғазаби қўзғади:

— Менга қара, Абдулҳоди, қачондан буён мана шунақа бемаъни гапларни айтиб юрибсан. Нима демоқчисан ўзинг? Гапир гапингни! Мақсадинг мени калака қилишми? Ўзингни билсанг-чи, Хазранинг орқасидан эргашиб юрганингни биламан.

— Қулоқ сол, Муҳаммад! Ҳозир бирор янглиш фикр айтдимми? Бу қанақа ўчакиш? Мени ёш боладай масхара қилмоқчимисан энди, уятсиз-ей!

Абу Сувайлим ўртада турарди. У жаҳл билан, бундай бемаъни гапларни бас қилинг, деб қичқирди. Муҳаммад афанди билан шундай қўпол муомала қилгани учун Абдулҳодига нўписа қилди. Кейин ҳар иккисини силтаб ўтқаздида, давом этди:

— Бу қандай гап? Худди хўроздай бир-бирингизга ҳезланасиз. Шу ҳам иш бўлибди-ю.

— Бу хўрозман деб юрибди. Ҳали ўзини қишлоқнинг зўравони санайди. Ёзиб берган аризаси бўлса бир тийинга қиммат. Бек бунақа аризани ёзган киши эшакнинг эмас, ...нинг боласи деб атаган.

Муҳаммад афанди яна типирчилай бошлади. Абу Сувайлим Абдулҳодининг сўзини бўлиб Муҳаммад афандига нисбатан юрагидаги гаразларни ташлашни талаб қилди.

Абдулҳодининг кўнглида ҳеч нарса йўқ. Ювиб ташлаш лозим бўлган гаразли шубҳалар ҳам йўқ эди.

— Муҳаммад афандига нисбатан ҳеч қандай гаразим йўқ. Лекин унинг юриш-туриши менга ёқмайди,— деди у.

Абу Сувайлим Абдулҳодига, сен Муҳаммад афанди тўғрисида хато фикрдасан, у билан ака-укаларча муомала қилишиңг керак,— деб таъкидлади. Кейин Муҳаммад афандига яқин келиб,— юрагингда бор гапни очиб ташла,— деди.

Муҳаммад афанди ҳам:

— Юрагим сугдай оқ, Абдулҳодини дўст тутаман ва у билан доимо фахрланиб юраман,— деди, сўнг,— Абдулҳодининг ўзи кўпинча мени таҳқирлайди,— деб қўшиб қўйди у.

— Тур ўрнингдан,— деди Абу Сувайлим Абдулҳодига,— пешанасидан ўпиб қўй. Оббо сенлар-эй! Ёт эмассизлар. Бир-бирингиздан баланд келмоқчи бўласиз. Ит есин сизларни.

Абу Сувайлимнинг қалбидан чиқариб айтилган сўзлари Абдулҳодининг юрагига бориб қадалди. Ўрnidан турди. Бирпас ҳаяжонланиб, нима қилишини билмай турди. Муҳаммад афанди унга яқинлашди. У маънос ва хаёли паршон эди. Абдулҳоди Муҳаммад афандининг пешанасидан ўпиб, узр сўради.

— Сен ҳақсан, мен ноҳақ,— деди босиқ ва мулойимлик билан Муҳаммад афанди. Ҳар иккиси бир-бирини кучоқлаб, ўпишиб кетишди. Бир-бирларига узр-маъзур айтишар экан, Абдулҳоди қалбида Муҳаммад афандига нисбатан кутилмаган меҳр-муҳаббат туйғусини ҳис этарди.

Қуёш қиёмга келиб, супага офтоб тушган, ҳамма ёқ кизиб бормоқда.

Муҳаммад афанди ҳозир умданикига бориши зарурлигини, эрталаб азонда эса Маҳмудбекнинг олдига бориб, Қоҳирага жўнаш вақтини билиб келиши кераклигини айтиб, кетишга руҳсат сўради.

Абдулҳоди яхши ният билан чин қалбдан муваффақият тилаб хайрлашди.

— Бор дўстим, сиҳат-саломат қайтиб кел!

Муҳаммад афанди жўнади. Орқасидан Абдулҳоди ҳам йўлга тушди.

Абу Сувайлим уйига кириб кетди. Пилиги олинб, шишаси тозаланган чироқдай унинг кўнгли равшанлашиб кетган эди.

IX БОБ

Эрталаб тонг ёриши биланоқ Муҳаммад афанди Маҳмудбекнинг қўшни фермасига йўл олди. Бир сафар одатда эшакда юриладиган узун дала йўлидан юрмай тўғон ҳавзаси билан канал ўртасидаги пайкаллар бўйлаб ўтган тор сўқмоқ йўлдан яёв кетди.

Сўқмоқ йўлнинг икки томонида чўпдай ориқ ва ҳолдан тойган фаллоҳлар эти суюкларига ёпишган ҳўкизларда ер ҳайдашяпти. Омоч орқасида ҳориган аёллар ёки эркаклар ерга уруғ ташлаб бормоқда. Бечораларнинг оғзи дуодан тушмайди. Юз бериши мумкин бўлган хавф-хатарлардан юраклари ташвишда.

Муҳаммад афандининг юраги ачишиб кетди. Агар ҳукумат сўғориш муддатлари ҳақидаги янги қонунни ўзгартирмаса, сепилаётган дон унмасдан ер остида чириб кетади-ку.

Аммо Муҳаммад афанди ўзи билан олиб бориши керак бўлган ариза, эҳтимол, бу уруғларга кўкариб чиқиб, қуёш юзини кўриш, ўсиш ва янги сўталар билан тўлиб-тошиш имконини берар.

Қишлоқ ҳаёти ва Муҳаммад афандининг ҳаёти ҳам ҳозирги кунда Маҳмудбек қўлида. Одамлар ва экилган экинлар ҳаёти қачонгача бир кишининг тасарруфида бўлиши мумкин?

Муҳаммад афанди қўлини силтаб, қадамини секинлатди. Лекин Маҳмудбек уйқудан уйғонмасдан бурун у ерда бўлиши зарурлиги эсига тушиб, яна жадаллади. Пайкаллар орасидаги тор сўқмоқдан борарди. Дон сочилган ерларни ва ниш уриб қолган, тез кунда сўталар чиқариши керак бўлган ниҳолларни босиб юбормаслик учун ўзини эҳтиёт қиларди.

Муҳаммад афанди фермага яқинлашиши билан Маҳмудбек рўбарў келди. Сафар вақтини сўради. Маҳмудбек кеча кечаси билан овора бўлиб анчагина имзо тўплашга муяссар бўлганини ва эҳтимол бугун кундузги поезд билан Қоҳирага жўнаб, уни бош министрға топшириш ниятида эканлигини айтди.

Муҳаммад афанди ҳайрон бўлди. Ҳузича Маҳмудбекка ҳамроҳ бўлиш ва бош министр олдига бирга киришни ўйлади. Ишнинг битишидан хавфсираб Маҳмудбекдан, ҳақиқатан ҳам бош министр билан учраша оласизми, деб сўради. Маҳмудбек, ариза бош министрга албатта топширилади,— деб жавоб берди.

Маҳмудбек Муҳаммад афандидан йўл харажати ва ўзи учун сарф бўладиган чиқимларни сўрашдан олдин бир оз сукут қилиб турди. Унинг сафари бир неча қишлоқ фойдасига боғлиқ бўлгани учун ҳар бир қишлоқ чиқимининг бирор бўлагини кўтариши керак. Муҳаммад афандининг қишлоғи эса йўл харажатларига ўн жунайҳ бериши керак эди.

Муҳаммад афанди бир нарса айтишга ҳайрон бўлиб, ўйланиб қолди. Маҳмудбек хушмуомала бўлишга ҳар қанча уринса ҳам, қўполлиги сезилиб турарди.

Кундузги поезд жунаш олдига иқлим маркази станциясида учрашиш шarti билан Муҳаммад афанди ўрнидан қўзғалди. У тезроқ ишни битириш учун ошиқарди. Агар чарчаб қолса, йўлда ҳали замон бемалол дам олади.

Йўл-йўлакай канал бўйида пахта чопаётган укаси Диёбга топшириқ берди.

— Дарров эшакни тайёрлаб орқамдан уйга етиб бор.

Муҳаммад афанди қишлоқ томон жадаллади. Кўз олдига Қоҳира ҳақидаги янгидан-янги ажойиб тасаввурлар намоён бўлди, чунки шаҳарни анчадан буён кўрмаган эди.

У ўз столида осойишта ўтириб, иши йўқлигидан нард ўйнаб ўтирган ва минглаб кишиларга ажал ёғдираётган бош министр ҳақида ўйларди.

Диёб бўлса кетмонни улоқтириб, даланинг юқори томонига чопди. У ёзги оғилхонага кирди. Кичкина оқ хўтикни секин ва авайлаб қозигидан ечди-да, етаклаб ташқарига олиб чиқди. Бу ёш маҳлуққа Диёбнинг юраги ачишар ва қандай қилиб акаси Муҳаммад афанди уни минмоқчи бўлганига ҳайрон бўларди. Муҳаммад афанди хўтикка иқлим марказидан атай ловия сотиб олиб келар, ҳеч кимга ишонмай ўзи ем берарди. Аҳён-аҳёнда оғзига бир чақмоқ қанд ҳам солиб қўярди. Ҳафтада бир марта анҳорга олиб чиқиб совун билан юварди. Бу хўтикнинг баданига Диёбникига қараганда кўпроқ совун теккан.

У оқ хўтикни олдига солиб ҳайдаб кетяпти. Хўтик сакраб-сакраб ўйноқлайди ва чиройли ҳаракатлар қилади. Уни минишни Диёб хаёлига ҳеч қачон келтирмаган. У шўра

ейдиган эшақлардан эмаслигини билади. Агар ҳадеб мина-верса, бундай чиройли юришини йўқотиб қўйиши ҳам мумкин. Хўтикни акаси боқиб катта қилди. Ешлигидан текис қадам ташлаб йўрғалашга ўргатди.

Диёб уйга етиб келганда Муҳаммад афанди ўз ҳужрасига кириб эшикни ичидан бекитиб олган эди. Бу хонани Муҳаммад афанди муаллимлик билан шуғулланган пайтида ҳовлининг баҳаво саҳнига қурган, молхона ва Диёб билан онасининг хонасидан узоқроқда эди. Онаси уни «домланинг ҳужраси» деб юритади.

Диёб Муҳаммад афандини чақирди. Онаси унга: «Аканг тепада, ўз ҳужрасида, ўша ерга чиқа қол», деди. Лекин Муҳаммад афандининг ўзи деразадан бошини чиқариб деди:

— Хўтикни эгарлаб қўйгач, тез бориб Абу Сувайлим амакингни айтиб кел. Унга акам бек билан ҳозир Қоҳирага жўнар эканлар, бизникига борар эмишсиз, дегин.

Диёб хўтикнинг устига намат пўшлик ёпиб қўйди. Бахмал эгарни ўрнатди. Оғзига сувлиқ солди, чармдан нозик қилиб ишланган юганни эгар қошидаги зарҳал ҳалқага боғлаб қўйди. Кейин хўтикнинг оёғига каноп чилвир солиб тушовлади. Ўзи йўлга тушаркан, мулойим овоз билан хўтикка гапирарди:

— Бирпас шу ерда тургин, бечора! У ёқ-бу ёққа кетиб қолма яна.

Ташқаридан ойисига қичқирди:

— Ойи, хўтикдан хабардор бўлиб туринг.

У ориқ гавдасини силкитиб Абу Сувайлимнинг ҳовлиси томон чопиб кетди. Ҳовлида сўйишга мўлжалланган хўрозни орқасидан қувганича онаси қолди.

Муҳаммад афанди бўлса ўз ҳужрасида йўлга тараддуланиб, энг яхши кийимларини кийди. Аъло навли «бурё» атиридан боши ва қўлларига, бўйин ва юзларига сепди. Тарбушни олиб, чаккасига чиройли қилиб қўндирди. Кейин девор ичига ўрнатилган ёғоч шкафни очиб, бир уюм қоғоз ва катта қалпоқни суриб ташлади. Атайин қўйилган катта китобни қўли билан кўтариб, шкаф бурчагидаги тешикни ковлай бошлади. Тешикдан пул тўла чорси ҳамён чиқди, ундан битта қоғоз пулни ажратиб:

— Мана шу бир жунайҳ йўл харажатига кифоя қилса керак,— дея гудурлади ўз-ўзича.

Бирпас ўйланиб турди-да, яна бир жунайҳ чиқарди:

— Мана бу Қоҳирани томоша қилиш учун бир киши кифоя қилади. Кейин ўн жунайҳлик катта қоғозни олди-унга узоқ вақт тикилиб турди. Сўнг европача кўйлаги т. маларини ечиб, гулдор кўйлакнинг кўкрак чўнтагига қоғ пулларни жойлаштирди. Тугмаларини қадаркан, Муҳамад афанди ўзидан мамнун:

— Мана бу Маҳмудбекка бериладиган пул, жанс Қайтгач бунни қишлоқдан ундириб оламиз. Яна икки ж найҳни олиб ҳамёнига солгач, қўшиб қўйди:

— Мана бу сенинг ҳақинг, жаноб!

Кейин ҳамма нарсани шкафага, ўз ўрнига, илгари туғанига ўхшатиб қўйди. Яхши ниқобланганига қаноат ҳосил қилгач, қулфлаб калитни чўнтагига солди.

Ҳужрадан чиқиб кетишдан олдин кўкраги, костюм чўнтаклари ва тарбушини бир-бир ушлаб тузатган бўлди. Кейин енгил нафас олиб, ҳужра эшиги томон юрди. Лоёдан ясалган зинадан секин-аста пастга тушди. Онаси хўро сўяётган эди. Қийшайган зиңа устида туриб онасига:

— Кечикяпман, ойн. Маҳмудбек мунтазир бўлиб қолади. У билан Қоҳирага боришимиз, катталарга учрашиш сув масаласида сўзлашишимиз керак,— деди.

У тушиб онасига яқинлашди. Онаси имкон бўлса бир пас кутиб туришга ишора қилиб, бу хўрозни, уч-тўртта патир ва бир оз гуруч олиб кетиб, тоғаси шайх Ҳасунани ҳам биратўла зиёрат қилиб келиш кераклигини айтди.

Муҳаммад афанди кулди:

— Вақт ўтиб кетяпти, Маҳмудбек аллақачон станцияда кутиб тургандир, кундузги поездда кетишимиз керак.

У бориб онасининг қўлини ўпди. Онаси оқ фотиҳа берди:

— Саломат бориб кел болам, худо ишингга нажот берсин, мартабангни улуғ ва давлатингни зиёда қилсин.

Муҳаммад афанди хўтикни ечди, жиловидан ушлаб кўчага чиқди. Укасининг қайтишини кутиб тўхтаб турди. Онаси Шибрага ўтиб, тоғанг шайх Ҳасунага бирров учраб чиққин, деб яна таъкидлади. Кейин, қизларидан бирортасини сенга беришини тоғангдан илтимос қил, деб шипшитди. Муҳаммад афанди жавоб қилишга улгургани ҳам йўқ эди, қўшни хотинлардан бири келиб, агар марказга борсангиз, менга у-бу ола келинг, деб илтимос қилди. Муҳаммад афандининг диққати ошди:

— Мен Қоҳирага кетяпман.

Кутилмаган сафардан ҳайрон бўлиб қолган қўшни аёли

— Бир оз кутиб туринг, Қоҳирада извош минадиган ўғлимга тугун бериб юбораман,— деди ва наҳотки бундай сафарингиз ҳақида илгарироқ айтиб қўймасангиз,— деб қўйиб ҳам қўйди.

Муҳаммад афанди қўрқиб кетди. Болалари Қоҳирада ишлаётганларнинг ҳаммаси ҳам бирор нарса бериб юбориши мумкин. Бу юкларнинг ҳаммасини кўтариб, Булоқдан Шибрага, у ердан Жизага ва кейин Қоҳирага боришни кўз олдига келтирди. Юраги орқасига тортиб кетди. Маҳмудбекнинг такаббурлиги ва жаҳли тезлиги ҳақида ўйлади. Елкасига кажава ва тўрва осиб қандай қилиб бек билан сафарга чиқа олади? Шунча юк билан Атаба майдонидаги қаҳвахоналар остонасига қадам қўя оладими!

Қўшни хотинга хитоб қилди:

— Холажон, мен сайида Зайнабни зиёрат қилишга кетяпман. Қоҳирадаги ҳукумат бошлиқлари билан учрашишим ҳам керак.

— Жуда яхши,— деди қўшниси ҳеч нарсага тушунмай,— худо хоҳласа катталарга эсон-омон учраб чиқасиз, Муҳаммад.

Онаси бу гапдан хурсанд бўлди:

— Худоё айтганингиз келсин, синглим!—

Қайтиб келган Диёб Абу Сувайлимни тополмаганини айтмоқчи бўлиб бир оз кутиб турди. Васифа отасининг қарерга кетганини билмас эмиш. Аммо ўзи Муҳаммад афандига саломат бориб келиши учун оқ йўл тилаб қолибди.

Муҳаммад афанди ҳали гапини тугатмаган укасига қаттиқ тикилди, ҳатто уни сўкмоқчи ҳам бўлди. Диёбнинг ранги бўздай оқариб, ерга қараганича қотиб турар, гап қайтаришга журъат қилолмади.

Муҳаммад афанди олифталик билан қўлидаги соатига қаради: Ундан ўн икки минут ошибди. Бек марказ станциясидаги билет кассаси ёнида роса соат чоракам бирда кутиб туриши керак. У шошиб қолди. Укаси орқасида хўтикнинг жиловидан ушлаб тайёр турарди. Онаси ва қўшни аёл омад тилаб дуо ўқишарди.

Муҳаммад афанди йўл-йўлакай шайх Юсуфнинг дўконига кириб, у билан омонлик тилашди ва Абдулҳоди билан Абу Сувайлимга салом айтиб қўйишни илтимос қилди.

Шайх Юсуф унга муваффақият тилаб, ариза натижалари чиқсин, худо сенга мадад берсин, деб дуо қилди.

Муҳаммад афанди кетмоқчи бўлиб қўзғалди. Шайх Юсуф қўлини кўтариб, унга ҳазиломуз насиҳат қиларди:

— Қоҳирада ўзингга эҳтиёт бўл, Муҳаммад! Мен у ерда яшаганман ва у ерни жуда яхши биламан. Серқатнов шаҳар-да, ҳар ҳолда ўзингга эҳтиёт бўл. Яна бошингни иккита, оёгингни тўртта қилиб келма!

Муҳаммад афанди шайх Юсуфнинг ҳазилини тушунди-ю, дами ичига тушиб кетди, хотинлар ҳақида сўз очган кишиларни унча ёқтирмасди. У шайх Юсуфнинг жиғига тегадиган жавоб қайтарди:

— Нега ёлғиз келарканман энди. Қизингизнинг гамини еб келаман, шайх Юсуф, унга бирорта куёв топиб келаман.

Шайх Юсуф кулмади, дўкон олдида турган бекорчилардан учтасигина илжайиб қўйди.

Муҳаммад афанди дўкондан узоқлашди. Шайх Юсуф ёнидагиларга қараб гудурлади:

— Ажаб, қизим унга ёқмабдими! Узича қизини бермоқчи деб ўйлайдими! Агар қизим йигирмагача эрсиз ўтса ҳам унга бериб бўлибман.

Дўкон олдида турганлар шайх Юсуфнинг бу гапларидан рангида қони йўқ, касалдан аранг бошини кўтариб юрадиган қизини Муҳаммад афандига бермоқчи бўлганини сездилар. Лекин ҳеч ким ҳеч нарса демади.

Шайх Юсуф яна гап бошлади. У секин ва босиқ сўзларди:

— Қизимни жуда авайлаб тарбияладим. Ун икки ёшидан бошлаб ҳеч кимга кўрсатмайман. Ўзи ҳам ҳар куни уч ратдан¹ гўшт еб юрган, куч-қувватли вақтимда дунёга келган.

Дўкон олдида турганлар шайх Юсуф хонадонидаги хотинларнинг уйдан ташқари чиқмаслигини яхши билишарди. Улар кўчага кечаси чиқишар, ўшанда ҳам юзларига ёпинчиқ тутиб олишарди. Қишлоқнинг бошқа хотин-қизлари эса бундай эмас эди.

— Эй, шайх Юсуф амаки,— деди улардан биттаси,— қизингизнинг зоти асл-да.

Шайх Юсуф эриб кетди:

— Бўлмас нега Муҳаммад афандига, ўзинг ялиниб қоларсан, демайсизлар?

У озгин юзини қафтлари билан силаб, бошини силкитиб қўйди. Сўнг киноя билан сўзини давом эттирди:

— Жуда ажойиб тез юрар хўтик-да, эгари ҳам бахмалдан қурғурнинг. Шоҳона хўтик.— Сўнг гапини бурди.—

¹ Р а т л — 450 граммга тенг.

Тавба, ҳали сен Қоҳирада ҳукумат кишилари билан учрашасанми? Қандай ҳукумат кишиси билан? Сени ким қабул қилади! Сувимизни қайтариб олиб беришга сендан бошқа дурустроқ одам қўриб кетибди-да. Майли, аризанинг натижасини ўлмасак кўрармиз. Ҳеч ким аризада нима ёзилганини, қишлоқнинг нима учун унга муҳр босганини билмайди? Эҳтимол векселга қўл қўйиб беришгандир. Ҳеч ким уни ўқиб чиққанмики... Эҳтимол сен сотқинсан, шунинг учун, қишлоқда шубҳали ишлар билан шуғулланиб юрибсан. Эй, шўрлик қишлоқ! Шуларга кунинг қолди энди.

Дўкон эшиги ёнида турганлар чўчиб бир-бирига қарашди. Уларни хавфли ва даҳшатли шубҳалар чулғаб ола бошлади. Изтироб ва ҳайратдан ҳаммалари баробар сўрашди:

— Ким билади, Муҳаммад афанди Қоҳирада бошлиқлар билан учраша оладими? Аризада нима ёзилганини эса, ростдан ҳам қишлоқда ҳеч ким билмайди!

Ҳақиқатан ҳам аризани қишлоқда ҳеч ким ўқиган эмас. Ҳатто атрофга югуриб, одамларнинг имзо ва муҳрларини тўплаган шайх аш-Шиновийнинг ўзи ҳам аризадан бирорта сўзни ўқимаган. Бу сўғориш муддатини ўзгартириш учун ҳукуматга ёзилган бир илтимоснома деб ишонарди у.

Бир вақтлар ҳозирги ҳукуматни ёқлаб овоз бердирган ва ҳаммага бу ҳукумат халқпарвар, унинг қадами бахтсаодат келтиради, деб ташвиқот қилган ҳам шу аш-Шиновийнинг ўзи эди. Ҳукумат эса қишлоққа касофатдан бошқа ҳеч нима келтирмади: Муҳаммад Абу Сувайлимни миршаббошилиқдан бўшатди, шайх Ҳасунадай доно кишини бадарға қилди, бир неча кишини зиндонга ташлади, тўланмаган солиқлар бадалига қанчадан-қанча кишиларнинг ерини хатга солди ва ниҳоят фаллоҳларни сувдан маҳрум этди.

Авваллари фаллоҳлар бу ҳукумат учун овоз беришдан бош тортган шайх Ҳасуна билан Абу Сувайлимнинг сўзига кирган эдилар ва бу ҳукуматдан қутуламиз деб ўйлаган эдилар. Лекин бунинг иложи бўлмади. У одамлар қалбида қабиҳ бир юкдай ўрнашди, ёмонликдан бошқа нарса келтирмади: фаллоҳларни сувдан маҳрум этиб, энди кўкариб келаётган экинларни қуритди.

Муҳаммад афанди Қоҳирадан қайтгач, масала бир қадар ойдинлашса эҳтимол.

Сувдан фойдаланишнинг янги тартиби амалга ошяпти. Аризанинг натижаси келгусида маълум бўлади. Ҳукумат

айтгандек бўлиб, ерларнинг ярми сувсиз қоладими ёки аввалгидай ўн кун муддат бериладими?

Агар аризанинг фойдаси бўлмаса, фаллоҳ бечоралар яна нима қила олишлари мумкин? Абу Сувайлим ариза ёзилган кун айтганидек кишилар қалбидаги дард-аламлар шундайча қолиб, ҳукумат ўз билганини қилаверармикан? Наҳотки- шундай бўлса...

Агар улар ерларни ҳукумат буйруғига эътибор бермай суғоришаверса-чи? Унда нима бўлади? Эҳтимол унда ҳукумат қишлоқ одамларини тўплаб, авахта қилар. Кейин нима бўлади?

Буни ҳеч ким билмасди.

Ахир улар нима қилишлари керак? Қишлоқ нима қилиши кераклигини на шайх Юсуф, на Абдулҳоди, на Абу Сувайлим ва на бошқа бирор киши билади.

Пахта кўсақлари кўзлари олдида қовжираб кетаверсинми? Маккажўхори поялари сарғайиб бирин-кетин ҳалок бўлаверсинми? Тер тўкиб қилинган меҳнат меваси қақшаган ер остида қолиб кетсинми?

Ёки фаллоҳлар ҳеч нарсадан ҳайиқмай кетмонларини кўтариб чиқиб канални бўғишсинми? Чархпалакларни айлантиришсинми? Ҳукумат кишилари рўпара келишса ур-калтак қилишсинми?

Аммо ҳукумат бир одами ўлса ўрнига доимо бошқа одамни юборишга қодир. Тарбуш ва ваҳимали ҳарбий мундир кийган, қўлида милтиқ ушлаган кишиларни юбориб жазолатиш ҳам ҳар вақт қўлидан келади.

Сайлов вақтларида халқ партияси номзодларига овоз беришдан қишлоқ бош тортганда ҳукумат нималар қилгани ҳали ҳеч кимнинг эсидан чиққанича йўқ.

* * *

Шайх Юсуф атрофидагилар билан суҳбатлашиб турган бир пайтда Муҳаммад афанди кўприк томонга олиб чиқадиган тор кўчада бораётган эди. У йўл чеккасидаги катта тош олдига бориб тўхтаб, хўтикнинг устига сакради. Укаси Диёб унга ёрдам бериб, оёғини узангига тўғрилаб қўйди.

Хўтик Муҳаммад афанди миниши билан чопқиллаб кетди. У ўйноқлаб сакраб-сакраб қўярди. Хўтик орқасидан чопганича Диёб борарди.

Муҳаммад афанди орқасига қаради. Қишлоқ масжидининг минораси ва кичик, қорайиб турган уйлар секин-аста ундан узоқлашмоқда. Ваҳшатли туйғулар хаёлини чулғаб, ўзини ҳақиқий ғариб ҳис эта бошлади. Нима қилишини билмай оёқлари билан эшакни ниқтай бошлади. Бу билан хаёлини ўраб олаётган аллақандай фикрларни ўзидан узоқлаштираётгандай эди. Хўтик жадаллаб кетди.

Муҳаммад афанди яна орқасига қаради. Укаси Диёб зўрға улгурыпти. Муҳаммад афанди жиловини сал тортди. Хўтик юришини секинлатди.

Муҳаммад афандининг назари бошида бўш кўза кўтариб, анҳор томон кетаётган қизга тушди. Қиз қайрилди-да, йўлдан четга чиқиб, бир экинзор ичига кириб кетди. Кўзани ерга қўйиб, йўл томонга орқасини ўгирганича ўтириб олди.

Қизнинг ҳаракатлари Муҳаммад афандига маъқул тушди. Укасидан унинг ким эканлигини сўраган эди, Диёб, бу шайх аш-Шиновийнинг қизи, деб жавоб берди.

Муҳаммад афанди қизнинг тарбиясини мақтаб кетди. Муҳаммад афанди йўлда бўш кўзага йўлиқишидан хавфсиз раган бўлиши керак. Чунки бўш кўза шум хабар элчиси, деган гап бор. Ахир Муҳаммад афанди ўзи ва одамларнинг ҳожатини чиқариш учун кетяпти-ку.

Диёб акасининг сўзларидан қаноатланиб, кулиб қўйди.

Муҳаммад афанди ҳам қишлоқнинг бошқа кишилари каби бўлар-бўлмас «сабаблардан» турли қўрқинчли ҳукмлар чиқариб юрарди. Ўзи тушунмаган кўп нарсаларни гоҳ шумликка, гоҳ яхшиликка йўярди.

Диёб, бу қиз отаси каби зеҳли ва кўп нарсалар сирини билади, деди. Муҳаммад афанди индамади. Оёқлари хўтикнинг икки ёнида осилиб борарди. Хўтик кўприк тепасига чопиб кўтарилди-да, марказга олиб борадиган кенг йўлга тушиб олди. Муҳаммад афанди у ён-бу ёнида учраган кишиларга салом бериб борарди.

Пайкалларга назар ташлар экан, Диёб ўзича пичирлаб қўйди:

— Мана қишлоқдан ҳам чиқдик.

Муҳаммад афанди атрофга аланглади. Хўтик қишлоқ чегарасини босиб ўтган эди. Энди марказга етгунча яна бешта қишлоқ бор.

Қуёш бир оз кўтарилди. Диёбнинг оёқлари кўчанинг бўрсиллоқ тупроғига ботиб боради. Нафас олиши қийинлаша бошлади. Хўтикнинг сакраб-сакраб юриши натижаси-

да кўтарилган чанг Диёбнинг кўзларига санчилар, оғиз бурнига кириб нафасини бўғарди. У тишини тишига қўйиб чидади.

Муҳаммад афанди анҳорга қаради. Кўприкка тегай деб лиммо-лим оқаётган сувга назар ташларкан: «Бекорга тошиб ётибди»,— деб қўйди.

— Нега бизга беришмайди? Инсофсизлар?— деди Диёб.

Хар иккиси жим қолишди.

Диёб йўлни томоша қилиб борарди. Йўлда учраган хар бир дарахт ором бахш этади. Чунки қуёш нури тупроқни қизитиб, оёқларини куйдира бошлаганди. Қуёш дами бадани ва юзини ҳам куйдирыпти. Хар бир дарахт соясида қадамини секинлатар, совуқ ва ёқимли тупроқни босиб роҳатланарди.

Диёб йўл ҳақида ўйлай бошлади: унда тупроқ бўрсиллаб ётипти, қуёш сал кўтарилиши билан қизиб оёқни куйдиради. Қани энди ҳукумат бу йўлни тузатса, қақраб ётган далалардан сувни тортиб олиш ҳақида ёмон режалар тувиш ўрнига, шу масала устида бош қотирса!

Диёб кимдандир ғазабланиб акасига қаради. У сукут ичида олдинга ўйчан назар ташлаб борарди.

Қуёш йўлни борган сари қаттиқроқ қиздириб Диёбнинг хунобини ошироқда, йўл тўғрисида яна ва яна ўйлашга мажбур қилмоқда эди. Жазирама иссиқнинг кучи Диёбга ҳеч қачон ҳозиргидек билинган эмас. Қишлоқда иссиқни бунчалик сезмас эди!

Муҳаммад афанди унга эътибор бермай, ўз хаёллари билан кетяпти. Йўлнинг ярмичаси ўтилгач, ўсмоқчилаб гап бошлади:

— Диёб, пахтани сотиб бўлганимиздан кейин халиги қизни сенга олиб берайликми?

Диёб бирпас сукутдан сўнг совуққонлик билан жавоб берди:

— Пахта деяпсизми? Пахтани сотмасак-чи? Унда уйлашиш ҳам йўқми? Пул йўқлигиданми?

Муҳаммад афанди индамади. Диёб ҳам жим қолди. Қадамини тезлатиб ҳўтиқнинг ёнига ўтиб олди:

— Мен уйланмоқчи бўлсам, шайхдан бошқанинг қизи топилмайдими? Унга ҳам отаси каби бирорта фақир киши чиқиб қолар.

Муҳаммад афанди кулиб юборди:

— Сен ҳали вилоят бошлиғининг қизига уйланмоқчи

бўларсан! Узингни жуда юқори тутасан дейман! Хўш, шайхнинг қизига нима бўлибди?

Диёб лом-мим демади. Муҳаммад афанди бир оз йўталиб олгандан кейин масхараомуз илжайди:

— Демак сенга Хазрадан бошқаси ёқмас экан-да? Бўпти, Хазрага уйлантириб қўямиз.

Диёб лабларини тишлади. У акаси томонга бошини ўгирди:

— Қўйсангиз-чи! Оббо!..

У яна жим қолди. Хўтик чопиб борарди. Ҳар замон, ҳар замонда анҳор юзида устига хум, тош ва похол ортган кемалар кўзга чалинади. Ҳамма ёқ жимжит. Хатто ҳашаротлар ҳам иссиқдан қочиб ин-инига кириб кетишган. Эрталабдан бери чирқиллаб шохдан-шоҳга сакраб юрган чумчуқ ҳам кўринмайди. Йўлнинг икки томонига кенг бағонни ёйган экинзорлар қуёш ҳароратини мириқиб эмади. Аҳён-аҳёнда анҳор саёзликлариди иссиқ дамнини кесаётган яланғоч болаларнинг, хотин-халажларнинг қий-чуви, ҳайвонларнинг ба-бусигина дала сукунатини бирдан бузиб юборди ва яна жимлик чўқади.

Хўтик учта қишлоқни босиб ўтгандан кейин йўл бирдан гавжумлашди. Чархпалаклар айланяпти, турли томондан овозлар янграйди. Ҳамма ёқда иш қайнаган, ҳамма далада. Муҳаммад афанди уларга салом бериб ўтарди. Улар ариқлар йўлини тўғрилар, тўлиб оқаётган анҳордан пайкалларга сув қуярдилар.

Диёб ҳайрон бўлди, газаби қўзғади:

— Тавба! Бу ерда чархпалаклар айланиб турибди-ку, улар пошонинг ерини суғораётган бўлсалар керак. Бизнинг ерларимиз кофирникими? Бу ерда сув тўлиб оқяпти. Ҳамма ерларни бемалол суғоришяпти. Нега бунақа?

Муҳаммад афанди жавоб бермади. Бошини чайқаб, чўнтагига қўл солиб пулни текшириб кўрди. Кейин оёқлари билан хўтикнинг икки биқинига нуқиб тезлатди.

Хўтик чопиб боряпти. У марказга яқинлашганда қуёш қиёмга келган, иссиқ далалар ва одамлар танасини баттар куйдирмоқда эди. Ердан иссиқ буг кўтарилади.

Йўлнинг тупроғи Диёбнинг оёғига кўрдек жазиллаб тегарди. У қадамини катта-катта ташлар ва иссиққа чидамасдан сакраб-сакраб қўярди. У акасидан сўради:

— Муҳаммад афанди, бу дейман, Абу Сувайлимни тилга олмай қўйдингиз?

Муҳаммад афанди Диёб томонга ўгирилди:

— Нима демоқчисан, ўзи?

Диёб қадамини тезлатиб, хўтикка етиб олди ва қўли билан думини силаб, гапини давом эттирди:

— Абу Сувайлим тўғрисида демоқчиман. Унинг насаби жаноб шайх аш-Шиновий насабидан юқорими? Ким бўлиб кетибди, ўзи Абу Сувайлимнинг! Нима учун қизига уйланолмас эканман? Васифани қиз деса бўлади! Ўзи ҳам қаймоқдай! Ҳозироқ менга унаштириб қўя қолинг уни. Кетадиган сарфларни жон-жаҳдим билан меҳнат қилиб узаман. Э Муҳаммад афанди, менга Васифани фотиҳа қилиб қўймагунингизча жигингизга тегавераман. Пахта теримигача кутиб турмайман ҳам. Киши балоғатга етгач, нега уйланмай юрени? Шайх Юсуфнинг бизда гаровда турган ери Абу Сувайлим ери билан ёнма-ён. Агар ўша ер бизга қолиб кетса, иккови бирлаштирилиб узунига ҳам, энига ҳам ҳайдалаверади.

Диёб тапириб туриб кулиб қўяр, режаларидан ўзида йўқ хурсанд эди.

Аммо Муҳаммад афанди укасининг кутилмаганда айтган гапларидан ҳайратда қолди. Диёбга назар ташлади, ўз норозилигини сездирмай, киноя билан сўради:

— Демак, Васифага уйланмоқчиман дегин?

— Бўлмаса-чи? У қаймоқдай ширин, сутдай оппоқ, янги соғилган сутдоч ҳам оқроқ.

Муҳаммад афанди ҳеч нарса демай, бошини чайқаб қўйди, кейин тўпиги билан хўтикни туртди:

— Хих, сабил...

Хўтик тезлади. Тупроқлари бўрсиллаб ётган йўл тугаб, шаҳарнинг асфальтли йўли бошланди.

Хўтик туёқларини асфальтга урганда чиққан дук-дук овоз Муҳаммад афандининг ғашига тега бошлади.

Диёбнинг оёқлари йўлнинг иссиғига ортиқ бардош беролмасди. Кўчага ётқизилган қалин асфальт худди печкадек қизиб кетган эди. Диёб олдидаги асфальт йўлга назар ташлади. Пешанаси, юзи, аъзойи баданидан тер қуюларди. Оёқларини бир нарса чақиб-чақиб олаётгандай.

— Бу йўл ёниб турган кўмирнинг ўзи-я! Одамларнинг қандай юришларига ҳайронман,— деди-да, яна ўз-ўзига пичирлади:

— Нега шиппагимни кийиб олмадим-а?

Хўтик ҳам ўз йўлида бемалол юролмасди. Аравалар уни сиқиб борар, автомашиналарнинг дуд-дуди, извошларнинг жаранг-журинги ва қамчи овозлари чўчитиб юборарди.

Бир неча марта ҳуркиб кетиб Муҳаммад афандини улоқтириб юборишига сал қолди.

Диёбнинг назари кўчанинг икки томонига тизилган уйлар ва дўконларга тушди. Таомларнинг ёқимли ҳиди бурунга урилиб маст қилди, дўкон витриналарига қўйилган бугдой нонларни кўриб сўлаги оқди. Шаҳар манзарасига ҳанг-манг назар ташлар, нотаниш, шовқин-суронли шаҳар ҳаётидан боши айланиб қолаёзган эди.

Муҳаммад афанди соатига қараб Диёбнинг хаёлини бўлди:

— Маҳмудбекнинг келишига роса бир соат бор. Хўтикни олда, сен қайтиб кетавер. Бу ёғига яёв бора қоламан.

Хўтикдан сакраб туриб укасига тутқазди. Сўнг хўтикдан ва ҳужрасидан бохабар бўлиб туришни тайинлади ва хайрлаша туриб қўшиб қўйди:

— Хўтикни чоптирма, ҳолдан тойиб қолади. Қайтгач юк ҳам ортма. Узоқ вақт дам бериш керак. Диёб, астойдил ишлагин. Энди сен йигирмага кирдинг, болалик дамларинг ўтиб кетди. Мен икки ёки уч кун деганда қайтиб келаман. Қишлоқдагиларга салом айтиб қўй, Абдулҳодига, Абу Сувайлим амакингга алоҳида салом де. Онамизнинг буйруғидан чиқма, жаҳлини чиқариб, уриш-жанжал қилмагин. Менинг уйда йўқлигимда унга азият бериб, кўнглини оғритма.

Диёб хайрлашишга қўл чўзган акасининг қўлини ўпди. Муҳаммад афанди йўлга равона бўларкан, чўнтақларини пайпаслаб ушлаб қўйди.

Диёб хўтикнинг жиловидан ушлаб орқага қайтарди. Шаҳардан чиққанча етаклаб, эҳтиёт бўлиб кетди. Далага чиққандагина унга сакраб миниб олди. У духоба эгар устида роҳатланиб борарди. Хўтик бўлса ортиқ ҳуркимас, кенг йўл бўйлаб бежавотир йўргалаб борарди.

Бир оз юргач орқасига бурилиб қаради. Акасининг шаҳар кўчаларида қандай юрганини кўрмоқчи бўлди. Лекин кўп қаватли баланд уйлар, арава-машиналардан бошқа ҳеч нарсани кўролмади. У хўтикни хихлади. Шаҳар анча орқада қолиб кетди. Диёб қандайдир муҳим нарсани эслагандай бирдан қичқириб юборди:

— Эй Муҳаммад афанди, савоб иш қилишингни сўрайман! Васифани менга олиб бер. Ишқилиб Васифани унаштириб қўйсанг бўлгани.

Диёб хўтик устида ана шундай хаёллар билан борарди. Кўз олдига Васифанинг тимсоли, унинг оппоқ, сутдай оқ танаси, сарв қомати намоён бўларди. Хаёли шайх Юсуф-

нинг ўз ерларига қўшни ерига кўчди.. Олдида қишлоқ томон чўзилган кенг йўл. Хўтик узун йўл бўйлаб йўрғалар, Диёб бир неча дақиқа муқаддам оёқларини куйдирган ўша йўлдан хўтик устида маза қилиб борарди.

Диёб шу пайт ширин орзу-умидлар ва ажойиб ҳис-туйғулар билан яшаётганди. У арабларнинг асл отлари каби чопқир ва зотли хўтик устида кетяпти ахир.

Лекин яқиндагина акасини қолдириб келган шаҳардан ҳеч қанча узоқлашганича йўқ ҳам эдики, бирдан вужудини танҳолик ва жудолик ўраб ола бошлади. Агар қўлидан келса, акасини сафардан қайтариб келишни хоҳларди.

У яланг оёқларини силкитиб, қўпол товони билан хўтикнинг қорнига тепган сари хўтик янада тез йўрғаларди.

Қуёш булутсиз осмоннинг энг чўққисиди ҳоким. Унинг ҳароратидан ҳамма нарса эриб кетаётгандай, ҳатто кўлан-қада ҳам туриб бўлмайди.

Диёб йўл атрофидаги дарахтлар соясида ҳар жой-ҳар жойда салқинлаб ўтирган одамлар олдидан ўтиб борарди ва улар билан саломлашарди. Саломига совуқ жавоб беришар, Муҳаммад афандига қилган муомалаларини унга қилишмасди.

Куннинг шу иссиқ соатида дала йўлида ҳар қандай ҳаракат тўхтаган. Бу ёш йўловчи бирор кишининг саломига алик беришини ва «йўл бўлсин» деган мулоим ва ширин овозини эшитиб бу кимсасиз йўлда ўзининг танҳо эмаслигини билишни истади.

Хўтик Диёбни бир қишлоқ еридан иккинчи қишлоққа олиб ўтади. Аммо Диёбни қандайдир ташвиш безовта қилади. Ҳамма ёқ жимжит, осойишта сукунат ҳукм суради. Қуёш найзага келиб тоблаб турибди. Шундай пайтда ёшлигида қайта-қайта эшитган қизил жинлар пайдо бўлиб қолса нима қиламан, деган фикр унинг хаёлига келди. Мунгли халқ ашулаларидан бирортасини куйлаб юбормоқчи бўлди. Лекин овози узоққа бормади. Хўтик уни қишлоққа анча яқинлаштириб қўйган эди. Эркак ва аёллар анҳорнинг ҳар ер-ҳар ерида сувга шўнғиб, иссиқ тафтини кесишяпти. Бир жойда қўтос чўмилмоқда. Қишлоқ уйларига олиб борадиган тор йўлга тушишидан аввал Диёб хўтикнинг жиловини тортиб, бирпас тўхтатди.

Қуёш нури остида жилваланиб турган анҳор юзига назар ташлади. Сув устидаги тез-тез жилва қилиб турган ёрқин нурдан кўзлари қамашди. Жиловни қўйиб юборди. Хўтик қишлоқ йўлига бурилди. У акаси ҳақида, Васиға

ҳақида ўйларди. Агар акаси қизнинг отасига бир оғиз гап қилса, вассалом, Диёб унга уйланиб олади.

Сув тўлатилган кўзани кўтариб анҳордан келаётган бир қизга узоқдан кўзи тушди. Йўқ, қишлоқнинг оддий қизларига ўхшамайди. Бу бир томонга эгилиб келар, хипча белини у ёқ-бу ёққа ташлаши қишлоқ аёллариникидан бошқача эди. Унинг кўриниши ҳам қишлоқ қизларидай эмас: гулдор кўйлак кийган. Қиз елкасидаги бир томонга эгилиб турган кўзани тирсагигача очиқ, билагузуклар таққан оппоқ қўли билан ушлаб кетаётганди.

Диёбнинг юраги ўйнаб, қинидан чиқиб кетаёзди. Анча вақт ўзини йўқотиб қўйди. Кейин ўз-ўзига гудурлади:

— Васифа экан-ку!

Хўтик устида такаббуруна гердайиб, у ёқ-бу ёғини тартибга солди. Кўкрагини етук йигитларникига ўхшатиб келди. Товонлари билан хўтикни ниқтаб, елкасига ҳала қилди. Хўтик бошини тепага кўтарганича ирғишлаб чунон йўрғаладики, бундай йўрғалаганини илгари ҳеч кўрган эмасди. Кўчани чанг босиб кетди.

Орқада хўтик йўртиб келаётганини кўрган қиз эпчил ва моҳирона ҳаракат қилиб ўзини четга олди, сўнг орқага қайрилди. Кулча юзларига табассум югурди. Ажойиб йўрға хўтик устида келаётган Диёб эканлигини пайқаб қолган қиз:

— Вой ҳали сенмидинг, Диёб?— дея овозининг бори-ча қаҳ-қаҳлади,— нега бунча ҳовлиқмасанг? Ёки чопсанг Диёб ибн Гонимлигингдан ошиб кетармидинг. Мени гўзал бир қиз деб ўйлабсан-да, ўпкангни қўлтиқлабсан. Шунақа ҳам ҳовлиқадими киши.

Қизга яқинлашиб келган Диёб бу гаплардан ҳанг-манг бўлиб қолди. Унинг тарвузи қўлидан тушган эди.

— Ё тавба, бунақа кўйлакни қаердан олдинг, Хазра? Мени жин деб ўйладингми? Қўрққанингдан рангингда қон қолмапти.

Хазра фаҳш хотинларга хос ҳаракатлар қилиб, яна қаҳ-қаҳлаб кулди. Хўтикнинг жиловидан ушлаб тўхтатди ва Диёбга, бугун ўз кўйлагини югани қишлоқ шайхининг хотинига сув ташиб бермоқчи бўлганида, кийиб туришга Васифадан бошқа ҳеч ким кўйлагини унга беришга рози бўлмагани ҳақида шошиб сўзлай кетди. Хазра кула-кула бирпас жим бўлиб қолди. Диёб қизнинг қўлини жиловдан айирмоқчи бўлди, лекин у маҳкам ушлаб олган эди:

— Марказдан менга нима олиб келдинг, буғдой нон келтирдингми? Шириликлар-чи? Ҳеч нарса олиб келмадингми?

Диёб жўнамоқчи бўлиб эшакни урди ва:

— Сен ҳеч нарсага муҳтож эмассан,— деб кулиб юборди. Хазра кулгидан тўхтади, аразлаб қўлини жиловдан тортиб олди. Жаҳли чиқиб, юзлари бўзариб кетди. Овозини пасайтириб алам билан:

— Бу нимаси, Диёб? Менинг муҳтожлигим йўқми?— деди-да, чуқур уҳ тортди.

Диёб Хазранинг хафа бўлганини сезиб, кўнглини юмшатмоқчи бўлди:

— Асрдан кейин кўра олдига кел. Иккала этагимни тўлдириб бодринг олиб келаман.

— Мендан нима сўрамоқчисан ўзи?— деди Хазра бепарволик билан.

Диёб қизнинг олдига ноқулай аҳволда қолди. Ўз изтиробини яшироқчи бўлиб, жўрттага қаҳ-қаҳлаб кулди-да, жиловни силтаб, хўтикка ниқтов берди.

Хазра кўзасини қўлига олиб, Диёбга яқинлашди-да, орқасига иккинчи қўли билан маънодор уриб қўйди.

Хўтик йўртиб борар, Хазра Диёбнинг орқасидан уят гаплар айтиб, уни хижолат қилар ва гап орасида имо-ишоралар қилиб кулар ва бодринг олиб келишни эсдан чиқармасликни таъкидларди. Сарғайган ва озгин юзларида ҳамон маъносиз кулги ҳали тинмаган Диёб қизнинг бетаъсир сўзларини чидам билан тинглаб бораркан, хўтик қишлоққа кириб келди.

Қуёш қишлоқни тобга олган. Майдонлар кимсасиз бўмбўш. Фақат онда-сонда товуқларгина кўзга ташланади. Очиқ турган эшиклар орқасидаги йўлакларда хотинлар ерга чўзилиб, эснашиб бир-бирларининг сиркаларини боқишмоқда.

Шайх Юсуфнинг дўкони берк. Кўча бўйидаги тош супа иссиқда қизиб ётибди. Диёб уйга етиб келди. Остонада хўтикдан тушиб ичкари кирди. Онаси югуриб келиб, ташвиш билан Муҳаммад афандининг қандай жўнаб кетганини сўради.

— Ҳа, поездга ўтириб кетди,— дағал жавоб берди Диёб. Онасига парво қилмай хўтик устидан эгарни олар экан, орқасидаги терларини қўли билан артди. Онаси: «Аканг ростдан ҳам кўз олдингда поездга ўтириб кетди-ми?» деб қайта сўради.

— Ҳа, кетди дедим-ку, сизга, бўлди-да! Ҳалеб эзмалик қилаверасизми!

— Боламни, худо ёмон кўздан асрасин.

Онасининг гапларидан Диёбнинг вужуди титраб кетди. Акасининг қилган насиҳати ёдига тушди. Ҳўтикнинг олди-га анчагина ем, қирқилган похол ва тоғорада сув қўйди. Жилбобининг этагини кўтариб, юзидаги терларини артди, сўнг онасидан овқат келтиришни сўради. Ҳовли саҳнидаги супага ўтириб индамай овқатлана бошлади.

Жимлик ҳукм сурарди. Фақат зогора ноннинг ушалгани ва пиёзнинг гарч-гарч чайналган овозигина эшитиларди, холос.

Диёб овқатланиб бўлиб, қўли билан оғзини артди. Кейин бориб қўлини ювгач, ҳўтикни олдига солиб далага жўнади. У энди ёш бола эмас. Бепоен далаларга ёнида отаси ёки акаси бўлмаса ҳам қўрқмай чиқаверади, ёш болалар қўрқадиган даҳшатли ва кимсасиз бўшлиқдан сира ҳайиқмайди.

Ҳақиқатда эса Диёб акаси Муҳаммад афанди кўрсатмасисиз бирор иш бажара олмас эди.

Муҳаммад афанди доим укаси ҳақида ўйлар, у бирор нарсага ақли етмай қийналган пайтларида йўл-йўриқ кўрсатарди. Ҳатто шаҳарнинг фиқсу фасод ва қаллобликка тўла бозорида ҳам ҳеч иккиланмай ҳайвон олди-соттисининг уддасидан чиқишни топшира берар эди. Диёбга қай вақтда беда ўрнига ловия ва буғдой ўрнига беда экиши фойдали бўлиши ҳақида маслаҳат берарди. У ўғит сотиб олар ва унинг ҳамма турлари ва хусусиятларини яхши биларди. У дала ва уйнинг бутун икир-чикирларидан хабардор, ҳаммасини Диёбга ўргатар эди.

Лекин барибир Диёб ўзининг биринчи марта катта уйда, кенг боғда ва далада танҳолигини кўргач, хавотирлана бошлади.

Муҳаммад афанди Диёбнинг ҳаётига сингиб кетган, унинг кундалик турмуши учун йўлбошчи ҳам эди. У ерни ниҳоят севар, ундан ҳеч нарса аямас ва ҳар бир бўлак ернинг хусусиятини биларди. Агар Муҳаммад афанди ўз ишбилармонлигини Диёбга ўргатмаганда у йўлини топа олмасди. Унинг деҳқончилиги қишлоқда ҳатто ҳамманикидан яхши саналган Абдулҳодининг деҳқончилигидан ҳам қолишмасди.

Акасининг йўқлигини сезгач, кўнгли ниҳоят бузилиб

кетди. Ахир Муҳаммад афанди Диёб учун ҳамма нарсани-да!

У Диёбнинг фахри. Мол-мулк ва олий мартабага эга қилишга қодир куч ҳам. Унинг келажаги ҳам ўша.

Х Б О Б

Диёб оқшом пайтида канал бўйидаги даласи бошида Хазрани кутиб ўтирибди. Қўлида бир неча бодринг ва таррак. Икки кўзини йўлдан узмайди. Хазранинг келмаганидан ташвишланаётганини босиш учун ҳадеб бодринг чайнади. Ҳозир айтиш мумкинки, подадаладан қишлоққа қайтиб келаятган пайт. Хазра одатда шундай пайтда ҳайвонлар орақасида юриб, ташлаган тезагини йиғиштириб боради. Тезакларни таппи қилиб офтобда қурилади. Бу касби қорнини тўйғазишга ёрдам беради.

Диёб қуёш ботгунга қадар кутди. Кейин жаҳл қилиб бодринг ва тарракларни улоқтириб ташлади. Ҳайвонларни қўрага қамаш учун қишлоққа, онасининг ёнига қайтди.

У ғўзаларини чопиб қўйган. Лекин бодринг ва таррак палакларини ёввойи ўтлар ўраб ётибди. Бодринг ҳозир қариб қолган. Кўм-кўк ёш печаклар бодрингзордан чиқиб ғўзаларни босиб кетипти. Бу печакларни юлиб ташлаш керакмикин? Муҳаммад афандидан бунини сўраб қолишни унутибди Диёб. Ерни қачон ҳайдаш ва ишлов беришни Муҳаммад афандигина биларди. Тўғон ҳавзасидаги ва канал бўйидаги ерларни қачон суғоришни ҳам ўша биларди. Фақат угина ҳамма нарсани биларди. Шунинг учун Диёб ўзича бирор иш тадбирини кўриш ва бу ҳақда ўйлашга ҳовиргача муҳтож бўлган эмас.

Муҳаммад афанди бундан кўпроқ ишларни қиларди. У баъзан ўзининг тоза жилбоби ва этигини ечиб ташлаб, канал сувини бўғиб ер суғорарди. Ғўб қўлида сув тақсимловчи тарови бордай ҳар бир ёғатнинг меъёрига қараб бир текисда сув юборарди.

Диёб Абдулҳодидан маслаҳат сўрамоқчи бўлди, лекин хижолат тортиб фикридан қайтди. Уйига яқинлашиб келиши билан онаси қўрага қайтиб кетишни ва ҳайвонлар ёнида ётишни буюрди.

Диёб овқатини олиб, қўрага қайтди ва кечани шу ерда ўтказди. Эрта тонгда уйғониб дала иши билан банд бўлди. Тушки насибасини ейиш учун уйга бормоқчи бўлиб тур-

ганда, Хазрага кўзи тушиб қолди. У Диёбга овқат келти-
раётган эди. Ҳар иккиси қўрада бирга овқатланишди,
Хазра асргача у билан бирга бўлди. Кейин бодринг ва
тарраклардан олиб кетиш учун ўрнидан турди. Бодринг-
дан тишлаб хурсанд бўлиб йўлга тушаркан, Диёбга қара-
ди ва кулиб: «Келишимдан қаноатландинг шекилли, Васи-
фа ҳақида бирор нарса сўрашга тилинг бормади ҳам,—
деди.— Юлдузларга етиш Васифага етишишдан яқинроқ
сенга, билиб қўй!

Диёб кулиб ўрнидан турди ва қўрадан ташқарига чи-
қиб, дарахт соясига чўзилди.

Хазра узоқлашгандан кейин у яна ўзини танҳо ҳис эта
бошлади. Акаси ҳақида ўйлашини қўймас ва деҳқончилиги
тўғрисида ҳам бош қотирарди.

Бодринг печакларини юлиб ташлаш керакми ёки қола-
версинми? Суғориш навбати етгунча Муҳаммад афанди
келиб қолармикин? Бу сафар тўғон ҳавзасидаги ерни суғо-
риш керакми ёки канал бўйиними? Муҳаммад афандисиз ер
сув ҳам ичмаслиги ва ҳосил ҳам бермаслигига Диёб энди
тўла ишонч ҳосил қилди.

Кеч кириб, қуёш ботди. Диёб ҳамон салқинда узала ту-
шиб ётибди. Таъби ниҳоят хира, юраги орқасига тортиб
кетди. Қўра тепасидан пастга тушиб, эшик томон юра бош-
лади. У ҳозир йиғлаб юборадиганга ўхшарди. Ҳадеб фикр
сурабериш Диёбга ўз кучини кўрсата бошлаганди. Қўрага
ҳайвонларни қамаб эшигини бекитди-да, қишлоқ томон
йўл олди.

Шайх Юсуф дўкони олдида Диёб хаёл суриб қолди.
Акаси Муҳаммад афанди унга дўкон олдида турмагин, деб
бир неча марта таъкидлаганди. У ҳозир акаси ман қилган-
дан буён биринчи марта дўкон олдида туриши. Лекин у
акасининг газабини қўзғатадиган аҳволда эмас. Тамаки
чеккиш, ширинлик ейиш ёки чой ичиш учун тургани йўқ.
Дўкондаги нарсаларнинг ҳеч бири уни қизиқтирмайди.

У икки йил муқаддам худди шу ерда Хазра билан би-
ринчи марта сўзлашган эди.

Диёб дўкон томонга қаради. Илвоний кундалик одати-
га биноан чой, шакар ва тамаки олиш учун у ерда туриб-
ди. Шайх Юсуф эса дўкон олдида тўпланган одамларга
Маҳмудбек Қоҳирага олиб кетган аризадан ниҳоят таш-
вишда эканини жон куйдириб тушунтирарди. Унда ариза-
ни Абдулҳоди, Абу Сувайлим, шайх Юсуф ва ўзининг им-

зосисиз бекка бериб юборишганига ҳамон таажжубланарди. Куйиб-пишиб гапини давом эттирди:

— Дунёда шундай ҳам бемаънилик бўладими? Бутун қишлоқ аризага муҳрини босса-ю, унда нима ёзилганини билмаса! Бу қанақаси ўзи? Сув сабабли шундай бемаъниликлар бўлади деб ким ўйлаганди?

Тўпланганлар шайх Юсуфнинг гапларини маъқуллаб ҳаяжон билан тинглардилар. Улардан бири қасам ичиб, умданинг уйига муҳрини юборишга рози бўлмаганини, лекин ўгай қизи уни йўлдан оздирганини айтди. Иккинчи киши муҳрни олиб бормоқчи эмас эдим, шайх аш-Шиновий «Пайғамбар ҳурмати, муҳрингни бер деб туриб олди», деса, бошқаси «мендан муҳрни жин ҳам ололмасди, лекин шу сафар алдандим. Энди бўлар иш бўлди», дерди.

Диёб бу гапларнинг ҳаммасини тинглаб турди. Миясини турли фикрлар чулғаб олди. Гапирмоқчи бўлиб энди оғиз жуфтлаган эди, шошилиб Абдулҳоди келиб қолди.

Диёбнинг сўзлари Абдулҳодига айтилган салом-аликлар орасида эшитилмай қолди.

Абдулҳоди Диёбга негадир узоқ тикилиб қолди-ю, ҳеч нарса демади. Нима демоқчи бўлганини Диёб ҳам англамади.

Абдулҳоди нимадандир изтироб чекар, аҳволи паришон эди. Бир киши бугун қандайдир фожиа юз берганга ўхшайди деб пичирлаётганини Диёб эшитиб қолди. У Абдулҳодига яқин келиб «Сизга нима бўлди?» деб сўраган эди, у Диёбнинг қўлидан ушлаб, нарироққа олиб борди-да, қулоғига пичирлади: Абу Сувайлим ҳозир Хазранинг Васифа билан хотинлар шаънига тўғри келмайдиган уят сўзларни бемалол сўзлашиб турганини эшитиб қолибди. Кулги аралаш бир неча марта Диёб исми тилга олинбди. У жаҳл билан ўрнидан туриб, қизини калтаклабди, бир тарсаки тушириб Хазрани ҳам уйдан қувиб чиқарибди. Агар уйимга яна қадамингни қўйсанг, оёгингни синдираман деб, дўқ қилибди.

Диёб жавоб қайтармади. Унинг авзойи бузуқ, нафасини ичига ютиб турарди.

Абдулҳоди Диёбни ёлғиз қолдириб дўкон олдига келди ва шайх Юсуфдан:

— Уч кундан кейин сувдан фойдаланиш навбати келадими?— деб сўради.

— Уч кун эмас, икки кун қолди,— деди шайх Юсуф маънос,— икки кундан кейин беш кунли шум навбат бошланади.

— Икки кун! Икки кун ўтсин ҳали, унғача Муҳаммад афанди ишни битириб қайтиб келади,— туйқусдан гапга аралашди Диёб ва чаққон келиб, одамлар гурунгига қўшилди.

Абдулҳоди Диёбнинг нимани назарда тутганини тушунмай жаҳли билан деди:

— Ҳукумат сувдан фойдаланиш муддатини ўзгартириши учун атиги икки кун керак экан-да! Икки кунда аризани кўриб чиқиб, талабларни амалга ошириб бўпти?

Турганлардан биттаси гапга аралашди:

— Ҳукуматнинг ўзи ким, биродар? Биз ўз ишимизни билиб қилаверишимиз керак. Ҳукуматдан ташқари ерни суғориш тадбирини ўзимиз кўрмай, ҳукуматга қараб тураверсак, худо хоҳласа, умр бўйи сувсиз қоламиз. Ҳукумат ҳукуматлигини қилиб, бизнинг кўнглимиздаги ишни юзага чиқаради, деган кишилар гапига кирсак, ҳукумат ва ариза орқасидан юриб умримиз ўтади.

Шайх Юсуф кир оқ шол салласини бошидан олиб, у ёқ-бу ёғини тузатди. Кичкина қора чўтқачани пайпаслаб топиб, тарбушини тозалади:

— Маҳмудбек билан Муҳаммад афандининг икки кун ичида аризани топшириб улгуришига ақлим бовар қилмайди. Агар бунинг имкони бўлганда ҳам, Қоҳирадаги ҳукумат уни бир ойсиз кўриб чиқмайди.

Диёб кетмоқчи бўлиб, ўрнидан тураркан, шошқолоқлик билан шанғиллади:

— Бундай бўлиши мумкин эмас? Нима учун Муҳаммад афанди икки кун ичида ҳукумат билан учраша олмас экан? Ҳукумат ҳам у ерда жуда бўлса умданинг қасри каби қасрда турар-да!

Шайх Юсуф жавоб бермоқчи бўлиб оғиз жуфтлаганда Абдулҳоди: «Суғориш навбати келганда тўғон ҳавзасидаги ҳамма чархпалакларни айлангириб юбориш ва тўғонни тўсиб, беш кун ичида ҳавза атрофидаги ерларнинг ҳаммасини суғориб олиш керак»лигини гапириб қолди.

— Қанални ҳам ҳар жой, ҳар жойдан бўғиб, атрофидаги ерларни суғориш йўдини топиш керак. У ерлар ҳам қаттиқ чанқаган.

Шайх Юсуф салласини бошига қўйди ва Диёбга тикилиб қаради:

— Қоҳира ҳақида билмай сўзлама? — Кейин байбайлаб бошини қимирлатди, — ҳозир Қоҳира бачканалашиб кетган. — Унинг сўзича Қоҳира ўтган ажойиб замонларда, шайх Юсуф ал-Азҳарда таълим олган пайтларида чинакам Қоҳира бўлган эди. У вақтларда ҳар ким ҳам у ерга бора-вермасди. Энди-чи? Бир ёки икки жунайҳи бор ҳар бир исқирт бориб истиқомат қилаверади.

Абдулҳоди бу гаплардан ҳеч нарсани англамаётган Диёбга мийиғида кулиб кўз қисди, сўнг бўғилиб жой куйдираётган шайх Юсуфга тегажаклик қилиб маънодор томоқ қирди:

— Ҳар қалай, азизим Диёб, шоир аҳли айтганини эшитмаганга ўхшайсан:

Салла ҳаммага ҳам бермас пурвиқор,
Ҳар ким чавандозми, от минса бирзум.
Бир кўрганнинг таниш, дўст дема зинҳор...

— Ҳовва, саломат бўлинг, пири бадавлат, — Абдулҳоди кулиб шайх Юсуфга мурожаат қилди. Сўнг шеърнинг бу ёғини ўзи тўқиб тугатиб қўя қолди:

Дил жароҳатлигу юзда табассум.

Илвоний шайх Юсуфга тилёғламалик қилиб, гапга аралашди:

— Бу киши ҳамма нарсадан хабардор. Араб шеърларини ҳам билади. Худди маймун каби ҳамма нарсанинг фаҳмига етади.

Шайх Юсуфнинг ғазаби қўзғаб, Илвонийни жеркиб берди:

— Маймун ўзингсан, ўғри, йўқол бу ердан! Иккинчи марта дўкон томонга қадамингни қўйма! Бу бемаъни гапинг нимаси? Маймун эмиш-а? Ўзинг маймунсан!

Илвоний нима дейишини билмай, уэр сўраб, айтган гапини шарҳлай бошлади. Шайх Юсуф юзини тириштирди. Илвоний бир гапдан қолди, нарироққа бориб дўкон рўпарасидаги жуммайза ёғочига ўтирди. Диёб суҳбатни ўзгартирмоқчи бўлди. У юрагидаги гапини айтиб хотиржам бўлмоқ учун шайх Юсуфга «Эҳтимол эртага Муҳаммад афандидан хат ҳам келиб қолар!» деди. Шайх Юсуф яна тажанг бўлиб: «Бу мумкин эмас, Қоҳирадан хат бу ерга камнда уч кунда келади», — деди.

Диёб эътироз билдирди. Шайх Юсуф бошини сарак-сарак қилиб асабийлик билан тушунтира бошлади.

Лекин Диёб ён бермади:

— Муҳаммад афанди хатни тез юбориши керак ва хат суғориш навбати бошланмасдан олдин етиб келиши шарт. Акам ҳамма нарсадан хабардор. У тўғон ҳавзасидаги ва канал бўйидаги ерларнинг қачон суғорилишини ҳам билади.

Шайх Юсуф индамади. Диёбнинг гапидан унинг дили оғриган эди.

Илвоний фурсатдан фойдаланиб ўрнидан турди. Дўкон олдига яқин келиб, Диёбга эътироз билдирди:

— Шайх Юсуфнинг маъноли сўзларига қулоқ сол. Отанг тенги кишига гап қайтаришни ўрганма, ука!

Шайх Юсуф Илвонийга хайрихоҳлик билан назар ташлаб турарди. Аммо Диёб Илвонийнинг сўзларига назар-писанд ҳам қилмади, у билан баҳслашишни ҳам эп кўрмади.

Эртаси куни ҳали қуёш нури марварид шудрингларда аксланмай туриб, Диёб почта қутиси олдида турарди. Кута-кута зерикиб Абдулоти билан узоқ дамка ўйнади, ниҳоят хат ташувчи кўринди.

Абдулоти ўйинни тўхтагиб почта хат-хабарларини қабул қилиб олиш учун ўрнидан қўзғалди. Унга шу вазифа юклатилган эди. Диёб ҳам ўзи ўйнаётган қора доналардан кўз узмай хат ташувчини қарши олиш учун ўрнидан турди. У хурсанд эди. Чунки Абдулотига ютқазишига сал қолган эди. Агар ўйин тугаса, дамка ўйинидаги мавқеи йигитлар орасида тушиб кетган бўларди.

Ўйинни томоша қилаётган ёшлар ҳам ўрnilаридан туриб, кундаги одатларига кўра почта қутиси атрофини ўраб олишди.

Бошини осилтириб қари кўк эшакда мудраб келаётган хат ташувчи яқинлашиб келиб, эшакдан тушди. Унинг эг-нида чанг босган сариқ костюм, қўлида тутилавериш сий-қалашиб кетган сумка, бошига қирғоқлари титилган эски тарбуш кийиб олганди. Тарбуш тагидан ташлаб қўйилган катта йўл-йўл рўмол елкаси ва пешанасини бекитиб турарди. Юз жойидан ямалган шамсиясини йиғиб Абдулотига берди-да, чанг босган сумкасини очди, инқиллаган ҳолда ичидаги қоғозларни аста-секин текшириб ушлаб кўра боғ-лади. Ҳали конвертларни олганича ҳам йўқ эдики, Диёб:

— Муҳаммад афандидан хат йўқми?— деб сўради.

Хат ташувчи бошини кўтариб, Диёбга жаҳл билан қараб қўйди. Кейин бир уҳ тортди-да, бошини сумкага эгиб, қишлоқ учун келган хат-хабарларни ажрата бошлади.

Хат ташувчи юзини ажин қоплаган, лаблари дўрдайган киши эди. Кул ранг мўйловлари осилиб тушган пучуқ бурнидан қалин туклари кўриниб турарди. Кўзлари хира, соқоллари чувалашиб кетган. Почтачи қандайдир оғир азоб тортаётган ва кўз ёшисиз йиғлаётган кишига ўхшаб кетарди.

Диёб қўрқа-писа унга яқин келиб, саволини такрорлади:

— Жаноб афанди! Почтачи жаноблари! Муҳаммад афандидан жавоб келтирмадингизми?

— Кўп валақлама. Биз ҳамма хатнинг ичига кириб чиққанамиз йўқ,— қўрс жавоб берди хат ташувчи ғазабини яшириш учун лабларини тишлаб.

— Тушунарли,— деб қўйди Диёб кулиб соддалик билан.

Хат ташувчи конвертлардаги адресларни ўқий бошлади. Улардан баъзиларини эгаларига топшириш учун шу ердаги болаларга узатди. Қолган хатларни миршаб Абдулотига топширди. Кейин шамсиясини олиб, қари эшагига минди.

Диёбнинг тарвузи қўлтиғидан тушди. Хат ташувчининг унга ҳеч нарса демай эшагига миниб кетаётганини кўриб, аҳтимол, Муҳаммад афандининг хатини адаштириб юборгандир, деб ўйлаган Диёб югуриб эшагининг қулоғидан ушлаб тўхтади-да, жаҳл билан қичқирди:

— Муҳаммад афандидан хат борми, десам нимага индамайсиз? Қани унинг хати? Мана бу халтангиздаги конвертларни яхшилаб ўқиб чиқинг. Конверт тепасига «Укам Диёбга тегсин» деб ёзилган хатни топинг.

Почта ходими тутақиб: «Хатларни ҳаммасини эгаларига топширдим, Диёб номига ёзилган конверт йўқ. Муҳаммад афанди сенга хат ёзган ёки ёзмаганини мен қаердан билай. Конвертлар ичидаги хатлар елимланган бўлади. Мен хат ташувчимаң, фолбин эмасман»,— деди. Кейин жаҳл билан эшагини қамчилади. У овозининг борича бақириб борарди.

— Ё раббин, қачон мени шундай ифлос ишдан қутқараркансан! Утгиз йилдан бери шу ҳунарни қилиб на бир қирш орттирдим, на бола-чақамни тузукроқ боқолдим.

У анча жойгача шундай қилиб борди. Диёб ҳам бўш келмай, орқасидан қичқирди:

— Вой-бўй! Хафа бўлибдилар-да! Нега бунча қўпол-сиз? Хат йўқ деб қўя қолсангиз бўлмасмиди? Сиз шаҳар одамлари ўлардай қўпол бўласиз-да!

Кечга бориб хат ташувчи билан Диёб ўртасида бўлиб ўтган можаро бутун қишлоққа ёйилди. Ҳамманинг оғзида шу қисса. Хуфтон намозидан олдин Диёб шайх Юсуфнинг дўконига келди. У ерда тўпланганлардан бири киноя билан хиргойи қилди:

Унга хат ёздимۇ жавоб олмадим.

Ҳо, жавоб олмадим...

Шайх Юсуф қотиб-қотиб кулди. Унга қўшилиб бошқалар ҳам кулишди.

Диёбнинг газаби қўзғади.

— Нега хиринглаяпсиз, шайх Юсуф амаки! Шу вақтгача дўкондан бўйин чиқазмас эдингиз, энди кийик қараш қилиб ташқарида ўтирибсиз. Мени қишлоққа кулги қилишдан нима мақсадингиз бор. Муҳаммад афанди шу ерда бўлса-ку, қадамингизни билиб босардингиз.

Диёб шу гапларни айтиб, жўнаб қолди. Шайх Юсуф орқадан масхара қилганича қолди.

Диёб ҳали ҳам Муҳаммад афандидан хат келади деган умидда эди. Эртасига эрталаб яна почта қутиси ёнига бориб, хат ташувчини кутиб турди. Хат ташувчи келиши билан кечаги саволни такрорлади. Хат ташувчининг қони қайнаб. Диёбни урмоқчи бўлиб шамсиясини кўтарди. Диёб кўрқиб орқасига тисарилди, лекин гапдан қолмади:

— Қандай одам бу? Ҳаммани сўккани-сўккан, нима сўрасанг жеркиб беради.

Бу кун кечқурун ҳам шайх Юсуф Диёбнинг нодонлигидан кулган эди, Диёб тутақиб кетди:

— Нима демоқчисиз ўзи, шайх Юсуф амаки? Нуқул мени ва акам Муҳаммад афандини мазах қилганингиз қилган. Ҳаммани бизга ўчакиштириб қўйдингиз. Бутун қишлоқ бизни масхаралайди. Бу ерда эркин гапиришга ҳам қўйишмайди. Ўз ерингизни биз каби суғоролмасангиз ким айбдор? Бизми? Деҳқончиликнинг хузур-ҳаловати осонлик билан келади деб ўйлайсизми? Бизнинг еримиз қишлоқдаги энг мўл ҳосилли ер! Биласизми, нима учун шундай? Бу бизнинг меҳнатимиз, пешана теримиз туфайли, ҳа... ерни ўз вақтида ҳайдаш ва озиқлантиришни яхши би-

ламиз. Сизнинг ерингиз бизга ўтмасдан илгари ташландиқ бўлиб ётарди. Деҳқончиликдан нима билардингиз. Қасам ичаманки, мен ерни оёқларимни узатиб ўтириб ҳам сиздан яхши ишлайман. Деҳқончиликда беллашаверингу бизни мазах қилиб кулишни, ҳасадгўйликни бас қилинг.

Диёб тутақиб гапирар экан, шайх Юсуф оғиз очирмай қўйди. Қўлларини найза қилиб ўқталди, ҳатто бармоғини шайх Юсуфнинг кўзига тиқиб олишига ҳам сал қолди.

Шайх Юсуф бўлса бу ҳурматсизликка чидаб туролмади. Ранги ўзгарди, ажинлари тиришиб жони ҳалқумига келди. Қотма ориқ қўлини даст кўтариб, Диёбнинг икки юзига кетма-кет шапалоқ тортиб юборди. Диёб юзини ушлаб, анчагача ўзини ўнглолмай турди. Жимлик ҳукм суради, дўкон олдида турганлар чурқ этишмасди.

Упкаси тўлиб йиғлаб юбораёзган Диёб ўзини тутиб ва секин:

— Менга қўл кўтардингизми, юзимга урдингизми, шайх Юсуф амаки? Ал-Азҳарда таълим олган кишисиз-а? Тавба, сиз яратганнинг бандасини урасизми? Майли, сиз катта одамсиз. Дадам ёшидаги одамсиз,— деди.

Бир оз жим тургач, қўшиб қўйди?

— Оллоҳнинг ўзи кўрсатар.

Шайх Юсуф тобора асабийлашиб қалтирарди. «Оллоҳ ўзи кўрсатар» деган гапдан ниҳоятда ғазаби кўзгаган шайх ўзини тутолмай қичқирди:

— Йўқол бу ердан! Ким сени бу ерга бошлаб келди? Ҳайдаб юборсангиз-чи бу бетавфиқни! Худодан паноҳ тила, гўдак, тавба қилдим дегин.

Одамлар Диёбни қўлидан ушлаб дўкондан нарироққа элтиб қўйишди. Кейин шайх Юсуфни тинчита бошлашди. Лекин у дўконни бекитиб, йўлга тушди. У ғазабидан қайнаб тошар, аъзойи бадани титрарди. У тўғри Абу Сувайлимнинг ҳовлисига йўл олди. Шайх Юсуф етиб келганда Абу Сувайлим билан Абдулҳоди супада ўтиришарди. Секин-аста кўтарилиб келаётган ой улар устига мулоиймгина нур сочиб турарди. Абдулҳоди деворга суяниб олиб, ичкарида бўлаётган ҳар бир ҳаракатни кўз қири билан кузатиб турар, қандай қилиб бўлса ҳам Васифани кўриб қолиш умидида эди. У қизни бир бор кўришга муштоқ эди.

Муҳаммад афанди кетгандан буён Васифа кишилар олдига қаҳва олиб чиқмайдиган бўлиб қолди. Ҳар вақт буни эслаганда, Абдулҳоди ўзини қандайдир оғир юк остида қолгандай ҳис этарди. Наҳотки, шу вақтгача Васифа

фақат Муҳаммад афанди туфайлигина қаҳва тайёрлаган ва уни одамлар олдига олиб чиқиб улашиб юрган бўлса?

Соф ва сокин осмонга назар ташлар экан, Абдулҳодининг тилига беихтиёр байт келди:

Бир қиз билан дўстлашсам, ўзга дўсти бор экан,
Айтинг-чи, бундай дўстлик қачон мустақкам бўлган?

Абу Сувайлим кулиб юборди.

— Худо ҳаққи, фикринг тўғри, Абдулҳоди. Бундай дўстлик ҳеч қачон мустақкам бўлмайди. Қизиқ, Маҳмудбек қишлоқ халқининг дўстими ёки ҳукуматнинг дўстиминан?

Абдулҳоди байтни охирига етказди:

Дўстман деб, кўнглин олиб
Қақшатди орзум зимдан.

Абу Сувайлим эътироз қилди.

— Тузукроқ қўшиқдан олсанг-чи. Қалбинг жўш уриб турибди. Қўй бундай ҳазин гапларингни, Абдулҳоди.

— Суғориш муддатини фойдамизга ҳал қилсак, экинларимизни бемалол суғориб олсак, ана ўшанда ашулани барала айтаверсак ҳам бўлади.

Абдулҳоди кулди, шайх Юсуф ҳам куляптими деб унга назар ташлади. Лекин шайх Юсуф тишининг оқини ҳам кўрсатмасди. Абдулҳоди ундан нима гаплигини сўраган эди, у Диеб билан бўлган воқеани гапириб берди, унинг ақли калталиги, отаси тенги одамга тарсиллатиб гапирганидан шикоят қилди. Гап «Диебнинг юзига шапалоқ билан туширдим» деган жойга етганда, Абдулҳоди яна қаҳқаҳлаб кулиб юборди. У ўзида йўқ роҳатланган эди. Лекин бирдан авзойи ўзгарди, ўзида қандайдир ачиниш ва шафқат ҳиссини сезди:

— У бир муштипар ва бахтсиз, кўнгли синиқ бола. Бечорани бекорга урибсиз, шайх!

Шайх Юсуф юзини тескари буриб олди ва нималардир деб гудурлади. Лекин ҳеч ким гапини эшитмади.

Бир лаҳза жимлик ҳукм сурди.

Бир оздан кейин шайх аш-Шиновий келиб қолди. Қўлида тасбеҳ, пичирлаб қандайдир дуо ўқирди. Абдулҳодини кўриб, ғазаб билан:

— Нима учун хуфтон намозига чиқмадинг? Сен бутунлай масжидни унутиб қўйдинг, ваҳолайки уйинг масжид ёнида,— деб койий бошлади.

— Масжид фақат мен учун қурилганми, жаноб шайх?— деди Абдулҳоди кулиб,— кўзимиз кўзимизга тушди дегунча масжиддан гапирасиз, ахир олдингизда шайх Юсуф амаки ва Абу Сувайлимлар ҳам туришибди-ку.

Шайх аш-Шиновий айёрона кулди:

— Сен ким билан гаплашяпсан ўзи? Жуда тилинг узун бўлиб қолибди,— деди.

Ҳаммалари кулиб юборишди. Абдулҳоди: тонг отмасдан туриб, чархпалакни айлантиришни баҳона қилиб кетишга қўзғалди.

Эртадан сугориш навбати бошланади.

Шайх Юсуф сугориш навбати ўзгартирилмас экан, ҳамма Абдулҳоди билан баробар ўз ерини сугоравериши кераклигини уқтирди.

Муҳаммад Абу Сувайлим канал бўйидаги ерлари ҳозир унча чанқамагани, беш кундан кейин сугориш кераклигини, беш кундан кейин эса сугориш навбати тугашини айтиб уҳ тортди. Абдулҳоди ҳам чуқур нафас олди:

— Бирор ўзгариш бўлмаса иш чатоқ.

Шайх аш-Шиновий Абдулҳодига қараб луқма ташлади:

— Қандай ўзгариш бўлади, Абдулҳоди? Намоз ўқимасанглар, ибодат қилмасанглар? Аввал масжидга бориб икки ракаат бомдод намозини ўқи, кейин раббимиз барака ато қилади, паноҳ беради.

Абдулҳоди йўлга тушаркан, кулиб шайх аш-Шиновийга жавоб қилди:

— Оббо жаноб-эй, мен бир ракаат намоз ўқиғунимча, сувни ўғирлаб кетишади. Аввал еримизни сугориб олайлик, намоз бир гап бўлар.

Ҳаммалари кулиб, ўринларидан қўзғалишди. Шайх аш-Шиновий жавраганича қолди:

— Мана кўрасиз, бу Абдулҳоди жаннат юзини кўрмайди... Намоз ўқиماغанига яраша тилини ҳам тиймайди аблаҳ.

Абу Сувайлим уй эшигини беркитаркан, кулиб:

— Нима қилибди? Булар чанг-тўзондай ўтиб кетадиган гап, менимча, бу дунёдаги дўзах билан охиратдаги дўзах иккови бир бўлса керак,— деди-да, ухлаш учун ичкарига кириб кетди. У бу дунёнинг жаннатини орзу қиларди.

Эрга тонг. Ҳали қуёш шарқ уфқининг орқасида яшириниб ётибди. У ўз нурини қишлоқ устига сочганича йўқ.

Масжид минорасидан шайх аш-Шиновийнинг титроқ овози эшитилади. Пайкаллардаги нозик ниҳолларнинг шохчалари шудринг томчиларидан эгилиб қолган. Майин шамол хурмо шохларини оҳиста тебратиб атрени далаларга пуркамоқда.

Фазо сокин ва гўзал. Гоҳ у ёқдан, гоҳ бу ёқдан қушларнинг ёқимли овози эшитилади. Осмон, анҳор ва дарахтлар шундай гўзалки, уларга боққан кишининг кўзи қувонади.

Абдулҳоди яланг оёқ бўлиб, тўғон остидан сизиб оқаётган сувни боғлади. Ариқда туриб қолган лойқаларни қўли билан олиб ташлаб сувни маккажўхори пайкалига йўллади. Ҳўкизи алақачон чархпалакни айлантира бошлаган. Ҳўкизи ёнида уйқудан зўрға турган кичик хизматкор бола ҳадеб кўзини ишқарди. Ҳов нарироқда бошқа бир фаллоҳ ерга энгашиб кетмони билан сувга йўл очяпти. Диеб ҳам даласига сув тараш билан овора. Тўғон ҳавзасида ҳар жой-ҳар жойда фаллоҳлар таралиб кетишган. Улар ярим яланғоч. Гавдалари сув тепасига эгилган.

Якка ўзи тўғон ҳавзасида тарвуз пойлаб тонг оттирган Илвоний энди уйқуга кетган.

Сувнинг жуда секин оқаётганини кўрган Абдулҳоди ерини суғориш учун кифоя қилмаслигини сезди. Ҳануз эгилиб турган гавдасини юқори кўтариб, қаддини ростлади. Чархпалак тўхтовсиз айланиб турибди. Абдулҳоди кўкрагини кериб лой қўлларини белига қўйганча осмонга қаради. Осмонда кеча зулматидан асар қолмаган. Майда қушчалар дарахт шохчаларини тарк этиб қувона-қувона парвоз қилишарди. Тумшуғи узун чуройли оқ қушлар ҳам ҳаракатга тушган. Улар гоҳ ерга қўнади, гоҳ сув устида учади. Ерни титкилаб, нималарнидир чўқилайди-да, яна кўтарилиб парвоз қилади.

Абдулҳоди сувнинг озайиб қолиш сабабини аниқлаш учун чархпалак томонга юрди. Йўлда бир фаллоҳ қўшнисига дуч келди:

— Бўш келма! Қуёш ҳам чиқиб қолди,— деди Абдулҳоди.

— Зўрға навбат келганда сув жуда хасислик қияпти, биродар.

Абдулҳоди йўлида давом этиб:

— Ҳозир нима гап эканини билиб келаман,— деди-да, хиргойн қилиб тўғон томон йўл олди:

Муҳаббат тангриси тахтада сўрди: «Не тилак дерсан?»

Дедим: айирдилар ёрдин, ўтингум, қайтариб берсанг.

Унинг овози ўзи ўйлаганидан ҳам юқори кўтарилган, нағмаси дала сукунاتини бузарди. Узоқдан, фаллоҳлардан бири унга хитоб қилди:

— Балли, Абдулҳоди, балли, истагингга ет, дўстим!

Абдулҳоди тўғон бошига етиб келди. Қуёш дарахт баргларидаги шабнамларни тўкмоқда. Анҳор сокин оқиб турибди. Бутун самовий жисмларни ўзида тўлиқ акс эттириб турган сув юзида кичик бир кема сузиб бормоқда. Тўғон устида ўтирган балиқчиларнинг тўрлари гоҳ у ер, гоҳ бу ерда анҳор қирғоғига урилиб туради. Эрталабки туман секин-аста қиздираётган кун ҳароратида тарқала бошлаган. Турли овозларда сайраган қушлар нағмаси ҳар томонга таралар, бу оҳанг чархпалакларнинг бир меъёрда тарқатган товушларига қўшилиб кетарди.

Абдулҳоди чархпалак олдида тўхтар экан, сал нарироқдаги бир кишига кўзи тушди. У каналдан ажралиб чиққан ариқ бўйида ўтирарди. Унинг икки оёғи тиззасигача сувга туширилган. Мароқ билан танбур чертади, оҳангига қараб гоҳ олдинга, гоҳ орқага ўзини ташлайди.

Абдулҳоди каналда сув тўлиб оқаётганига қаноат ҳосил қилиб, хурсандлик билан бош чайқади: ишлар жойида. Сўнг чархпалак томонга қайрилди.

— Меҳр билан кўздан кечириб, ҳаёт сувига тўлиб чиқаётган челақчаларнинг яхши ишлаётганига ишонч ҳосил қилди. Сув чархпалакдан кичик ариқчага шиддат билан тушиб, Абдулҳодининг даласи томон отилиб оқар ва кўприк остидан ўтиб қўшни далада тўсилмай, тўппа-тўғри унинг даласига ўтиб кетарди. Сувнинг мавж уриши ҳали кучли бўлса-да, ариқ тобора юзалашиб борарди. Оқим бирдан секинлашди. Ариқ Абдулҳодининг даласига туташиб турган бошқа дала пайкалига тўсилган эди. Бу Диёб ишлаётган пайкал эди. У Диёбнинг бундай ғайирлигига чидаб туrolмади. Ахир у Абдулҳодига тегишли сувни тўсиб олаётган эди-да! Нима гап ўзи, пошо қишлоққа ўтказган зулми Диёб ҳам Абдулҳодига ўтказмоқчими? Кичик анҳор ва канал ҳам қишлоққа етиб келишдан олдин пошо еридан ўтади. У уялмай-нетмай қишлоққа тегишли бўлган сувнинг ярмини ўзиники қилиб олган. Пошода бет бёр

дейсизми? Бунинг устига ҳукумат уни ҳимоя қилади, қўлаб-қувватлайди. Иқлим марказидаги кишилар ҳам пошо томонда туриб, одамларни авахта қилмоқдалар, полиция қамоқхонасига ташлаб отнинг сийдигини ичишга мажбур қилмоқдалар. Уларнинг ҳеч бири пошонинг попугини пайсайтириб қўйиш тўғрисида ўйламайди. Лекин Диёбнинг ҳам пошодан ўрнак олиши ажабланарли. Нима учун у пошо каби сувни рухсатсиз олади? Ҳозир ҳамма сувни тортиб олиш керак-да, бир таъзирини бериш керак, токи бундай номаъқулчиликни иккинчи марта қилмасин.

Абдулҳоди Диёбнинг тўғон ҳавзасидаги ерига етиб келди. Диёбни у: «Нима учун саҳарлаб сувимни ўғирладинг? Нима учун эрталабдан менинг қонимни қайнатдинг? Нега бугун-бу далангни суғоряпсан? Авваллари бу ерни энг кейин суғорардинг. Нима учун ҳар вақтдагидек аввал канал ҳавзасидаги ерингни суғормадинг?» каби сўроқларга ботириб ташлади. Одатда аввал Абдулҳоди тўғон ҳавзасидаги ерини суғориб оларди, кейин Диёбга чархпалакни айлантириш ва хоҳлаганича сув чиқариб олиш имкони туғиларди.

Диёб бошини кўтарди, қўлида кетмони, ғазаб билан:

— Йўқол, рўпарамга келма, Абдулҳоди,— деди-да, энгашиб кетмони билан сув йўлини оча бошлади. У тиззасигача сувга ботиб турарди.

Абдулҳоди унга қичқариб:

— Майли, бу ердан кетаман, сен ўғирлаб турган сувни боғлайману қишлоққа қайтиб, халқни аҳволдан хабардор қиламан,— деди.

Аммо Диёб кетмонни улоқтирди-да, қўлини қилич қилиб, Абдулҳодига қичқира бошлади. У шайх Юсуфга айтган сўзларини такрорлаб, қишлоқнинг бутун халқи бизни кўролмайди, акам билан менга юрагида кек сақлаб юради, деди.

Абдулҳоди ҳам Диёб ва акаси Муҳаммад афанди шариғига кетма-кет ҳақоратлар ёғдира бошлади. Кейин шиддат билан тўғон бошига келиб, бир бўлак чим кўчирди-да, Диёбнинг ери томон оқётган сувни бўғиб қўйди. Сўнг хотиржам ўз даласига қайтиб келиб кетмонни қўлига олди-да, сувга тушди. Сўнг Диёб ва унинг ёнида турган оёқлари тиззасигача шимарилган қўшнисининг даласига оқётган сув йўлларини беркита бошлади.

Сувнинг озайиб қолганини сезган қўшни Диёбга жавраб кетди:

— Бу қанақаси бўлди энди? Абдулҳодининг қилиғини кўр! У ҳам ҳукумат кишиларига ўхшаб халққа туҳма қилмоқчими? Ундан кўра чархпалакларни ҳам синдира қолсин? Нима учун бизни сувдан маҳрум қилмоқчи?

Диёб қаддини ростлади. Кетмонни елкасига солар экан ариқ сувини бутунлай боғлаб ташламасам, одам эмасман дея овози борича қасам ичди. Кимга сув керак бўлса, денгизданми, кўлданми, хоҳлаган жойидан сув ичаверсин,— деди-да, ўйламай-нетмай тўғон олдига борди. Ариқни тўсиб турган чимни кўчириб иргитиб ташлади. Бутун сув Диёб ва унинг қўшниси ери томон шовиллаб оқиб кетди.

Диёб ўрнидан жилмай пўписа қила бошлади:

— Гапларимни қулоғингга қуйиб ол, ҳой Абдулҳоди! Чархпалакни бир кун мен айлантираман, қўшним Масъуд Абу Қосим бир кун айлантиради. Сувни кўнглимга сиққанича оламан. Чидасанг шу, чидамасанг ўзинг биласан! Шунни билиб қўйки, бизга бир кун, Муҳаммад Абу Сувайлимга бир кун ажратилади, Масъуд Абу Қосим билан пастдагиларнинг ҳаммасига эса икки кун. Ун куннинг шундан қолгани сеники. Бугун чархпалак айлантириш навбатини мен оламан. Хўкизингни тезроқ ечиб юбор. Мана Масъуд Абу Қосимнинг хотини ҳайвонини етаклаб келиб турибди.

Фаллоҳлар сувни Абдулҳоди чархпалагига ҳам, тўғондаги бошқа кичик чархпалакларга ҳам қоида билан тақсим қилишарди, ҳар бир кишига чархпалакни қуришга қўшган ҳиссасига қараб суғориш учун маълум кун ажратиларди. Чархпалакни анҳорнинг нариги қирғоғилик бир уста қуриб берган эди.

Лекин бундай тақсимот суғориш муддати ўн кун бўлган олдинги расмий шароитда эди. Ҳеч ким суғориш муддатини ўн кундан кам бўлишини кутмаган ҳам эди. Эндичи? Қишлоқда ҳеч ким чархпалак айлантириш муддатини янги тартиб, беш кунга мослаб тақсимлашни хаёлига ҳам келтирмаган. Ҳукумат эса бундан ортиқчага рухсат бермайди.

Диёб тўғон олдида машмаша қилаётганда, Масъуд Абу Қосимнинг хотини қўтосини етаклаб келди. У аввалги навбатдан икки кунни тўла олиб қолиш учун қўтос ёки ҳўкизларини етаклаб келаётган пайтдаги фаллоҳларни аста-аста қаргаб қўярди. Диёб улар яқинлашиб келиши билан: «Абдулҳодининг ишини кўринглар, у чархпалак сувининг ҳаммасини ўзига олмоқчи», деб нидо қилди. Бирдан норозилик

овози эшитилди. Абдулҳоди тўғон томон кўтарилди. Диёб ҳамон қичқириб, оломонни тезларди. Абдулҳоди мийғида кулиб ўзини босди ва газабини ичига ютди.

Абдулҳоди Диёбга яқинроқ келиб, ундан қишлоққа қайтиб кетишни талаб қилди. Бу ерда сув ўғирлагандан кўра бориб канал ҳавзасидаги ерингни суғор, деди. Диёб эътироз билдирди. На мен ва на бошқа биров сув ўғирлаётгани йўқ, сиз тухмат қиляпсиз,— деди у.

Можарога фаллоҳлар ва кўтос ушлаб, чархпалак айлантиришга шай бўлиб турган хотинлар ҳам аралашди. Улар ҳам чархпалак айлантиришдаги ўз навбатларини кечиктирмай олишлари лозим эди-да!

Абдулҳоди уларга: «Ўз фикрларингиздан қайтишингиз керак, суғориш ўн кун бўлган вақтларда сизларга икки кун бериларди. Агар ҳозир икки кун берилса, қақшаб ётган ерларини суғориш учун бошқа шерикларга бир кун ҳам қолмайди»,— деб тушунтирди.

Шу аснода бошқа бир можаро ҳам бошланиб, фаллоҳлар бир-бирлари билан ўзаро тортишиб кетишди. Ҳукумат суғориш муддатини беш кунга келтирмасдан аввал ўз ерини биринчи бўлиб суғорганлар яна биринчи бўлиб суғорамиз деб туриб олдилар.

Абдулҳоди пастдан келган кишиларга: «Суғоришга ўн кун берилганда сизларга икки кун ажратилганди, ҳозир эса суғориш муддати беш кун, шунинг учун сизларга фақат бир кун берилади»,— деб яна таъкидлади. Хотину эркаклар баб-баравар қичқиришиб, Абдулҳодининг гапига эътироз билдиришди.

Диёб билан Абдулҳоди ўртасидаги жанжал ҳам тобора авж олди. Диёб ҳеч назар-писанд қилмай хезланиб бақирар, ўшқирарди. Унинг юраги гуп-гуп урар, ўзида қандайдир янги шижоат ҳис этарди.

Қуёш кўтарилди. Фаллоҳлар орасидаги ўзаро можаро, улар билан Абдулҳоди, Абдулҳоди билан Диёб ўртасидаги тортишув ҳамон кучайиб борарди.

Бирдан Абдулҳодининг эсига даласига сув қўйилгани тушди. Сувни йўлга солиб турадиган ҳеч ким йўқ эди, тошиб экинларни босиб кетишидан ташвишланиб, Абдулҳоди одамларга: «Бирпас тўхтанглар, сувдан хабар олиб келай», деб қичқирди. Лекин аёллардан кимдир кинояомуз ва кескин жавоб берди:

— Чархпалак анчадан буён айланаётгани йўқ.

Абдулҳоди чархпалак томонга қаради. Дарҳақиқат, у

тухтаб турибди, хўкизи эса анжирга суйканиб қашиняпти. Бир хотин ва бир неча одамлар чархпалакни ўзларига айлантириш учун хўп уринишарди. Олдиларида кўзи боғлиқ кўтос.

Абдулҳоди уларни сўка бошлади. Диёб заҳархандалик билан кулиб, мазах қиларди:

— Оббо ишчан одам-эй... Оббо доно маслаҳатчи-ей...
Чархпалагинг тўхтаб қолибди-да!

Абдулҳоди ўйлаб ҳам ўтирмай, Диёбнинг юзига тарсаки туширди. Диёб ўрнидан қалқиб кетди. Ўзини ростлаб олгандан кейин, кетмони билан Абдулҳодининг бошига солди. Хайриятки, кетмоннинг ялтираб турган ўтқир тиғи Абдулҳодининг бошига тегмади. У чаққонлик қилиб, бақувват қўллари билан дастасидан ушлаб қолди. Тўполонга бошқалар аралашдилар, хотинлар қий-чув кўтаришди.

Абдулҳоди тезгина чархпалак олдига келди ва бўйинтуруқни сўгуриб олиб тўғри қелган одамни бўйинтуруқ билан тушира бошлади. У кимни нега ураётганини ҳам билмасди.

Одамлар саросимага тушиб қолишди. Ҳамманинг тоқати тоқ бўлиб, сабр косаси тўлди. Кимки ерини сувдан маҳрум қилса, охиригача солишишга шу ердагиларнинг ҳар бири тайёр эди.

Тўпланганлар бир-бирларини раъй-андишасиз кўр-кўрона савалаб кетдилар. Гўё бир-бирларини ҳеч қачон билмагандай ва бундан кейин бир-бирлари билан бутунлай юз кўрмас бўлиб кетадигандай уришар эдилар. Ҳар ким ўз биродарига шикаст етказишга: сувга ботириш, қийма-лаб ташлаш ва ҳатто еб-ютиб юборишга ҳам тайёр эди.

Хотинлар ҳам худди эркаклар каби жангга аралашиб кетишди. Улар ердан тошларни олиб, рўпара келган эркакни бошига уришар, эркаклар бошидан оққан қондан кийим-бошлари қип-қизил қон эди. Бир эркак, унинг орқасидан бир хотин йиқилди. Кейин Диёб ва яна уч киши ер тишлади. Таёқлар ҳамон ишлаб турибди. Хотинлар айюханнос солиб, еру осмонни бошга кўтаришмоқда.

Қийқириқларни эшитган бошқа эркаклар ҳамда хотинхалажлар етиб келишди. Ҳамма ёқни болалар босиб кетди. Хотинлар ҳали воқеанинг сабабини англамаган бўлсаларда, узоқдан фарёд солиб келишарди. Қишлоқ шайхи ҳам одамлар орасида қоқила-қоқила узун жилбобига ўралиб келарди. Хотинлар айюханноси ва эркакларнинг қийқиригига тарвуз пойлаб ётган Илвоний ҳам уйғониб кетиб, овоз чиққан томонга югурди. У одамларга яқин келиб тўх-

тади-да: «Мущглашишни бас қилинглаар, қўлингизни тор-тинг»,— деб одамларни тинчитмоқчи бўлди. Лекин ҳеч ким унга эътибор бермасди. Одамлар орасига суқулиб кириб, уларни бир-биридан айирмоқчи ва жангни бартараф қилмоқчи бўлди. Фойда бермади. Унинг бошига ҳам бирикки таёқ келиб тушди. Илвоний калтак зарбидан ўзини четга олди-да, Абдулҳодини нишонга олганлардан ҳимоя қилаш учун таёғини ҳозирлаб турди.

Қишлоқ шайхи етиб келди, лекин тўхтовсиз айланиб турган таёқ ва кетмонлардан қўрқиб уларга яқинлаша олмади. У узоқдан бақирар, сўкиниб, таҳдид қиларди. Лекин таёқлар тўхтовсиз тушиб турарди, хотинларнинг қийқириғи борган сари авжига чиқяпти. Қишлоқ шайхи Илвонийдан бошқа ҳеч кимни тўс-тўполондан бу ёққа олиб чиқолмади. Илвонийга чопиб бориб миршабларни бошлаб келишга амр қилди.

Илвоний йўлни қисқартиш учун дала оралаб чопиб кетди. Ажал терига тушиб шайх аш-Шиновий ҳам етиб келди. У аранг нафас олар, пешана терларини қўли билан артарди. Чопганда бесўнақай қорни у ёқ-бу ёққа силкиниб турарди. У одамларни кофирлик ва гийбатчиликда, хотинларни эса фисқу фасодда айблаб, ҳаммани лаънатлай бошлади. Кейин итоат қилмаганларни уриш учун олиб юрадиган қатта ҳассасини юқори кўтариб оломонга яқин келди ва одамларнинг кифтига бирма-бир тушира кетди. Лекин бошида айланиб турган узун ходага кўзи тушиб, ўзини четга олди. Кейин таёқлардан сақланиш учун калласини пастга эгиб олиб, эҳтиёткорлик билан яна одамларни ажратишга тушди. У зўр бериб қичқирар ва «Сизлар гуноҳ иш қиялпсизлар, мусулмон мусулмоннинг қонини тўкиши гуноҳ»,— дерди. Аммо таёқлар тинмас, хотинлар ҳамон айюҳаннос солишарди.

Шу алфозда шайх Юсуф ҳам етиб келди. Қўллар таёқдан чарчаган, одамлар бир-бир қулаб, сафдан чиқиб турибди. Шайх Юсуф бамбуқдан ясалган ҳассасини ушлаб одамлар орасига кирди. У қишлоқ ва унинг халқини лаънатлар, «Бу қишлоқдан чиқиб кетаман, ҳайвон каби бир-бирингни гўштингни ея беринглаар»,— деб уларни қўрқитарди.

Қийқириқ бир оз тинди. Таёқ ва кетмонлар эса ҳамон ҳавода айланиб, одамлар бирин-кетин қулаб турарди.

Чархпалак томондан «ёрдамга келинглаар» деган қўрқинчали ва ҳаяжонли овоз эшитилди. Овоз бир нарса

портлагандай қаттиқ, қулоқни батангга келтирадиган даражада кучли ва аламлай эди.

Шайх Юсуф овоз чиққан томонга қайрилиб, жиннига ўхшаб қичқирган одамни лаънатлай бошлади. Лекин чархпалак томонга уч-тўрт қадам босиб, ўзи ҳам қичқириб юборди:

— Ҳой одамлар, шўримиз қурибди, қўтосдан айрилибмиз. Чархпалак чуқурига тушиб кетибди.

Бирдан тўғон бошида таёқ кўтариб турган қўллар бўшашиб кетди. Эрақ ва аёлларнинг ҳаммаси доду фарёд қилишганича чархпалак томон чопишди. Қишлоқ шайхи ҳам қўтос тушиб кетган жойга биринчи бўлиб чопди. Шайх аш-Шиновийнинг узун ва қўпол гавдаси кўринди. У зўр бериб қичқирарди:

— Эҳтиёт бўлинг, чуқурга яқин келманг, ҳуркиб яна чуқурроққа тушиб кетмасин. Сураи фотиҳани ўқинглар, худо қўтосни саломат чиқаради. Фотиҳада гап кўп, азизлар!

Шайх аш-Шиновий шижоат бахш этувчи ривоятлар айтмоқчи бўлиб гап бошлади:

— Бир вақтлар ҳазрати Мусонинг ҳўкизи...

Унинг сўзи тугамай Масъуд Абу Қосим одамлар орасидан отилиб чиқиб, шайх аш-Шиновийни туртиб юборди, унинг чуқурга тушиб кетишига озгина қолди:

— Жўнанг бу ердан, шайхим, жўнанг тезроқ деяман!— қичқирди у,— фотиҳангиз нимаси? Ҳазрати Мусонинг ҳўкизига бало борми ҳозир. Йўқолинг бу ердан жаноб. Ердам қилинглар, одамлар! Ердам беринглар, биродарлар! Э, Масъуд Абу Қосим, хонавайрон бўлдинг. Бутун умринг бахтсизликда қолди. Белинг синди.

У дод деб, ўзини-ўзи урарди. Кўз ёшлари юзидан оққан тер доналарига қўшилиб кетди. Овози титроқ ва аянчли. Ниҳоят ҳолсизланиб ерга йиқилди ва аламдан юз-бошларига тупроқ соча бошлади. У ўзини тутолмай йиғлар, ўрnidан туришга мажолсиз, гўё вужуди чилпарчин бўлиб кетганди.

Абдулҳоди шоша-пиша чуқурга сакради. Оёқларини чархпалак челақларига тираб, белини қўтос қорнига қўйди. Шу кўйи қўтосни шикастланишдан сақлаб турмоқчи бўлди.

Ҳамма бир лаҳзада тўғон томон чопди, Диёб ҳам тушмоқчи бўлган эди, Абдулҳоди чуқурдан туриб меҳрибонлик билан қичқирди:

— Узингни сақла, Диёб, ҳали баданинг қотмаган.

Яна бир киши Абдулҳоди кетидан чуқурга тушди. У тойиб ағдарилиб тушай деган эди, Абдулҳоди ушлаб қолди. Бундан бир неча вақт муқаддам Диёбни Абдулҳоди калтаклаётган бўлса, ҳозир, аксинча, уни Диёб ҳам чуқур тагига босиб тепкилаши мумкин эди. У шундай қилишга тайёр эди. Иккинчи киши ҳам Абдулҳодига бундан кўра қаттиқроқ жазо бериши мумкин эди. Аммо ҳозир пайтн эмас. Салгина бепарволик қилинса, Масъуд Абу Қосим қўтосидан тамом ажраб қолади. Унинг ва хотиннинг бошига тушган бу оғир мусибат ҳаммалари учун ҳам бахтсизлик эди.

Чуқурга бошқа одамлар ҳам ўзларини ташлашиб, қўтосни суяганча туришарди. Оёқларини челақчаларга ёки қудуқ тагига тираб олишган. Оёқлари сурилиб кетса, бир-бирларини ушлаб қолишар ва бир-бирларига далда беришарди. Уларнинг фикри-ёди бор кучини тўплаб, қўтосни кўтариб чиқаришмоқчи ва фалокатнинг олдини олишмоқчи эди. Улар сиқилиб-тиқилиб зўр-базўр туришар, кўзларидан ўт чақнарди. Ҳансираб нафас олишади. Чуқур тепасида — чархпалак ёнида одамлар ва хотинлар бир-бирларини туртишиб, қий-чув қилиб туришарди. Қишлоқ шайхи қандайдир буйруқлар бериб қичқиряпти, лекин унинг гапига ҳеч ким эътибор бермайди. Шайх аш-Шиновий бўлса зўр бериб худодан мадад сўраяпти. Аммо Масъуд Абу Қосимнинг кўзлари Абдулҳодида, зўр бериб ўзини ўзи урарди. Хотини эса сап-сарғайиб кетган, қолдан тойган, ҳатто қичқириш ва йиғлашга ҳам мадори етмас, ўликдай қотиб турарди.

Қўтосни ўрнидан озгина кўтаришди, лекин оғирлик қилди, яна қайтиб пастга тушди. Одамлар чуқур ичида бир-бирларига қичқиришар ва ҳаракатлари бекор кетишини ҳам ўйламай, қўтосни қорнидан кўтариб чиқаришга беҳуда уринишарди. Масъуд гоҳ хотинига, гоҳ Абдулҳодига қараб йиғларди.

— Қўтосдан айрилдик. Хонавайрон бўлдик, хотин. Сен туририб юбординг. Ўрнига ўзинг тушсанг бўлмасмиди. Қандай қилиб хунини тўлайман.

Шайх аш-Шиновий ўдағайлади:

— Кўп сўзлама, эй, лаънати. Раббим дегил!

Одамлар ҳали ҳам чуқур ичида ҳаракат қилиб ётишибди.

Жони ҳалқумига келган Масъуднинг хотини қўтосга қаради. Қўтос одамлар ёрдамида сал тепага кўтарилди.

Қўтоснинг кўзи боғланган рўмол ечиб олингач, у олдинги оёқларини ўққа тиради. Тепада турганлар уни зўр бериб тортишарди. Кейинги оёқларини чўзиб бир ташлаган эди, юқорига чиқиб олди. Одамлар у ёқ-бу ёғини кўздан кечира бошлашди.

Масъуднинг хотини хурсанд бўлганидан қичқириб юборди. Масъуд бирдан ўрнидан туриб, у ёқ-бу ёғини қоқди, гўё қайтадан жон кириб, томирларида янгидан қон юраётгандай бўлди. Хотинларнинг қий-чуви яна авжига чиқди. Қишлоқ шайхи қичқириб, уларни тинчлантирди.

Масъуд қўтосига ўзини ташлаб, у ёқ-бу ёғини силади, унинг юзларида хурсандлик аломати барқ уриб турарди. Кейин Абдулҳодини бағрига босиб анчагача қўйиб юбормай турди. Сўнг шайх аш-Шиновийга яқин келиб, қўлини юзига суртиб узр сўради.

Абдулҳоди ҳансираган ҳолда индамай бориб тўғон бошидаги анжир тагига ўтирди. Қўллари билан юз ва баданидаги терларини сидирди. Бошини хомуш қимирлатиб қўйди.

Қишлоқ шайхи хотинларга «Бемаъни гапларнинг ва қий-чувларингни тўхтатинглар»,— деб қичқирди. У жиддий одам эди. Ортиқча гапни ёқтирмасди. Ҳассасини тепага кўтариб айлантирганича тўғон томон юрди. Аёллар ҳали ҳам тинчланганларича йўқ. Қишлоқ шайхи тўғон тепасига келиб тўхтаб, ҳассасига суянганича турди. У ўзини полиция идораси бошлиқларидан бири деб ҳис қиларди. Етиқ ва секин гап бошлади:

— Яна ўша масалага қайтамыз. Сизларда на ҳаё, на уят бор. Урган киму, калтак еган ким? Менинг олдимда бир-бирингизни уришга уялмадингизми? Мен ҳукумат вакилиман. Қишлоқ шайхи ҳукумат вакили эканлигини биласизларми ёки йўқми? Мен сизлар учун ҳукуматман. Бир-бирингизни ҳукумат олдида урдингиз-а.

Ёқимли шамол эсгандек бўлди. Кишилар бир-бирлари билан мазмундор кўз уриштирдилар. Ҳамманинг юзида кинояли кулги аломати пайдо бўлди. Бировлар пиқирлаб ҳам қўйишди. Ҳамма шайх устидан куларди. Тўғон бошида турганлар ҳам, анжир салқинида ёнбошлаганлар ҳам ўзларини қандайдир бир дўстлик бир-бирларига яқинлаштириб турганини сезиб қолишди. Қишлоқ шайхини масҳара қилиб кулишганда ана шу дўстлик ўз кучини кўрсатди. Ҳамма ёру-биродар! Тўғрисини айтганда, бу гапни ҳеч ким оғзига олгани йўқ. Лекин кишиларнинг ўзаро ҳаракати

буни ошкор қилиб қўйди. Қўтосни кўтариб чиққан куч
вса — уларнинг бирлиги.

Утирганлардақ бири қўтосни чиқариб олишмоқчи бўл-
ганда, қишлоқ шайхи нима деб буюрганини эслади-да, мас-
харалай бошлади.

— Қишлоқ шайхи ҳазратлари муҳтожлик нималигини
билмайдилар. У кишининг гапларига қулоқ солинганда,
қўтос бир йилда ҳам чиқмасди. Агар у киши чуқурга сал
бўлсада яқинлашса, ўзи ҳам қўтос каби тушиб кетган бў-
ларди.

Кулги кўтарилди. Қишлоқ шайхининг дағдағаси одам-
лар кулгисини бўлди. Лекин шайх Юсуфнинг кескин ово-
ғи унинг пўписасини босиб кетди:

— Кимнинг устидан куляпсизлар, нима учун куляп-
сизлар, бахтсизликка учраганингиз учунми? Бу қандай
қишлоқ. Булар нимани удалаб қўйишди? Ҳатто сув учун
бир-бирларингизни гўштингизни едингиз. Ҳукуматдан ҳуш-
ёр бўлинг.

Қишлоқ шайхи унга эътироз билдирди:

— Сен уларни ҳукуматга қарши қайраяпсан. Мен аъзо
бўлган ҳукуматга қарши киш-кишляяпсан, ҳа!..

Шайх Юсуф қишлоқ шайхининг эътирозига парво қил-
мади.

— Боринг, бефойда оқизган қонларингизни ювиб ке-
линг.

Баъзилар юз ва бошларида қотиб қолган қонни ювиш
учун ўринларидан мадорсиз қўзғалиб, канал томон юриш-
ди. Диёб ҳам аранг ўзини тутиб, ўрнидан турди:

— Шундай экан-да, Абдулҳоди. Нима учундир якка-
ланиб қолдим. Муҳаммад афанди кетгандан буён мендан
қочяпсиз. Нима қасдингиз бор?

Диёбнинг сўзи таъсирли ва оғир эди. Унинг овози ито-
аткор кишининг илтимосига ўхшарди.

Абдулҳодининг қалби қаърида қандайдир пинҳона қай-
ғу пайдо бўлди, секин-аста юриб келиб бўғзига тақалди.
Ундаги ачиниш ва пушаймон кўз ёшига айланди. Оғир
нафас олиб, бошини қўллари орасига қўйди-да, ҳўнграб
йўглаб юборди.

Ҳамма ҳайрон. Диёб шошилиб келиб Абдулҳодининг
ёнига ўтирди ва юпата бошлади. Лекин шайх аш-Шиновий
бепарво қичқирди:

— Нима учун йўғлаяпсан. Бирор ҳодиса юз бердими?
Отанг ўлиб тобути орқасида кетяпсанми? Ёки қишлоқ қи-

рилиб битдими? Бошинга кулфат тушди, лекин худога шукур, тану жонинг соғ. Чамамда елканга фиръавндан ҳам кучлироқ ифрит миниб олибди.

Одамлар, ҳатто шайх аш-Шиновийнинг ўзи ҳам кулиб юборди. Абдулҳодининг қалбига латиф шамол эсиб киргандай бўлди. У ҳам илжайиб қўйди.

Ҳамон бир қўли билан ҳассасига таяниб, иккинчи қўлини белига тираб турган қишлоқ шайхи нимадир демоқчи бўлди. Бир йўталиб олгандан кейин, жароҳатланган кишиларга:

— Яраларингизга тупроқ босинг. Тупроқ шифо бўлади,— деди.

Шайх Юсуф эътироз билдирди:

— Тупроқ? Ундан кўра қаҳва қўйишни буюра қолинг. Иккита маккажўхори сўтаси ёки битта тухумга қаҳва сотиб олиб, ярага босища қолсин. Тупроққа нима бор бу ерда. Тупроқ дейсиз-а.

Одамлар кулиб юборди. Бир киши масхаравозлик қилиб янги таклиф киритди:

— Марказдаги касалхонага бора қолайлик-да.

— Докторга бора қолсак-чи?— деди иккинчиси кулиб.

— Йўқ, докторни шу ерга чақириб қўя қоламиз!— деди бошқаси кулгисини яширишга уриниб.

Тўртинчи киши киноя билан:

— Пошонинг чопқир отида олиб келайликми ёки марказлик чавандозларнинг отидами?

Ҳамма баравар қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди. Шайх Юсуф жаҳл билан уларни койиди:

— Ҳозир кулгининг ўрни эмас, ҳаммангиз сувдан беш кунда қандай қилиб фойдаланиш йўлини топишингиз керак.

Шайх Юсуф ўз режасини тақдим қилмоқчи бўлди. Лекин фикридан қайтди. Кейин бошқа йўл кўрсатмоқчи бўлди-ю, буни ҳам охирига етказмади. Бирдан унинг хаёлига Абдулҳодининг тўғонни бўғиш ҳақидаги таклифи келиб қолди.

Абдулҳоди бошини қимирлатиб, тўғонни бўғиш энг яхши йўл эканлигини такрорлади. Ҳамма ерини истаганича суғораверади. Чархпалакларни айлантириш, сувни тақсимлаш ва кўнгиللарга озор беришга эҳтиёж ҳам қолмайди.

Диёб бўғиқ овоз билан:

— Бу энг яхши таклиф, бир-биримизга ўчакишиш ўрнига Абдулҳоди фикрига қўшилайлик.

Шайх аш-Шиновий тўғонни бўғиш масаласига эътироз билдирди.

Абдулҳоди шайх аш-Шиновийга қарши гапирди:

— Сиз бу масалани тушунмайсиз. Бу жаннат ва дўзах масаласи эмас. Сиз на экиш ва на ўришдан хабардорсиз, суғоришни қаердан тушунардингиз.

Шайх аш-Шиновий Абдулҳодини тили бузуқлик ва адабсизликда айблаб сўкди ва тўпланганларга қараб:

— Тўғонни бўғишнинг охири вой бўлади. Бари бир миршаблар келиб тўғонни очиб юборадилар,— деди.

Абдулҳоди уни назар-писанд қилмай:

— Миршаб? Миршаб ким бўлибди? Келса кела қолсин, «иссиққина қаҳва» ичиб кетади,— деди.

Шайх Юсуф тутақиб кетди:

— Эшитинг, афандим, сизлар ҳам қулоқ солинглар, йигитлар! Модомики тўғонни бўғиш гуноҳ эмас экан, иш битибди. Шайх-аш-Шиновий, сизга бошқа гапимиз йўқ. Миршабларни даъват қилмоқчимисиз бу ерга? Миршаблар ўзи ким? Улар ҳам суғориш нималигини билишади. Уларнинг ҳам ҳар бири ўз ерини суғориб юрган. Шундай эмасми?— Кейин ғазаб билан қўшимча қилди:

— Сиз эътироз билдирманг, қишлоқ шайхи, ҳассангизга суяниб қўлингизни белингизга қўйиб тураверинг. Сиз вилоят бошлиғи эмассиз-ку!

Қишлоқ шайхи қаддини ростлади. Тўғонни бўғиш фикри унинг бутун хаёлини чулғаб олганди. Шайх Юсуфнинг гапларидан ҳоли танг бўлди. Орқасига қайтар экан, одамларга қараб гўдирлади:

— Менинг йўқлигимда нима қилсангиз қилаверинг. Тўғонни хоҳлаганингизча бўғинг. Худодан қўрқмасангиз бутун анҳорни ерларингизга буриб юборинг. Мен бунинг учун жавобгарман. Сизларни миршаблардан ҳимоя қиламан.

Шайх Юсуф чархпалак олдида турган хотинларга кетишга ишора қилди.

Қишлоқ шайхи қишлоқ томон йўл олди. Унинг орқасидан ҳўкизларни етаклаб хотинлар боришарди. Шу пайт кетмончилар чапдастлик билан тушиб, катта ариқни оча бошлади. Мавж уриб ва лойқаланиб тез оқаетган сувни кўриб, фаллоҳлар хурсандликдан қичқиришарди.

Шайх аш-Шиновий ҳам йўлга тушди. У билан бирга шайх Юсуф, қолган хотинлар, болалар ҳам қайтиб кетишди.

Бир оз ўтгач, фаллоҳлар роҳатланиб ўз ерларини суғора бошлашди. Абдулҳоди ерини суғориб бўлгандан кейин кета туриб:

— Улар алам қилса чархпалакларни синдириб юбора қолишсин. Мана бу оқаётган сув ўнта чархпалак сувидан ҳам баракалироқ,— деди.

Масъуд Абу Қосим жавоб қилди:

— Энди шундай бўлаверади. Биз сувни хоҳлаганимизча олаверамиз.

— Абдулҳоди тўғон томон юрди. Унинг ёнида ерини суғориб бўлган Диёб ҳам борарди:

— Яранга озгина қаҳва қўйишни унутмагин,— деди у Диёбга меҳрибонлик қилиб.

Диёб бошини қимирлатиб қўйди-да, то қишлоққа етгунча гапириб кетди:

— Сен хафа бўлмасанг бўлди. Жанжалимиз шамолдай ўтди кетди. Мисоли бир қориндаги ичаклар бир-бири билан жанг қилишди. Ҳаммамиз бир-биримизга қавми қариндошмиз. Қон сув эмас-ку, ахир биродар. Бу қишлоқ халқининг ҳаммасининг қони бир. Наҳотки қон сув бўлиб оқса.

Тўғон билан қишлоқ ўртасидаги тор йўлда уларга Муҳаммад Абу Сувайлим рўбарў келди. У узоқдан туриб Абдулҳодидан шайх Юсуфни сўради. Абу Сувайлим изтиробда, негадир ташвишли кўринарди.

Абдулҳоди Абу Сувайлим тўғон бошида бўлган воқеадан ташвишланган бўлса керак, деб ўйлаб изоҳ берди:

— Эй Муҳаммад амаки, ҳеч нарса бўлгани йўқ, ҳаммамиз келишиб олдик. Ташвишланманг.

— Эти тирноқдан ажратиб бўлмайди, Муҳаммад амаки,— қўшимча қилди Диёб унинг кўнглини кўтариш учун.

— Еш болаларнинг гапини қўйинглар... Эт, тирноқ деб бекорга сафсата қилманг. Келишиб олганларинг хўп яхши бўлибди. Диёб, уйга бориб Муҳаммад афандини олдинга солиб кел. Еш болагингни ташла!

Диёб жароҳатини ушлаб қўйди. Кейин ҳозиргина сафардан қайтган акаси билан учрашиш учун уйи томон хурсанд бўлиб чопди.

Қишлоққа Абдулҳоди билан бирга қайтмоқчи бўлиб, Абу Сувайлим ҳам орқасига бурилди. У бир оз сукут қилиб турди. Кафтини қафтига урар ва жаҳли чиқиб гижинарди. Бирдан тўхтади-да, Абдулҳодининг билагидан қаттиқ ушлаб, ҳасрат ва надомат билан гапира бошлади:

— Муҳаммад афанди билан Маҳмудбек олиб борган ариза сув масаласидаги ариза эмас эмиш. Балки даладан йўл ўтказиш ҳақида ёзилган ариза эмиш. Умда билан Маҳмудбек келишиб олиб, қишлоқни роса калака қилишибди. Улар бу қишлоқ ва қўшни қишлоқ аҳолисининг муҳрларини тўплаб, бошқа аризага бостириб олишган экан. У аризада «Мазкур аризага қўл қўйган кишилар ўз ерларини кесиб ўтадиган, иқлим маркази билан Қоҳирани бирлаштирадиган ва пошонинг муҳташам қаср қурмоқчи бўлган ери чегарасидан ўтадиган йўл қурилишига муҳтождирлар» деб ёзилган эмиш.

Абдулҳоди оғзини очиб, кўзларини бақрайтирганича, нима дейишни билмай ҳангу манг бўлиб қолди.

Муҳаммад Абу Сувайлим Абдулҳодини ишонтириш учун ҳаммаси тўғри, ростдан шундай экан, деб таъкидлади.

Худди ёмон туш кўриб уйғонган кишидай Абдулҳодининг кўзларидан ўт чақнади.

— Маҳмудбек-а? — деб қўйди.

— Мен сизларга Умда, бек ва ҳукумат одамларининг найрангларига эҳтиёт бўлинг демабмидим? — тутақиб деди Абу Сувайлим, — сизлар уларнинг ноғорасига ўйнадингиз. Далага йўл қуриш гўё қишлоқ халқининг хоҳиши билан бўлган эмиш. Бизни ҳақоратлашди, индамадик. Миршаббошилиқдан туширишди, индамадик. Чархпалакларни синдириб, сувни тўхтатиб қўйишди, индамадик. Э, Абдулҳоди, нима қилишса бўйнимизни эгиб туравердик.

Абдулҳоди тушида ёмон бир ҳодисага йўлиққандай, чўчиб сўради:

— Энди нима қилиш керак, Муҳаммад амаки?

Муҳаммад Абу Сувайлим ўйланиб қолди. У кутилмаганда ноқулай аҳволга тушиб қолди. Чунки бу ҳақда аввал бош қотирмаганди. Нима қилиш кераклигини ҳеч ким билмас эди.

XI БОБ

Анҳор бўйида бўлиб ўтган можаро бутун қишлоқда оғиздан-оғизга кўчиб юрибди. Жанжал қандай кўтарилиб ва қандай тинди. Қўтос чуқурга тушиб кетгач, одамлар чиқариб олишда қандай қаҳрамонлик кўрсатдилар. Ҳаммасини қайта-қайта сўзлашади. Канални чип бўққан киши-

ларнинг жасорати ҳақида ҳикоя қилишади. Ҳаммадан ҳам болалар қувончга тўлиб-тошишганини айтмайсизми? Улар Абдулҳодининг бир ўзи ҳаммага бас келгани, қўтос чуқурга тушиб кетганда, бир ўзи уни даст кўтариб турганини шавқ билан сўзлашарди.

Бир ёш бола кичкина тут ёғочини олди ва уни моҳирлик билан айлантриб Абдулҳодининг тўйларда таёқ ўйнаш санъатига тақлид қилди.

Қизлар қандай қилиб Абдулҳоди кетмонни кўтариб тўғонни бўққани, сувни анҳордан далаларга оқизиб юборгани, ҳукумат бошлиқларидан ҳам, тарбуш ва сариқ костюм кийган марказликлардан ҳам қўрқмаганини бир-бирларига қувонч билан ҳикоя қилишарди.

Абдулҳодининг фаллоҳлар билан қилган можароси ва тўғон ҳамда қўтос воқеасини эшитганда Васифанинг кўзлари чарақлаб ёнар ва юзида хурсандлик аломатлари барқ урарди. Аммо Диёб воқеасини эшитганда эса шодлик ўрнини жафалик эгаллар ва нафаси бўғилиб ўз-ўзига:

— Бу қанақаси, Абдулҳоди? Диёб нима гуноҳ қилди, унинг айби нимада?— деб қўярди.

Абдулҳоди тўғон томондан қайтаётиб Абу Сувайлим билан унинг ҳовлиси томон юрди.

Сула офтоб бўлгани учун Абу Сувайлим тўғри меҳмонхонага кирди, кетидан Абдулҳоди эргашди. Меҳмонхона фақат зарурият туғилганда ва юқори мартабали меҳмонлар келгандагина очиларди. Бу сафар қуёш тафтида ёнай деб турган супада ўтириш имкони бўлмагандан кейин, Абу Сувайлим тўғри меҳмонхонага киришга мажбур бўлди.

Васифа меҳмонхонани супуриб, наMATнинг у ёқ-бу ёғини тўғрилаб солган ва ягона деразани салқин бўлсин учун ёпиб қўйган эди. Абдулҳоди меҳмонхонанинг салқин ҳавосида роҳатланиб нафас олди.

Муҳаммад Абу Сувайлим Васифани чақириб, кўзачада сув келтиришни буюрди. Абдулҳоди ўз навбатида қўшимча қилиб, қизча қўлингдан бир қаҳва ичайлик, деди.

Абу Сувайлим кавушини ечиб бир четга қўйди-да: «Муҳаммад афанди Қоҳирадан иқлим марказига қатнайдиган биринчи поезд билан келиб, менга учраб кетди»,— деди.

Абдулҳодининг икки кўзи Васифа томонда. Васифа бўш кўзани олиб чиқди ва ҳовлининг ўртасига келиб тўхтади. Кейин секин меҳмонхона эшиги олдига келиб, дада

сининг Муҳаммад афанди ҳақида жон куйдириб, овозининг борича айтаётган сўзларига қулоқ сола бошлади.

Абдулҳоди безовталаниб норозилик билан деди:

— Нега бунча ҳовлиқмаса, уйини ўт олибдими?

Абу Сувайлим томоқ қириб олди-да, Абдулҳодига қаради:

— Қишлоқ хароб бўлди, ука. Иқлим маркази билан Қоҳирани туташтирадиган, пошонинг янги қасри олдидан ўтадиган янги йўлни қуриш учун ҳукумат еримизни мусодара қилиш тўғрисида қарор чиқарипти.

Абдулҳодининг қошлари беихтиёр юқори кўтарилди. Пешанасининг ажинлари бир-бирига қўшилди. Боши айланди, томоғи қақраб кетгандай бўлди.

Васифа кўзачани олиб кириб, дадасига узатди. Кўзанининг қўлида ялтираб кўринар, сувдан гул иси келиб турарди. Абу Сувайлим кўзачани қизидан олиб симириб ичди-да, қайтариб берди. Ўзини ўнглаб олган Абдулҳоди тавозе билан Васифадан кўзани олди. Қиз ҳам табассум билан марҳамат деб қўйди. У Абдулҳодига кулиб назар ташлаб турарди. Абдулҳоди ҳам унинг хипча ва келишган қоматидан кўзини узмасди. Йигитнинг қалби ором олгандай бўлди. У кўзани кўтариб сувдан ҳўплаб-ҳўплаб ичаркан, кўзларини узмай завқ билан қизга қаради. Кейин бир нарса хотирига келиб зудлик билан кўзани ерга қўйди.

— Муҳаммад афандидан дарак йўқ, аҳволини тузукроқ суриштириб билсак яхши бўларди.— У шундай деб кўзани оғзига олиб борди.

— Диёбни юборган эдик-ку. Чоп қизим, тез бориб нега гаплигини билиб кел. Диёб нега бунча кечикдийкин?— деди тажанг бўлиб Абу Сувайлим.

Абдулҳоди кўзани оғзидан олар экан, лабларидан оққан сув худди изга ўхшаб оқиб тушди. Томоғига тикилиб қолган сувни зўрға ютаркан, йўталиб Васифага ўтирилди:

— Туратур, шошилма!— деди ундан кўзини узмай.

Илгарилари Абдулҳоди узоқ тикилиб турса ҳам, Васифа ҳеч ҳаяжонланмас, юзидан табассум аримасди. Бу сафар юзларида кулги аломатлари кўринмади, кўзани шарт кўтарди-да, кескин бурилиб ташқарига чиқиб кетди. Абдулҳоди эса унинг ҳаракатларига эътибор бермай, қаҳва келтиришни илтимос қилди.

Муҳаммад Абу Сувайлим гинг демай ўтирарди. Бир оз жимликдан кейин Абдулҳоди:

— Ҳукумат ерларни зўрлик билан олиб қўя берадими? — деб сўради.

— Ҳукумат ҳамма нарсани зўрлик билан амалга оширади — тутақиб давом этди Абу Сувайлим. — Бу қишлоқни ҳар нима қилса арзийди. Умда ҳар йили янгидан-янги найрангларни ўйлаб чиқаришини қишлоқ яхши биларди-ку, нега энди ҳеч ким ўқиб чиқмаган сўзларни тасдиқлаш учун ҳамма ўз муҳрини босди.

Васифа қаҳва келтириб, қуйиб чиқиб кетганини ҳеч ким, ҳатто Абдулҳоди ҳам сезмай қолди.

Абдулҳоди пиёладаги қаҳвани олиб, ҳўплаб ичаркан, хостиржам гапирди:

— Агар бутун қишлоқ таёқ ва кетмонларни кўтариб ҳукуматга қарши чиқса, ҳукуматнинг қўлидан нима келади?

Абу Сувайлим индамади. Тутақиб турган одамнинг бутун вужудига ҳозир қандайдир мавҳум осойишталик ёйилган эди. У нимадандир мамнун, кўзлари чарақлаб турар, бошини ўзича бир-бир қимирлатиб қўяр, лекин ҳамон ҳеч нарса демасди.

Абдулҳоди зерикиб атрофга бирма-бир назар ташлаб чиқди-да, сўнг безовталаниб Муҳаммад афандининг кечикиш сабабини сўради. Абу Сувайлим жавоб бериш ўрнига, дараксиз кетган Диёбни сўкиб қўйди.

Шу пайт Муҳаммад афанди уйда ташвишланиб укаси Диёбни кутиб ўтирар, онаси унга тўғон бошидаги можаролар ҳақида эшитганларини ҳикоя қиларди.

Ҳақиқатан ҳам Диёб ўз ихтиёрига боғлиқ бўлмаган бир ҳодиса сабабли акасининг олдига боришга кечикканди. Зудлик билан уйи томон чопиб кетаётганда йўлда Хазрани учратиб қолди. У кимнингдир кўча эшиги олдида бир неча қизлар билан турар ва уларга тўғон бошида бўлиб ўтган воқеаларни сўзлаб берарди. Хазра ҳеч уялмай хунук ҳаракатлар қилар ва қизлар шаънига номуносиб сўзларни айтарди. Қизлар ҳаё билан кулишар, уялишиб юзларини бир-бирларининг орқасига яширишарди. Хазра ҳаддидан ошгач, қизлар кулгидан тўхтаб, қовоқларини солишди, бемаъни қилиқларни бас қилишни талаб қилишди. Лекин Хазра бўш келмади. Ушандай ошкора уятли гаплар билан жавоб қайтарди.

Шу пайт ошиқиб Диёб ўтиб қолди. Утганнинг ўроғини олувчи Хазра уни роса калака қилди. Жаҳли чиққан Диёб Хазрани сўкиб йўлида давом этди. Хазра тўхтамай Диёбни масхаралай берди:

— Тўғон бошида қаҳрамонлик қиламан деган экансанда. Оббо полвон-ей!

Диёб қизлар орасида жуда ноқулай аҳволга тушиб қолди. Орқасига қайтиб келди-да, Хазрани тарсаки билан бир тушириб, қорнига тепди. Қиз чалқанчасига ерга йиқилди ва «вой-вой»лаб қичқира бошлади. Қизлар атрофда ҳайрон бўлиб туришарди.

Жаҳлидан тушгач, Диёбни ваҳима босди. У қилган ишига пушаймон ерди. Наҳотки на оиласи ва на қариндошуруғи бўлган бир бечора қизга куч ишлатса! Ахир бир неча марта уни ўз оғушига олган, бадани баданига теккан эди-ку... Диёб Хазрани турғизишга қўл чўзиб, изтироб ва ачиниш билан сўради:

— Ёмон тегмадими? Тур маликам!

Хазра тураркан, Диёбга қараб аввалгидай масхараомуз ва заҳархандалик билан деди:

— Шундайми ҳали, Диёб? Олижаноб Хазрага қўл теккиздингми?

Унийг овози кескин ва қўпол эди. Диёб гапни кулгига айлантирди. Атрофдаги қизлар ҳам кулиб юборишди, қалблардан яна хурсандлик жой олди.

Диёб бошини қимирлатиб, ғамгин:

— О, хоним, бу худонинг хоҳиши эди!— деди.

Хазра кулгисини яшириб, атрофидагиларга:

— Диёб менинг боламини туширмоқчи бўлди,— деди.

Қизлар уятдан хижолат бўлиб ундан узоқлашишди. Улардан биттаси:

— Қўйсанг-чи, майнабозчиликдан бўлак ишинг йўқми?— деди.

Хазра қизларни койиб:

— Сизларни биламан, ўзингиз уялсангиз ҳам, кўзларингиз айёр боқади,— деди. Унинг икки кўзи Диёбда эди. Диёбнинг пешанасидаги жароҳатидан оққан қон юзларида қотиб қолган эди. Хазра қизлардан озгина сув билан қаҳва топиб келишни илтимос қилди. Кейин бошидаги жароҳатга вақтида қаҳва босмай, қотириб юборгани учун Диёбни койиди. Диёб кулди. Хазра койишда давом этаркан, елкасига дўстона қеқиб қўйди. Сўнг кўзасига сув қуйиб берди. Диёб бошини ювди. Қотиб қолган қонлар юмшаб кўчиб туша бошлади. Қизлар кўзага қайта сув тўлдириб келишди. Хазра Диёбнинг бошига сув қуйишда давом этаркан:

— Шунча кўп қонинг оқдимиз, э, бечора бола? Гўшту

буғдой нон ейишининг фойдаси қаерда қолди. У ҳайитдан бу ҳайитгача бир марта гўшт мазасини татимаганларнинг яраси нима бўлади?

Диёб ҳамма ёғи қондан доғ бўлиб кетган узун кўйлагининг этагига юзини артди. Ҳазра қўпол панжалари билан қаҳва донасини эзиб, Диёбнинг ярасига босди. Унинг орқасида турган бир қиз:

— Бу туришингга Муҳаммад афанди нима деркин,— деди.

Ҳазра ярага қаҳва босишда давом этаркан, ҳалиги қиз томон қаради-да, ўзини соддаликка олиб:

— Муҳаммад афандини ҳозирча қўя тур...

Ҳазра гапини тугатгани ҳам йўқ эдики, қиз уялиб чопиб кетди ва Ҳазрани «тилинг қурсин» деб қарғади.

Диёб йўлга тушди. У жадал қадам ташлар, қўли билан бошидаги ярасини ушлаб олган эди. Шу тариқа уйига етиб келди. Онаси ҳовли ташқарисидаги катта супага палос солиб қўйган эди. Тўрда Муҳаммад афанди ўтирибди. У костюм ва тарбушини ҳали ечмаган. Онаси унинг оёқ томонида ерда ўтириб гозларга маккажўхори сеяпти.

Диёб чопиб акаси Муҳаммад афандининг олдига келиб қўлларини ўпди. Муҳаммад афандининг юраги ачишиб турарди. Диёбнинг қалбидаги изтироб ва ташвиш янгиланди. Акасини кўкрагига босиб қаттиқ қучоқлаб ўпа бошлади. Кейин бир зумга бўшатиб турди-да, яна қаттиқ қучоқлаб, йиғлаб юборди.

Муҳаммад афандининг қайғу косаси тўлиб-тошиб кетди. Кўзига ёш келди. Йиғидан ҳамон ўзини тўхтатолмаган Диёб:

— Ака, ишқилиб худо мени сиздан ажратмасин экан. Жонимни ҳам сизникидан олдин олсин. Қишлоқдагиларнинг сиздан бошқаси қуруқ ёғочга ҳам арзимас экан,— деди.

Муҳаммад афанди ўрнидан қимирлаб қўйди. Онаси ҳажонланиб:

— Э болаларим, илоҳим сизларга узоқ умр берсин,— деди.

Диёб акасидан: «Нима учун келишингизни хабар қилмадингиз, станцияга бориб кутиб олардим»,— деб ўпкалаган эди, Муҳаммад афанди: «Вақт бўлмади» деб жавоб берди. У марказдан эшак кира қилиб, канал қирғоғидаги тор йўлдан келибди. Анҳор бўйлаб юришга эшак эгаси унамабди. Эшакни соатига икки қиршга кира қилган экан.

У қишлоққа анҳор бўйлаб бориладиган йўл ббрлигидан беҳабар экан. Фақат канал қирғоғидан ўтган ўша тор йўлни биларкан, холос.

Онаси кулиб юборди. Диёб ҳам очилиб кетди, тиззасига уриб-уриб кулар, аҳён-аҳёнда акасига қараб:

— Саломат бўлинг!— дерди.

Онаси бирдан Диёбга қаради-да, тўғонда бўлган воқеани сўради. Гапининг мазмунидан Диёбни ўртага олиб, таъзирини бермоқчи эди.

Диёб сўроқни узоқ давом этишидан қўрқиб, қўполлик билан: «Хаммаси яхшилик билан тугади. Ўтган ишга савабот. Абдулҳоди билан алақачон ярашиб олдим»,— деди.

Муҳаммад афанди ҳамма нарсадан хабардор бўлганди. Абдулҳодини ранжитгани учун уни койий бошлади ва сўзининг охирида:

— Ўзинг шундай бўлишга лойиқсан, чунки бўлар-бўлмабга одамлар билан доим тортишиб юрасан,— деди. Онаси бўлса Диёбни қарғаб кетди ва марҳум дадасини эслаб:

— Қишлоқда ҳеч ким дадангни уришга журъат қилолган эмас. Чунки одамлар билан муомала қилиш йўлини биларди. Бир кун бир фаллоҳ ўчакишиб, уни ёмон сўзлар билан ҳақорат қилганда ҳам, дадангнинг жаҳли чиқмаган. Фақат ўша безори устидан умдага бориб арз қилган. Ушанда умда фаллоҳни икки кунга телефонхонага қамаб қўйган эди.

Онасининг гаплари Диёбнинг юрагини сиқиб юборди. У энди кечгача қутулолмаслигини ўйлаб, «бас қилинг?» деб жеркиди. Муҳаммад афанди гапга аралашиб:

— Диёб, овозингни ўчир. Онага ҳам шундай ўдагайлайдим, киши?— деди.

Диёб дамани ичига ютди. Муҳаммад афанди хужрасига кўтарилди. Кийимларини ечиб, европача жилбоби ва туфлисини кийди. Узун, гулдор тарбушини бошига илди-да, пастга тушди. Онаси оқ ёғоч қутичани ушлаб, Диёбга узатди.

— Ма Диёб, аканг Қоҳирадан келтирган кунжут ҳолвани оччи! Биттанг тандирга олов қалаб берсанг, иссиққина патир ёпиб бераман, ҳолвага қўшиб ейсизлар.

Диёб югуриб бориб Хазрани айтиб келмоқчи бўлди. Лекин энди уйдан чиқиб кетай деб турганида, Муҳаммад Абу Сувайлимнинг анча вақтдан буён мунтазир бўлиб турганини Муҳаммад афандига айтиш эсига тушиб қолди.

Муҳаммад афанди улар билан учрашиш учун ошиқди ва шундай муҳим гапни ўз вақтида айтмагани учун Диёбни койиди ҳам.

Диёб бўйинини экканича уйдан чиқди. Орқасидан Муҳаммад афанди ҳам чиқмоқчи эди, онаси тўхтатди:

— Уғлим, онанг олдида бирпас ўтиргин, ахир. Танҳо ташлаб кетасанми? Сени ниҳоятда соғинганман. Тоғанг шайх Ҳасуна билан Қоҳирада учрашолдингми? Қишлоққа қачон келар экан? Жаноб мудир, бизни соғинтириб қўйди. У йўқлиги учун уйларимиз ҳувиллаб қолди.

Муҳаммад афанди тўхтаб, онасига Абу Сувайлим билан Абдулҳодининг олдига боришга кечикаётганини айтди. Кейин қўшимча қилди: «Тоған шайх Ҳасуна ҳозир йўлда, эртага иқлим марказидан янги йўл қуриш масаласини ҳал қилиб келади. Йўл тоғаннинг канал ҳавзасида жойлашган ерини қоқ ўртасидан кесиб ўтар эмиш».

Шайх Ҳасуна элликларга бориб қолган киши бўлиб, Муҳаммад афандининг тарбияси учун жуда катта ғамхўрлик қилганди. Муҳаммад афандининг отаси ҳаётлик вақтида уғлига нимаики қилган бўлса, ҳаммасини шайх Ҳасунанинг маслаҳати билан қилган. Муҳаммад афанди ҳеч кимга шайх Ҳасунага ҳисоб берганчалик ҳисоб берган эмас. У тоғасидан дадасига қараганда кўпроқ қўрқарди. Улғайиб, муаллимлар тайёрлайдиган мактабга ўқишга кирганда ҳам отасидан қўрқмасди ва унинг қўлини ўпмасди ҳам. Фақат шайх Ҳасунанинг қўлини ўпар ва у нима деса жон-дили билан қабул қиларди.

Муҳаммад афанди иқлим марказидаги муаллимлар тайёрлайдиган мактабда ўқиб юрганда шайх Ҳасуна туйқусдан босиб келиб, Муҳаммад афанди яшайдиган ҳужранинг эшиги орқасида туриб қулоқ солар, ҳатто нима қилаётганини узоқ кузатиб турарди. Сўнг ичкари кириб ундан ҳисоб-китоб олар ва доимо ўқиши ҳақида сўрар, агар дарсини қолдирган бўлса, жазо берарди ҳам. У бундан анча вақт муқаддам ал-Азҳарни ташлаб, юқори Мисрда муаллимлик қилди. Узоқ-узоқ қишлоқларда яшаб юрди. Сўнгги уч-тўрт йил қўшни қишлоқлардан бирида бошланғич мактаб мудирини бўлиб ишлади. Шу қишлоқда ишлаганда қишлоқ халқини ҳурмат қилар, ўзи ҳам уларни ҳурматига сазовор бўлганди. Халқ партияси ҳукумат тепасига келгандан буён шайх Ҳасуна унга қарши курашиб келди. Бу ҳукумат ўзбошимчалик билан сайловлар ўтказишини эълон қилди. Шайх Ҳасуна қишлоқ халқини сайловларга

қарши бойқот эълон қилишга чақирди. Муаллимларга дарсларини ташлаб, сайловларга қарши туриш ишига кўмаклашишлари учун рухсат берди. Шундай бўлишига қарамай, сайловлар ўтди. Қутиларга ўлган кишилар ва сайловга қатнашмаганлар номидан сайлов варақалари ташланди.

Бир кун халқ партияси депутати шайх Ҳасуна ишлаётган қишлоққа келди. Шайх Ҳасуна уни мактабда кутиб олишдан бош тортди. Уқувчиларни тарқатиб юбориб, мактабга қулф солди-да, ўзи ҳам жўнаб қолди. Депутат уни йўлда қўққисдан учратиб қолди. Шайх Ҳасуна уни қишлоқни зиёрат қилишдан қайтарди: «Агар қишлоққа кирар бўлсанг, фаллоҳлар кетмон билан каллангни узиб ташлайди»,— деб ростини айта қолди.

Қўшни қишлоқ эркаклари зиёратчи депутатни гишт парчалари билан, хотинлар эса қарғишлар билан кузатишди. Депутат иқлим марказига келибоқ шайх Ҳасунани узоқ жойга кўчириш ёки агар имкон бўлса, ишдан бутунлай ҳайдаб юбориш масаласини қўйди.

Шайх Ҳасуна ўз қишлоғидан жуда узоқда бўлган бир шаҳарга ўқитувчи қилиб жўнатилди. Унинг мактаби барраж ёнида бўлиб, у ерга фақат пароход билангина бориш мумкин эди.

Шайх Ҳасуна ўз қишлоқ аҳолисидан инглизлар халқпарвар бошлиқларни сургун қилган пайтда қандай қаршилик ҳаракати уюштирган бўлсалар, бу гал ҳам ана шундай қилишни илтимос қилди. Лекин қўшни қишлоқлик писмиқ бир киши ўзича кулиб:

— Саъд Зағлул¹ бормиди, додингни эшита қолса,— деди.

Шундай қилиб, ҳар икки қишлоқдан ҳам бирор киши қўзғалмади. Фаллоҳлар ўша кундаги каби кўчаларга чиқиб «Яшасин адолат!» деб қичқирашмади ҳам.

Шайх Ҳасуна қўллаб-қўлтиқламаганлари учун ўзи ишлаб турган она қишлоғи кишиларидан ниҳоятда хафа бўлди. Бир қўшни мулкдорга ерини ижарага қўйди-да, «қайтиб бу ерга қадамимни қўймайман», деб қасам ичиб қишлоқдан чиқиб кетди. Хотини ва беш боласини ҳам ўзи

¹ Саъд Зағлул (1860—1927) — Мисрнинг сиёсий арбоби бўлиб, йирик буржуа партияси «Вафд»ни тузувчилардан бири (1924). Бу партия Мисрнинг миллий-озодлик ҳаракатида муҳим роль ўйнаган. Зағлул 1924 й. январь-ноябрь ойларида Вафд партиясидан тўнган халқчил ҳукуматга бошчилик қилган.

билан олиб кетди. Уларга Шибрадан¹ битта уй ижарага олиб берди-да, ўзи мактабнинг бир хонасида истиқомат қилиб юрди. Ҳар жума кuni ва таътил вақтларида болачақаси олдига Шибрага келарди.

Шайх Ҳасуна ўқитувчиликка тушириб қўйилганига қарамай, уни қишлоқдагилар ҳамон «жаноб мудир» деб юридилар. Ҳатто янги мактабдаги муаллимлар ҳам шайх Ҳасунани муаллимликка тушириб қўйганлар жигига тегиш учун атайин «жаноб мудир» деб аташади.

Муҳаммад афанди Маҳмудбек билан Қоҳирага боргандан кейин Шибрада турадиган бир ҳамқишлоғидан тоғасининг адресини билиб олишга муяссар бўлди. Шайх Ҳасуна билан учрашганда унга суғориш масаласи ва воқеасига оид тафсилотларни ва айниқса даҳна бошида бўлган жанжални батафсил ҳикоя қилиб берди. Маҳмудбек аризани чўнтагига солиб қўйибди. Бир неча марта Атабат Хазро² майдонидаги қаҳвахонада учрашамиз деб ваъда берибди-ю, айтган ваъдасида турмай, кечикиб қабул қилибди, ўшанда ҳам шошилиб кетмоқчи бўлиб, бошқа кuni учрашишга ваъда берибди. Шундай қилиб, Муҳаммад афанди Қоҳирада икки кун яшаб, Маҳмудбек билан сўзлашиш имконига эга бўлолмабди. Охири учрашувда ҳам Маҳмудбек энсани қотирадиган қилиқ қилибди. Муҳаммад афанди уни софдил шахс деб ўйлаб юрарди. Қаҳвахона ходими Маҳмудбекни хурсанд бўлиб қарши олиб тўрға ўтқазипти, этик мойлайдиган йигит қулоғига нимадир деб пичирлаган экан, Маҳмудбек қоши билан ишора қилибди. Муҳаммад афанди этик мойлайдиганнинг гапидан фақат «ёшгина турк қизи» деган сўзни илғаб олибди, холос. Сўнг «франциялик ўқувчи қиз», «европалик қизлар», «инглиз жонони» деган сўзлар унинг қулоғига чалинибди.

Маҳмудбек этик мойлайдиганнинг пичир-пичирига қулоқ солиб, Муҳаммад афандини унутаёзибди ҳам. Муҳаммад афанди хафа бўлиб, қишлоққа қайтиб кетаман, дебди.

Маҳмудбек ёнидан папиросини чиқариб, лабига қистирибди. Ёндириб бўлгандан кейин тутунини Муҳаммад афандининг юзига пуркаб хўш, мендан нима истайсан? — деб сўрабди. Муҳаммад афанди ҳадиксирабди.

¹ Қоҳира атрофидаги бир район.

² Х а з р о — кўкатлар демакдир. Қоҳиранинг шу майдонида кўпроқ кўкатлар сотишади.

— Аризани ҳукуматга топширишдан олдин менга ўқиб беринг,— деб илтимос қилибди.— Чунки қишлоқ аҳли мендан, аввал аризани ўзинг ўқиб чиққин, деб талаб қилишган эди.

Маҳмудбек аризани атайин ҳижжалаб ўқиб берибди.

Муҳаммад афандининг кўзлари ола-кула бўлиб кетибди. Нимасини айтасиз, аризада йўл очиш ҳақида сўз борар экан.

* * *

Ариза тугагач Муҳаммад афанди ўрнида қотиб, сурат бўлиб қолди. Вужудидан тер қуйилиб кетди. Юзи ва бурнидаги терларини артиб, рўпарасидан чорраҳани кесиб ўтаётган трамвай вагонларига назар ташлади. Атабат Хазро майдони одамга лиқ тўла. Қуёш қиёмга келиб тоблаб турибди. Муҳаммад афанди энди гап очмоқчи бўлиб турган эди, Маҳмудбек сурбетлик билан уни таҳқирлай бошлади:

— Воқеадан энди яхши хабардор бўлгандирсан? Кулги қилиш учун келтирдим бу ерга сени!

Маҳмудбек қаҳванинг пулини ҳам тўламай ўрнидан турибди-да, Муҳаммад афандининг ярасига туз сепгандек қилиб жаврай-жаврай чиқиб кетибди.

Муҳаммад афанди тоғасининг Шибродаги уйига асрдан кейин етиб бориб, буларнинг ҳаммасини сўзлаб берди.

Тоғаси ундан: «Аризадаги найрангбозликдан илгари хабаринг бормиди?» — деб сўраган экан, Муҳаммад афанди «ҳеч нарсадан хабарим йўқ эди» деб таъкидлабди.

— Нима учун Маҳмудбекка пул бердинг? Қанча берган эдинг? — сўраб қолди шайх Ҳасуна.

Муҳаммад афанди типирчилаб қолди ва тоғасига:

— Бир миллим¹ ҳам берганим йўқ,— деди.

Шайх Ҳасунанинги авзойи ўзгарди. Муҳаммад афандини ёлғончиликда айблаб, «итнинг думи доим қисик» деб қичқирди. Кейин жаҳлдан гапира олмай қолди. Баҳмал ёпилган қизил курсида ўтириб ранги бўздай оқарганча, хонадаги расмларга кўз югуртираётган Муҳаммад афанди тоғаси унга ғазаб билан назар ташлаётганини сездди.

Муҳаммад афанди бошини қуйи солди. Қачонки тоға-

¹ М и л л и м — жунайҳнинг мингдан бирига тенг чақа пул,

сининг кузларига кузи тушса вужуди қалтираб кетарди. Шайх Ҳасуна кафтини кафтига уриб секин гап бошлади:

— Шунақа ҳам ландавурлик бўладими? Уша пасткаш Маҳмудга ишониш мумкинми? Худоё тавба. Бекка ишониб уни ўзингизга йўлбошчи қилиб олдингиз. Мана натижаси қандай бўлди, кўрдингми? Бу сизларнинг ғофиллигингизни кўрсатиб турибди. Эртага у сизларни ювиндига зор бўлган итдай хўрлайди. У ҳам, умдангиз ҳам, ҳар бирингизга бир қиршдан берадиган харидор топилса, сотиб юбораверади.

Муҳаммад афанди тоғасининг гапларига жавоб қайтаролмасди. Нима ҳам дея оларди. Тоғаси уни дағал сўзлар билан сўкмаганига шукур қиларди. Бундан ташқари Муҳаммад афанди анчадан бери дам олгани йўқ. Тоғаси унга тиним бермасди.

— Ҳали қишлоқда ҳам шу тахлитда бек юриш қилиб юрибсанми, бу ерда чой ичиб, у ерда чой ичиб? Ҳеч қандай ғаминг йўқ. Ўз ҳурматингни йўқотдинг. Ахир муаллимликни ташлаб юборганингни бир ўйлаб кўргин.

— Худога шукур, тоға ишлар...— гап бошлади Муҳаммад афанди. Шайх Ҳасуна оғиз очиргани қўймай довдира-тиб қўйди:

— Ҳукумат ер эгаларининг ғазабига эътиборсиз қараб даладан йўл ўтказишга ожизлик қилади. Агар йўлни чиқаргудек бўлса, бу фақат халқ партиясига аъзо бўлган пошонинг дабдабаси деб қишлоғимиз ва қўшни қишлоқни харобага айлантириш бўлади.

Шайх Ҳасуна бошини сарак-сарак қилиб қимирлатиб, пастки лабини тишлади ва эсизгина деб, ачиниш билан ғудурлади:

— Агар қишлоғимиз ва қўшни қишлоқлар ҳукуматга қарши қўзғалса, канал ҳавзасидаги ерларни тортиб олишга ҳеч ким қодир бўлмайди. Қишлоғимиз ўшанда бошқа қўшни қишлоқлар билан гапни бир жойга қўйиб маҳкам туриб олганда эди, ҳукумат мени бундай узоқ жойга сургун қилолмаган бўларди. Лекин одамлар ҳукуматга бўйин өгиб тураверишади, унинг беминнат эшагига айланиб қолишган.

Шайх Ҳасуна яна сукунатга чўмди. Асаби қўзғаб анчагача кафтини кафтига ишқаб туриб деди:

— Агар ҳукумат пошонинг хоҳиши билан иш тутиб, йўл ҳақидаги планини амалга оширса, канал бўйида мулки борларнинг кўпчилиги ердан маҳрум бўлади,— деди. Сўзини тугатиб ўрнидан турди ва Муҳаммад афандига деди:

— Ҳозироқ уйга жўна ва бу шум хабарни қишлоқ аҳлига етказ, мен бўлсам бир неча кундан кейин орқангдан етиб бораман.

Шайх Ҳасуна Муҳаммад афандини кузатиш учун эшик томон бораркан, мабодо ҳозир кетолмай ётиб қолсанг, олдин қаерда тунаган бўлсанг, ўша ерда тунагин, чунки қизларим балоғатга етиб қолган, маҳрам бўлмаган кишиларни ўз уйимда олиб қололмайман» — деди. Кўча эшикка етганда: «Меҳмонхонага тўлашга пулинг борми?» деб сўради ва киссасига қўлини солиб, ҳамёнини чиқармоқчи бўлди. Аммо Муҳаммад афанди хижолат тортиб, ташаккур билдирди.

* * *

Шундай қилиб, Муҳаммад афанди ариза ва Маҳмудбекка оид воқеалар бўйича тоғаси, ҳурматли мудир шайх Ҳасунанинг насиҳатлари билан тўлиб-тошиб қишлоққа қайтиб келди. Буларнинг ҳаммасини онасига қисқача ҳикоя қилиб бергандан кейин, Муҳаммад Абу Сувайлим ва Абдулҳоди билан учрашиш учун қўзғалди. Ўғли билан ўз укаси ўртасида бўлиб ўтган гапларнинг ҳаммасини эшитгач, онаси ўпкалаган бўлди:

— Қизлари балоғатга етиб қолишибдими? Вой, шўрим қурсин, икки йил ичида сен уларга ёт бўлиб қолибсан-да.

Кейин бирпас пичирлаб бармоғи билан санаб кетди:

— Зайнаб чархпалакни қурган йилимиз туғилган. Фотима ундан каттароқ, у биринчи фарзанд. У билан Зайнаб ўртасида Нажоҳ бўлган эди. Фотима нечага кирган экан?

Муҳаммад афанди бирпас ўйлагач:

— Ўн тўртда бўлиши керак, онажон,— деди-да, Қоҳирадаги қаҳвахонадаги граммофондан эшитган ашулага тақлид қилиб хиргойи қилди:

Қизнинг ёши ўн тўрту,
Юзи ўн тўрт кунлик ой.

Сўнг ўзича пичирлади:

— Яша Қоҳира, обод бўл Қоҳира!

Онаси ҳаяжонланиб деди:

— Ёшлигиданоқ ўн тўрт кечалик ойга ўхшарди. Хипча, келишган. Қоҳира ширинликларини еб катта бўлди ўзи ҳам. Тамоман қоҳиралик бўлиб қолди энди... Агар Зайнабга уйлангудек бўлсанг борми, бирам малоҳатли келин бўладики, асти қўяверасан.

Муҳаммад афанди ҳасрат билан:

— Тоғам рози бўлармикин? Мени доимо йўлдан озган деб атайдилар,— деди.

Онаси ғазаб билан:

— Йўлдан озган? Ҳали сен гилам тепасида ўтириб намоз ўқиш ўрнига гўзал қизлар ҳақида хаёл сурармидингки?.. Сенга ёқса бўлди, у ёгини ўзимга қўйиб бер. Тоғанг келса, омон-эсон қайтгани суюнчисига қизини сенга сўрайман.

Муҳаммад афанди кулганича Абу Сувайлимникига йўл олди. Йўлда тоғаси масаласи ва суғориш тартибини ўзгартириш учун ўз ёнидан Маҳмудбекка берган муллажиринглар ҳақида ўйлаб кетди. Берган пуллари қишлоқ далаларига сувни қайтаришга ёрдам бердимики, саргузаштларини фахр билан ҳикоя қилса?

Муҳаммад афанди Абу Сувайлимнинг ҳовли эшиги олдида тўхтади. Ичкаридан Абу Сувайлимнинг овози эшитилди:

— Марҳамат, биз эрталабдан буён мунтазир бўлиб ўтирибмиз. Ҳа, бахти қаро бўлгур Диёб, айтмай алдаб кетибди-да!

Муҳаммад афанди ичкарига кирди. Унинг кўзлари дарров Васифага тушди. У гулдай очилиб, кулдиргичлари ўйнаб турарди. Муҳаммад афанди хурсандлик билан кўришиш учун қўлини чўзаркан, деди:

— Васифа, саломат бормисан?

Қиз ёғлиқ қўлини унинг терлаган қўлига қўйди ва мулоимгина:

— Эсон-омон келдингизми, Муҳаммад ака? — деди.

Меҳмонхонадан туриб Абдулҳоди жаҳл билан қичқирди:

— Бу қанақаси? Чиқа қолмайсанми бу ёққа, Муҳаммад афанди! Кутиб қолдик-ку.

Муҳаммад афанди бирдан ўзини ўнглаб, меҳмонага қараб юрди.

Абдулҳоди ўрнидан туриб, совуққонлик билан қарши олди.

Муҳаммад афанди ўтирганича ҳам йўқ эди, Абдулҳоди

ўзи билан Диёб ўртасида бўлиб ўтган жанжал учун узр сўради. Абу Сувайлим мунозаранинг олдини олиш мақсадида содда қилиб:

— Ўтган ишга салават, бизга янгиликлардан сўзлаб бер, биродар! — деди.

Муҳаммад афанди эссиз дегандек бош чайқади, сўнг ачиниб:

— Нима бўлса ҳам яхши бўлмабди, Абдулҳоди. Ибратли номингга доғ туширибсан, ахир Диёб билан тенгми-сан? Бола билан ўзингни тенг қилиб, уришиб, таҳқирлайсан деб ҳеч ўйламаган эдим.

Абдулҳоди ўзини ноқулай ҳис этди, кўз олди қоронгилашиб кетди. Юраги сиқилиб, алам билан тишларини гижирлатди ва нафаси қисилиб бақириб юборишига оз қолди.

Абу Сувайлим бўлса вазиятни ўзгартирмоқчи бўлиб, хандон уриб кулди-да, гапни бошқа ёққа бурди:

— Ўзинг ҳам ўша йўл билмас киракашнинг гапига кириб роса тентирабсан-да!

Абу Сувайлим ҳазилкашликка ўтиб Муҳаммад афанди иқлим марказидан кира қилган эшакнинг довдир эгаси тўғрисида Абдулҳодига ҳикоя қила бошлади.

Абдулҳоди марказ одамларининг калтафаҳмлигидан завқ билан кулди. Кулги орасида Абу Сувайлим сўради:

— Қаҳва ичасизларми? Қаҳва келтиргил, Васифа!

Васифанинг эшик олдига яқинлашиб келиб «ҳозир» деганини Абдулҳоди эшитди.

Дадаси қаҳва буюрганда, қизнинг бунақа одати йўқ эди. У ҳар сафар индамай қаҳвани тайёрлаб чиқарди.

Абдулҳоди кулгидан тўхтаб, хўрсинди.

Муҳаммад афанди мулозамат учун Васифага «қўя қол, қаҳвага овора бўлмагин», — деди-да, бир оз сукутга кетди. Кейин овозини баландлатиб Абу Сувайлимга деди:

— Жаноб мудир сизга салом айтдилар.

Абу Сувайлимнинг юзида кутилмаганда хурсандлик аломати зоҳир бўлди. Муҳаммад афандидан «Агар Қоҳирада жаноб мудир билан учрашган бўлсанг, у кишининг йўл масаласидаги фикрини билмадингми?» деб сўради.

Муҳаммад афанди тоғасининг бир-икки кундан кейин қишлоққа келишини айтган эди, Абу Сувайим ҳаяжонланганидан қичқириб юборди:

— Отангга раҳмат. У ҳозир бизга энг керакли киши. Шу кунларда келиши ниҳоятда зарур. У билан биз қанча султонлик¹ кунларини бошимиздан кечирмадик.

У хужранинг шипига кўзларини узоқ тикиб қолди. Гўё мутлақо унутиб бўлмайдиган ўша хотиралари шипга ёзиб қўйилгандай эди.

Абдулҳоди титроқ оҳангда:

— Султонлик?— деб қайта сўради.

Муҳаммад Абу Сувайлим давом этди:

—Ҳа, султонлик. Сиз у пайтларда ёш бола бўлгансиз. Одамларни бовордан йиғиб олишган. Э, Абдулҳоди, сизлар биз кўрганларни кўрманглар ҳам, эшитманглар ҳам. Аскарлар одамларни, туяларни, эшак ва уй ҳайвонларини ҳайдаб олиб кетишганини кўрмагансиз. Қаттиқ азоб-уқубатларга гирифтор бўлганмиз, ука. Уша ҳайдаб кетилганлар орасида мен билан шайх Ҳасуна ҳам бўлган эди. У пайтда муаллимлик қила бошлаганча йўқ эди. Бизни ушлаб қўлларимизга кишан солишди ва аскар кийимини кийгизишди. Кейин «сизлар кўнгиллисизлар» дейишди. Шайх Ҳасуна уларга қаршилиқ кўрсатган эди, қамоққа ташланди. Сўнг Шомга² жўнатишди. Мен ҳам Шомга келиб тушдим. Шом саҳроларида минг ўлимни кўрдик. Қор устида юрдик. Қорни биласанми?³ Бутун ер қалин қор билан қопланган эди. Қорнимиз билан сирғалиб юардик. Белимизга эса ўқларни бойлаб олганмиз. Ботқоқларни кўрсанг. Бироз дам олишга муяссар бўлган он энг бахтли дам ҳисобланарди, бир-биримиздан ҳол-аҳвол сўрашга ҳам дармонимиз йўқ. Эй, йиғит, биз у ерларда нималар кўрмадик? Бизга ўша қийинчиликларнинг нима кераги бор эди? Ким билан ва нима учун уришаётганимиз ва бу қиличлар нима учун кераклигини ҳеч ким билмасди. Душман, душман дейишарди. Душман ким ва нима учун душман? Буни ҳам биз билолмасдик. У ёнимиздан, бу ёнимиздан ва жағимиз тагидан ўқлар ўтиб кетарди. Ҳамма ёқ мурда, оёқ босиб бўлмасди.

Э биродарлар, ана шундай кунлар бўлган эди. Худо у кунларни қайта бошимизга солмасин. Бизни тутиб, ўша томонларга жўнатганлар хароб бўлсин. У ерлардан мандан

¹ Гап XV асрдан 1914 йилгача Мисрда ҳукмронлик қилган турк султонлиги устида кетяпти.

² Шом — Суря.

³ Мисрга ҳеч қор ёғмайди.

бошқа ҳеч ким қайтиб келмади, Шомда ва оти ёдимдан чиққан қандайдир бир мамлакатда шаҳид ўлганларнинг жасади тоғларда қолиб кетди. Кимлар оёқсиз, кимлар кўзсиз? Эҳ, у кунлар-а! Худо у кунларни қайтармасин! Одамларни мажбуран ҳайдаб олиб кетиб, занжирлаб қўйишса-да, яна булар «кўнгиллилар» деб аташса. Қайтиб бундай кунларни кўрмайлик, илоё.

Абдулҳоди ва Муҳаммад афанди чуқур сукутга ботди. Қалбларни даҳшатли ҳис-туйғулар эгаллаб олди. Абу Сувайлимнинг овози шундай бир ажиб оҳанг билан титраб чиқардики, Муҳаммад афанди билан Абдулҳодининг кўз ўнгига ўша кунлар ҳақидаги ваҳимали хотиралар шундоққина келиб турарди.

Абу Сувайлим ўзини янгидан туғилгандай сезди. Қўли билан пешанаси ва юзини артди-да, Муҳаммад афандига қараб:

— Ростданми? Жаноб мудир келадими-а? Омон бўл-ей, шайх Ҳасуна,— деди. Кейин хонанинг у ёқ-бу ёғига назар ташлаб сўзини давом эттирди:— Бизни бу ерда ташлаб, Қоҳирада нима учун шунча қолиб кетдинг? Кел энди, бу ерда нима воқеалар бўлаётганини ўз кўзинг билан кўр. Сўхбат поёнига етди.

Муҳаммад афанди дам олиш учун кетмоқчи бўлиб, ўр-нидан тураркан, Васифа томонга бир қараб қўйди. У меҳмонхонадан ташқарига чиққанда, хаёлида минглаб ғамгин ва ҳазин юзлар тўлқини орасидан битта Васифанинг юзи унга қараб кулиб турарди. Ғамгин юзлар эса назарида султонлик замонини кўрган юзларга ўхшарди.

ХИ БОБ

Икки кун ўтди. Жаноб мудир шайх Ҳасунанинг қайтишини қишлоқ мунтазир бўлиб кутмоқда. Ҳар бир киши қандай яхши кутиб олиш ҳақида ўйларди.

Қишлоқ одамлари битта пошонинг хоҳиши деб йўл ўтказиш учун ерларини ҳукумат тортиб олишига ишонғилари келмасди. Мавжуд дала йўлига ҳукумат маблағ ажратиб тузатса, марказ йўллари каби кенг ва айни муддаодаги йўл бўлиб қолишини яхши билишарди. Фаллоҳларнинг яшаш омили бўлган ерни тортиб олишга эҳтиёж қолармиди унда? Олдинги реакцион ҳукуматлар ҳам уларнинг ерлари орқали йўл чиқаришни мўлжаллаган, лекин бу ёвуз ниятларини амалга оширолмаган. Мавжуд йўлни

тузатишни планлаштирган яхши ҳукумат эса кўп яшай олмаган. Инглиз ҳарбий кемалари қирғоқларга яқинлашиб келиши билан истеъфо беришга мажбур бўлганди.

Бу сафар иш анча хатарли эди. Ҳукумат даладан йўл ўтказишни узил-кесил ҳал қилган, пошо ҳам қаср қурилишини тугатай деб қолган эмиш. Демак, қурувчилар ғайрат билан ишламоқда. Модомики қурувчилар пошо қасри қурилишида ғайрат билан ишлашаётган экан, демакки, халқ партияси ҳукумати ўз ўрнида муқаррар. Бу ҳукуматнинг келганига икки йил бўлди. Шунга қарамай, Қоҳирада ишчи ва студентлар бу ҳукуматга қарши неча марталаб намоийшлар ўтказдилар. У эса истеъфо бериш ўрнига намоийшчиларни сурбетлик билан ўққа тутди.

Қишлоққа аҳён-аҳёнда Қоҳирада ишлаётган ёшлар келиб туришарди. Улар ўзларини заводлардан бўшатиб юборишгани, буйруққа бўйсунишдан бош тортиб «Йўқолсин ҳукумат!» деб хитоб қилиб чиқишганларида полиция устларига қайноқ сув сочиб ҳайдаб юборганини ҳикоя қилиб беришарди. Халқ партияси ҳукумати вакиллари студентлар ва ишчилар билан Қоҳира кўчаларида дуч келишдан ниҳоятда қўрқиб қолишганини сўзлаб бердилар. Ҳукумат баъзи заводларни аҳоли осойишталигини бузади деган баҳона билан шаҳардан узоқ жойларга кўчириш ва бу билан студентларни ишчилардан узоқлаштириш учун «омма манфаатини ҳимоя қилиш» ниқоби остида қонунлар чиқармоқда ва меҳнат бюрolari ташкил этмоқда, деб ҳикоя қилишарди, улар.

Қишлоқ аҳлини шаҳарликлардан бир қанча кўприклар ажратиб турардики, ҳукумат хоҳлаган вақтда намоийш қилувчи ишчилардан қишлоқ халқини ажратиш учун бу кўприкларни тўсиб қўйиши мумкин. Баъзилар «Бу ишга қаршилиқ қилиш фойдасиз, чунки халқ партияси ҳукумати Мисрда охир замонгача қолади»— дерди, бошқалар эса: «Ишчилар иш ташлашни ва студентлар намоийшни давом этдираверишса ҳукумат бир ой ҳам яшай олмайди»,— дерди.

Аммо қишлоқ баққоли шайх Юсуф бу гапларни бефойда ва қуруқ сафсата дерди. Фаллоҳлар инглизларга қарши бош кўтарганидек, ҳукуматга қарши бир кўзгалса, бас, у ағдарилмай бўпти. Кексалар унга аробий¹ даврида камба-

¹ Аробий пошо (1842—1910) — Мисрда 1871—1882 йилларда бўлиб ўтган мплий озодлик ҳаракатининг йўлбошчиси.

гал фаллоҳлар англизларни қандай қийратганини айтиб беришган эди.

Шайх Юсуф 1919 йилда ал-Азҳарда талаба бўлган пайтларда шу атрофдаги қишлоқларнинг фаллоҳлари англизларни кўп безовта қилганларини ҳам эсидан чиқармаган. Кўпинча мақтаниб: «Мен талаба бўлган вақтдаги студентлар ҳақиқий студентлар эди. Улар мамлакат душманларига қарши ҳеч нарсадан қўрқмай тинимсиз ўқ ёғдиришган эди. Афсус энди замона бутунлай бузилиб кетди»,— деб қўярди.

Қоҳирада ишлаб, қайтиб келган ёшлардан бири «Халқ йўлида» қурбон бўлишга ҳам тайёр, ҳатто ўзини ўққа тутиб бераётган студентларга маломат қилиш уят деган эди, шайх Юсуф хижолатдан қизариб йигитни бир тарсаки тортди-да, дўкон олдидан ҳайдаб юборди.

Учинчи кун ҳам ўтди, шайх Ҳасунадан ҳамон дарак йўқ. Хуфтон намозидан кейин шайх Юсуф дўкони олдидаги холада ўтирарди. Енида Муҳаммад Абу Сувайлим, дўкон олдида келиб туришга одатланган Қоҳирадан қайтиб келган ёшлар ҳозиргина тарқалиб кетишганди. Илвоний яқин келиб, шайх Юсуфдан чой билан шакар сўради.

Аммо шайх Юсуфнинг ўрнидан қимирлагиси келмасди, ваҳоланки бу сафар Илвонийда нақд тўлаш учун пул бор эди. Илвоний бирпас тик тургандан кейин зерикиб унинг ёнига чўнқайди. Шайх Юсуф Абу Сувайлим томонга эгилиб: «Мен ўз қўлим билан ариза ёзсам нима дейсан? Бошлиқларга таъсир қиладиган йўсинда ёзиш йўлини яхши биламан»,— деди.

Абу Сувайлимнинг гапиргиси келмади. Илвоний сакраб ўрнидан туриб, ҳаяжон билан қичқирди:

— Аризани ана шунақа билган одам ёзиши керак. Қасамёд қиламанки, сизнинг аризангиз ҳукуматни албатта ҳаракатга келтиради, э мўътабар шайх Юсуф.

Шайх Юсуф ниҳоят мағрурланиб кетди. Қўли билан қорнини силаб, лабларини ўйчан қисди-да:

— Ҳа-да, ҳар ким ёзса ҳам мақбул бўлавермайди,— деб қўйди.

Абу Сувайлим бепарволик билан гап бошлади:

— Ариза етарли бўлди. Унинг натижасини синаб кўрдик. Энди бошқа бирор янги йўл топишимиз керак!

Аммо Илвоний сўзини давом эттирди:

— Шайх Юсуф ёзган ариза бошқа аризалар каби бўлмайди, у таъсирли сўзларни топа олади,— деди.

Шайх Юсуф Илвонийга эътироз билан бас қил, дегандек қўл кўтарди. Абу Сувайлим мийғида кулиб қўйди. Илвоний эса узр сўраб, нима демоқчи бўлганини шарҳлашга тушди.

Шайх Юсуф яна эътироз билдириб, «Бу ерда эски мазмундаги ариза устида гап кетмаяпти. Қоҳирадан қайтиб келганларнинг бири Шибрада ишлаган экан. У шайх Ҳасуна Қоҳирада даладан йўл ўтказишни тўхтатишни ҳукуматдан талаб қилиб уриниб юрибди,— деди.

Муҳаммад Абу Сувайлим ўзича ўйлади: ҳукумат ўз ўзидан йўл чиқаришдан воз кечмайди, қишлоқ учун ҳеч қачон ён босмайди ҳам.

Шайх Ҳасунага бу маълум. Шунга қарамай шайх Ҳасуна елиб-югуриб юрибди. Ҳукумат уни ўқитувчиликка туширди, бу ҳам етмагандек маошидан бир жунайҳ қирқиб ташлади. Шунда ҳам бечора қишлоқ деб тиниб-тинчимайди. Ҳукумат нега ёмон кўради бу қишлоқликларни, ўзи? Абу Сувайлимни миршаббошилиқдан туширди. Пошо фойдасига сувни бўғиб қўйди.

Диёб яқинлашиб келди. Ҳамма уни совуққина қарши олди. Диёб Абу Сувайлим билан қўл чўзиб омонлашди, кейин шайх Юсуф ва Илвонийга салом берди-да, ҳеч ким ўтир демаса ҳам, индамай Илвонийнинг ёнига ўтирди. Бу ердагиларга муҳим бир нарсани айтиш учун келган эди.

— Тоғам келдилар.

Абу Сувайлим хурсанд бўлиб ўрнидан қўзғалди:

— Жаноб мудир-а? Ҳозир қаердалар? Сизларникидами? Нимага чурқ этмайсан, бетамиз?

Диёб қўшимча қилди:

— У киши ҳозир Қоҳирадан келдилар.

Шайх Юсуф гапга аралашди:

— Бутун умр эшаклигингча қолаверар экансан-да! Бундай, тузукроқ қилиб айтолмайсан ҳам.

Илвоний кулиб, шайх Юсуфга сўз қотди:

— Муҳтарам шайх Юсуф, ҳаммани ҳам ўзингиз каби фаҳмли деб ўйлайсизми? Ёки ҳамма сизга ўхшаган гапдонми? Биз қотиб қолган одаммиз, ўқимаганмиз, ўқитадиган кишини тополмаганмиз ҳам.

Кейин Диёбга қаради. У илжайиб турар эди. Абу Сувайлим ҳам тасдиқлаб бошини қимирлатди. Кўзи қоронғиликда уйдан секин чиқиб кетаётган аёл шарпасига тушди.

ди. Аёл шайх Юсуфнинг ҳовлисига чаққон кириб кетди. Абу Сувайлим қичқирди:

— Ҳой Ҳазра, шу ердამидинг, ким сени бу ерга чаққирди. Айтмабмидим бу томонларга ўтмагин деб.

Қиз жавоб бермай ғойиб бўлди. Диёб қизишиб деди:

— У Ҳазра эмас, хуфтон намозидан кейин ҳеч ким Ҳазранинг изини тополмайди. У Қоҳирадан бир оз пул топиб қайтиб келган йигитларнинг гоҳ униси, гоҳ буниси билан банд бўлади, унга пул бўлса бўлди. Йигитларнинг бўлса, хотинлар орқасидан юришдан бошқа иши йўқ. Кетмон ушлашни эмас, ҳатто эшакка гўнг ортишни ҳам би-лишмайди,— деди.

Абу Сувайлимнинг юзига табассум югурди. Диёб-нинг бунчалик ғазабланиб гапиргани уни ажаблантирган эди, кулиб қўйди:

— Ўша йигитлар сендан таълим олган бўлишса керак?— Кейин шайх Юсуф томонга ўгирилиб, насиҳат қилди.— Уйингизга Ҳазранинг киришига йўл қўймаг. Ўзим ҳам уйимга киргизмай қўйдим, кеча ҳовлимиз ўртасида қизим Васифадан алланималар сўраб турганини кўриб қолиб, ҳайдаб солдим.

Шайх Юсуф хўп қилибсан, дегандай, бошини қимирлатди.

Абу Сувайлим Диёбга Муҳаммад афандини ернинг тагидан бўлса ҳам тезда топиб келишни буюрди. «Яна бедарак кетмагил», деб таъкидлаб ҳам қўйди.

Диёб йўлга тушаркан, ўзича пичирларди: «Нега шайх Юсуфнинг бунчалик феъли айниган, важоҳати бузуқ кўринади. Мен ҳозир Муҳаммад афандининг қаёққа кетганини қаердан биламан? Қандай топиб келаман?»

Диёб хаёл суриб аста борар экан, Абдулҳодига йўлиқиб қолди. У қайғули ва изтиробли эди. Диёбдан Муҳаммад афандини сўради. Диёб йўлида давом этиб: «Ўзим уни қидириб кетяпман»,— деди.

Абдулҳоди дўкон олдига келиб, салом ҳам бермай Абу Сувайлим билан шайх Юсуфнинг ўртасига ўтирди. Изтироб чекиб қалтираётгани ва хафалиги сезилиб турарди.

Ҳеч ким ундан нима учун изтироб чекаётганини сўрамади. Эҳтимол, ҳаммага ўхшаб канални яна бир бор бўғиб экинларни сўғориб олиш ҳақида ўйлаётгандир ёки офат келтираётган йўл ҳақида фикр юритаётгандир.

Илвоний шайх Юсуфдан озгина чой ва шакар бериш ҳақидаги илтимосини такрорлади. Шайх рад қилмоқчи

бўлиб турган эди, Абдулҳоди «Туринг ўрнингиздан. Илвонийнинг илтимосини бажаринг, мен Муҳаммад Абу Сувайлимнинг ёлғиз ўзига бир сир айтмоқчиман», деб қолди. Илвоний унга миннатдорлик билан назар ташлади.

Шайх Юсуф аранг ўрнидан қўзғалиб, дўкони томон юрди. Олдинда Илвоний борарди.

Абдулҳоди Абу Сувайлимдан, Муҳаммад афандини сўради. Абу Сувайлим содда қилиб: «Уни топиб келиш учун Диёбни юборганмиз. Ҳали айтмоқчи бўлган сирли гапинг шумиди?»— деди.

Абдулҳоди ўрnidан туриб, Абу Сувайлимдан супага бориб гаплашсак, деб илтимос қилди, Абу Сувайлим қўзғалди, шайх Юсуф билан хайрлашиб иккаласи жўнашди. Абдулҳодининг кайфи бузуқ, қоронғи йўлда эътиборсизликдан қоқилиб-суқилиб борарди. Муҳаммад Абу Сувайлим:

— Хўш, нима гап, қандай сир айтмоқчи эдинг? Сенга нима бўлди ўзи?— деб сўради.

Абдулҳоди йўлда гапирмоқчи эмас эди. Абу Сувайлимнинг супасига етиб келишди. Абдулҳоди қандайдир хатарли ишдан хабар берувчи лаҳжа билан гап бошлади:

— Васифа қаерга кетган?

— У ичкарида ётибди. Бу саволинг нимага керак? Айтмоқчи бўлган сирингни айтақолсанг-чи,— деди Абу Сувайлим соддалик билан.

Абдулҳоди ҳам худди шундай оҳангда жавоб берди:

— Муҳаммад амаки, биласизми сизга нима демоқчиман?

Муҳаммад Абу Сувайлим диққат билан унга қаради. Абдулҳоди юрагида сақлаб юрган сирни очиб, Васифани ўзига сўради. Бу масалада охири марта гапиришим,— деб кесатиб ҳам қўйди.

Абу Сувайлим ётиқ ва мулойим жавоб берди:

— Ҳозир шу гапнинг вақтими, Абдулҳоди? Биродар, озгина бўлса ҳам ақлингни ишлатиб кўр. Наҳотки ҳозирги бўлаётган воқеалардан хабаринг йўқ бўлса? Махфий гапинг ҳали шумиди?— Абу Сувайлим сўзини давом эттирмоқчи бўлган кишидай йўталиб олди. Абдулҳодининг юраги гуп-гуп ура бошлади. Қаршисида турган киши истиқбол эшикларини очиб юбориш учун яна қандай сўзлар айтаркин деб кутиб турарди. Лекин Абу Сувайлим бошқа ҳеч нарса демади.

Абдулҳоди ўзини тутиб унга қаради:

— Шундай қилиб, нима демоқчисиз энди, Муҳаммад амаки?

— Бас қилсанг-чи, биз нима ғамда-ю, сен нима ғамда?— деди Абу Сувайлим аввалги мулойимлигида.

Абдулҳоди ҳеч нарса демай, Абу Сувайлим сўзининг давомини кутиб турарди. Лекин Абу Сувайлим яна узоқ жим қолди. Сўнг:

— Маслаҳатлашамиз, Абдулҳоди! Эртага ҳал бўлар,— деди.

Абдулҳоди жаҳл билан қўлини силтади:

— Шундайми? Мен бир фойдали тугунни ечишга муҳтожман. Сизга қачон гапирсам «ҳал бўлади» дейсиз, бир сўзни айтасизу, ўнтасини ямлаб юборасиз.

Абу Сувайлим кулди ва секингина деди:

— Бас, эси пастлик қилмагин.

Абдулҳоди ҳеч нарса демас, Абу Сувайлимга тикилиб, далда берадиган бирор сўз айтишини кутиб турарди.

Шу пайт ҳовлиққанича шайх аш-Шиновий келиб қолди. Қорни бесўнақай қимирлар, қўлидаги тасбеҳ доналари бир-бирига тартибсиз чалкашиб кетган эди. У ҳаяжон билан нимадир дер, лекин эшитиб бўлмас, аҳён-аҳёнда «тавба қилдим, худо ўзинг кечир» дегани қулоққа чалинарди.

Шайх яқин келгач, Абдулҳоди одоб билан салом берди ва изтироб сабабини сўради. Шайх аш-Шиновий зўрға алик олиб, деди: «Ҳозир ифлос Хазранинг жасадини кўрдим. Каналда юз тубан, балчиққа ботиб ётибди. Ҳаёти лойда ўтган эди, охиратда ҳам лойга ботибди». Бу гапни эшитган Абдулҳоди: «Ҳамма инсон лойдан тарқаган, Хазра ҳам, шайх жаноблари ҳам»,— деб писанда қилди. Шайх ниҳоятда ҳаяжонлангани учун Абдулҳодининг гапларига эътибор бермаган ҳолда:

— Уни Илвоний ўлдирган бўлса керак,— деди. Абдулҳоди эътироз билдирди:

— Илвоний? У ҳозир биз билан бирга эди. Илвоний нима учун ўлдириши мумкин?

— Илвоний динсиз бир кофир. У арабдан эмас, лўлидан тарқаган. Умрида бир ракаат намоз ўқимаган. Одамлар Хазрани Илвоний пойлоқчилик қилаётган полиз томонда учратишган экан. Нима гаплигини ким билсин? Худо ҳаққи, бу ишни бошқа ҳеч ким қилмайди. Ҳеч қайси араб йигити бундай разил ишга журъат этмайди. Тўғ-

ри, қиз ҳақиқатан ҳам баттол эди. Лекин, одам ўлдириш ҳаром, худо олдида энг оғир гуноҳ. Бу қишлоқни ним жин урди ўзи? Тавба!

Абу Сувайлим ташвишга тушди:

— Э одамлар, бу қандай гап? Нима бўлишимизни қаердан биламиз. Мана, у кулбасига етгунча, оламда ўтибди.

Шайх аш-Шиновий ҳамон изтироб чекарди. Унинг оғ зидан лаънат, қасос ва охират азоби ҳақидаги сўзлар оти либ чиқмоқда эди. Унинг жағи тингандан кейин, тўплан ганлар «Хазрани қаерга дафн қилиш хусусида маслаҳат лашди. Абу Сувайлим, «марказдагилар билмай туриб тезроқ дафн қилиш керак» деди. Чунки улар жиноят иши кўзғатиши мумкин. Эҳтимол Хазрани тутқаноқ тутиб юзи билан лойга йиқилиб тушгандир.

Шайх аш-Шиновий бу сўзларни изоҳлаб ўтирмади. У Абу Сувайлимнинг «марказдагилар билиб қолиши мумкин» деган сўзи устида ўйлаётган эди. Шайх умда олдида бўлганини таъкидлаб деди:

— Умда Хазра масаласини марказга маълум қилгани йўқ. Қотилни тутишга ҳаракат қилмайди ҳам. У Хазранинг вафоти табиий ўлим деб хабар қилишга соғлиқни сақлаш бўлиmidан рухсат келгандан кейин, эртага эрталаб дафн қилишни буюрди,— деди.

Шайх аш-Шиновий бир оз жим қолди. У кўп жаврагани туфайли дами ичига тушиб кетган эди. «Хазрани қаерга дафн қилиш мумкин?» деган саволни яна ўртага ташлади. Абдулҳоди унинг жиғига тегиб:

— Шайх аш-Шиновийнинг қабристонларига кўямиз, чунки у киши Хазрага қариндош бўладилар,— деди.

Шайх аш-Шиновийнинг жаҳли чиқиб, Абдулҳодини лаънатлаб кетди:

— Бу ҳам Хазра каби ифлос одам,— деди у Абдулҳодини кўрсатиб. Мен гуноҳкор бир банданинг жасади билан ўликлар руҳини безовта қилмайман, уни мусулмонлар қабристонига дафн этишга рухсат бермайман— деб туриб олди.

Абдулҳоди ўзини кулгидан тўхтата олмади. Шайх аш-Шиновий бўлса жаҳли чиқиб:

— Мени ҳақорат қилдинг. Хазрага ҳеч қариндошлигим йўқ,— деб онт ичди.

— Хазранинг Маҳмудбек уйида ошпазлик қилаётган амакиваччасидан бошқа ҳеч кими йўқ. Шу ошпаз шайх

аш-Шиновийга узоқ қариндош.— ётиғи билан тушунтирди Абдулҳоди. Сўнг шайх аш-Шиновийга гапиришга имкон бермай давом этди:

— Хазрага қариндош бўлган иккинчи киши Шайхон эди. Қишлоқдан чиқиб кетгандан буён у ҳақда ҳеч ким ҳеч нарса билмайди. Бошқа қариндоши Заннуба эса Қоҳирада яшайди. Ўзбекий боғи орқасида вино дўкони бор. Шайх аш-Шиновий билсалар керак, у хотиннинг исми ҳозир Эҳсон хоним бўлиб кетган. Бир кетганича қишлоққа қайтиб келмади, фақат беш йилча бўлди, бир келиб кетганди. Семириб етилган, лабларини қизилга бўяган ва қўлларига тилла билак узуклар тақиб олибди, афти-башарасини упадан ажратиб бўлмайди. У марказдан фойтонда келиб, бир кечани шу ерда ўтказди. Битта бузоқ сотиб олиб, камбағалларга бўлашиб берди, мавлуд ўқитди. Шайх аш-Шиновий икки жунайҳ олиб ўлганлар арвоҳига қуръон ўқиган ўшанда, Эҳсон хоним бойлигининг янада ортиши ва ризқ-рўзига барака тилаб, кузатиб ҳам қўйган эди уни.

Абдулҳоди гапини тугатмай туриб, шайх аш-Шиновий қичқирди: Эҳсон хоним Хазрага ҳеч бир ўхшамайди. Худо гуноҳларини аллақачон кечирган, чунки хайр-эҳсон қилди, бир кечани ухламай дуо билан ўтказди, мавлуди шарифни нишонлади ва жоме фойдасига инъомлар берди.

Шайх аш-Шиновий «Шундай хотинлар жаннатга тунтади» деб ҳадис келтирмоқчи бўлиб турган эди, Абдулҳоди сўзини бўлди:

— Тушунарли! Демак олтин ва жавҳарлари борлиги, мавлуд ўқитиб, камбағалларга ва жомега хайр-эҳсон қилгани учун жаннатдан алоҳида боғ-роғлик сарой ажратилар экан-да! У вақтда сизга қўшни бўларкан. Айтайлик, Хазра ҳам Қоҳирага бориб, Заннуба қилган ишларнинг ҳаммасини қилиб, сўнг тавба қилса, мастура аёллардан бўлиб қолармиди ёки ўшанда ҳам шундайича қолаверармиди? У қишлоғимизда яшагани учун шундай ном кўтарди, шайхим! Гап мана шундай. Шу икки аёлдан қайси бири ифлосроқ! Бир лўқма таом йўлида шундай ифлос йўлга кириб қолганими ёки вино дўкони очиб, олтин безакларга кўмилганими?

Абдулҳодининг сўзларини эшитар экан, шайх аш-Шиновий тутатиб кетди. Ҳассасидан бошқа ҳеч нарса бўлмагани учун ноиллаж кўтариб, Абдулҳодини урмоқчи бўлди. Лекин Абдулҳоди ҳозир ҳазил-мазахдан холи эди, шайх-

нинг қўлидан жаҳл билан ҳассани тортиб олди-да, улоқтириб ташлади:

— Ҳазратини тутинг, жаноб! Бемаъни ваъзларингиз билан бизнинг бошимизни қотирдингиз. Хўш, пошонинг айш-ишрати ва Қоҳирага бемалол бориб келиши учунгина очилаётган янги йўлга нима дейсиз? Бу ҳам, эҳтимол, унинг тақводорлиги учун берилаётган неъматдир, а, шундайми?

Шайх аш-Шиновий кафтини кафтига урди. Ҳазратининг ожизлиги ва хижолатини яшириш учун ажабланган оҳанг-да Муҳаммад Абу Сувайлимга қаради:

— Бу Абдулҳоди кофир бўлиб қолибди. Йўқол-э, бадбахт. Худо сенга ўхшаганларни азиз китобида лаънатлаган.

Абу Сувайлим Абдулҳодини ҳали кўмишга рухсат келмаган бўлса ҳам, Ҳазратининг жасадини қайси лаҳадга кўмишни билиш учун гўрковга юборди.

Абдулҳоди ўрнидан қўзғалишдан олдин яна сабрсизлик билан Муҳаммад афандининг йўқ бўлиб кетиш сабабини сўради. Абу Сувайлим елка қисиб қўя қолди.

Абдулҳоди йўлга тушаркан ўзича: «Ҳукумат йўлни очмасдан ва буд-шудимиздан маҳрум бўлмай туриб, шу кечасиёқ бу масалада келишиб олишимиз керак»,— деб қўйди.

Абдулҳоди бир оз юргач, от миниб олган миршаблар Абу Сувайлим уйи томон келаётганини кўриб қолди. У нима гап эканини билиш учун тўхтади. Орқа томондан шайх аш-Шиновийнинг миршабларга қарата гапирганини эшитди:

— Йигитлар, нима гап ўзи?

Миршаблар етиб келишди. Улардан бири Абдулҳодидан бирпас кутиб туришни талаб қилди, шунда Абдулҳоди ўзича «умда мендан гумонсирабди» деб ўйлади. Абу Сувайлим супадан тушаётиб миршабларга юзланди:

— Ҳазратини гап, Абдулоти? Нима учун ҳаммангиз келдингиз? Ё ифлос бошлиғингиз сизларни яна бирорта янги найранг билан юбордимиз? Ҳазрани ўлдиришга ўзи бирорта безорини ёллаб, энди бизга тўхмат қилмоқчимиз? Нима гап дейман, Абдулоти? Нима мақсадда бу ерга келдингиз?

— Ҳазра ўз ажали билан ўлди, уни ҳеч ким ўлдиргани йўқ,— деди Абдулоти Абу Сувайлимга.— Тўғондан келаётиб каналга энгашиб юзини ювмоқчи бўлган. Қишлоқ-

нинг кўпчилиқ қизлари каби унда доимо шундай одат бор эди. Энгашган пайтда боши айланиб кетган-да, юзи билан сувга йиқилиб канал тагидаги балчиққа ботиб қолган,— деди Абдулоти эҳтиром билан Абу Сувайлимга.

Абдулҳоди ўзича гудурлади:

— Демак уни ҳеч ким сувга итариб юбормаган экан. Алҳамдулиллоҳ, умданинг янги найранг ишлатишига ўрин қолмабди.

Миршаб Абдулҳодига яқин келиб, «умда сени ва Абу Сувайлимни йўқлади», деди. Абу Сувайлимнинг жаҳли чиқиб сўради:

— Умданинг менда нима иши бор экан?

Абдулоти нафасини ростлаб деди:

— Ҳукумат кишилари кун ботгандан кейин тўғон томондан ўтишган экан, бир неча еридан сув очилганини кўриб қолишибди. Умдани огоҳлантириб, дўқ уришибди ва жазога тортилсан деб таҳдид қилишибди. Маъмур телефон орқали умдага тўғонни очганларни номма-ном хабар қилишни буюрибди. Умда тўғон атрофида ери бор кишилар номини айтиб берибди. Ерининг ҳаммаси канал бўйида бўлишига қарамай, Абу Сувайлимнинг номи ҳам тилга олинбди.

Абдулотининг хижолатдан тили тутилиб қолди. Ҳали сўзини тугатгани ҳам йўқ эдики, Абу Сувайлим сўз қотди:

— Менинг номим тўғонни бўққанлар қаторида тилга олинбдимми? Вой бўйнинг узилгур умда-ей! Тавба, еримнинг ҳаммаси канал бўйида-ку. Нега туҳмат қилади менга? Туҳматини исбот қиламан-да, темир кишанга солдираман! Сени қараб тур, ифлос умда! Пушаймон бўласан, ҳали.

Абу Сувайлимнинг сўзлари Абдулҳодини қаноатлантирмади. Ҳукумат ҳеч вақт Абу Сувайлимни деб умданинг оёқларига кишан солмайди. Аммо умда туфайли Абу Сувайлимни ва қишлоқнинг бошқа ҳамма эркакларини авахта қилиши мумкин. Чунки умда сайловларда ҳукуматга хизмат қилди, қишлоқдаги тиригу ўлик кишиларнинг қалбаки овозини уюштирди. Халқ партияси газетасига мажбурий обуналар тўплаб берди.

Абдулҳоди Абу Сувайлим билан баҳслашиб ўтиришни эп кўрмади. Чунки умда, ҳукумат ва миршаблар маҳкамасидаги кишилар қишлоқ халқи устидан истаганча тасаруф қилишларини яхши биларди.

Миршаблардан бири ботиниб: «Маъмур умда кўрсатган кишиларнинг ҳаммасини қамоққа олишни буюрган»,— деди. Миршаблар қўзғалишди. Улар билан Абдулҳоди ва Муҳаммад Абу Сувайлим ҳам умда кўрасига жўнашди.

— Ҳечқиси йўқ, Абу Сувайлим, хафа бўлма Абдулҳоди,— дейишарди улар,— замоннинг зайли бу.

Абдулҳоди уларнинг гапларига қўшилмади:

— Бу умда билан ҳукуматнинг буйруғи.

Абу Сувайлим билан Абдулҳоди умданинг кўрасига етиб келишди. У ерда анчагина киши ўтирар, улар ўртасида Диёб ҳам бор эди. Ҳамма уй эшиги олдига тўпланган. Қий-чув ва дод-вой қулоқларни қоматга келтиради. Абу Сувайлим билан Абдулҳоди дунёни бошларига кўтариб сўкинишди ва умдага қараб қўпол сўзларни айтишди. Уларнинг бу дадиллиги бошқаларга ҳам шижоат бахш этди.

Бир оздан кейин қоронғи тушди. Қуролли миршаблар одамларни тун пардаси остида иқлим марказига — маъмурнинг ҳузурига ҳайдашди. Улар йўлга тушиши билан хотинлар яна дод-фарёд кўтаришди.

Шайх Юсуф уйига Абу Сувайлим билан Абдулҳодини ҳайдаб кетишгач қайтди.

Одам боши сой тоши, яна қандай кўргиликлар бор, эй бечора қишлоқ!

XIII БОВ

Шайх Юсуф дўконини анча эрта очган. Ҳеч ким йўқ. У хурмо баргидан ясалган узун елпиричини қўлига ушлаб, пашша қўриб ўтирарди. Кўз ёшлари ҳали тийилмаган қишлоқ аҳолиси уйқудан алақачон уйғонган. Кеча бир қанча кишини қамоққа олиб кетишган бўлса-да, уларнинг иши тўхтаб қолмасин деб, ҳамма далага чиқиб кетган.

Шайх Юсуфнинг дўконига ёшгина бир бола йиғлаб келди:

— Аям сизга юборди, ҳукумат кишилари дадамни ушлаб кетишди, бориб ундан хабар олиб сабабини аниқлаб келармишсиз. Дадамни нега қамашди, амаки, у қачон уйга қайтиб келади?

Гўдакнинг йиғиси шайх Юсуфнинг юрагини эзиб юборди, баданида нина санчгандай оғриқ ҳис қилди.

Шайх Юсуф воқеанинг ҳаммаевидан батафсил хабардор...

Хукумат одамлари ёлғиз боланинг отасинигина эмас, балки унинг амакиси ва тоғасини ҳам, яна бошқа анча-мунча кишиларни ҳам ушлаб кетишган. Улар ҳам кимнингдир дадаси, амакиси, тоғаси, оға-ини ва ўғиллари.

Шайх Юсуф нима қилишини билмай қолди. Вилоят марказига боргани билан ҳеч нарса чиқмайди, таниш-билишлари йўқ. Қайси қишлоқдан эканини билдиб қолишса, ҳатто унинг ўзини ҳам қамаб қўйишлари мумкин.

Одатда қишлоқ одамлари сайловга қатнашмаса, сўз эркинлиги талаб қилса, мулкдорларнинг ерини эгаллаб олишга интилса ёки кўзғолон қилсагина ҳукумат уларни қамоққа оларди.

Хаёллар шайх Юсуфнинг бошини қотирар, фожиали ўйлар унинг юрак-бағрини эзарди. У кўз ёшини тиёлмай йиғлаб ўтаётган хотинлар, кўнгли синиқ болалар ҳаракати билан тўлқинланиб турган кўчага тикилиб қолди. Бир вақтлар бу кўча бош кўтарган дарғазаб одамлар билан лиқ тўлган эди. Бу ўн тўрт йил муқаддам 1919 йили инглизлар ал-Азҳарни ёптириб қўйган вақтларида содир бўлган эди. Қоҳира билан вилоят маркази орасидаги поезд йўли узиб ташлангани учун шайх Юсуф елканли қайиқда қишлоққа қайтиб келганди ўшанда. У пайтларда шайх Юсуфнинг ҳаёти турли саргузаштларга анча бой, авжи етилган йигитлик даври эди. Хотинига муҳаббати ҳам у вақтда бошқачароқ эди. Болта кўтарган, ҳансираган ва чангга ботган кишилар билан лиқ тўла қишлоқ кўчаларида дўсти шайх Ҳасуна қўлини қилич қилиб қўйидаги ашулани барала айтгани шайх Юсуфнинг хотирида бор:

*Инглизлар бадар кетсин,
Мустақиллик муборак...*

Бир аёлнинг титроқ товуши шайх Юсуфнинг хаёлларини бўлиб юборди:

— Ургилай, шайх Юсуф, бир ёсин ўқиб ҳукуматни, иннайкейин кечаси ўғлимни олиб кетган кишиларни дуойи бад қилиб қўйинг!

Шайх Юсуф аёлга ажабланиб назар ташлади ва ҳеч нарса демай, дўкони қаршисидаги кўчага тикилганича қотиб қолди. У бошқа бир оламга назар ташлаётгандек кўринарди. Ҳеч ким ўша 1919 йилнинг даҳшатли кунларида ҳам ёсин ўқиб инглизларни дуойи бад қилган эмас, балки бетўхтов меҳнат қилган эдилар, холос. Иш қайнаб турган

пайтларда киши ёсин ўқишни ўйлашга ҳам вақт тополмайди. Уша вақтда улар ўз ҳайқириқлари билан бутун қишлоқни ларзага келтиришар, билак кучлари билан бепарволikka барҳам беришарди.

Шайх Юсуф ўзида чарчоқ ҳис этди. Қандайдир ёлғизлик, заифлик ва тушкунлик уни қамраб олган эди. Рўбарўсида турган хотинга қараб дағал гап қилмоқчи бўлди-ю, лекин ўзини тўхтатди ва мулойимлик билан:

— Худойимнинг ўзи жазо берсин уларга,— деди.

Аммо аёл ўрнидан жилмади. У йиғлар, кенг енги билан бурни ва кўз ёшларини артиб қўярди:

— Ёсин ўқитиб, ҳукуматни дуойи бад қилдираман деб, шайх аш-Шиновийни излаб тополмадим. Ҳукуматдан, қолаверса ўғлимни ҳукуматга чаққан кишилардан ўч олиб беришни худодан сўраб Сайид Рамазоннинг қабрига бордим, супуриб-сидириб келдим,— деди яна ёшини артиб аёл.

У йиғлаб туриб, сўзида давом этди:

— Сайид Рамазон қабрига шам ёқиш учун пул тополмадим, энди ўзингиз бир марҳамат қилиб пулсиз бўлса ҳам ёсин ўқиб қўйсангиз, ёки дўконингиздан бирорта шам бериб турсангиз, кечқурун товуқларимнинг тухумидан келтириб берсам.

Шайх Юсуф ҳамон тажанг эди, аёлга қараб пўписа қилди:

— Бўлди энди, йўлингдан қолма, кампир.

Аёлнинг товуши эгалари ташлаб кетган вайрона уйда қаттиқ-қаттиқ ташланаётган бегона қадам товушига ўхшаб кетарди. Шайх Юсуфни қалтироқ тутди. У лабини тишлаб, бошини чайқатди:

— Сайид Рамазон қабри, ёсин ўқиш ва ниҳоят шайх аш-Шиновий...

Шайх аш-Шиновийнинг ўзи ўша 1919 йили қишлоқ кўчаларида шайх Юсуф билан ёнма-ён юрмаганмиди, бошқа кишилар қатори қўлини кўтариб «Яшасин ватан!» деб қичқирмаганмиди? Уша вақтда ҳам худди шундай мошгуруч соқолли, оппоқ ва тўла юзли киши эди. Шу кунлардаги гаплари ва пайғамбарлар ҳақидаги ҳикояларини ўша вақтда ҳам айтиб юрарди. Бундан ташқари, Талл-ул кабир ва Кафр уд-Дувор¹ ҳақида ва ўша вақтда «Лойиха» деб аталган конституция сабабли инглизларга ва турк ҳукмдорларига қарши кўтарилган Аробий жанглари ҳақида ривоят-

¹ Талл-ул кабир ва Кафр уд-Дувар — жойларнинг номи.

лар қиларди. Ҳар ҳолда ўша 1919 йиллари ҳеч ким шайх аш-Шиновийдан ёсин ўқишни талаб қилмаган. Шам ёқиш, Сайид Рамазонлар ҳеч кимнинг хаёлига келмаган ҳам. Сайид Рамазон ўша вақтда аскарликдан бўшаб, урушдан қайтиб келган Муҳаммад Абу Сувайлимдан бошқа ҳеч кимнинг эсига тушмаган эди. Ушанда Абу Сувайлим қишлоқдагиларга қўлида бор яроғ-аслаҳаларни шу Сайид Рамазон қабрига яширишни таклиф қилган эди. Унинг қабри эслаб айтган гапи бор-йўғи шу эди, холос. Беҳора Муҳаммад Абу Сувайлим ҳозир қаерда экан? Қаерда у?

Шайх Юсуф бир қўзғалиб қўйди. У тўғон ҳавзасида сувсизликдан қақраб ётган ва бугун-эрта қовжираб кетиши муқаррар ери тўғрисида ўйлаб кетди. Бу ерни танглик ва муҳтожлик туфайли Муҳаммад афандига гаровга бериб қўйган эди. Йўл солиш учун ҳукумат яқин орада уни тортиб олиши аҳтимолдан узоқ эмас. «Ҳозирча бу ишнинг олдини олиш қўлидан келмайди. Қишлоқликлар бунга бирор илож топишдан ожиз. Шайх Юсуф йиғлагудай бўлиб, паст ва бўғиқ овозда «Худонинг ўзи раҳм қилсин» деб қўйди. Овозида қайғули бир оҳанг бор эди.

Шайх Юсуф қишлоқдаги ҳамма одамларни — эркак, аёл, болалар ва ҳатто Қоҳирадан иш тополмай қуруқ қайтиб келган ва дўкони олдида ҳар кун хира пашша қўриб гап сотиб ўтирадиган бекорчилар ҳам унга нақадар азиз эканлигини хаёлидан ўтказди. Ҳатто Илвонийни топиб озгина суҳбатлашгиси келди. Уни айтиб келиш учун кўчадан бўйнини эгиб ўтиб кетаётган бир болани чақирди, лекин ҳар кун эрталаб шу пайтда Илвонийнинг уйқуда бўлишини эслаб, болани овора қилмай қайтариб юборди. Бола кетди-ю, кўчада ҳеч ким қолмади. Шайх Юсуф қаршисидаги кимсасиз кўчага яна назар ташлади. Жимжитлик ва танҳолик уни зериктирар эди. У қўлидаги елпиғичини ташлади. Елкасидан босиб турган оғир юкни устидан туширган кишидек, ирғиб ўрнидан турди-да, сандиқдан хатлари хиралашиб, варақлари сарғайиб кетган катта бир китобни олди. Бошини чайқаб, варақлай бошлади. У китоб Миср, Шом ва бошқа араб мамлакатларидаги зўравонларни қийратган паҳлавон қора қул Антарнинг¹ саргузаштлари эди. Шайх Юсуф Антарнинг бечораларга доим ёрдам

¹ Антар ибн Шаддод (VI—VII аср) — Исломгача бўлган даврда яшаган машҳур араб шоири ва араб эпосининг қаҳрамони. У ботирлиги, сўзамоллиги ва камбағалпарварлиги билан машҳур бўлган.

қилгани тўғрисидаги қиссани овоз чиқариб ўқий бошлади. У Антарнинг шўр қисмат ҳақидаги сафсаталарни фош этган, тақдир ва подшоҳга лаънатлар битилган шеърларини ўқиркан, овозида жонланиш пайдо бўлди. Кўнглидаги ваҳшат аста-секин йўқола бошлади.

Шу чоқ унинг қулоғига «Тонгингиз хайрли бўлсин, шайх Юсуф», деган овоз эшитилди. Салом берувчига «кутиб тур» дегандек ишорат қилди-ю, бошини китобдан кўтармай ўқишда давом этди. Китоб сатрларидан шайх Юсуфнинг бўзарган юзига қон югурди, бадани қизий бошлади.

— Сизга салом бераётиман, шайх Юсуф,— такрорлади бояги киши. Шайх Юсуф китобдан бошини кўтариб китобни ёпаркан, очиқ чеҳра билан:

— Ваалайкум ассалом, кел Муҳаммад афанди,— деди Шайх Юсуф нимадандир ҳамон ҳаяжонланиб турар, амалга ошиши амримаҳол тилаклар бутун вужудини қайта чулғаб олганини ҳис қилди. Уша тилакларини амалга ошириш фақат Муҳаммад афандига боғлиқдек илтижо билан қараб турарди:

— Ҳа, ўзи нима гап, тарбушу костюмларни кийиб, ясашиб олибсан,— тегишди у.— У ёқ-бу ёққа кетяпсан шекилли?

— Вилоят марказига бориб Диёб ва бошқа ҳамқишлоқларимиз ҳолидан хабар олиб келай деб чиққан эдим. У ердагилар билан сўзлашиш ман этилганлигини, борди-ю, сезиб қолишса, ушлаб, қамаб қўйишлари мумкинлигини эслаб фикримдан қайтдим. Ҳозир Диёб, Муҳаммад Абу Сувайлим ва бошқаларни озод қилишга бир бор уринишни Маҳмудбекдан илтимос қилиб кўриш учун отландим.

Шайх Юсуф унинг сўзини бўлиб, насиҳатомуз деди:

— Бизнинг бошимизга шу пайтгача Маҳмудбекдан етган жафолар каммиди? Уша яхшилик қилади, деб ўйлайсанми?

— Хўш нима қилай бўлмаса, бошқа бирор чора борми? Ётиб қолгандан кўра отиб қол, деган гап бор. Келинг биздан нима кетяпти, у нобакорнинг ҳам гап-сўзини олиб, қўйнига қўл солиб кўрайлик,— деди Муҳаммад афанди маъюс.

Шайх Юсуф бу маслаҳатга қўшилмади.

— Ҳа, унинг қўлтиғига қўл сола-сола бўлганмиз, кўрсатадиган «кароматлари» ҳаммамизга ойдин.

Муҳаммад афанди шайх Юсуфга яқинроқ борди:

— Мен сув масаласини ҳал қилиб берармикин деб,

Қоҳирада Маҳмудбекка ўн жунайҳ пул узатган эдим. У пулни олди, аммо ҳалигача қишлоққа сув борасида сариқ чақалик ҳам иш қилгани йўқ. Яна ўн жунайҳ олиб унинг олдига кетяпман. Ҳамқишлоқларимизни қамоқдан бўшатиш чорасини кўришни илтимос қилиб кўрай-чи, жон омон бўлса мол-дунё топилар, кетган устига кетган-да. Ҳозирча ярмини бериб, қолган ярмини улар бўшаб келгач берамиз деб ваъда қиламан,— Муҳаммад афанди шайх Юсуфнинг қулоғига шивирлади ва кулиб чиқиб кетди.

Шайх Юсуф ўрнидан туриб, Муҳаммад афандига оқ йўл тилади. Сўнгра ҳеч нарса демай китобни олди-да, Антарнинг қаҳрамонлиги ҳақидаги қиссани паст ва ҳаяжонли товуш билан ўқишни давом эттирди. Унинг овози баъзан тўхталиб, баъзан кўтариларди. Ҳар сафар китобнинг бир бетини ўқиб бўлиб иккинчисига ўтган пайтда, танасига аллақандай илиқ ҳарорат югургандек бўларди, китобга борган сари берилиб ўқишда давом этарди.

Муҳаммад афанди бошига тарбушини, эғнидаги оқ кўйлаги устидан камзудини кийиб, хўтигини етаклаганича йўлга тушди. У Муҳаммад Абу Сувайлимнинг уйи ёнидан ўтаётиб разм солди, эшик қулф эди.

Кеча Васифа юраги эзилиб қаттиқ йиғлади. Отасини марказга ҳайдаб кетганларидан кейин Муҳаммад афандини излаб уйига борди. Онаси бор экан, елкасига бошини қўйганча юм-юм йиғлади. Йиғлайвериб товуши бўғилди, аъзойи бадани шол бўлиб қолди. Она ҳам ўз ўғли Диёб учун йиғларди. Муҳаммад афандининг ўзи-чи?.. У тун бўйи бир нафас ҳам мижжа қоқмади. Васифа уйига қайтиб кетгандан кейин Муҳаммад афандининг кўз олдидан Муҳаммад Абу Сувайлим, Абдулҳодилар билан супада ўтиргани ўтаверди, улар йўқлигидан ҳамма ёқ бўшаб қолгандек туюларди. Умрида ҳеч қачон, хафалашмагандек Абдулҳодини эслади. У кўнглига жуда яқин бўлиб қолганини энди билди. Кейин эсига Диёб тушди, гўё у ўлиб қолгандек йиғлаб юборди, йиғисини яшириш учун юзини ёстиққа бериб ётди.

Тўғонни бузиб, ерларини суғориб олганлари учун полиция идорасидагилар уларни ўлим жазосига ҳукм қилмасликларини у яхши биларди. Шундай бўлса ҳам, ўзини йиғлашдан тута олмади. Ўз укасини полиция чангалидан қутқазиб қолишга қудрати етмагани учун ич-ичидан эзилди. Ким билсин? Балки улар укаси, Диёбни ёш демай катта кишилардек азоблашаётгандир. Эҳтимол, улар бечора

Диёбни ҳам отнинг сийдигини ичишга мажбур қилишаётгандир.

Халқ партияси ҳукумати ўз орқасидан эргашмаган фаллоҳларни шундай қиларди. Аммо фаллоҳлар қанча оғир қийинчиликка дучор бўлсалар ҳам, уларнинг айтганини қилишдан бош тортардилар.

* * *

Муҳаммад афанди Абу Сувайлим, Масъуд ва Абдуллоҳдиларнинг қулфланган ҳовлилари ёнидан ўтиб борарди.

Ажабо, эрталаб эшикларнинг қулфи очилмай туриши биринчи марта учратилган воқеа. Одатда қишлоқдаги уйларнинг эшикларига фақат кечасигина қулф солинарди. Аммо бугун одат ўзгариб ҳамма эшикларга қулф эрталаб даноқ солинибди. Эшигига қулф тушган ҳамма уйлардаги хотин-халаж, бола-чақалар қалбида даҳшат, қайғу ва ҳасрат. Оқибат натижа нима билан тугаркин деган андиша ҳамманинг кўнглини изтиробга солмоқда. Муҳаммад афанди ҳўтигини етаклаганича қишлоқни кесиб ўтди. Пайкаллар бошланди. Маккажўхорининг кўм-кўк барра поялари, навқирон гўзалар ўсиб ётибди.

У ирғиб ҳўтигига минди, ҳўтик ариқ билан карта ўртасидаги тор ва эгри-бугри йўлдан қоқилиб-суқилиб йўлга тушди. Атрофда кўм-кўк кўкариб ётган экинлар устидаги шабнам дончаларини биллурдек ялтиратиб қуёш нур сочмоқда. Янги куннинг қуёши кенг фазода барқ уриб турибди. Муҳаммад афанди Маҳмудбекнинг қўрғонига етди. Саройдан нарироқда, ариқ устига қурилган ҳужрада бекни узоқ кутиб ўтирди. Олиб келинган қаҳвани ичиб тугатди ҳамки, бекдан дарак йўқ. Саройдан чиқиб келганда бекка айтадиган гапларини бир-бир хаёлидан ўтказиб ўтирди. Бек келиши билан унинг саловати босиб саросимага тушиб қолишини кўз олдига келтираркан, пешанаси терлаб кетди, бурнидан оқиб тушаётган сувни катта дастрўмоли билан бир неча марта артиб, йўталиб олди. Гапни нимадан бошласа бекка маъқул тушаркин?

Шу йўсинда узоқ кутди, ниҳоят бек бош яланг, сочларини хурпайтириб, оқ ва кенг кўйлагига ўралганича чиқиб келди. У эснай-эснай кўзини ишқалаб Муҳаммад афандига қараб:

— Ҳа, нима гап, тонг саҳарда нима қилиб юрибсан? — деди ёқимсиз товуш билан.

Муҳаммад афанди қўлидаги соатига бир қараб олди-да, дадилланиб:

— Жаноби Бек, мана соат ўн, мен бу ерга олти яримда келган эдим...

Бек жеркиб сўради:

— Хўш, нима ишинг бор?

Муҳаммад афанди ўз иниси ва қишлоқдаги бошқа кишиларнинг қамоққа олингани тўғрисида гапира бошлади. Маҳмудбек бўлса эснай-эснай американча сигаретини чекиб тутунини осмонга буруқсатар ва Муҳаммад афандининг гапларини лоқайдлик билан тингларди. Муҳаммад афанди у ёқ-бу ёққа аланглаб, чўнтагидан беш жунайҳ чиқарди-да, индамай бекка узатди. Кўнглига тугиб қўйган бошқа гапларининг ҳаммасини унутди.

Пулни олиб бир оз жонланган Бек Муҳаммад афандига қараб бир неча кун сабр этиб туриш кераклигини айтди. Муҳаммад афанди беш жунайҳ деб ёзилган бошқа бир қоз чиқариб узатар экан, деди:

— Бу сувимизни сероб қилиб бераман деб олган пулнигининг буромади, аммо қишлоқ аҳли ҳали ҳеч қандай наф кўргани йўқ, қамоқдаги бечораларни қутқаришда худога, қолаверса сизга суюнамиз. Қишлоқ аҳли сиз нима сўрасангиз, бажо келтиришга ҳамма вақт тайёр.

Муҳаммад афанди бекнинг бу ишга ҳаракатини яна ҳам тезлатиш учун тагин нима десам бўларкин деб ўйлаб турган эди, Бек қорандаларидан бирини чақириб, отни эгарлашга буюрди ва Муҳаммад афандига қараб ишонч билан:

— Қишлоққа бориб уларни кутиб олавер, қутулишгани муборақ бўлсин! — деб юборди.

Муҳаммад афанди севинчидан кўкка учиб кетгудек бўлиб ўрнидан сапчиб турди, хўтигини миниб, қишлоғи томон жадаллаб кетди. У кўчанинг ўнқир-чўнқирларига ҳам қарамай хўтигини ниқтаб чоптирарди.

Ҳамма ёқни офтоб қоплаган, жазирама иссиқ экинларни жизгинак қилиб юборай деб турипти. Муҳаммад афанди қишлоққа етиб келаркан, Муҳаммад Абу Сувайлимнинг ҳовли эшиги очиқлигини кўриб юраги орзиқиб кетди, дарров хўтигидан тушди-да, «эҳи-эҳи» қилиб йўталиб қўйди. Ичкаридан Васифа кўринди, ранги ўчган, кўп йиғлаганидан бўлса керак тиниқ шаҳло кўзлари қизарган, қовоқ-

лари шишиб кетган эди. У Муҳаммад афандини яхши хабар олиб келгандир деб, очиқ юз билан қарши олди:

— Марҳамат, — таклиф қилди у, — яхши келдингизми?

Бошига тушган шунча қийинчиликларга қарамай ҳали ҳам Васифанинг тўла ва келишган қомати кишини сеҳрлаб қўярди. Муҳаммад афанди ичкарига қадам босди. Мана у Васифа билан юзма-юз турибди. Кўзини Васифадан узмас, мулойим табассум қилиб турарди.

Отасининг, Диёбнинг ва ҳатто Абдулҳодининг бошига тушган кулфатлар Васифанинг кўнглини Муҳаммад афандига яқин қилиб қўйгандек туюларди. Қизнинг кўринишидан меҳр ва бахт-саодат берадиган, хавфу хатардан сақлайдиган бирор кимсага муҳтож эканлиги сезилиб турарди.

Муҳаммад афандининг нафаси оғзига тикилди, аъзойи баданини илиқ бир туйғу эгаллаб олди. У Васифага яқинлашиб келди. Шундай яқин келдики, қизнинг нафас олиши аниқ эшитиларди, ҳам пайдо қилган юзларидаги сўник изларни ҳам ажратиш мумкин эди. Уйда ёлғизми, йўқлиги, онасининг бирор ёққа кетган-кетмаганини суриштирди.

Муҳаммад афанди ҳадиксираб пичирлаб гапирар, кўзларида йигитлик ўти ёниб турарди. Унинг нияти бузилганини сезган Васифа бир қадам орқага тисарилди-да, пичирлаб қўрқа-писа берган саволига баланд овоз билан жавоб қайтарди:

— Ойим ухлаб ётибдилар.

Сўнгра қиз Муҳаммад афандидан отаси Абу Сувайлим, Диёб, Абдулҳоди ва қамоққа олинган бошқа кишилар тўғрисида қандай хабар олиб келганини сўради. Муҳаммад афанди шаштидан тушди, хижолат тортиб қизарди, боши, юзи ва қулоқларига нина санчилаётгандек бўлди. У хижолатдан нима қилишини билмай бош қашиди, қизнинг саволига ҳам базўр жавоб берди:

— Бугун чиқиб келишса керак.

Васифа севинганидан ёш боладек осмонга сакради, икки кўлини кўтариб чапак чалди. Муҳаммад афанди қизнинг лола ранг юзида ўйнаб турган кулдиргичларига қаради, сакраб ўйнаётганида лорсиллаётган бўлиқ кўкрагига кўзи тушиб маҳлиё бўлиб қолди.

— Ростданми, ростданми? — деб қайта-қайта сўрарди Васифа.

Муҳаммад афанди хоҳолаб кулди, қизариб-бўзариб қиз томонга қадам босди. Кўзлари Васифанинг келишган кўрагига тикилганча қолди.

Васифа эшик орқасига ўтиб олиб, майин овози билан:

— Хўтигингизга қаранг, кетиб қоляпти,— деди.

Муҳаммад афанди танг бўлиб орқасига қайтди, ҳақиқатан ҳам ташқарида қолган хўтиги дала томонга йўл олганди. Хўтиги орқасидан чопди. Остонадан ўтиши билан орқасидан Васифа қичқирди:

— Ҳой, Муҳаммад ака, тоғангиз извош аравада келди, бизниқига ҳам тушиб ўтди.

Кейин овозини баландлатиб киноя қилди.

— Тоғангиз мақташга сазовор одам экан. Ҳамма нарсадан хабардор, босиқ, оқ кўнгил, эркаги йўқ уйларга ёмон назар ташламас экан. У кишини илгари кўрмаган эдим, хўп ажойиб одам эканлар.

Муҳаммад афанди унинг «тоғангиз сизга ўхшаган суюқ эмас экан» демоқчи бўлганини дарров англаган бўлса ҳам ўзини гўлликка солди,— лекин уялганидан оёқлари чапишиб борарди.

Васифа бўлса жим бўла қолмай, ҳамон сайрарди:

— Маҳмудбекниқига борганингизни эшитиб, тоғангиз жуда хафа бўлди. Дадамларнинг бугун қутулиб келишларини у киши ҳам эшитиб келибдилар. Маҳмудбек ва ҳукумат истайдими-йўқми бугун албатта бўшаб келишади,— дедилар.

Васифа ҳовлига кириб эшикни ёпиб олди.

Муҳаммад афанди хўтигини ушлаб, уйи томон йўл олди. Абу Сувайлимнинг эшигига қайрилиб қарашга ҳам унинг юзи чидамасди. У уятли бир ҳолга тушиб қолган эди.

* * *

Шайх Ҳасуна эрталабдан бери қишлоқда. Муҳаммад афанди Маҳмудбекка нима дейиш кераклигини ўйлаб, ҳужрасида терлаб-пишиб ўтирган чоғидаёқ у қишлоққа етиб келган эди.

Шайх Ҳасуна тўғри Қоҳиранинг ўзидан келгани йўқ, у бир кечани иқлим марказида ўтказди. Марказга кечки

поезд билан келиб тушгач, хизматчи ва амалдорлар ҳам-ма вақт тўпланишадиган катта дорихона томон йўл олди. Аптеканинг қаршисидаги ҳайзурон¹ ёғочидан қилинган эски курсида анчадан бери кўришмаган эски дўстларини топиб узоқ суҳбатлашди.

Суҳбатдошларининг қарийб ҳаммаси теварак-атрофдаги қишлоқлардан келган кишилар эди. Гап далалар ўртасидан кесиб ўтадиган ва қанчадан-қанча хўжаликларнинг вайрон бўлиб кетишига сабаб бўладиган ўша йўл қурилиши тўғрисида борарди. Ҳамма дард билан сўзлар, чунки бугун-эрта янги қурилиш плани амалга ошса, ўзи ё ака-укаси, ёки амаки-тоғаси еридан ажралиб қолишини яхши билишарди. Шайх Ҳасунанинг илгари «Ал-Азҳар» да бирга ўқиган, ҳозир шарият қозиси бўлиб турган бир дўсти куйиниб деди:

— Вилоят бошлиғининг ёвуз нияти амалга ошди. Ахир у халқ партияси аъзоси эмасми, хоҳлаган номаъқулчилигини қилади. Мана кўрасиз, Қоҳирани вилоят маркази билан боғлайдиган янги йўл қурилиши бошланса на қариндоши Маҳмудбекнинг, на катта мулкдорларнинг бирор газ ери йўлга тушади. Янги йўл атрофингизда турган мана шу қора кўзларнинг еридан ўтади. Бошлиқнинг қишлоғидан чиққан, ҳозирда ер ишлари идорасида ишлаб турган бир хизматчи йигит қози тўғри гапиряпти дегандек бошини чайқади ва сўзга аралашди:

— Янги йўл ҳукуматга аслида ўн баробар қимматга тушади.— У бирон нарсадан хавотир олгандек ўткинчиларга қараб қўйди.

Шайх Ҳасуна туфлисини мойлатиб туриб, қулоқ соларди, бирдан мойловчи гапга аралашди:

— Халқ партияси қуриб кетсин, илойим бошқаларни қуритишдан олдинроқ ўзи қурисин!

Шайх Ҳасуна табассум қилди, бошқа ўтирганлар эса барала кулиб юборишди.

Шарият қозиси мойловчига қараб:

— Халқ партиясининг нима оғирлиги тушди сенга,— деди. Шу пайт анжир сотувчи семиз хотин саватини кўтарганча анжирини мақтаб ўтиб қолди.

— Ҳой, товушингни ўчир,— деб мойловчи гапни буриб юборди.

¹ Ҳайзурон — илдизи узун қамишсимон дарахт.

Ер ишлари идорасида ишловчи йигит газетага қўз югуртирди-да, ёнидагиларга бир мақолани кўрсатиб уқ тортди.

— Бўлар иш бўлипти, қишлоқни инглизларга сотиб юборишибди,— деди.

Қози қўшимча қилди:

— Ҳа, улар қишлоқни аллақачон сотиб бўлишган.

Лекин ўтирганлардан бири ишонч билан:

— Йўқ, йўқ. Сотилиб бўпти. Намойиш ўтказиладиган кун келсин, ҳали биз уларга кўрсатиб қўямиз,— деди.

Гапга учинчи хизматчи аралашди:

— Қўлларидан нима иш келарди? Бир бечорани ушлаб олиб, икки-уч қиршини тортиб олишга ёки биронта содда хотиннинг майда-чуйдаларини шилиб олишга эпчил холос, булар. Бутун бошлиқ қишлоқни сотиб юборишларига йўл бўлсин.

Шайх Ҳасуна дорихона олдидаги кишилар билан кечгача гаплашиб ўтирди. Кечаси хизматчилар клубига бориб, шариат қозиси ва иқлим марказида ишлайдиган бошқа хизматчилар билан яна учрашди.

Шариат қозиси лип-лип кириб чиқаётган клуб хизматчиларига жаҳл билан назар ташларкан, шайх Ҳасуна ва шерикларига гапни гапга қовуштирмаётган анави бекорчилардан узоқроқ ўтиришни таклиф қилди.

Анжомлари оддийроқ бўлган холироқ хонага кириб ўтиришди. Мудирияда¹ ишлайдиган бир хизматчи ҳукуматга тескари бўлган газета-журнал редакциясига битта телеграмма юбориш ва унда юқоридаги масалаларни батафсил баён қилиш кераклигини айтди. Шайх Ҳасуна ҳам бу фикрга қўшилди ва ўз томонидан Саъдий клубига ҳам телеграмма юбориш керак, деган қўшимча таклиф киргизди. Утирганлар ҳаммаси буни маъқуллашди.

Шариат қозиси журналларга мақола ёзиб турадиган ёзувчиларга ҳам телеграммалар юборилса яхши иш бўларди, деган эди, ҳеч ким қаршилиқ қилмади. Шариат қозиси телеграммаларни ёзди, шайх Ҳасуна эса шу хонада ўтирган ҳамма хизматчилардан пул йиғди. Кейин ҳаммадан деҳқончилик машаққатидан захмат чекаётган ҳамқишлоқ-

¹ Мудирия — иқлим марказининг бош маъмурий идораси, департамент.

лари номидан телеграммага имзо чекишди. Хизматчилардан бири ботирлик қилиб, ўз исмини тўла ёзиб қўл қўймоқчи бўлди ва бошқаларга 1919 йилдаги хизматчиларнинг тутган йўлини айтиб берди. Лекин шариат қозиси эътироз билдирди:

— Ўзини эҳтиёт қилиш кишининг донолигидан дарак беради. Халқ партияси ҳукумати хизматчиларга қутурган девдек муомала қиляпти. Хизматчилар сиёсат ишига аралашмаслиги керак, деган алоҳида қонун чиқарилди. Киши ўзини ишдан бўшатилишга ёки узоқ шаҳарларда дарбадар бўлишга мубтало қилишнинг нима ҳожати бор. Бола-чақага наф етадиган иш қилиш керак.

Хизматчи атрофга бир-бир назар ташлаб чиққач рози бўлди ва телеграммаларни жўнатиш учун станция томон йўл олди.

Миср халқи инглизлар томонидан, қишлоқдаги деҳқонлар эса пошо томонидан эзилаётгани ҳақида суҳбат давом этди. Шайх Ҳасуна сув таъминотининг янги лойиҳаси ҳақида атрофдагиларнинг фикрини сўради. Бу лойиҳага қарши курашаётган қишлоқликлар ҳақида кўп тушунчага эга бўлди. Тўғон ва каналга деҳқонларнинг қилган ҳужумларини эшитиб, ниҳоят завқланди. У фахр билан атрофдагиларга қаради:

— Бу ер ботирлар макони бўлган. Сув халқники. Агар ҳукумат уни ўғирлаб пошога берар экан, қайси йўл билан бўлса ҳам қайтариб олишга ҳақлари бор.

Шайх Ҳасунанинг шод кайфияти бир неча кишининг тўсатдан қамоққа олинганини эшитганда ҳам бузилмади. Бунинг ажабланидиган жойи йўқ — хитоб қилди у, — ҳозир ҳамма халқ йўлбошчилари қамоқда, улар Малта ва Сисел¹ томонларга сургун қилинган. Кўп кишилар шу кунларда Қоҳира, Искандария, ал-Мансура, Танто, Асют ва Бани Сувайф² кўчаларида хиёнаткорона отиб ўлдирилмоқда.

Шайх Ҳасуна полиция идораси қишлоғимиздаги кишиларни ноҳақ қамагани тўғрисида бош прокурорга албатта шикоят телеграммаси юбораман, деди баланд овоз билан. Прокуратурада ишлайдиган хизматчи унга қаради:

¹ Ороллар номи.

² Мисрнинг йирик шаҳарлари.

— Бу шикоятингиздан ҳеч нарса чиқмайди, чунки прокуратура ҳукумат қўлида. Ҳукумат кўплаб кишиларни олдин қамайди, кейин прокуратурадагилар қонуи ағдариб, уларнинг қамалиши тўғри деб, ҳукуматга йўл-йўриқ топиб беради.

Аммо бу гаплардан шайх Ҳасуна қаноатланмади. Клубдан қайтаётиб полиция бошлигининг ўртоқларидан биттасини учратиб қолиб, қамалган қишлоқликларни қандай бўлмасин бўшатиб юбориш чорасини кўришни ундан илтимос қилди. Бўшаб чиққунларича уларни бошқа маҳбуслар каби қийнамаслик, азобламаслик тўғрисида маҳкама бошлиғи билан алоҳида гаплашсангиз деб, ўтиниб сўради.

Оддий меҳмонхоналардан бирида тунаган шайх Ҳасуна тонг отиш билан станцияга борди. Қишлоқ аҳолиси номидан бош прокурор ва адлия министрига қишлоқдан қамалган кишилар ишини текширувдан ўтказишни талаб қилиб телеграмма жўнатди. Худди шундай телеграммани ҳукуматга зид назарда турувчи газета идорасига ҳам юборди. Кейин извошга ўтириб қишлоққа жўнади. Шайх Ҳасуна йўлда давом этаркан, анҳор ва экинзорларга завқланиб қарар, шундай тўғри ва манзарали йўлни ташлаб, пошо саройи ёнидан янги эгри-бугри йўл қураётган кишилардан таажжубланарди. Давлат эса бу ишга қанчадан-қанча маблағ ва озик-овқат сарфляпти. Демак, унинг мақсади деҳқонларни хонавайрон қилишдан бошқа нарса эмас. Пошо шу йўл атрофидан бирор жойни танлаб, ўша ерга қаср қура қолса бўлмасмиди. Лекин бахтга қарши унинг ҳамма ери йўлдан узоқда. Ҳукуматнинг эса ҳеч нарса билан иши йўқ, чунки у халқ партияси ҳукумати, ўзича пичирлаб қўйди у. Извошчи ниманидир узоқ ўйлади, сўнг шайх Ҳасунага ўгирилиб, ҳукумат учун янги йўл қуриш нимага керак бўлиб қолди. Йўл бўлса бор, атрофи салқин дарахтзор, ёнида анҳор оқиб турибди, йўлмисан йўл, деди.

— Пошо ўз саройини анҳордан нарироққа қуриб қўйган экан,— изоҳ берди шайх Ҳасуна.

Извошчи лабларини тишлаб, қамчинини юқори кўтарди:

— Тушунаман, ҳаммаси беш қўлдек маълум. Бебошлик курсин, бу бебошликнинг оқибати бора-бора нима бўларкин!

Шайх Ҳасуна қишлоққа етиб келди, лекин у то Муҳаммад афандининг уйига етгунча извошдан тушмади. Чунки

қишлоқдан кўчиб кетганидан буён ўз уйи бўм-бўш эди. Шунинг учун Муҳаммад афандиларникига қўнишдан бошқа иложи йўқ. Хотин-халажлар қишлоққа извош келиб қолганидан таажжубланиб, қўрқа-писа эшик тирқишидан мўралашарди. Ҳамманинг юрагида янгидан бир хавф пайдо бўлди: бу одам ҳукумат номидан қишлоққа келган бирон киши бўлса-чи? Лекин извошдаги кишининг эғнида сариқ кийими ва бошида тарбуши, қўлида ҳатто милтиғи ҳам йўқ. Турқидан бирор фалокат бошлаб келадиган кишига ўхшамайди. Шу фикр узоқдан мўралаб турганларнинг кўнглига бир оз таскин берарди.

Шайх Ҳасуна Муҳаммад афандининг уйига етиб келгунча извош орқаси болалар билан лиқ тўлди. Извошчи ҳар қанча сўкса ҳам, қамчин билан урса ҳам, извош ёнидан кетишмасди. Извошчи шайх Ҳасунани туширгандан кейин, олган кира пулига хурсанд бўлиб қайтиб кетди. Шайх Ҳасунани амакисининг қизи бўлган Муҳаммад афандининг онаси кутиб олди. Унинг тўсатдан кириб келиши кампирни бир оз эсанкиратиб қўйган эди. Шайх Ҳасуна қўлини енги ичига бекитиб, амакисининг қизи томон узатди, у ҳам эгилиб қўли ва елкасини ўпди. Кампирнинг нафаси тикилган, кўз ёшларини оқизиб, шайх Ҳасунанинг елкасига қоқарди. Шайх Ҳасуна ундан саҳарлаб ўғли қаерга кетганини сўради.

— Ўғлим эшагини миниб Маҳмудбекнинг уйига кетди. Ундан Диёб ва бошқа кишиларни қамоқдан бўшатиш чорасини кўришни илтимос қилмоқчи, — деди кампир.

Бу гапни эшитган шайх Ҳасуна тутақиб, жаҳл билан қўлини қўлига уриб чапак чалди. Маҳмудбек билан ўғлининг қандай алоқаси бор, бекнинг кишиларни хибсдан бўшатишга қудрати етармиди, — деб Муҳаммад афандини койиб кетди:

— Маҳмудбек қишлоқ фойдаси учун ҳеч нарса қилмайди, қишлоқ билан эмас, балки ҳукумат билан алоқа боғлаган. Бутун фикри-зикри қишлоқни хароб қилиш, халқини талашдан иборат. Қишлоқ аҳолисини эркагу аёл, ўғилу қиз ҳаммасини арзимаган тўрт-беш жунайҳга пуллаб юберишдан ҳам тортинмайди.

Муҳаммад афандининг онаси бу сўзларнинг мағзини чақолмасди. У шошиб-пишиб тоза бир бўйрани олиб келди-да, ҳовлидаги супага ёзди. У ёқ-бу ёққа елиб-югуриб чой қўйди, қўшни аёлларни ёрдамга чақирди. Укаси — жаноб мудирнинг пойқадами ҳурматига маккажўхори би-

лан боқиб семиртирган ғозини сўйди. Сув иситиш учун ўчоққа ўт ёқаркан, кўнглидан ҳозир ўғлим Диеб келиб қолса-ю, тоғаси шайх Ҳасуна билан ўтиришиб, шу ғоз гўштидан еса, деган ўй ўтди.

Бундан икки кун илгари буғдой нони тугагани, уйда ун йўқлиги ва фақат жўхори нонигина борлиги эсига тушди. У ўғлининг ташвиши билан тегирмонга буғдой олиб боришни ҳам унутиб қўйган эди. Қўшни қизлардан бирини чақириб қулоғига ниманидир шивирлади. Қиз Васифанинг уйи томон югуриб бориб уч-тўртта буғдой нон қарз бериб туришни сўради. Васифанинг онаси, нон йўқ, дегач қайтиб келди. Кампир қизни бошқа бир қўшниникига юборди. Қиз рўмолга ўралган уч-тўртта нон кўтариб келди. Аммо шайх Ҳасуна у ерда кўп ўтирмай, эркаклари қамалган уйлардан хабар олиб келай деб чиқиб кетди. У аввал Муҳаммад Абу Сувайлимнинг уйига борди. Уни Васифа кутиб олди ва йиғлаб-йиғлаб қўлларини ўпди. Шайх Ҳасуна, қўй қизим, йиғлама, деб тасалли берди. Кейин онасини чақириб унга ҳам тасалли берди ва Васифанинг кўнглини хотиржам қилиб туришини онасидан илтимос қилди. Шайх Ҳасуна пул бермоқчи бўлиб чўнтагини ковлаётган эди, раҳмат, пул керак эмас, деди ва меҳмонни уйга ўтқазиб қаҳва тайёрламоқчи бўлди. Лекин шайх Ҳасуна унамади. Эшик олдида туриб бир оз гаплашгандан кейин бугун, эрта албатта келиб қолади деб, уларнинг кўнглини тинчитди. У хайрлашиб кетаётганда Васифа Муҳаммад афандининг Маҳмудбекникига қатнаб юрганини айтди. Шайх Ҳасуна:— Муҳаммад афанди чакки қилган. Қамалган кишиларнинг қутулиб келиши муқаррар, лекин у Маҳмудбекнинг ҳаракати билан эмас, балки беваж қамоққа олинганлари учун бўшаб келишади, деди.

Кейин шайх Ҳасуна Абдулҳодининг ҳовлиси томон бурилди. Унинг ҳам уйига кириб хабар олди. Кун чиқиш томондаги ҳовлилардан ҳам баъзиларига кириб, қамалганлар оилаларидан ҳол-аҳвол сўраб чиқди. Ҳамма хонадонлар ундан хурсанд бўлиб, миннатдорчилик билдиришди. Кейин тўғри шайх Юсуф дўконига қараб йўл олди.

Шайх Юсуф умда кўрасидан энди қайтиб келган шайх аш-Шиновийнинг насиҳатларига қулоқ солиб ўтирарди. Илвонийнинг кириб келиши уларнинг суҳбатини бўлди. Шайх Юсуф унга қаради:

— Бугун эрталаб сени жуда кўргим келди, бир кўнглим бола юборсаммикан деб ўйладиму, лекин кечаси би-

лан тарвуз пойлаб ухламаганинг эсимга тушиб, майли бир оз ухлаб дам олсин деб, юбормадим.

Илгари эшитмаган бу хушмуомаладан завқланиб кетган Илвоний ҳам шайх Юсуфга қараб баланд товуш билан ростдан ҳам ухлаб ётганини айтди.

Илвоний маккажўхори сўтаси тўла қопни орқалаб, белини камар билан боғлаган ва чопонининг белдан юқориси ҳам жўхори сўталари билан дўппайиб чиққан эди. Илвоний ёқасидан қўлини тикиб қўйнидаги сўталарни чиқарди, кейин ердаги қопни ҳам олиб ичидаги ҳамма сўталарни шайх Юсуфнинг олдига тўкди. Сўнг шайх Юсуфга мурожаат қилиб, бу жўхорилар билан илгаридан йиғилиб ётган қарзини чиқариб ташлашини ва бир қути сигарет беришини сўради.

Шайх Юсуф саросимага тушиб, Илвонийга қаради:

— Эҳе, ҳали сигарет чекадиган одат ҳам чиқардингми? Баракалла, бу ишинг дуруст. Одамлар қишлоқдан кетиб, сарсон бўлиб юрсину, сен бу ерда маккажўхори нонни туя қилиб юр... бу сўталарни қаердан олдинг?

— Боғини сўрамай мевасини еяверинг-да, — деди Илвоний бепарволик билан. Унинг бу гапидан шайх Юсуфнинг кўзи ола-кула бўлди. Илвоний давом этди:

— Мен шунақа ботирман, лекин билингки, бу маккажўхорига ўртоқларимнинг ҳам, нон-қатиқ бўлган кишиларимнинг ҳам, биронта етим-есирнинг ҳам ҳақи қўшилмаган.

Шайх Юсуф бу сўталарни олиш-олмаслик тўғрисида иккиланиб турди. Илвоний эса ёнларидан сўталарни чиқарди. Шайх аш-Шиновий Илвонийга:

— Ҳой уйинг куйгур, ахир бу ишинг нотўғри-ку, бу ҳаром-ку, сени дўзахга туширади-ку! — деди-да, шайх Юсуфга қаради, — шунақа нарсани олиш яхши эмас. Бу мутлақо ҳаром.

— Дўзах? Мен дўзахдан қўрқмайман! Ҳозирги кўраётган кунимдан ҳам дўзах ёмонми? Мен ҳалолни топдим уни қўйиб ҳаромга қўл уряпманми? Эй домла, унақанги ҳарому ҳалолни ҳозир бир ёққа қўйиб туринг, менинг кўраётган куним ҳеч кимнинг бошига тушмасин. Ишқилиб бир нав ризқ-рўзим ўтса бас, ҳалолми-ҳаромми у билан ишим йўқ.

Шайх аш-Шиновий унга жавоб қайтариш ўрнига астаф-фирулло деб калима келтирди.

Шайх Юсуф эса олдидаги идишларни сўталарга тўла-

тиб, ерга сочилиб кетганларини йиға бошлади. Ҳаммасини санаб катта дафтарни очиб варақлади ва қаламни қўлига ушлаб Илвонийга қаради:

— Ҳаммасига бир риёл.

Илвоний норозилик билдирди.

— Бир риёл дейсиз-а, жаноб шайх Юсуф, харом деб мана бундай ишга айтилади. Уйласангиз-чи ахир, шу ҳам инсоф бўлди-ми? Бошқа одам бунга индамай тўққиз баризани санаб беради. Буни тўнлайман деб бир кеча уйқумни харом қилдим.

Шайх Юсуф сўталардан анчасини бир томонга ажратди-да, қутидан устига қора кийик расми солинган кичкина сигарет қутичасини олиб зарда билан унга улоқтирди:

— Кўтар сўталарингни, кимга берсанг беравер. Ҳозироқ бу ердан жўнаб қол.

Бечора Илвоний ялинишга ўтди:

— Буни мен қаёққа оборардим? Келинг майли олти бариза бериб қўя қолинг.

Шайх Юсуф йўқ, керакмас дегандек бошини силкитди.

— Хўп майли, ўзингиз айтган бир риёл бўла қолсин. Шайх Юсуф ўжарлик билан уч баризага берсанг оламан, бўлмаса кўтар, керак эмас, деб туриб олди, Илвоний бўшашди:

— Хўш, нима ҳам дердим, майли олинг, барака топинг. Ҳисобини кўзимнинг олдида дафтарга тиркаб қўйинг.— Шайх Юсуф қалин ва сербар дафтарини олиб ёза бошлаган эди, Шайх аш-Шиновий жеркиб ташлади.

— Ҳой, бу ишинг яхши эмас. Бундай нарсалар билан обрўйингни тушириб қўйсан.

Шайх Юсуф унинг гапини назар-писанд қилмади:

— Бировнинг кўнглини ранжитмасангиз-чи, бундай насихатни нега умдага қилмайсиз жаноб, тозаям бошимизни оғритдингиз.

Бу гап шайх аш-Шиновийга қаттиқ тегди ва бўзарган ҳолда шайх Юсуфга қаради:

— Сизни нима жин урди. Худоё ўзинг қарам қил.

Илвоний гапга аралашиб, мошовага қатиқ бўлмоқчи эди, шайх Юсуф унга пўписа қилди. Шайх аш-Шиновий пайтдан фойдаланиб, Илвонийни яна койий бошлади, дуойи бад қилиб, дўзахнинг эшигига олиб бориб қўйди. Илвоний койишларни чидам билан эшитгач, ўз йўлига

кетди. Бир оз юргач, қайрилиб шайх Юсуфга назар ташлади, дўкандорнинг башарасида ҳали ҳам жиддийлик ва қайғу ҳукм сурарди. Шайх Юсуф шайх аш-Шиновийга хитоб қилди:

— Қани, тақсир, сўзингизни давом эттиринг. У дилдорнинг воқеаси кейин нима бўлди? Маккажўхоринг бошингни егур бемаъни Илвоний гапингизнинг белига тепди. Хўш, тақсир, давом эттираверинг... У умдами ёки ўғри бошими?

Шайх аш-Шиновий Илвоний келмасдан бурун бошлаган ҳикоясини давом эттирди:

— Одатим бўйича қуръон ўқиб бериш учун умданинг ҳовлисига борган эдим. Шунда ўз оғзидан гуллаб қолди: «Абу Сувайлимнинг қишлоқ аҳолиси олдида мени таҳқирлаганига ҳеч чидай олмадим,— деди у,— қачон бўлса мени ярамас одам, деб гапириб юрар экан, яхшилаб адабини бериб қўяй деб, канални тўсганлар рўйхатига тиркаб қўйдим. Ҳукумат қамоқдан бўшатганда ҳам аввалги қилиғини қўймаса, шериги Абдулҳоди ман-манлигини ташламаса, Муҳаммад афанди эса Абдулҳоди ва Абу Сувайлимга суяниб, бўйин бермасликда давом этаверса, Хазра масаласини қўзғатишга ўтаман. Хазранинг ўлдирилиш сири менга аён. Абу Сувайлим Хазрани ўлимидан бир неча соат олдин уйдан савалаб, ҳайдаб юборган. Абдулҳоди уйланмоқчи бўлиб юрган Васифага Хазранинг таъсири уришидан кўрққани, Хазранинг Диёб билан дон олишиб юргани, ундан ҳомиладор ҳам бўлиб қолгани ва бу сирнинг очилиб қолишидан Диёбнинг чўчиб юргани ҳам менга маълум. Ҳар ҳолда Хазра масаласи бутунлай босилиб кетгани йўқ. Эҳтимол, у яна ўн-ўн беш кунга судралар. Аммо мени ҳақоратловчи, мен билан баҳслашувчиларни қандай қилиб адабини бериб қўйишни ўзим биламан».

Шайх Юсуф бирдан қизишиб, шайх аш-Шиновий гапларини тугатмасданоқ «Умданинг бемаъни режаларини қандай баҳоладингиз!» деб сўраган эди, шайх аш-Шиновий ҳеч нарса демаганини айтди. Шунда шайх Юсуф аламзадалик билан гапира кетди:

— Оғзингизга бирорта ҳадис ёки оят, ҳеч бўлмаса араб маталларидан бирортаси келмадими? Арзимас нарсаларнинг ҳалол-ҳаромини менга айтишни биласиз, аммо умдага лом-мим демай ўтираверасиз. Ундан чиқди, сиз умданинг думи экансиз, ногорасига ўйнайдиган одам экансиз. Ёки унга дум бўлишни ҳам худо буюрганми?

Шайх аш-Шиновийнинг юзидан қони қочиб, ўдағайлаб кетди:

— Каллаи саҳарлаб нималар деяпсан. Ахир, ҳазрати Али, ким менга битта ҳарф ўргатса, унга қул бўламан деганлар. Ал-Азҳар мадрасасига боришингдан олдин хат-саводингни чиқарган мен эдим. Бунинг эвазига қўпол муомала қиладиган, ўдағайлайдиган бўлиб қолдинг.

Жанжал кучайиб кетишига оз қолган эди ҳамки, шайх Ҳасуна дўкон олдига келиб мулоимгина илжайиб салом берди. Шайх аш-Шиновий «хуш келибсиз» деб, хурсанд сўрашди. Шайх Юсуф ҳам бениҳоя шодлик билан дўконидан ирғиб тушди-да, шайх Ҳасуна билан қучоқлашиб кетди ва икки уч марта қўлини сиқиб, силкиб-силкиб кўйди:

— Саломат бормисиз, аҳволларингиз қалай?

Кейин шайх Юсуф шайх аш-Шиновийга дўконга қараб туринг, деб имлади-да, шайх Ҳасунани бошлаб уйига кириб кетди.

Уртага бўйра солинган, жилдлари йиртиқ диван қўйилган ҳужрага кириб ўтиришди. Шайх Ҳасунанинг кўзи девордаги бир лавҳага тушди, унда «Яхшилик қилган кишининг ёмонлигидан қўрқ» деган эски мақол ёзилган эди.

— Эрталаб Муҳаммад афанди келиб кетди. У қамоқдаги кишиларни бўшатиш тўғрисида ҳаракат қилишни илтимос қилиш учун Маҳмудбекнинг олдига бораётган экан,— гап бошлади шайх Юсуф. Шайх Ҳасуна яна Муҳаммад афандидан хафа бўлиб гапирди. Маҳмудбек каби кишилар ва уларнинг ёмон фикрларидан одамлар ҳали ҳам гафлат-да экан, деб таажжубланди.

1919 йил қўзғолони пайтидаги воқеалардан гап очилди. Уша вақтда булар Муҳаммад афанди тенги йигитлар эдилар Шайх Юсуфнинг юзига қон югурди:

— Мен ҳам неча кундан бери шуни ўйлардим. Уша кунларда қишлоқнинг бошига нималар келмади дейсиз, на бир паноҳ ва на бир воситачини ахтариш эсимизга келибди. Уша вақтда тўп-замбараклар билан бостириб келган инглизларга қўрқмай ҳужум қилгандик. Ҳеч кимдан ёрдам сўрамаган ва ҳеч нимадан ҳадиксирамаган эдик. Эндиликда, қишлоғимиз қандай кунга қолди, жаноб мудир?— деб овозини баланд кўтарди у.

Шайх Ҳасуна жавобга оғиз жуфтлаганда, Муҳаммад афанди хурсанд кириб келди. У бошида тарбуш, эгнида

костюм, оёғида, туфли. Важдатидан, оғир изтироб чеккани сезилиб турарди. Келиб шайх Ҳасунанинг қўлини ўпди, пастроққа тиз чўкди. Шайх Ҳасуна унга хўмрайди ва қўлини силтаб тортиб олди. Бир оз фурсат ўтгач, ўгит қила бошлади:

— Қишлоқ учун Маҳмудбекдан сариқ чақали наф йўқ, жияним. Бошида ақди бор киши сув ва йўл можароларидан ибрат олиши керак эди.

Муҳаммад афанди чурқ этмай, тўғри дегандай бош қимирлатиб қўйди. Муҳаммад афандининг бўшашиганини кўрган ва ачиқ жавоб қайтармаслигига амин бўлган шайх Юсуф фурсатдан фойдаланиб, мазах қилди:

— Умдага бориб илтимос қилишинг қолди энди.

Муҳаммад афанди шайх Юсуфга тилингиз мунча узун бўлмаса, дегандек бир қаради-да, синиқ ва заиф лаҳжа билан:

— Йўғ-эй, умда нимаси, унинг қўлидан нима иш келарди. Сайловда кетидан юрибманми ёки ҳукумат газетасига ёзилиш учун обуна пули тўлабманми?— деб кесатди.

Муҳаммад афанди унинг халқ партияси ҳукумат тузган дастлабки пайтлардаги актив «ҳаракатларини» эслатиб, кесатаётганини шайх Юсуф дарров пайқади, лекин аччиғини ичига ютди. Хижолат аралаш шайх Ҳасунага қаради. Аммо шайх Ҳасуна унга эътибор бермай, Муҳаммад афандига:

— Қизиқ, арқондан қўрқасану, илондан нега қўрқмайсан? Умда киму, Маҳмудбек билан пошо ким?— У товушини яна баландроқ кўтарди,— ҳукумат киму, инглизлар ким? Улар ҳаммаси бир киши, бир-бирига тирмашиб кетган жирканч занжир тизмаси эмасми? Оқ ит, қора ит, ҳаммаси бир ит,— деди.

Муҳаммад афанди хаёл суриб кетди, чеҳрасидан бу гапларнинг ҳаммасини ўзим яхши тушунишим керак эди-ку, деган фикр кўриниб турарди. Лекин Маҳмудбекнинг қишлоқ фойдасига бирор хизматни бажариш қўлидан келарди. Ҳеч бўлмаганда пора бадалига бирор иш қилиб берса бўлмасмикин деган хаёлни бошидан ўтказарди. Лекин тоғасига нима дейишни билмади. Шайх Ҳасуна ҳаётни, кишиларни ўзига нисбатан кўпроқ билишига ишонар эди. Ёш болалигидан буён бу ҳақиқатни чиндан тасаввур қилган, тоғасининг оғир кулфатларга бениҳоят чидами борлиғини кўрган ва унга ҳурмати чексиз эди. Шайх Ҳасуна ҳукмдор-

ларга қарши курашда тажрибали ва иродаси букилмас, иқтидорли киши эди. Тоғаси ва Муҳаммад Абу Сувайлим каби кишилар ҳукмдорларга қарши ўзлари курашиб, қанча-қанча тажриба орттиришгани, Муҳаммад афандига маълум эди.

Ахир бир вақтларда инқилобни уюштирганлар шулар эмасми? Ешлик вақтида тоғаси шайх Ҳасуна, шайх Юсуф ва Абу Сувайлимлар қўлларида болта ва кетмон кўтариб кўчаларда «Яшасин адолат» деб қичқиришган дамларда, ўзи ҳам улар сафидан қолмай чопиб юрганини эс-эс хотирлайди.

Муҳаммад афанди жимжитлик ва ноқулайликдан ўзини қутқазиб учун бирор гап айтмоқчи бўлиб, тоғасига қаради:

— Сиз жуда доно одамсиз, мудир ҳазратлари!

Лекин шайх Ҳасуна ҳам ишонч билан деди:

— Сизлар ҳам чакки эмассиз. Муваффақиятлар фақат бизникими? Сизларнинг унда ҳиссангиз йўқми, ахир? Қани айт-чи, пойтахтда ҳукумат ва инглизларнинг эҳсонасини чиқариб юборган ким? Сенинг тенгқурларинг эмасми? Студентлар ва фаллоҳлар эмасми? Наҳотки булардан беҳабарсан! Сен ҳеч газета ўқимайдиганга ўхшайсан.

Муҳаммад афанди тоғасига жавоб қайтаришга улгургани ҳам йўқ эдики, шайх Юсуф гап бошлаб юборди:

— Газета дейсизми? Газета ўқиш-ку фойдали нарса. Бу қишлоқда газета нима қилсин. Газетани ким қўлига ола билади. Бу қишлоқдаги одамлардан қайси бири ўқиб, бирор нарса тушунади? Қишлоқ дейишга ҳам тили бормайди уни.

Унинг сўзига шайх Ҳасуна қарши чиқди:

— Йўқ, ундай деманг, қишлоқ бизники, уни биз тиштирноғимиз билан қўриқлаймиз ва ўзимиздан кейинги насларга — бола-чақаларимизга қолдирамиз. Биродар, масалага шундай қараш керак. Биз йигитлик пайтимизда шундай деб ўйлардик, ҳозир ҳам шундай. Мен авваллари ер қўлимиздан кетди, энди ҳаракатнинг фойдаси йўқ деб ўйлаган эдим. Лекин Қоҳирада бўлаётган воқеаларни кўрсангиз, кўнглингиз таскин топади. Уққа бағрини бераётганларнинг ҳаммаси ёшлар. 1919 йилдаги бизнинг тушунчамиздан кўра, уларнинг онги ва тушунчаси анча ортиқ.

Муҳаммад афанди тоғасидан кўзини узмай тикилиб турарди. Ҳовлидан қаҳва қуйиладиган пиёлачаларнинг патнисга тегиб, тиқиллаган овози эшитилди. Кетидан митти қўллар бир-бирига урилиб чапак чалинди¹ ва эшик тирқишидан шайх Юсуфнинг қизи кўринди. У патнисни келиб оладилар деб, отасини кутиб турарди.

Шайх Юсуфнинг кўнглига нимадир келди ва эшик тирқиши билан Муҳаммад афанди томон бир назар ташладида, майин овозда деди:

— Киравер қизим, бегона киши йўқ. Кел, шайх Ҳасуна амакинг билан сўраш.

Ориқ, калта бўйли, буғдой ранг юзи отасиникига ўхшаш бир оз тиришган, кўкраги билинар-билинемас бўртиб чиққан қиз кириб келди. Ингичка оёқлари тиззасигача очиқ, эгнига узун қизил кўйлак кийган. Қиз отаси ёнига патнисни қўйиб, шайх Ҳасунанинг олдига борди. Шайх энги ичидаги қўли билан сўрашди ва отасига қараб:— Э-ҳе, баракалла, катта қиз бўлиб қолибди-ку,— деб уш мақтаб қўйди. Қиз уятдан қизариб кетди. Отаси кулиб: Муҳаммад афанди билан ҳам сўрашиб қўй, деди. Қиз Муҳаммад афанди томон қадам ташларкан қоқилиб кетди. Муҳаммад афанди ирғиб туриб қўл узатди, маросим тугагач, қиз қизариб-бўзариб шошганича уйдан чиқиб кетди.

Шайх Юсуф Муҳаммад афандига зимдан қараб қўйдида, қаҳва қуйиб, шайх Ҳасунага узатди:

— Мана қизим тайёрлаган қаҳва, у ҳамма ишда чаққон ва чевар, овқат пишириш, нон ёпиш, хуллас, ҳамма нарсани эплайди. Намоз, рўзаларга ҳафсаласини айтмайсизми барака топкуринг.

Шайх Ҳасуна кулиб: «Умридан барака топсин, сизнинг тарбиянгизни олган-да», деди Шайх Юсуф иккинчи пиёлага қаҳва қуйиб Муҳаммад афандига узатди.

Улар шу йўсинда у ёқ-бу ёқдан гаплашиб, узоқ ўтиришди.

XIV БОБ

Маҳбуслар полиция қамоқхонасидан бўшатилганича йўқ. Шайх Ҳасуна ҳамон қишлоқда. У умданинг олдида бо

¹ Арабларда чақириш ўрнида бир қўлнинг кафтига иккинчи қўлнинг бармоқлари билан уриш одати бор.

риб, қамоқда ётганларни тезда бўшатиш чорасини кўрма-сангиз, мендан кўрадиганингизни кўрасиз деб, дўқ қилиб ҳам қўйди.

Кунлар кетидан кунлар ўтаяпти, аммо қамоқдагиларни нима учундир ушлаб туришибди.

Шайх Ҳасуна гапидан талвасага тушган умда ўзини оқлаш учун Муҳаммад афандиникига борди, чунки шайх Ҳасуна шу ерда яшаётган эди. Кишиларнинг қамалишига сув ишлари бўйича агрономнинг худди ўзигина сабабчи, деди у. Агроном канал тўсилганини кўриб, полиция идорасига хабар берган эмиш. Полиция бошлиғи бу ишда қатнашган кишиларни ўз вақтида тутиб, полицияга юборгани учун умдани ишдан олиш масаласини қўйган эмиш. Шайх Ҳасуна уни масхара қилиб кесатди:

— Умда жаноблари, Муҳаммад Абу Сувайлим ҳам канални тўсганмиди?

Умда унга қайтарадиган жавобни ўйлаб турган эди, Муҳаммад афанди тутақиб ўрнидан ирғиб турди:

— Ёш Диёбнинг гуноҳи нима? Бечора бола нима айб қилибди. Ким билсин, ҳозир қамоқхонада қандай азоблашаётган экан?

Шайх Ҳасуна Муҳаммад афандига бир ўқрайиб қараб қўйди. Умда олдида бундай журъат билан гапиргани тоғасига маъқул тушмаганини сизди-да, бошини ерга солиб ўтирди.

— Муҳаммад, бориб айт, қаҳвани тезроқ олиб келишин, — деди тоғаси. Муҳаммад афанди чиқиб кетиши билан гапини оҳиста давом эттирди:

— Қамалиш айб эмас. Саъднинг¹ ўзи ҳам қамалган. У қамалган вақтда Адлий пощо саройида инглизлар билан кайф-сафо қилиб ўтирган эди.

Умда лабларини қалтиратиб унинг гапини тасдиқлади:

— Тўғри, бу ҳақ гап, жаноб мудир! Уртага бир оз жимлик чўкди. Умда сарғайиб кетган деворларга осиб қўйилган ёзувларга кўз югуртирди. Узи ўтирган диваннинг олд томонидаги ганчдан ишланган бир лавҳада: «Сахий одам жабрдан ҳолидир», деб ёзиб қўйилипти. Иккинчи лавҳадаги хатни ҳижжалаб, аранг ўқиди: «Қаноат қилган азиз, таъмагир хор бўлу». Шайх Ҳасуна узоқ уҳ тортди-да,

¹ Гап Мисрнинг биринчи бош министри, прогрессив «Вафд» партиясини тузган Саъд Зағлул устида кетаяпти.

ҳассаси билан қизил наमतни титкилашга тушди. Ён соатини олиб қулоғига тутиб кўрди, сўнг деразадан ўзининг заиф пўртахол ранги билан бутун қишлоқни қуршай бошлаган ва кишини қандайдир нохуш этадиган қуёш шуъласига кўз қисиб қаради.

— Аср намозини ўқиб олмаймизми, қаҳо бўлмасин.

У ўрнидан туриб уйнинг бурчагидаги букланган кичкина бўйрани олмоқчи бўлаётганда, ташқарндан Муҳаммад афанди кириб қолиб, бўйрани ёзиб берди. Намозни ўқиб бўлишгач, умда рухсат сўради:

— Менга ижозат берсангиз, қаҳва ичиш қочмайди.

— Қаҳва қани, мунча олиб келишинг қийин - бўлиб кетди, — жаҳли чиқди шайх Ҳасунанинг. Муҳаммад афанди: «Диёбни қаматиб юборди, тагин унга қаҳва берармишимиз? Заҳарни ичсин!» — деб тўнғиллаб ичкарига кириб кетди.

У онаси билан тортишди:

— Тоғам қаҳвани олиб кел, деб қўймаяптилар.

— Ҳа, қуриб кетсин ўша умда! Уялмай-нетмай кўзини бақрайтириб уйимизга қаҳва ичгани келдими? Уғлимни қаматсин-да, яна унга қаҳва дамлаб берай — койиди кампир.

Муҳаммад афанди шайх Ҳасунанинг буйруғини ерда қолдиролмайдиканонлож қаҳва олиб чиқиб, жим ўтиришган умда ва тоғасига қуйиб берди. Улар қаҳвани ичишаркан, умда «саломат бўлинг, худо хоҳласа бир кун сиз ҳам бизникига марҳамат қиласиз», деди. Кейин умда кетиш учун ўрнидан қўзғалди, уни шайх Ҳасуна эшиккача кузатиб қўйди, умда бундай такаллуфдан эсанкираб, ҳар қадамда қайта-қайта раҳмат айтар, овора бўлманг, эшиккача чиқиб ўтирманг, — дерди.

Умда эшикдан икки қадам нарироқ бориб шайх Ҳасуна билан хайрлашаркан: — Тонг отса одамлар қамоқдан қутулиб ўз уйларига қайтиб келишади. Ўзингиз хабардорсиз, маъмур уларни эртага пошонинг олдига келадиган министрлар кўрсин, деган мақсад билан ушлаб турибди. Министрлар тушки овқатдан кейин жўнашади. Маъмур менга: министрлар бу ёқдан кетиши билан, маҳбуслар иккинчи ёқдан уйларига қайтишаверади, деб айтган, — деди.

Шайх Ҳасуна бошини қимирлатди.

— Шундай бўлсин, ишқилиб айтганингиз келсин! Тўғри, эртага министрлар пошонинг олдига келишади.

Қайтиб уйга киргач, Муҳаммад афанди ва унинг онаси-ни қаҳвани тез тайёрлашмагани учун койиди:

— Шундай ҳам бўладими, ахир,— деди у,— сизлар ёш болаларнинг ишини қилдингиз. Бировга адоват ўз йўлигаю, қаҳва тутиш ўз йўлига.

Муҳаммад афанди чурқ этмади. Лекин онаси:

«Отасига заҳар бериб ўлдирган, ўғлим Диёбни авахтага ташлатган шу эмасми? Бола-чақасидан жудо бўлсин»,— деб қарғади.

Шайх Ҳасуна унинг гапини бўлди:

— Кўй, гапни кўп чўзма, умми Муҳаммад¹ келиб-келиб бир пиёла қаҳвага юзсизлик қиласанми. Бу қурум-соқлик.

Бир оз сукунат ҳукм сурди. Шайх Ҳасуна уй ичидаги супага ўтирди. Муҳаммад афанди ҳам унинг ёнига келди, онаси ичкарига кириб кетди.

Муҳаммад афанди пошонинг марказ яқинидаги боғига келишган, ҳозиргина умда эслатган министрлар тўғрисида суроштирди.

— Пошо халқ партияси аъзоларидан бўлган баъзи министр ўртоқларини янги саройига чақирган. Келишда йўл азобини тортишлари табиий. Кейин табиийки, Қоҳира билан иқлим марказини туташтирадиган ва пошо саройи олдидан ўтадиган янги йўлни битказишга бош-қош бўлишади,— шайх Ҳасуна тушунтирди.

Аммо Муҳаммад афанди бундай жавобга муҳтож эмасди. Уни қизиқтираётган нарса бутунлай бошқа эди.

— Хўш, Диёбни ва қамоқхонадаги бошқа кишиларнинг бўшатилиши билан бунинг қандай алоқаси бор?

Шайх Ҳасуна кулди:

— Маъмур халқ партиясидан бўлган министрларни қарши олсинлар, деб ҳаммангизни қамоққа олмаганига шукур қилишингиз керак. Ҳар ҳолда, маъмурга, вилоят бошлиғига министрларни яхшилаб кутиб олиш учун тайёргарлик кўриш тўғрисида буйруқ берилган. Пешвоз чиқувчилар жуда кўп бўлиши лозим. Ҳатто, вилоят бошлиғи қамоқхоналарда ётган минг-минглаб маҳбусларга ҳам министрларни кутиб олишга чиқиш учун оддий уст-бош топширишни буюрган. Яширин полиция кишилари, умдалар, қишлоқ бошлиқлари ва миршаббошилар ҳамда полиция

¹ Умми Муҳаммад — Муҳаммаднинг онаси демакдир. Араблар хотинларни боласининг номи билан чақирадилар.

маъмурлари кўча-кўйларда тўпланган кишиларга ўша маҳбусларни аралаштириб қўйишмоқчи. Шундай қилиб, ажойиб тантанали кутиш маросими бўлади.

Шайх Ҳасуна шу гапларини гапирар экан, Муҳаммад афанди ҳеч нарсага тушунмаётганини сизди ва унга қаради:

— Сайловларда бўладиган ишлардан хабаринг борми? Фаллоҳларнинг кўзини сайлов кампанияси вақтида очиб қўйиш кераклигини тушунасанми? Йўқ, сен гоҳ умданинг, гоҳ Инжахонимнинг ўғли Маҳмудбек — у саёқ қизларнинг орқасида югуришни биласан, холос.

Тоғасининг бу сўзларидан Муҳаммад афанди ўнгайсизланди. У ўзининг хатти-ҳаракатларидан тоғасининг воқиф бўлганлигини билди. Юриш-туришидан гап очдими, энди ундан осонликча қутулиш маҳол. Муҳаммад афанди бу хатарли суҳбатдан тоғасини чалғитишга уринди:

— Фаллоҳларнинг кўзи очилиб қолди энди... фақат сиздан, умда Диёбни қамоқдан чиқаришга кучи етармикин, йўқми, шуни билмоқчи эдим.

Шайх Ҳасуна ана холос, деб икки қўлини бир-бирига уриб чапак чалди ва Муҳаммад афандига тушунтира бошлади:

— Умда бирор фойда келишига кўзи етмаса ёки ҳеч бўлмаганда фаллоҳлар устидан ҳукмронлигини мустаҳкамлашга ёрдам бўлишига ишонмаса, бирор кишини қамоқдан қутқазишга ҳеч қачон воситачилик қилмайди. Қишлоқ унинг қўлига қараб, ялиниб турар экан, асло бирор кишини бўшатиш учун ҳаракат қилмайди. Шунга қарамай, қишлоқ негадир ундан яхшилик кутади, унга ялинади.

* * *

Умда шайх Ҳасуна олдидан қайтиб келмасданоқ, қўрғонининг атрофини аёллар қуршаб олишган эди. Улардан қай бири тик турган, қай бирлари ерда ялпайиб ўтиришибди.

Умданинг қораси кўриниши билан, йиғлаб-сихтаб қуршаб олишди. Кимдир отаси, кимдир эри ва ўғлининг қамоқдан қачон қутулиб келишини сўраб, кўзларини жавдиратарди.

Умда ҳеч кимга жавоб қилмай, йўлида давом этаверди. Миршаб Абдулоти унинг кетидан қолмай аёлларни четга суриб борарди. Кейинги кунларда умда ўз қўраси ёнида ялиниб-ёлвориб ва доду фарёд қилиб йиғлайдиган хотинлар овозини эшитишга кўникиб кетди. Уларни ҳовлига ҳисобсиз кираверишларидан сақланиш учун қўрғоннинг ташқи эшигини қулфлаб қўйиш ҳақида миршабларга топшириқ ҳам берган эди. Шайх Ҳасуна қишлоққа қайтиб келгандан буён умда қўра саҳнидаги катта шосупада ўтиришни ҳам тарк этди. У қишлоқ кўчаларига ҳам фақат шайх Ҳасунанинг олдига боргандагина чиқарди, холос. Бир кун шайх Ҳасунаникига кетаётганда бир хотин йўлиқиб, ўғли тўғрисида сўраган эди, уни миршаб қувлади. У қайтиб келаётганда бир жувон йўлини тўсиб, акиси ҳақида гапга тутди, лекин у қулоқ солмай, тез ўтиб кетди. Ёнидаги миршаб ҳалиги аёлни ҳайдаб юборди. Бир кампир унга ёпишган эди, ҳассаси билан нарига туртиб юборди. Булардан ташқари чиройли, ёш бир аёл унга ташланиб, чопонининг енгидан ушлади ва йиғлаб эрининг иши нима бўлганини суриштирди. Уни ҳам нарига итариб ташлаб, кинояли, одатдан ташқари гапларни гапирди. Бечора жувон уялиб, кўз ёшини оқизиб, йўлдан четга чиқди. Миршаб Абдулоти ҳам пардасиз гаплар айтиб койиди:

— Ғамдан чиқмагур беномус, отанг ҳам қамоқда-ку, уни ўйламайсан-да, нуқул эрингни сўрайсан, холос. Хотин деган шундай паст нарса эканки, бутун фикри-зикри нуқул...

Умда бир оз ноқулай аҳволга тушди. Бошқа миршаблар ҳам умдалари олдида шундай гапларни айтаверадиган бўлиб кетмасин, деган мулоҳаза билан Абдулотини бир оз уришиб қўйди.

Умда қўрага етди-ю, эшикдан ичкарига киришига йўл тополмади. Қора кийим кийган сон-саноқсиз аёллар унинг ҳовлиси атрофини қуршаб олиб, доду фарёд қилиб йиғлашаётган эди. Улар орасида оппоқ, новчадан келган бошқа хотинлардек қора кийинмаган, бир қизга умданинг кўзи тушди. У қиз ғазаб билан нималарнидир жавраб, хотинлар тўпидан дадил чиқди-да, тўғри келиб умда қаршисида тўхтади. Икки қўлини кўтарган ва нима қилишни билмай қалтираб турган миршаб, уни умдадан четлатмоқчи бўлди. Лекин қиз бўш келмади:

— Ҳой Абдулоти, қўлингни чўзма, қўлинг сингур. Худо хоҳласа шу билакларинг узилиб тушади.

Умда қиздан кимлигини сўраган эди, у жавоб қайтармасданоқ, Абдулоти «Бу миршаббошининг қизи», деди. Умда жаҳл билан бақирди:

— Миршаббошинг нимаси? У миршаббоши эмас, сен миршаббошисан, менинг миршаббошимсан, иблис! Сен ўша Муҳаммад Абу Сувайлимнинг тарбиясини олгансан! Унинг берган нонни оқлай, дейсан-да!

Абдулоти қўрқувдан қалт-қалт титрарди:

— Собиқ миршаббоши демоқчи эдим.

Васифа кўкрак кериб олдинга қадам ташлади, қўлини чўзиб:

— Миршаб тўғри айтди, Муҳаммад Абу Сувайлимнинг қизи Васифа бўламан. Сизга отам ёқмайдами? Отамни кўргани кўзингиз йўқми? Хўш, ҳозир у қаерда? Шуни айтиб берасиз!— деди.

Тун ўзининг қора чойшабини ёя бошлаган. Васифанинг гўзал чеҳрасига ботаётган қуёшнинг сўнгги заррин шуъллари тушиб турарди.

Умда бошини бир чайқади-да, қизга ғайри табиий тикилиб, оҳиста гапирди:

— Хўш, отангдек ёши улуғ кишининг юзига оёқ қўйиб, тик қарашинг, қаттиқ гапиришинг уят эмасми?

Васифа қизишиб, умданинг кўзини ўйиб олгудай бўлиб қўлларини чўзди:

— Уят дейсизми, жаноби умда! Уятсизлик, беҳаёликнинг ҳаммаси сизда-ку. Отамни туҳмат қилиб қаматиб юборган, уятсиз ўзингиз эмасми?

Умда Васифанинг қадди-қоматига, маҳалиё қилувчи юзига тикилиб турарди. Юрагида ҳирс уйғониб, хаёлидан ёмон фикрлар ўта бошлади:

— Жуда ширин қиз бўлибсан, онангнинг худди ўзи бўлибсан. Кулишинг, маҳмадоналигинг, дилбар боқишинг, гапларинг, хуллас ҳаммаси онангнинг ёшликдаги қилиқларининг ўзи.

Аёллар умда Васифа онасининг шаънига тегиб, қизнинг ва отасининг обрўйини туширмоқчи ва таҳқирламоқчи бўлганини сезишди. Улардан биттаси жаҳл билан:

— Онасини нега гапирасан. У сенга нима қилди? Онасининг маҳмадоналигини қаёқдан билдинг, ўзинг уни бирор ерда кўрганмисан?— деди. Иккинчи бир хотин ўрнидан турди:

— Агар миршаббоши шу ерда бўлиб, бу гапларингни эшитса, битта ўқ билан ишингни бажарган бўларди. Абу

Сувайлимнинг хотини устида гапиршингни ҳозироқ бас қил, у сен айтган аёллардан эмас.

Учинчиси кесатди:

— Овсин, бу киши ҳали ёш йигитчалар. Майли, мўйлови энди сабза урган йигитчани беорликда айблаб бўлмайди.

Аёллар бири олиб, бири қўйиб кесатиб турганда, Васифа умданинг чопонидан ушлаб, қаттиқ сйлкитди ва асаби тутиб бақирди:

— Онам тўғрисида нима деб вайсаяпсан? У сенга нима қилди? Ҳозир, дадамни топиб бер, у қаерда?

Васифанинг қаттиқ силкитганидан умда эғнидаги чопонига ўралиб қолиб, гандираклаб кетди. Аёллар умдани ҳақорат қилишаётгани ва унинг дағ-дағ қалтираб, ноқулай ҳолатда қолганини кўрган соқчилар ўзларини йўқотиб қўйишди. Бу ҳаракатдан нафаси ичига тушиб кетган умда ўлим тўшагида ётган кишининг инграшидек овоз чиқариб, миршабларга хитоб қилди:

— Уринг, бу шармандаларни. Урсангиз-чи, нимага қараб турибсизлар. Ҳой соқчилар, умдангизни хотинларга талатиб қўясизларми, ахир? Улар ҳозир мени ўлдиришади. Хотинларнинг қўлида ўлиб кетавераманми? Шўрим қурсин, қандай кунга қолдим!

Умдага ёрдам қўлини чўзишдан ҳамма миршаблар ўзларини бир оз тийиб туришди. Улар ҳам ўзларича фикр юритишарди. Уларнинг кўз олдига бир неча кундан бери полиция авахтасида ётган бегуноҳ кишилар келарди. Хукумат сувни бермай, тўхтатиб қўйган. Қақраб ётган экинзорларни бугун-эрта ҳукумат тортиб олиб, йўл қуриш учун пойхон қилиб юбориши мумкинлиги тўғрисида ўйлашарди улар.

Умданинг Абу Сувайлимнинг хотини шаънига ҳозиргина қилган туҳматидан ҳам хафсалалари пир бўлганди. Умда шундай, балки ундан баттарроқ туҳматни уларнинг хотинлари шаънига қилишдан ҳам тоймаслигини ўйлашарди. Маъмурга кишиларнинг рўйхатини ёзиб берган, буларни қамаш керак, деб атайин ўзи бориб уқдиргач қишлоққа қайтиб келиб, бошқача гапирганлигини ҳам билишарди. Маҳмудбек ёзган аризани, сувни талаб қилиб ёзилган ариза деб қишлоқ халқининг кўзини бўяган ва ҳамманинг имзо-ю муҳрини бостирган ҳам шу умда эди. Аслида аризага қишлоқ аҳолиси даладан йўл ўтказишни талаб қилди, деб ёзилган эди. Буни ҳам миршаблар яхши билишади.

Умда бу ишларнинг ҳаммасини Маҳмудбек ва пошонн ўзига оғдириш учун қилган ва қишлоқ манфаатини сотган. Бунинг устига қамоқхонада ётган маҳбуслар орасида, миршабларнинг ака-укалари, ўғиллари ва бошқа қавми-қариндошлари ҳам бор. Қамчин зарбидан орқалари мўматалоқ бўлиб кетган кишиларнинг қайғу-аламига булар ҳам шерик, ахир.

Канал бўйида буларнинг ҳам озми-кўпми ерлари бор. Уни бугун-эрта ҳукумат тортиб олиб, йўлга айлантириб юбормоқчи.

Қишлоққа не-не мусибатлар келтираётган, одамлари ва ерларини ҳукуматга сотаётган, қаршилик қилганларни бўйсундириш учун ўзларидан фойдаланаётган бу умда тўғрисида гоҳо алам билан ўзаро гаплашиб қўйишарди. Улардан ҳар бирининг кўнглида бир кунмас-бир кун таёқ кўтариб умданинг ёмон ниятли бошига, заҳарли илоннинг бошига ургандек уриш нияти бор эди...

...Ниҳоят, миршаблар умдани Васифанинг қўлидан қутқазиш учун яқинлашишди. Хотинлардан бири умданинг овозига ўхшатиб:

— Келинлар, бу ишингиз учун ҳаммангиз мукофотланасиз, тезроқ ажратинглар,— деб пичинг қилди. Қолганлари ичларида кулишди. Уларнинг масхараомуз пиқпиқ кулишларидан, фаллоҳлар устидан ўз зулмини ўтказётган умдага ва хўжайинларга нафратлари сезилиб турарди.

Умда нафаси оғзига тиқилиб ҳарсиллар, қутурган туя каби пишқирарди:

— Тухумнинг устида юргандек мунча секин юрасизлар. Ҳой имиллаётган, отинг нима эди, тезроқ келиб урсанг-чи буларни! Миршаблар умданинг ҳаракатидан кулиб юборишди. Фақат Абдулотигина таёғини кўтариб, хотинларга ўқталди. Хотинлар қўрқиб қичқиришди. Васифа эса умданинг бўйнидан бўғди. Абдулоти таёғи билан туртиб, билакларига ура берганидан кейин, оғриқдан ноилож умданинг бўйинини қўйиб юборди-да, Абдулотининг ёқасига ёпишди. Абдулоти уни тепиб, таёқ билан бошига ва елкасига тушираверди... Таёқнинг зарбига чидай олмаган Васифа йиғлаганича уни ҳам қўйиб юборди.

Шу пайт Васифанинг эсига отаси тушди ва у қамалгани сабабли, бундай хор-зорликларга учрагани хотиридан кечди. У алам билан қаттиқ йиғлаганидан бутун аъзойи баданини тер босиб кетди, хўрлиги келиб, бўғиқ овози билан:

— Эсимни таниганимдан бери ҳеч ким, ҳатто отам ҳам урмаган эди, энди бўлса отам ўзи миршабликка тайинланган бир кишидан таёқ ва тепки еб турибман,— деди ва ердан катта тошни олиб Абдулотининг бошига солди. Унинг бошидан шар-шар қон оқа бошлади. Вақт анча кеч бўлиб қолган, уйқуга кетган қуёшнинг қизил тожини тун ўзининг қорамтир кўрпаси билан ўраб қўймоқда эди.

Абдулотининг бошидан оқаётган қонни кўрган миршаблар таёқларини кўтариб, бақиршганча аёлларга хезланишди. Улар эса тум-тарақай бўлиб, атрофга қочишди. Умда қалтираб, овозининг борича бақирарди. Аёллар ердан тош олиб миршабларга ота бошлашди. Ўқдек отилиб тушаётган тошларни кўрган умда қўрққанидан ўзини Абдулотининг орқасига олди.

Кеч қоронғисида даладан подалар қайтаётган эди. Уларнинг кетида қора кийим кийган қиз ва аёллар чанг-тўзонга ботиб келишарди. Таппи қилиб, қуритиб макка-жўхорига алмаштириш учун улар ҳайвонлар тезагини териб юришарди. Улар қўлларида ва бошларида тезак соладанган саватларини кўтариб, соқчилар ёнидан чопиб ўтишди-да, хотинларга қўшилиб, қўлларидаги тезакларни ота бошлашди. Васифа лиқ тўла тезакли бир саватни олиб, бор кучи билан умдага ирғитди.

Умданинг эғни-боши, юзи, бўйинлари ва оппоқ салласи ахлатга беланди. Эсанкираб қолиб, қалтираб кўзидан ахлатни артаркан, тезак териб келаётган қизларга:

— Ҳой лўлилар, ғалчалар, мени шу аҳволга туширдиглар! Юзларинг қора бўлгурлар, қараб турларинг, ҳали мендан кўрадиганингизни кўрасиз,— деб ўшқирди.

Миршаблар умданинг олдига югуриб келишди. Унинг юзига ёпишган ахлатни кўриб, кулиб юборишди. Улардан биттаси мазаҳ қилди:

— Жаноби умда, упа-элик муборак бўлсин. Буни қаранг, мушк суркаб қўйишипти.

Бу сўздан бошқалар ҳам пиқиллаб кулишди ва умданинг теварагига тўпланиб, бети, салласи ва кўйлак-чопонларига ёпишган ахлатни арта бошлашди.

Ўз жасоратларидан мамнун аёллар хурсанд бўлиб, кула-кула тарқалишди. Умда алаmidан вайсаб қолди.

Васифа ҳам йўлга тушди. Умдага қарши «жангда» қозонилган ғалабаси нашъасидан маст Васифа Абдулотининг калтагидан ҳеч оғриқ сезмагандек ҳис этарди ўзини. У шайх Юсуфнинг дўкони томон бурилди.

Шайх Юсуф дўқонида эди. Ёнида Муҳаммад афанди, сиртда эса Илвоний. Ҳаммаси завқ билан кулишиб ўтирар, шайх Юсуф қўлини қўлига уриб, бўлиб ўтган можарони ҳикоя қиларди:

— Қўлинг сира дард кўрмагур Васифа, чиндан ҳам Абу Сувайлимнинг қизи экан. Саватни ахлати билан умданинг бошига кийдириб қўйибди, деган гап бутун қишлоққа тарқалди. Юрагига балли, ота қизи! Қишлоқда бундай воқеа ҳеч қачон юз берган эмас. Дарҳақиқат, бу хўп ажойиб иш бўлди, шундай эмасми? Лекин бу ишни хотинлардан бошқа ҳеч ким қилолмайди. Ахир эркаклар ҳам шундай қилишса бўлмасми?

У пешанасини бир оз тириштирди, лекин башарасидан кулги аримай сўзида давом этди:

— Ҳа, буни хотинлар қилишди. Қишлоғимизнинг хотинлари эркакларига нисбатан ботирроқ, жасоратлироқ бўлиб чиқишди.

Илвоний гапга аралашди:

— Биз ҳам қўлимиздан келган ишни қилаяпмиз-ку!

Шайх Юсуф унга таъна қилди:

— Бўлди, қўлингдан нима келарди? Жим тур-да, гапга қулоқ сол!— Кейин у Илвонийнинг қулоғига пичирлади:— Энди ўзи йўқ кишиларнинг омборидан ўғирлик қилиш ўрнига, умданинг омборига тушиб ундан маккажўхори ёки буғдой «уриб» чиқишга уриниш керак. Илвоний йўқ, дея тисарилди, аммо шайх Юсуф уни тезлай бошлади:

— Умданинг омборидан олиб келинган бир дона жўхори сўтасига икки дона сўтанинг ва бир килограмм буғдойга икки кило буғдойнинг пулини бераман.— Бу гапларни Муҳаммад афанди эшитиб қолмадимикин деб, орқасига қайрилиб қараб қўйди. Кейин кўча томондан бирон киши қулоқ солмаётганмикин деб, хавфланиб у ёққа ҳам бўйинни чўзиб назар ташлади. Сўнг Илвонийга:

— Сен қоровулдан хотиржам бўлавер, кечки навбатдаги қоровулларнинг ҳаммаси Муҳаммад Абу Сувайлимга тегишли одамлар. Уларнинг қариндош-уруғлари ҳам қамалиб ётибди. Улар умданинг қўрасига тушиб, фақат галласинигина эмас, жонини ҳам қўшиб ким олиб кетаркин, деб доимо орзу қилиб юришади,— деди.

Илвоний унинг айтганларига рози бўлгандек, бошини қимирлатиб қўйди. Шайх Юсуф дўқоннинг ичига ўғирланди-да, устига кийик расми солинган сигарет қутиларидан биттасини олиб унга узатди:

— Мана сенга сигарет, маза қилиб чек, ҳеч нарсадан ғам ема!

Илвоний севиғанидан қичқириб юборди. Шайх Юсуф яна бир неча грамм чой ва каттагина бўлак қанд ўраб узатди. Илвоний, қанддан тагин бир оз қўшинг, деди. Шайх Юсуф яна бир чақмоқ қандни қўшди-да:

— Уҳ, бор энди, кўп олғир бўлма, сен араб эмассан, лўлиларнинг пирисан, қачон тепанга гувала қалашганда кўзинг тўяди,— деб ҳазиллашди. Илвоний кулиб, жавоб қилди:

— Шайх Юсуф амаки, ахир ҳамма ишимиз ҳисоб билан-жу ёки шундай эмасми?

Илвоний энди кетмоқчи бўлиб турган эди, қўра олдидаги маъракадан қайтаётган бир аёл билан Васифа дўкон олдига етиб келди. Шайх Юсуф уни офарин сенга Васифа, балли қизим, раҳмат, деган сўзлар билан қарши олди. Лекин Васифа ўзини тута олмай, юзларини буруштириб банд овоз билан йиғлаб юборди.

Муҳаммад афандининг юраги сиқилиб, тинчлиги йўқолди.

Унинг йиғисидан тўлқинлаб кетган Илвоний қўлидаги нарсаларини дўконнинг пештахтасига қўйди. Васифа қўларини пештахтага тиради-да, бошини икки қўли орасига қўйди ва аъзойи бадани қалтираган ҳолда юм-юм йиғлади. У ҳаётида биринчи марта бировдан калтак еганига ҳеч чидай олмасди. Урган одам бегона бўлса ҳам майлийди-я, ўз отаси миршаббоши бўлган чоғда ва ҳатто вазифадан кетган вақтда ҳам унинг тузини ичиб юрган миршаблардан бири бўлганлиги алам қиларди.

Васифанинг отаси шу ерда бўлганда ичидаги лиқ тўла тезаги билан саватни умдага отганда ҳам биронта киши уни уришга журъат қила олармиди?

Васифа отасининг полиция қамоқхонасида нима учун ётганини ҳалигача тушунмасди. У фақат умданинг хоҳиши бўйича ётганини биларди, холос. Ана шулардан эзилиб, ўзини тўхтата олмай юм-юм йиғларди. Йиғи аралаш нималардир дер, лекин мен жуда қийналиб кетдим, деган гапдан бошқа ҳеч нарсани тушуниб бўлмасди.

Шайх Юсуфнинг раҳми келиб, оталик меҳри билан унинг бошини силади ва юзларидан оқиб тушаётган ёшини артиб пешанасидан ўпди. Шайх Юсуфнинг кўзидаги меҳршафқат ва қайғуни кўрган Васифа бошини икки қўли орасига қўйиб янада қаттиқроқ йиғлади. Унинг қайғули дод:

войи чор атрофни ғамхонага айлантирди. Унинг оҳ-войидан таъсирланган шайх Юсуфнинг ҳам икки кўзи ёшга тўлди ва оқиб тушган шашқатор ёшлари соқолини ҳўл қилди.

Муҳаммад афанди ранги ўчиб, ўзини йўқотган ҳолда серрайанча тик турибди. Укаси Диёб эсига тушди, хаёлидан ҳар хил ваҳималар кечди. У Васифага яқин бориб, бир нарса демоқчи бўлди-ю, лекин журъат ётолмади, қимирламай ўз жойида туриб қолди.

Шайх Юсуф Васифанинг бошини силади:

— Қизим, эртага отанг чиқиб келади... Мен бу ерда сенга оталик қилиб турибман, биров сени заррача хафа қилишига йўл қўймайман.

Васифа кўз ёшларини дарё қилиб:

— Мени нега уришади? Шалабиянинг ўғли Абдулоти урди. Отамни юз-хотир қилмади,— деди.

Шайх Юсуф далда берди:

— Абдулотининг ўзига, бутун уруғ-аймоғига отангнинг фойдаси теккан. Уни отанг қоровулликка ўтказиб қўйган эди. Бахтинг қаро бўлгур Абдулоти умданинг орқасида эргашиб юра-юра ҳамма яхшиликларни унутиб юборибди.

Дўкон ичига кириб очиқ турган кирим-чиқим дафтари бостириб қўйилган ҳассасини олиб, ташқарига чиқди.

— Йўл бўлсин шайх Юсуф! Озгина тўхтаб туринг, ўзим хабарини билиб келаман,— деди унга Илвоний. Муҳаммад афанди ҳам ўрнидан туриб қичқирди:

— Сиз қолинг, ҳозир нима била олардингиз.

Шайх Юсуф Илвонийга: «Сен ишингга боравер, Абдулотини ўз қўлим билан таъзирини бераман»,— деб онт ичди. Илвоний кетиш учун секин қўзғалди, лекин бир одим ташламасданоқ шайх Юсуфга ўгирилди:

— Мана бошини ушлаб, Абдулотининг ўзи келиб қолди.

Абдулоти келиб шайх Юсуфдан, бошининг ярасига қўйиш учун озгина қаҳва дони, қўрасида беҳуш бўлиб ётган умдага искатиш учун эса бир шиша ялпизли атир сотишни сўради.

Шайх Юсуф ҳа, баракалла, келдингми, қани берироқ кел-чи, деди ва олдига келиши билан муштумини ростлаб, чаккасига бир туширди. Зарбадан Абдулотининг қулоқлари жаранглаб кетди. У чаккасини ушлаб турганда шайх Юсуф бу чаккасига яна бир урди:

— Отангдан кўп яхшилик қилган Муҳаммад Абу Сувайлимнинг қизини урадиган сенмисан? Башаранг қургур, сен ҳали Васифани урадиган бўлиб қолдингми?

Абдулоти ғўлдираб, бир нарса демоқчи бўлди, лекин шайх Юсуф жеркиб кетди:

— Овозингни ўчир, лаънати, яна тилингни узун қиласан-а. Ўзингни оқламоқчимисан ҳали?

Васифа аламини олгандек, башарасига қон югуриб томоша қилиб турарди.

Муҳаммад афанди бир йўталиб қўйди-да, шайх Юсуфга қараб, умданинг ҳаётини сақлаб қолиш учун ялпизли атирдан сотинг, бу одамгарчилик бўлади, деди.

Шайх Юсуф кўзини олайтирди:

— Сен аралашма, фалсафангни қўй. Бундай одамгарчилик қуриб кетсин, умданинг ўзида одамгарчилик, раҳм деган нарса борми? Қўявер, ўлиб кетсин у падар лаънат,— деди.

Шайх Юсуфнинг бу гапларидан Абдулотининг кўзи очилиб, энди ҳақиқатни тушунган ва ўз хатосини англагандек бўлди:

— Балли шайх, рост айтдингиз, ўлиб кетсин у бадбахт! Ёмонлик қилиш, озор беришдан бошқани билмайди. Мен уни ҳимоя қиламан деб жароҳатландим. Отамдек қадрли Абу Сувайлимнинг қизига озор бердим. Шунга қарамай умда яна мени ва бошқа миршабларни ҳақорат қилди.

Васифа йиғламаган кишидек чеҳраси очилиб бирдан хохлаб кулди. У хурсанд бўлиб шайх Юсуф томонга қаради.

— Шайх Юсуф амаки! Умдага бир сават «мушк-анбар кийимини» кийдирганимни кўрганингизда эди.

Унинг бу жасоратидан Муҳаммад афанди ва Илвонийлар хурсанд бўлиб кулишди ва Васифани яна подлантириш учун гап қўшмоқчи ҳам бўлишди. Шайх Юсуф Илвонийга ўз ишига боришни буюрди. Кейин Абдулотига озгина қаҳва бериб, аввал қонларини ювиб ташлашни, сўнг қаҳвани сепиб, бир парча латта билан боғлаб қўйишни тавсия қилди.

Абдулоти кетди. Шайх Юсуф дўконга кўз ташлаб туришни Муҳаммад афандидан илтимос қилиб, Васифани кузатиб қўйиш учун ўрнидан қўзғалди. У кета туриб ёнидагиларга ўз ораларидаги сирни эҳтиётлик билан сақлаш лозимлигини таъкидлади. Илвоний шайх Юсуфдан илтимос қилди:

— Сиз дўконда бемалол ўтира беринг. Васифани мен ташлаб ўтиб кетаман.

Лекин шайх Юсуф, кўнмади, ўзи йўлга тушди. Муҳаммад афанди нимадир демоқчи бўлди-ю, ботинолмаё нафасини ичига ютди.

Шайх Юсуф Абу Сувайлимнинг уйига етганда, Васифага хотиржам бўлишни ва онасининг ҳам кўнглини тинчйтишини уқтирди. Даданг эртага албатта қамоқдан қутулиб келади, деб ишонтириб уйига киргизиб юборди ва дарҳол дўконига қайтиб келди.

Шайх Юсуф йўлда кетаётиб дўконга яқин жойда бир неча ёш-яланг бир-бирига умданинг хотинлар ҳужумидан қўрқиб кетгани ва қандай қилиб бир «лаган май» ичганини ҳикоя қилишаётганини эшитди. Улар Қоҳира ва бошқа шаҳарлардан ишсиз қолиб қайтиб келиб қишлоқда сандироқлаб, ўтганнинг ўроғини, кетганнинг кетмонини олиб юрган саёқ йигитлар эди. Шайх Юсуф Васифани гунда уйига олиб кетаётганда уларнинг тегишиб йўталганларини сезган эди. Шаҳарлик ёшлар орасида бировнинг хотин киши билан кетаётганини кўрганда бундай йўталиш одат тусига кирган. Қайтиб келаётганда улар шайх Юсуфга гап отишдан ҳам қайтишмади.

Шайх Юсуф Қоҳирада «Ал-Азҳарда» таълим олган чоғларида бундай йўталиш ва гап отишлардан кузатилган мақсад нима эканини яхши билиб олган эди. У бориб йигитлардан биттасини ушлади-да, кимнинг ўғлисан, қишлоқда нима қилиб юрибсан, деб сўради. Иккинчи, учинчи, тўртинчи йигитга ҳам шу сўроғини такрорлади. Лекин ҳаммасидан сизнинг нима ишингиз бор, деган таҳқирона жавоб олди. Шундан кейин у, йигитлардан бирига муштини пеш қилди.

— Менга қара, ҳой Масъуднинг ўғли! Тоғанг полиция қамоқхонасида ётганидан ва уни умда қаматиб қўйганидан хабаринг борми? Кўчада бекор сандироқлаб, хотинларга ўхшаб соч қўйиб, ўтган-кетганга гап отиб юриш ўрнига бирор иш топиб ишласанг бўлмайдими?— деди-да, жавоб кутмай, куйиб-пишиб тўғри дўкони томон кетаверди.

* * *

Эртасига шайх Юсуф Илвонийдан жуда мамнун бўлди. У умда омборидан икки қоп маккажўхори, бир қоп буғдой олиб келди. Шайх Юсуф Илвоний билан дарров ҳисоб-ки-

тоб қилди ва аввалги ваъдасига биноан ҳар бир килограмм юкига икки килограммнинг пулини берди.

Умда кечаси ўзи ётадиган хона тепасидаги дон омборида шитирлаган оёқ товушини эшитиб миршабларга хабар қилдирса, ҳеч ким унга қулоқ солмабди. У эрта билан ҳамма миршабларни йиғибди ва уларга пўписа қилибди:

— Сизлар Қоҳирадан ва марказдан келган бекорчи яланг оёқлар билан тил бириктиргансиз. Шошмай туринг, бугун ҳаммангизнинг чорангизни кўраман. Бу қишлоқнинг умдаси йўқ деб ўйлаяпсизлар, шекилли.

Қуёш ҳали уфқдан кўтарилмасданоқ умда хачир миниб, дала орқали сўқмоқ йўлдан ўтиб борарди. Кечки навбатда қоровул турмаган Абдулоти орқада. Умда халқ партиясидан сайланган министрларни кутиб олувчиларнинг олдинги сафида бўлиш учун барвақт иқлим марказига йўл олган эди.

Маъмур умдага ўзи билан бир неча одам олиб боришни буюрган эди, лекин, бундай қилмади. Чунки қишлоқдаги кишилар, ҳатто илгари гапини ҳеч қачон қайтармаган шайх аш-Шиновий ҳам ўзи билан бирга боришни рад қилишини яхши биларди. Шунинг учун у на шайх аш-Шиновийга ва на бошқа кишиларга одам юбормай, танҳо ўзи кетаверди. У йўлда ғамгин бораркан, хаёли тинқасини қуритган қишлоқда эди. Ким билсин, келажакда бу исёнкор қишлоқда нималар юз бераркин?

Қандайдир даҳшатли ҳодисалар юз бериши ҳам эҳтимолдан узоқ эмас. Ҳақиқатан ҳам илгари мутлақо бўлмаган хавфли воқеалар содир бўляпти. Хотинлар унинг афтига тезак ирғитса, ёш бир қиз чопон-кўйлагидан ушлаб сикитса, номаълум йигитлар омборидан буғдой ва маккажўхорилар ўғирласа. Ахир бу қандай ҳол. Буларнинг ҳаммаси кишилар қамоққа олингандан кейин бирдан юз бера бошлади. Ҳеч бўлмаса омборидан буғдой ва жўхорисини ўғирлаганлар кимлигини билса эди? У Абдулотидан сўрамоқчи бўлди-ю, лекин ўзини босди. Чунки умда ҳаммага, ҳатто Абдулотига ҳам ўзини билармон қилиб кўрсатиши керак.

У полиция идорасига етиши билан маъмурнинг олдига кирди. Бошлиқ умдани яхши кутиб олди, чунки у умдалар орасида энг бообрўлиги, ҳаммасидан кўра турли тухфалар, эркак ва аёл хизматчилар юборишда фаолроғи эди. Керак бўлганда полиция ходимларига ҳамма умдалардан кўра яхшироқ ёрдам берарди. Умда маъмурнинг қулоғига йиғи-

лиш ўтгандан кейин қишлоғидан қамалган маҳбуслар бўшатиlmаса, ўз обрўси тушиб кетишини айтди.

Маъмур гоҳ туриб, ўтирар, гоҳо жиринглаётган телефонларга жавоб қиларди. У яна бир бор министрларни кутиш учун тўпланган кишилар сонини сўради-да, умданинг илтимосини бажаришга ваъда берди.

Умда яна унинг қулоғига шивирлади:

— Қишлоқ аҳли қамалган кишилар туфайли мени менсимай қўйди. Мен қишлоқда бўлиб ўтган воқеаларни айтяпман. Обрўйим ҳеч қолмади.

Маъмур шу бугуннинг ўзида министрлар келиб кетгандан кейин уларни албатта бўшатиб юборилади, деб умдани яна ишонтирди.

Кечки пайт. Қуёш ҳали ботганича йўқ. Шайх Ҳасуна, Муҳаммад афанди ва шайх аш-Шиновийлар Абдулҳодининг анжири тагида — кичкина анҳорнинг чап қирғоғида аср намозини ўқиш учун тўпланишган эди. Шайх Юсуф ҳовлиқиб келди-да, полициядан қайтиб келаётган йигитлардан бирини учратганини ва у одамлар қамоқдан чиқиб, қайтиб келишаётибди, улардан бир соатча илгари эшагимни миниб йўлга чиққан эдим, деб айтганини хабар қилди. Бу янгиликни эшитгач, кишиларнинг юзига қон югурди, аммо шайх аш-Шиновий умидсиз эди.

— Чиқишиб бўпти...

Шайх Юсуф ундан: сиз нега эски одатингиз бўйича аср намозини масжидда ўқимай, анжир тагида ўқимоқчи бўлиб келдингиз? — деб сўраганида, унинг тилидан шайх Ҳасуна жавоб берди.

— Қаерда намоз ўқилса, ўша ер масжид. Бу ерга ҳамма ўрни йўқлиги билинмасин деб Абдулҳодини ҳурматлаб келишган. Шайх аш-Шиновий ҳам ўз навбатида шайх Юсуфдан нима учун дўконини бекитиб, бу ерга келганини сўради. У жавоб қайтаришга улгурмасдан, аёлларнинг сукунатни бузган шодлик ашуласи янгради.

Шайх аш-Шиновий ҳаяжонга тушди:

— Ўзи нима гап? Қишлоқда бирор ҳодиса юз берди шеклли? Аёллар нега барала шодлик ашуласини айтишяпти? Бу шодлик ё халқнинг эзгу орзуси ушалганидан ёки полиция қамоқхонасидагилар қутулиб келишганидан дарак беради.

Шайх Юсуф қишлоққа келадиغان катта йўл томон юрди. Муҳаммад афанди эса ундан олдинроқ чопиб кетган

эди. Буларнинг кетидан шайх аш-Шайновий ва шайх Ҳасуналар ҳам тез-тез одим ташлаб боришди.

Юракларнинг дук-дук уриши тез тушаётган одимлардан қолишмасди. Ҳамманинг юзида шодлик. Қишлоқ уйларида шодиёна ашулалар, хурсандлик ва қийқирувлар ҳамма ёқни қоплаган.

Еш болалар эса кўча-кўйларда ўйноқлаб рақс тушишарди. Қишлоқдаги ҳамма одам шод-хуррам, ҳамма ёқда ўйин-кулги. Кечки пайт қуёши қишлоқ кишилари хурсандлигига шерик бўлмоқчидек уфқдан мўралаб, қизилгул рангли нурини сочяпти. Аёллар қамоқдагилар қайтиб келишганидан хурсанд, барала кўшиқ айтишмоқда.

Х V В О В

Қамалганлар қайтиб келиши билан қишлоқ аҳолиси ўртасидаги шивир-шивирлар ҳам тўхтади. Кунлар кетидан кунлар ўтди. Калтак зарбидан тилка-пора бўлган орқалар тузалди, букилган қадрлар ростланди. Диёб йўлнинг ҳар икки тарафида ёйилган кенг экинзорларга кўзи қамашиб қараркан, жони ором олади. Майса бўлиб турган маккажўхори пояларини кўриб беихтиёр кулиб қўяди. Сувга яхши қонган кўм-кўк экинлар қалбига янги-янги истаклар бахш этади. Мана ер бошига етди. Эндигина кўракларни ёриб чиққан оппоқ пахталар, жамолини кўз-кўз қилиб юзидан ниқобини олаётган келинчакларга ўхшарди унга. Шодликдан ўзини қаерга қўйишни билмасди. Ернинг бош томонига бораркан, одатда Ҳазра билан ҳар доим учрашиб юрадиган молхона ёнидан ўта туриб кўнгли бузилиб кетди, бирор нарса билан овуниб, кўкрагидаги паришонлик тўлқинидан ўзини халос этмоқчи бўлиб, экинзор оралай бошлади.

Ҳозиргина қалби завқ-шавқ билан тўлиб тошган, ўзида аллақандай сўнмас қудрат ҳис этган Диёб, уватларнинг биридан энгашиб битта кесак олди-да, уни икки қўли билан майдалай бошлади, тупроқ бармоқлари орасидан ерга қуюлди. Шу онда ноаниқ хаёллар унинг ҳалқумидан бўғмоқда, асабини қалт-қалт титратмоқда эди.

У ҳозир кўп нарсаларни идрок қиларди. У идрок қилган нарсаларни қамоқда урган кишилар, ҳатто маъмурнинг ўзи ҳам сира тушуна олмасди. Ўзи уруғ сочган, агрономларнинг қаршилигига қарамай суғорган ва жазирама ис-

сиқларда кетмон уриб ишлаган пахта майдонидан уни маҳрум қилишга ҳеч кимнинг қудрати келмаслигини биларди, шу тобда. Киндик қони тўкилган бу ерни тортиб олишга кимнинг қудрати етади.

Тўсатдан, полициянинг ёвузликлари, тортган азоблари, узоқ вақтлар шу азиз ердан ажратиб қўйганликлари эсига тушди. У бошини чайқади, оғир нафас олди, кейин тупроқли қўллари билан кўзидан оққан ёшларини артди.

* * *

Диёб дала айланиб юрган пайтда Абдулҳоди уйда хуррак отиб ухлаб ётарди. Қамоқдан қутулиб келган кунёқ кўчага чиқиб, халқ партияси министрларини кутиб олиш вақтида болаларнинг маъмурга кўрсатган ҳунарларини завқ-шавқ билан ҳикоя қиларди. Ушанда кутиб олувчилар ичида у ҳам бор эди, овозини барала қўйиб кулар ва кўкрагини одатдагидан кўра кенг очиб, уриб болаларга ифтихор билан боқарди. Аъзойи баданидан, ҳатто тили ва оғзидан ҳам калтак ва тепкилар асари ҳали кетмаган эди.

Бошидан нималарни кечирганини бевосита ўзидан сўрашга ҳеч ким журъат қилолмади. Қишлоқ аҳолисининг ҳаммасига қамалган кишиларни қандай азоблаганлари аён эди. Уларни отнинг сийдигини ичишга мажбур қилганлари, мўйловларини қирқиб ташлаганлари, юзлари ва баданларини қамчилаганлари, қозиқ устига ўтқазганлари, баъзиларини ҳушидан кетиб қолгунча ва ҳатто мен эркак эмас, хотинман деб сўз бермагунча урганлари, булар ҳаммаси уларга маълум эди. Полиция қамоқхонасидан қутулиб келган кишилар Абдулҳоди ўзини хотинман деб айтгани йўқ, от сийдигини ҳам ичмади ва қозиқ устига ўтиришга мажбур қилолмадилар, деб мақтаб қўйишарди. Уни ҳам неча марта таёқ билан уришган, тегишган ва қамчи билан саваб, ҳушидан кетказишган эди. Ҳатто кўплашиб келиб уни арқон билан чамбарчас боғлашди-да, мўйловини қирқишди. Муҳаммад Абу Сувайлимнинг оппоқ ва қалин мўйловини ҳам қирқиб ташлашди. Абдулҳоди қишлоқда ҳеч кимга рўйхуш бермас, кўрган-кечирган қийинчиликларини ҳеч кимга айтмай ичида сақларди. Фақат марказликлар халқ партияси министрларини қандай қарши олишгани ва маъ-

мур қилган номаъқулчиликларини кула-кула ҳикоя қиларди.

Министрлар келадиган кечаси қамоққа бирдан жуда кўп ёш-яланларни олиб келишди. Уларни шаҳардан тутиб келишиб, қўшни хоналарга тўплашди. Қай бири узун кўйлак, қай бири жилбобда, баъзиларгина костюм кийган. Улар халқ партиясига қарши ниятдаги ёшлар бўлиб «Яшасин Миср, озодлик, конституция! Ҳокимият - халқ қўлига ўтсин ва мустақиллик берилсин!» деб қичқиришарди.

Баъзан қичқириқларни бас қилиб, инглизлар, буралган мўйловли пошо ва бошлиқлар оддий кишиларга оғир зулм кўрсатаётганликлари ҳақида суҳбатлашишарди.

Кечаси билан қамоқхонага янги-янги кишиларни гуруҳ-гуруҳ келтириб туриш узилмади. Уларнинг кўпчилиги ўрта мактаб муаллимлари, ўқитувчилар тайёрлайдиган курслар ва иқлим марказидаги қишлоқ хўжалик кадрлари тайёрлайдиган ўрта ўқув юрти ўқувчиларидан иборат эди. Улар орасида Қоҳира университетидеги ўқиётган ва ёзги каникулни ота-оналари олдида ўтказиш учун қишлоққа келган талабалар ҳам бор. Шунингдек савдогарлар, ботинка мойловчилар, атторлар, адвокатлар, пахта завод ишчилари ва кўчаларда ишсиз кезиб юрган кишилар ҳам йўқ эмас. Маҳбуслар қишлоқ баққоли шайх Юсуфга мол бериб юрадиган баъзи савдогарлар билан ҳам танишиб олишди. Ҳайдаб келинган ҳар бир кишини қамоқдагилар қийқириқ ва кулгилар билан кутиб олишарди. Уларнинг гапидан Абдулҳоди кўп сирларни билиб олди. Жумладан, Қоҳирада ҳозир инглизлар ҳукмронлик қилаётганини ва яқинда инглизлар ва уларнинг думлари қувғинга учрашлари турган гап эканини пайқаб олди.

Миср бировларга қул бўлишни истамаслигини, ҳаёт оқибатда тўғри йўлга тушишини, озодлик қўлга киритилишини тушунди. У эшитган гапларни ўйлаб, ҳар хил хаёлларга борарди. Бу гаплардан бутун баданига янги бир ҳарорат югуриб, лаззатланаётгандек бўлди. Айниқса, ўша маҳбусларнинг халқ партияси ва унинг думларини албатта ҳайдаймиз, деб қатъий, ишонч билан гапиришларига қизиқиб қулоқ солди.

Кейин у икки кўзи чақнаб турган Абу Сувайлимга ва оқариб кетган юзига эндигина қизил қон югураётган Диёбга қаради. Бу уч маҳбусни яна сукунат босди. Уларнинг бир-бирларига қарашларидан ҳамфикр, ҳамдард эканликлари билиниб турарди.

Улар янгидан келган маҳбусларнинг амалдорларни мазах қилишганини кўришди. Қоҳирадаги ўқ отишлар, қурбон бўлишлар ва ҳукуматнинг ёмон сиёсати тўғрисида сўзлашганларини эшитишди. Шунда Абдулҳодининг кўнглига «Ҳа, булар мудирни ва маъмурни титратиб турган ҳукуматдан ҳам зўроқ кишилар», деган фикр келди.

Қамоқхонага янги келган маҳбуслардан бири: «Ҳукумат гоятда кучсиз. Шунинг учун у халқ партиясига қарши деб гумон қилинган ҳамма одамларни якка-якка қамоққа оляпти» деса, иккинчиси: — Миср халқининг ҳаммаси халқ партиясига қарши. Бошлиқлар халқ партияси душманларини қамашга буюрдилар, чунки министрлар келган вақтда конституция бекор қилинганлигига оид, қалбаки сайловлар, ватанпарварларнинг қамоқлардан озод қилишга тааллуқли савол ташлашларининг олдини олдилар.

Одамлар халқ партияси министрларига юз бераётган кризиснинг сабаби ва ҳукуматнинг кўраётган чоралари ҳақида, зўрлик билан тортиб олинаётган сувлар ҳамда овқат ва кийим-кечак камчилиги, талон-тарож қилинаётган даромад, беҳисоб ишчиларни сабабсиз ишдан бўшатилаётгани ҳақида саволлар беришлари турган гап эди. Министрлар келган пайтда одамлар улардан албатта, йўқсиллик, очарчилик, мактаблардан ўқувчиларнинг ҳайдалиши, беморларга қасалхоналардан жой топилмаслиги, конституцияга ёзиб қўйилган ҳар бир кишининг ишлашга, овоз беришга ҳақлилиги хусусидаги қонунларни амалга оширишга инглизлар ва халқ партияси нега йўл бермаётгани тўғрисида сўрашларини ҳам яхши билардилар.

Абдулҳоди, Абу Сувайлим ва Диёблар қўшни хоналардан ана шундай гапларни эшитганларида бир-бирларига маънодор қараб қўярдилар.

Диёб ҳайрон қолиб, паст товуш билан: Ана холос... қаранг-а, булар қамоқни парволарига ҳам келтиришмайди, деб қўйди. Абу Сувайлим ва Абдулҳодилар табассум билан Диёбга қарашди. Лекин у яна жим бўлиб, диққат билан қўшни ҳужраларда кетаётган ҳангомага қулоқ солиб ўтирарди.

Кечки пайт маъмур Диёблар ётган тап-тақир зах карцерга кириб келди. Ерга ҳатто бўйра ҳам солинмаган. Диёбнинг ёнида Абу Сувайлим, Абдулҳоди ва сув масаласида қамалган бир нечта ҳамқишлоқлари бор эди. Жойнинг торлигидан ҳаммалари бир-бирига суяниб, тиқилишиб ўтиришарди.

Маъмур ҳеч писанд қилмай, қўпол ботинкаси билан ўтирган маъбусларнинг оёғини босиб вой-войлатарди. Орқасида найзаси ялтираб турган милтиқ таққан бир неча аскар бор. эди. У уйнинг сассигидан жирканиб «пуф» деб қўйди. Утирган маъбуслар бир-бирларини ушлаб ўринларидан туришди. Улар полиция бошлиғи ва унинг орқасидаги милтиқ таққан аскарларнинг бетига тик қараб туришарди.

Маъмур:— Халқ партиясининг муҳтарам министрлари худди соат ўнда шаҳарга ташриф буюришади. Бу партия ҳокимиятга келгач, фаллоҳларнинг боқиманда қарзларини кечиб юборганлигини биласиз, — деди.

Марказга яқин қишлоқдан келган бир фаллоҳ маъмурни гапини давом эттиришга қўймай, сўзини бўлди.

— Халқ партияси фақат Маҳмудбекнинг қарзини кечиб юборган. Маҳмудбек энди бойиб кетиб, бизга кун бермаяпти. Халқ партияси қишлоқдаги фаллоҳларнинг қарзини кечмайди, балки ерларини тортиб олади, экинзорларини пошонинг кўрсатмаси билан бузиб, йўл қўрдиради.

Қўшни қишлоқли бошқа бир фаллоҳ, гапга аралашди:

— Қарзини тўлай олмагани учун амакимнинг ерини ҳукумат хатга солиб қўйди. Аммо марказдаги қаҳвахонанинг эгасига қарашли ерга қўл тегизгани ҳам йўқ.

Учинчи бир киши маъмурнинг сўзидан кулиб:

— Ҳукумат фаллоҳларнинг қарзини ҳеч вақт кечмаслигини-ку ҳамма билади. Аммо фаллоҳлар, ҳукумат сувларни яна ўғирлаб қўймаслигини илтимос қилишингизни сўрашади, — деди.

Қамчи зарбидан ёрилиб кетган баданларини қўллари билан ушлаб, инграб гапираётган кишиларга маъмур бир-бир қўз ташлади-да, тупугини ютиб, ётиғи билан гап бошлади:

— Валдираётган бу учта эшак фаллоҳ ҳеч нарсага тунунмайди, чамамда. Уларни кун бўйи отхонага боғлаб қўйишни буюраман. Кейин аранг оёқда турган бир фаллоҳга кўзини олайтириб қараб қўйди-да, министрларни кутиб олиш тартибларини изоҳлашга ўтди.

Бир соатдан кейин фаллоҳлар соқчиларнинг кузатувида пошонинг саройи томон ўтадиган министрларни кутиб олишга чиқишади ва темир йўл станциясидан бошлаб, то шаҳарнинг чегарасигача саф тортиб туришади. Пошонинг саройи томон келаётган машиналар кўриниши билан ишорат қилишни полиция ходимларидан бирига топширилган.

Унинг ишораси билан фаллоҳлар «Урра» деб қичқиришлари керак. Бир фаллоҳ киноя билан сўради:

— Нима деб қичқирамиз, тақсир? Яшасин Миср деймизми? Яшасин адолат ёки бўлмаса «яшасин ватан» деймизми?

Маъмур пўписа қилди:

— Сени ҳам ҳозир мана бу учта фаллоҳ билан отхонага боғлаб қўйишларини истайсанми?— деди ва фаллоҳларга қараб сўзини давом эттирди:

Ҳаммангиз бир овоздан «Яшасин улуғ подшо жаноб олийлари! Яшасин халқ партияси, яшасин Сидқий!» деб қичқиришингиз керак! Кетидан кўтаринки оҳанг билан «Яшасин Сидқий!»ни қайта-қайта тақрорлайсиз.

Фаллоҳлардан бири ёнидагисининг қулоғига шивирлади:

— Маъмур худди мушакбоз артистларга ўхшаб қилаж қилди.— Иккаласи пиқиллаб кулиб юборишди. Кулгиларини яширишга қанча уринишса ҳам бўлмади, маъмур кўриб қолди. У бўкириб, икковининг юзига шапалоқ тортди. Кейин орқасида тикка турган солдатларга — буларни яхшилаб уриб, таъзирини берингиз,— деб буюрди.

— Мушк-анбар ҳиди мени бўғиб қўйди,— деди маъмур, тор ва сассиқ уйдан чиқиб кета туриб.— Менинг гапимга қандай тушунганларингизни билмоқчиман. Қани менинг кетимдан «Яшасин улуғ подшо жаноб олийлари! Яшасин халқ партияси! Яшасин Сидқий! Яшасин Сидқий! Яшасин Сидқий!» деб ҳаммангиз бир овоздан айтиб кўрингчи.

Фаллоҳлар хасталардек минғиллаб тартибсиз айтишди. Маъмур асабийлашиб, икки оёғи билан ер тепинди ва бертатиб бақаришларни тўғрилашга уринди.

— Халқ партияси министрлари келгани учун шодланиб, бақираётганингизда қўлларингизни кўтаришингиз, сакрашингиз ва иложи бўлса ўйинга тушишингиз керак. Агар бирортангизнинг қовоғингиз солинганини ёки ялқовлик қилганингизни кўрсам, ўзингиздан кўраверинг, қаттиқ хафа қиламан,— деди-да, чиқиб кетиш учун эшик томонга бурилди. Лекин кўнглига бир нарса келиб, тўхтади:

— Музыка оҳангига мослаб бақаришингиз керак, ноғора чалинади, сизлар эса унинг кетидан ўша оҳангда бақирасизлар, тушунарлими, фаҳмсиз ҳайвонлар. Сизлар бир вақтларда «Яшасин Саъд!» деб қичқирардингиз, сайловларда эса «Яшасин делегатлар!» деб қичқирганингиз эси-

нгиздами? «Яшасий Сидқий!» ҳам худди ўша оҳангда, буни ҳам худди ўшандай қилиб айтаверасизлар, гап тамом.

Маъмур шошилиб чиқиб кетди.

Фаллоҳларни тўда-тўда қилиб, полиция ҳовлисига ҳайдаб чиқишди. Солдат отрядлари уларни кўчанинг икки томонига жойлаштиришди.

Қуёш шаҳар тепасида жилва қилмоқда. Дўконлар одатдагидек, ҳадеганда очилавермайди. Солдатлар-кичик дўкондорларни елкасидан ушлаб, зўрлик билан судраб келиб дўконни очишга мажбур қилишяпти. Гоҳо солдатларнинг ўзлари дўкон эшикларини бузиб очишар ва олдига кичик байроқчалар илиб қўйишарди. Кўп дўконларнинг эшиги очиқ, олдида байроқлар ҳилпиллаб турибди-ю, ичида мутлақо одами йўқ. Эгалари кўчиб кетгандек, шаҳар кўчалари бўм-бўш. Министрларнинг ўтишига оз вақт қолган бўлса-да, ҳали кўчалар одамсиз. Қуёш борган сари қиздириб борапти.

Абдулҳоди, Муҳаммад Абу Сувайлим ва Диёблар ўзлари билан сиқилишиб ёнма-ён турган баъзи кишиларни танишди. Улар кеча ёки ўтган куни ўзларини савалаган полициячилар бўлиб, ҳозир фаллоҳлар каби узун кўйлаklar кийиб, кўчада туришибди.

Абдулҳодининг кўзи қишлоқда кўпдан бери кўринмай юрган Шаъбонга тушди. Қўшни қишлоқли бир таниш биродарини ҳам узоқдан кўриб қолди. У оқсоқолнинг битта сиғири заҳарланиб ўлганлиги туфайли уч йилга кесилиб кетган эди-ю, ҳозир нима учундир маҳбуслар кийимида эмас.

Темир йўл станциясидан то шаҳар чегарасигача, кўчанинг икки томони маҳбуслар ва солдатлар билан лиқ тўлган. Ҳамманинг эғнида узун кийим. Кўчалар бўйлаб полиция нағмачиларининг кучаниб чалаётган дўмбиралари ва ора-сира айтган пайдар-пай ашулалари эшитилиб турибди. Уларнинг кетидан уймалашиб юрган ёш болаларни полиция ходимлари ушлаб олиб, сафга қўшиб қўярди.

Халқ партияси қаҳрамонларини мактаб шиорлар ёзилган байроқлар кўчаларда осиб қўйилган. Аёллар намоёнлигини томоша қилиш учун томларнинг тепасига чиқиб олишибди. Маъмур оқ отига миниб олган. У томдаги аёлларга «Қани тузукроқ қийқиринглар-чи», деб дўқ қилган да, хотинлар атай қилгандек миқ этишмайди.

Оқ от минган маъмур одамлар орасидан ўтиб бораркан «ҳукуматга қарши ёзилган газета олинглар», деб бақириб

келаётган газетафурушларга кўзи тушди. Ёнидагиларга уларни тўхтатиб, қўлларидаги газета ва журналларни тортиб олишни ва халқ партияси министрларини кутишда иштирок эттириш учун сафдагилар орасига мажбуран қўшиб қўйишни буюрди.

Иқлим бошлиғи ўз машинасида у ёққа-бу ёққа бориб-келиб турибди. Унинг ёнида муовини ва яна бошқа бир машинада полиция бошлиғи тайёргарликни кўздан кечириб юрибди. У қийқириқни бошлаб бериш учун сафдагилар олдига қўйилган махсус кишиларни ҳам текширмоқда.

Маъмур машшоқлар ва ногорачиларга бошлаш ҳақида фармон берди. Улар чалабошлаши билан саф олдида белгилаб қўйилган бир киши қийқирди, унинг кетидан бошқалар эргашди. Энг сўнги тайёргарликдан кўнгли тўлмаган маъмур ўқирди:

— Ҳой ҳайвонлар, овозингизни баландроқ чиқаринг! Қўлларингизни баланд кўтаринг, сакранг, шодлик билан ҳаммангиз бир овоздан қийқиринг!

Найзага келиб қолган қуёш кўчага аямай иссиқ пуркамоқда. Маъмур ҳамон шошиб-пишиб у ёқ-бу ёққа югуради.

У офицерларга ҳамма қаҳвахоналарда ўтирганларни ҳам ҳайдаб келишни буюрди. Кейин оқ отини станция томонга елдириб кетди, у ердаги обрўли кишилар ва умдаларга кўз ташлади.

— Жуда яхши, ҳаммаси жойида, халқ оммаси бирор обрўли одамни ҳеч қачон бу қадар тантанали кутган эмас. Ҳеч бир маъмур бундай қилолмаган, ўзича пичирлади у ва шаҳар чегарасига етиб, отининг жилловини яна станция томонга бурди.

— Мана поезд ҳам келай деб қолди. Яхши тайёрланиб туринглар, овозингизни барала қўйиб, қўлларингизни кўтариб қийқирасизлар ва музикага рақс тушасизлар,— кейин томлардаги аёлларга қараб хитоб қилди:— қийқириқ тартиб билан бир хил чиқсин!

* * *

Бир оздан кейин халқ партияси министрлари станцияга келиб тушди. Уларни ҳукумат кишилари, умдалар ва қанчадан-қанча солдатлар кутиб олишди.

Министрлар тушган машиналар катта йўл бўйлаб станциядан пошонинг шаҳар яқинидаги саройи томон йўл олди:

Машиналар «Яшасин улуғ подшо жаноб олийлари! Яшасин халқ партияси! Яшасин Сидқий!» деган қийқириқ остидан бир неча метр йўл босди. Машиналар секин ва салмоқ билан юриб борарди. Йўлнинг ҳар иккала томонида мақтов байтлари ёзилган катта лавҳалар, байроқлар ҳилпиллайди. Томлар тепасида аёлларнинг қийқириқлари кўтарилади. Маъмур оқ отига миниб фахрланганича машиналар ёнида боряпти. У вақти-вақти билан қўл кўтариб томдаги хотинлар ва қийқиришаётганларга ишорат қилади.

Тантана билан бораётган машиналар карвони безатилган асфальт кўча орқали ярим йўлга етди. Онда-сонда кишилар ноғора ва музика садолари билан «Яшасин Сидқий!» деб қичқиришар, бошқалар эса жўр бўлиб кўшилишарди. Сафда турганлар бирдан қайнаб турган юрак сўзларини — «Яшасин Миср! Яшасин Миср!»ни айтиб юборишди. Бу қийқириққа бошқалар ҳам жон дили билан кўшилиб кетишди.

Шаҳарнинг ҳаммаси ана шундай ман қилинган сўзларни айтиб қийқиради, қўллар осмонга кўтарилган. Ҳамма ҳаяжонланиб, қайнаб, тўлиб тошади. Бирдан машиналар ўтаётган катта йўл томон тор ва қинғир-қийшиқ кўчалардан қўзғалган сон-саноқсиз кишилар отилиб чиқа бошлади. Улар «Яшасин Миср! Яшасин адолат!» деб қичқиришар ва осмонга ирғиб ўйинга тушишарди. Одамлар борган сари бир-бирига жипслашиб, ўзларида қандайдир енгилмас куч борлигини сезишди. Улар ўзида мардлик ва жўшқин куч ҳис қила бошлашди. Аввал секин ва виқор билан кетаётган машиналар тез юра бошлади. Аммо «Хуш келибсиз!» каби сўзлар ёзилган байроқлар ҳам онда-сонда ҳилпилаб турарди.

Маъмур изтиробга тушди. У от устида машина ичидаги министрлардан ҳам қаттиқроқ кўрқарди. У отига қамчи босиб, пўш-пўшлаб халқ орасига кирди. Қичқиришлар янада авжига чиқди, ман қилинган қийқирувлар тўхтовсиз жаранглаб шаҳарни ларзага келтирарди. Маъмур «одамларни уринг» деб солдатларга буюриши билан том тепасидаги хотинлар ҳой-ҳойлаб қолишди. Улар қўллари билан машинада келаётганларга қараб, мусофирликда ўлган ёш йигитга ачингандек, «худо раҳмат қилгурлар» деб кулишарди.

Полиция бошлиғи машинасидан тушди-да, кичик офицерларга «безориларни тутинглар» деб бақирди. Мудир ҳам ғўлдираб машинасини тўхтатди, намоёнчиларга қар-

ши ўқ узишни ва шаҳар халқининг ҳаммасини ушлашни буюрди. Маъмур эса бўйнини эгиб, икки юзига шапалоқлаб урар ва худди ўлган кишига йиғлаётган хотинларнинг овозига ўхшатиб, «Ҳаммамиз балога қолдик, худонинг раҳми келсин, раҳм қилсин ўзи!» дерди.

* * *

Абдулҳоди қишлоқдагиларга ҳар куни шу воқеани айтиб бераркан, қирқилган мўйловининг ўрнини қўли билан пайпаслаб ушлаб, мақтаниб қўярди:

— Биз маъмурни ҳам, полиция бошлигини ҳам довдиратган кишилармиз! Абдулҳоди, қарши намоёишга айланиб кетган ўша кунги кутиб олиш воқеасини қайта-қайта айтишни, атрофдан эшитилган даъватлар ва қийқириқлардан гаранг бўлиб, нуқул юзига шапалоқлаган полиция бошлигининг ҳолатини қайта-қайта қилиб кўрсатишни яхши кўрарди.

Абдулҳоди буларни завқ билан ҳикоя қиларкан, қотиб-қотиб куларди. Айниқса, кутиш учун ҳозирлик кўрилаётган кечада полиция қамоқхонасига келтирилган студент ва савдогарларнинг хонасидан эшитилган гапларни айтганда, кўзлари чарақлаб ёниб кетарди.

Маҳбуслар ўзларини қамаган миршабларни боплаб масҳар қилганларидан таажжубланган Абдулҳоди қишлоқдаги ўртоқларига:

— Кейин билсам қамалган кишилар шаҳар кўчаларида намоёиш қилавериб, тажрибаси анча ортган кишилар экан,— дерди.

Аммо Абу Сувайлим Абдулҳодининг хурсанд ва фахрланиб гапираётганини кўриб, ўйланиб қолди. Унинг кўнглида кўрқинчли мағлубият ва ҳалокат ҳислари ҳукм сурарди.

Абу Сувайлимга хотини тасалли бермоқчи бўлса-да, кулоқ солмади. Хотинининг қамоқхонадаги калтак зарбидан баданида қолган шишларни силаб қўйй, деб қилган илтифоти ҳам кўнглига сирмади. У қуйидаги мунгли байтни ўзича пичирлаб ўқиди:

Замон! Кўп илтифот этма, кет ташлаб бизни фурқатга,
Эдик голиб арслон, жабри даврон сурди гурбатга.

Кейин Абу Зайд ал-Хилолийнинг Диёб ибн Ғонимдан енгилганда алам билан айтган шеърларидан ўқий бошлади. Хотини эрининг аҳволига ачиниб, қаттиқ ух тортди.

* * *

Абу Сувайлим кўпинча ётишдан олдин қизи Васифани ёнига чақириб, у билан гаплашар ва йиғисини аранг босиб: «Пасткаш миршаб Абдулоти сени урдими-а? Оббо лаънати Абдулоти-е? деб қайта-қайта сўрарди. Абу Сувайлим мўйловини хижолат билан ушлаб, кирган кишилардан нафратланар, ўзини бир нарчасини йўқотган кишидек ҳис этарди. Мўйловини қирқиш учун бўйнига арқон солган солдатларнинг башаралари кўз олдидан ажинадек ўтиб турарди. Ҳамқишлоқлари ва қўшни қишлоқлик маҳбуслар ўртасида таҳқирлаш ва хотинман деб айтишга мажбур қилиш учун маъмурнинг кириб туришлари ҳам хаёлидан дам-бадам ўтиб туради. Маъмур бир сафар қаршисига келганда оғзига тупугини тўлдириб туриб унинг хунук башарасига боплаб тупурди. Аммо тупургандан кейин нималар бўлгани ёсида йўқ. Чунки орқадаги солдатлар тупурик маъмурнинг юзига тегиши билан қамчи, калтак ва қўндоқлар билан саваб кетишди.

Маъмур уни ерга ётқизиб, ботинкаси билан қаери дуч келса — бошими, юзими демай, то ҳушидан кетгунча тепганди. У шу аҳволда қамоқда беҳуш бўлиб ётса-ю, Абдулоти умданинг қўраси ёнида қизи Васифани урса!

Абдулоти Абу Сувайлимнинг олдига бир неча марта келиб узр сўради, қўли ва бошларини ўпиб, афсусланиб йиғлади. Васифага берган озорлари учун хоҳласа тепиб, хоҳласа болға билан уриб қасдини олишни илтимос қилди. Васифа умдани қандай болаганини бутун қишлоқ аҳолиси оғиздан қўймай мақтаб гапиради. Лекин шуларга қарамай Абу Сувайлимнинг боши ҳам, ўзи ҳамгин.

Унинг бу ҳамгинлигини ҳеч ким ёзолмасди. Ахир, мен Муҳаммад Абу Сувайлим эдим-ку, топган обрўйим шу бўлдим, деган хаёл унинг миясига келиши, ҳамгинлигини яна ҳам оширарди.

Абу Сувайлимни турмада шу қадар азоблашдики, унинг ўрнида тўрт оёқли ҳайвон бўлганда, бунчалик уришмасди, раҳмлари келарди. Маҳбусларни уришга, азоб беришга фармон қилган маъмурнинг ўзи шаҳар кўчасида ит ёки

мушукни бировлар шундай уришаётганини кўриб қолса, тоқат қилолмасди. Ҳайвонни уришга ёш болалар ва аёллардан уяларди, бошлиқларидан ийманарди, ёр-биродарларидан хижолат чекарди. Ҳайвонларга раҳмдил бўлишга даъват этувчи бир қанча жамиятлар уни қаматишни талаб қилган бўлардилар. Мабодо у биронта ҳайвонни шундай азоблаганда, хотини ёки ёш болаларини бетига қайси юзи билан қараши мумкин эди?

Ким билсин? Балки маҳбусларни қандай азоблаганларини мақтаниб, мактаб ёшидаги болалари олдида хотинига айтиб ўтирарди. Эҳтимол, хотини шундай ишлари учун эрини обрўли, имтиёзли одам деб ўйлар ҳам.

Абу Сувайлим бу тоифа кишиларга таажжубланарди. Нима учун бундай азобларни тортиш пешанамизга ёзилган экан деб, ўзига-ўзи савол берарди. Шундай азоблар берган маъмурнинг амали бизда бўлса, унга албатта, шундай азоб бермаган бўлардик. Ҳеч бўлмаса, итга қилгандек меҳр-шафқат қилган бўлардик.

Муҳаммад Абу Сувайлимнинг бунчалик тушкунликка учраши шайх Ҳасунага ёқмади. Ахир унинг бошига тушган мусибат Абдулҳодига, Диёб ва бошқаларнинг бошига ҳам тушган-ку. Мана Абдулҳоди келган кунидан бошлаб халқ партияси министрларини кутиб олиш воқеасини ва тўсатдан уларга қарши хитоблар янграганда, маъмурнинг аҳвол қанчалик ўзгариб кетганини бутун қишлоққа завқ билан гапириб бераёпти. У турмадан кўп нарса билиб қайтипти. Қалтак зарбидан орқасини букчайтириб, министрларни кутишга қатнашган ва осмонга сакраганларини айниқса, Диёбнинг қилиқларини қилиб бериб, ҳаммани ва ҳатто Диёбнинг ўзини ҳам кулдиради. Диёб эса худди ҳеч нарса кўрмагандек далага бемалол бориб-келиб юрибди. Бошқа кйшилар ҳам аввалгидек ўз тирикчиликларига киришиб кетишган. Абу Сувайлим нега шунақа қилолмаяпти? Нега дунёнинг ҳамма ташвиши унинг устига тушиб қолди? У на масжидга чиқади, на шайх аш-Шиновийнинг ваъзларига қулоқ солади ва на бошини кўтариб бировга гапирди. Ҳатто ўртоғи шайх Ҳасуна билан ҳам чақчақлашиб ўтирмайди. Ҳар кун тонг қоронғисида далага бориб кун бўйи у ерда ўтиргани-ўтирган. Қизи Васифа олиб борган тушқи овқатини ўша ерда тановул қилади-да, қоронғи тушиши билан уйига қайтиб келади. Шу йўсинда унинг кунни ўтади. Мумкин қадар бировга кўринмасликка ва ўзи ҳам бировни кўрмасликка тиришади.

Шайх Ҳасуна масжидда аср намозини ўқигандан кейин Абу Сувайлимнинг шу ишлари тўғрисида ўйлаб кетди. Масжиддан чиқаётганида Муҳаммад афанди унинг ёнига келди:

— Тоға, юринг, пахтазор томонга бир бориб келамиз. Канал ҳаврасидаги пахталарни ҳам бир оралаб келсак нима дейсиз?

— Жуда яхши бўлади, юр борамиз, ўша ердан Абу Сувайлимниқига ҳам ўтамиз.— Шайх Ҳасуна икки тарафи экинзор, тор йўл билан канал томонга юрди.

Йўлнинг ҳар икки томонида ғўза поялари кўм-кўк кўкариб турибди. Майин шамол уни у ёқ-бу ёққа тебратади. Бошқа бир ерда жўхори поялари бош чиқариб ётибди, тўрт тарафи тиканли зарпечак билан ўралган кичик пайкалда эса тарвуз полизи кўзга ташланади. Ҳеч ким йўқ. Гўё пойлоқчилик вазифасини зарпечакнинг ўзи бажариб турибди бу ерда.

* * *

Экинзорларда жимжитлик ҳукм суради. Ботиб бораётган қуёшнинг сариқ шуъаллари ҳамма нарсани заиф зафарон ранга буркаган, дарахтлар узун-узун соялари билан мақтангандек виқор тўкиб турибди. Муҳаммад афанди асабни титратувчи оғир сукунатни бузмоқчи бўлди:

— Тоға, кўряписизми? Пахталар қанчалик яшнаб кетди. Бу йил ҳам зарарли ҳашаротлар йўқ эмас. Лекин худога шукур бизнинг пахтамыз дуруст, соғлом. Пахтазорга қараган кишининг баҳри очилади. Пахта ҳосили бутун қишлоқ бўйича биринчи бўлади, энг ҳосилдор ерларниқидан қолишмайди.

Руҳан эзилиб турган шайх Ҳасуна унга қаради:

— Ҳосили яхши бўладими, бўлмайдими, нима фойдаси бор, олтинга тенг нарсанинг нархи кепак баҳоси бўлгандан кейин, Саъд пошо ҳам фойдаси йўқ, деб айтган. Бунақа гапларни ҳозирча қўй. Пахта масаласи бўлса бир гап бўлар.

У сўзини охирига етказмай бир оз жим қолди-да, гап бошқа нарсада дегандай ишора қилиб, яна давом этди:

— Менга қара, аввал инглизларни ҳайда, халқ партиясини тарқатиб юбор, конституцияни ўз жойига қўйгин-да, кейин пахтани гапир. Тушундингми, Муҳаммад? Одамлар

сени ҳурмат билан Муҳаммад афанди деб айтишади, сен ҳам чин зиёли бўлишга ҳаракат қил! Газета ўқи, Саъд पोшо, модомики, инглизлар бу ерда қолар экан, ишимизда ривож бўлмайди деб айтган. Буни билиб қўй!—Пахтазорнинг охирига етишди. Тоғасининг таъналарини эшитиб, Муҳаммад афандининг таъби хира бўлди ва Абу Сувайлимнинг даласига етгунча ҳам таънасини давом эттираве-ришидан қўрқди. Одоб сақлаб тоғасидан бир қадам кейин-да келаётган эди, гапни бошқа томонга буриш мақсадида бирдан олдинроққа ўтиб олди:

— Қани марҳамат, молхонанинг уст томонидан ўтайлик. Саҳнини яхшилаб тузатиб олдик, ёзда ўтириб дам олиш учун жуда боп жой бўлди ўзи ҳам.

Шайх Ҳасуна яхши ишга ғайрат қилганлари учун Муҳаммад афанди ва Диёблардан хурсанд бўлиб, таҳсин айтди. Лекин олдинга юрмай тўхтади. Уларнинг овозини эшитган Диёб молхонадан чиқиб, қани келинлар, марҳамат, деб қарши олди ва шайх Ҳасуна билан кўришиб, қўлини ўпди. Сўнг мақтаниб ишора қилди:

— Пайкал гуллаб кетди.

Шайх Ҳасуна кулиб, тор йўлдан Абу Сувайлимнинг ери томон юришда давом этди. Унинг орқасидан Муҳаммад афанди билан Диёб борарди. Диёб тоғасининг ёнига яқин келди:

— Тоға, пахта кўряписми? Шу пайкалнинг ҳаммасига пахта экдик. Ҳозир биз турган ер шайх Юсуфники, агар унинг қўлида турганда пахта бунчалик ҳосил бермасди.

Муҳаммад афанди укасининг гапидан жаҳли чиқиб, тоғаси бир нарса деб қўймасдан олдинроқ гапни бошқа ёққа буриб юбормоқчи бўлди:

— Тоға! Лекин...— дейиши билан Диёб жим бўлиб қолди. Тоғаси унга қаради-ю, индамай йўлида давом этиб кетаверди. Муҳаммад афанди эса озгина йўталиб қўйди-да, танг бўлиб сўзининг давомини бошлади.

— Лекин Абу Сувайлим аввалги ҳолига келармикин-а? У қаттиқ тушкунликка учраган, ғамгин, ҳоли танг. Қизи Васифанинг ҳам аҳволи унчалик яхши эмас.

Шайх Ҳасуна уни жеркиди:

— Қизиқ, сенинг нима ишинг бор? Унинг қизи хафами, хурсандми, қани айт-чи, буни нима тегишлиги бор сенга?

Муҳаммад афанди гап тополмай тилини тишлаб қолди.

Диёб эса кўзи ола-пула, оғзини очганча қотиб турарди. Муҳаммад афанди қўлидаги елпирғични ликиллатиб бошини ерга ангаштирганича тоғасининг кетидан жим боварди, ерқада Диёб.

Тутнинг тагидаги баланд супачада Муҳаммад Абу Сувайлим ёнбошлаб ётибди. У келаётган шайх Ҳасунани кўрди-да, эринибгина ўрнидан турди ва келинг-келинг, деб қарши олди. Шайх Ҳасуна ҳам тортинмай-нетмай тез келиб ёнига ўтирди. Абу Сувайлим меҳмоннинг тагига ёзиш учун палос келтирмоқчи бўлиб турган эди, шайх Ҳасуна овора бўлманг, ҳеч нарсанинг кераги йўқ, тупроқнинг ўзи яхши, ахир ҳаммамиз ҳам шу тупроқдан яратилганмиз-ку, деб ўрнидан қўзғалишига қўймади, Муҳаммад афанди кулиб тоғасининг ёнига ўтирди. Супанинг пастроқ томонига, куёш соясининг кечки заиф шуъласи тушиб турган жойга Диёб ўтирди. «Ҳеч уринманг» деб эътироз билдиришларига қарамай, Абу Сувайлим ўрнидан туриб, полиздан катта тарвуз узиб чиқди. Сўйишдан олдин яхши пишган-пишмаганлигини билиш учун чертиб кўрди. Тоза етилганига қаноат ҳосил қилгач, уни шайх Ҳасунага узатди. Муҳаммад афанди чўнтагидан рўмолчасини олиб яхшилаб артди-да, сўнг икки палла қилиб кесди. Совисин деб уни бир оз сояга қўйди, кейин тилимлаб тоғасига ва бошқа ўтирганларга узатди.

Улар тарвуз еб ўтиришганда шайх Ҳасуна ўзининг болалик дўсти Абу Сувайлимга мурожаат қилди:

— Дўстим Муҳаммад, менга айтинг-чи, нега бунча қаттиқ хафасиз? Бутун оламнинг ташвиши сизда-я. Сиз шоду хуррам юришингиз керак. Ахир маъмур уятдан воҳалардан бирига кўчиб кетди. Полиция бошлиғи эса Асвонга жўнаворди. Сиз ва турмада бўлган бошқа кишилар илгари ҳеч ким қилолмаган ишларни қилдингиз. Сизлар полиция идорасини ҳушёр қилиб қўйдингиз. Вилоятда тўнтариш ясадингиз, худо хоҳласа ҳукуматни ҳам тўнтарасиз. Сиз билан бирга қамоқда бўлиб чиққан бошқа кишилар ҳам сизга ўхшаш тушкунликдами? Қишлоғимиздаги одамларнинг ҳаммаси хурсанд юришибди. Ким сиздек тушкунликка тушибди? Қамалган бўлсангиз, нима бўлибди? Қамалиш нима деган гап? Солдатлар сизга қўлини пеш қилган бўлса нима қилибди? Бу, қамаганлар қаҳрамон, сизлар заиф кишилар деган гап эмас, ахир биродар, Саъд пошо ҳам қамалган, ҳатто сургун ҳам қилинган. Халқпарварлар ҳаммаси урилган-савалган. Кўрсатган қаҳрамонликлари-

нгизни бир ўйлаб кўринг-а! Министрларнинг бошига шундай кун тушади, деб ким ўйлаган эди.

Дўсти шайх Ҳасунанинг шу гапларидан кейин Муҳаммад Абу Сувайлимнинг икки кўзи чарақлаб очилиб кетди. Министрларни қарши олиш воқеасида — йўлнинг икки томонида турган халқнинг ғала-ғовур кўтариб баланд овоз билан: «Яшасин Миср! Яшасин халқ вакиллари!» деб чапак чалиб, рақсга тушган вақтида машина ичидаги министрларнинг ҳаяжонда қолганини эслади. У маъмурнинг васвасага тушганини, аёлларнинг бақариқ-чақариғига жўр бўлгандек гандираклаб ўз юзига шапалоқлаганини ва хотинларга ўхшаб «ув» тортиб йиғлаганини ҳам эсига олди. Бундан ташқари полиция бошлигининг пўписа қилиб маъмурни сўккани ва ўзи вилоят бошлиғи олдига ҳовлиқиб югуриб борганда у ҳар иккаласини қўшалоқ қилиб қувиб берганини хотирига туширди. Абу Сувайлимнинг ўзи ҳам ўша вақтда халқ билан бирга қўшилишиб қийқирган эди.

Муҳаммад Абу Сувайлим шу можароларни эслар экан, полиция қамоқхонасидан қайтиб келганидан буён сарғайган юзида биринчи марта табассум аломати намоен бўлди. У ўша қилган ишларидан фахрланиб завқланиб кетди.

— Дарвоқе, биз илгари ҳеч ким қилолмаган ишларни қилдик. Маъмур ва иқлим полицияси бошлиғи устидан ғолиб келдик. Умда устидан ҳам ғалаба қозонишга қудратимиз етади.

Диёб, Муҳаммад афанди берган бир тилим тарвузни еб бўлиб, оппоқ пўчоғини ташлади-да, дадилланиб:

— Умда? Умдангиз ким бўлибди? Биз ҳукуматга қарши шундай ишларни қилдигу, умда нима деган гап унинг олдида. Худо ҳаққи, ҳар хил гап-сўзлардан қўрқмаганимизда, умдани анҳорга иргитиб юборган бўлардик,— деди. Абу Сувайлим Диёбнинг жасоратидан кулиб қўйди.

Шайх Ҳасуна еб турган тарвузини ерга қўйиб, қўлини артди-да, салмоқлаб гап бошлади:

— Бўлиб ўтган бу воқеалар зўр мактаб, тажриба деган гап, кишилар бундан кўп натижалар чиқариб олишлари лозим. Муҳаммад Абу Сувайлим ҳеч хафа бўлмаслиги керак, чунки у ўзига боғлиқ бўлмаган сабаблар билан шомдаги урушда қатнашган пайтда лой ва қор кечди, у ерда кўп ёр-дўстлар бевақт ҳалок бўлишди. Улар нима учун ўлаётганларини ўзлари ҳам билмас эдилар. Шундай пайтда ҳам Абу Сувайлим соғ-саломат урушдан қайтиб келса хотини ва учта фарзанди учун қишлоқда уй-жой қуришни ўйлаб

қўйди. У қишлоққа қайтиб келмасдан иккита ўғли иситма касали билан оғриди ва оғиз-бурнидан қон келиб, оз фурсатда кетма-кет вафоқ этди. Биргина қизи қолди. Заҳарли газлар ва ўқлар остида қор, лой кечиб соғ-саломат қишлоққа қайтиб келиб, ўйлаган биносини қуриб олди. Янги меҳмон Васиға туғилди. Уша лой кечиб ўлим хавфи остида юришлардан ўз келажаги учун фойдали тажрибалар ортирган киши бошига қилич келганда ҳам чидай олади. Шомдаги уруш ва оғир кунлар тажрибаси бу сафар ҳам қандай курашиш ва қандай яшаш кераклигини кўрсатади. 1919 йил қўзғолонида бу киши ановилар билан яхшигина курашди. Қамоқхонада унга берилган азоблар маъмурнинг бетига қандай тупуриш кераклигини ўргатди. Шўларнинг ҳаммаси эса халқ партияси министрлари олдида қўрқмай «Яшасин Миср!» деб қичқиришни ўргатди.

Шайх Ҳасунанинг бу гапларини эшитиб, Абу Сувайлимнинг томирларига қон югурди. Ҳақиқатан ҳам ўзида шундай қудрат борлигини ҳис этиб анча жонланди. Ўзида кучсизланиб бораётган кураш сифатларини шайх Ҳасуна қайта тикламоқчи бўлаётганини сизди. Утган кунларда қилган ишларни эслаш — келажакдан эҳтиёт бўлиш деган гап эканлигини сизди.

Шайх Ҳасуна сўзини давом эттирди:

— Ҳеч ким бизни нафас олаётган ҳаводан маҳрум қила оладими? Маҳрум қилишиб бўпти!

У гапдан бир оз тўхтади. Узоқ-узоқларга чўзилган кўм-кўк пайкалларга кўз ташлади. Жўхори поялар орасида заиф шамол эсмоқда. Ботиб бораётган қуёшнинг сўнги шафақларидан атроф лола ранг. Ҳамманинг боши ерга қараган. Ҳар каллада бир ғавғо дегандек, ўтирганларнинг хаёли ҳар нарсада. Бирдан шайх Ҳасуна тинчликни бузди:

— Биласизми, инглизлар ўз мамлакатларида жўхорини чўчқаларга беришади. Америкада ҳам шундай. Аммо бу ерда фаллоҳлар бир бурда жўхори нонга зор.

Диёб шошиб ўрнидан турди:

— Чўчқаларга. У ерда чўчқалар жўхори ейдими? Одамлари нуқул буғдой нон ейишар экан-да, ундай бўлса!

Шайх Ҳасуна Муҳаммад афандига қараб:

— Агар сен газета ўқиб юрганингда, уканг Диёб ҳеч бўлмаганда шундай нарсалардан хабардор бўларди,— деди-да, сўзини давом эттирди.— Америкада пахтани ёндириб юборишади, қаҳвани эса ботмонлаб денгизга оқизиша-

ди ва бутун Мисрга етадиган бугдойни йўқ қилиб юборишади.

Диёб унинг гапини бўлди.

— Агар ўша бугдойни бизга беришганда ҳар кун жўхори нони ўрнига бугдой нон еган бўларканмиз, эй, шўримиз қурсин! Пахтани куйдиришадими, қаҳвани сувга ташлашадими? Қаҳвани-я? Бизга икки ботмонини юборишганда шайх Юсуф ундан икки донасини янчиб қаҳва чой қилиб берса, ҳузур қилиб ичган бўлардик.

Абу Сувайлим, ростдан шундайми дегандек таажжуб билан шайх Ҳасунага қараб турарди. Бу гапларнинг маъзини чақишга Муҳаммад афандининг юраги дов бермади. Нега янги дунёда¹ бугдой ва пахтани куйдиришади. Мисрда эса одамлар кийим сотиб олиш учун бир чақага зор. Қотган жўхори нонини еб фаллоҳларнинг ичаги шоди бўлаётибди, деб савол бермоқчи бўлди-ю, ботинолмади. Гап келганда отасини ҳам аямайдиган тоғасига Муҳаммад афанди шундай саволни беролмасди ҳам. Аммо Абу Сувайлим:

— Нима учун улар пахтани куйдиришади, жўхори ейдиган мамлакатларга бугдойларини сотишса бўлмайдими? — деб сўради. Шайх Ҳасуна бошини чайқаб, бир оз ўйланиб олгач, тушунтирди:

— Борди-ю, шундай қилишмаса, улар истаганча фойда олишолмайди. Бир киши кичик газеталардан бирида мақола ёзиб унда агар жаҳондаги одамларда очкўзлик бўлмаса, ҳамма ишласа, давлатлар бир-бири билан мол алмашса, бир давлат бугдой бериб, пахта олса, иккинчиси кийим-кечак сотиб, жўхори олса... ҳеч ким оч қолмайди, кризис деган нарса бўлмайди, ҳатто инглизларда ҳам бўлмайди деб ёзди. Мақола муаллифи инглизларга Сидқий ва унинг тарафдорларига қаттиқ ҳужум қилгани учун ҳукумат газетани ёпди, муаллифни эса подшоликнинг шаънига тегди, Сидқийга суиқасд қилмоқчи бўлди, деб қамоққа ташлади. Мана кўрдингизми?

Шайх Ҳасуна қаттиқ уҳ тортиб сўзида тўхтади. Ҳамма жимжит бўлиб қолди. Улар шайх Ҳасуна айтган гапларнинг мазмунини ўйлаб хаёллари қочган эди.

Қуёш ботиб кетди. Шайх Ҳасуна қўзғала бошлади. Ўртоғи Абу Сувайлимнинг диққати ёзилганини, кулиб очик юзлик билан улфатчилик қилаётганини, жаҳондаги ва Янги

¹ Яъни Америкада демоқчи.

дунёдаги ҳодисалар ҳақида суриштираётганини кўриб шодланди.

Қишлоқдан бир ёш бола чопиб келди. У шайх Ҳасунага салом бериб, қўлини ўпди-да, ҳозир қишлоққа борар экансиз, шайх Юсуф тайинлаб юбордилар, деди. Муҳаммад Абу Сувайлим безовталиқ билан: «Ўзи нима гап экан? Тагин нима янгилик чиқиб қолди!» деб сўради.

— Мен нима гап эканини билмадим,— деди бола қўрқиб-писиб,— лекин умданинг қўрасига ҳукумат кишиси келди. Кечаси бу ерда бўлишармиш-да, эрталабдан қуриладиган янги йўл учун белги қозигини қоқишармиш.

Шайх Юсуф умданинг қўрасига танобчилар келгани учун янги йўл ўтадиган жойларни белгилаб, қишлоқ аҳлига тегишли ерларни тортиб олишларидан ташвишланиб, Абу Сувайлим билан шайх Ҳасунани чақириб келишга бола юборгани очиқдан-очиқ кўриниб турарди.

Абу Сувайлимнинг жаҳли чиқди.

— Оббо! Ана холос, юмшоқ ерда омов қандай тез юрса, булар янги йўлни қуришга шунча тез ҳаракат қилишди. Мана йўл иши бошланибди. Қишлоғимиз бўлганича бўлади энди. Хароб бўлиш навбати бизнинг қишлоғимизга келибди. Мана кўрасиз, икки кун деганда ҳамма ёқни алғовдалғов қилиб юборишади.

Шайх Ҳасунанинг ранги ўчиб, томоғи қақради:

— Қишлоғимиз кўп мушкулларни бошидан кечирган. Буниси ҳам бир синов бўлади.

Ўтирганлар хаёл суриб, ўринларидан туришди.

Ҳамманинг асаби қўзғалган, қўрқинчли тобуш билан:— Ишлар жиддийлашиб кетибди, тахмин ростга айланибди шекилли, дейишарди.

ХVI БОБ

Муҳаммад афанди энди бир гап айтмоқчи бўлиб оғиз жуфтлаган эди, шайх Ҳасуна қисқа ва жиддий қилиб:

— Юринглари!— деди.

Сўнг супадан ирғиб тушди ва қишлоққа олиб борадиган йўлга ўтиб юриб кетди. Унинг орқасида Муҳаммад афанди билан Дилб борарди. Орқада Муҳаммад Абу Сувайлим сигирини етаклаб, ҳансираганича зўрға етиб келяпти. Кеч қоронғусида нимжон шуълалар яширишиб, кундуз улар билан хайрлашаётибди.

Абу Сувайлимни кутиб Диёб озгина орқада қолди. Кейин бирдан:

— Экинзорга темир қозиқ қоқишадими? Бизнинг еримизни олиб пошога беришмоқчимиз? Мен уларни каналга ташлайман, ҳаммасини пиёз эккандек ерга экиб юбораман. Қани улар еримизни олиб кўришсин-чи?— деб шовқин солди. Қизишиб кетганидан, овозининг борича шанғилларди. Тоғасининг олдида шундай жасорат билан бақираётганидан таажжубланган Муҳаммад афанди унга ўқрайиб қўйди. Аммо тоғаси ҳеч нарса дегани йўқ.

Абу Сувайлим сигирини чуқ-чуқлаб олға етакларкан, унга қараб: «Эй жонивор, сенга ҳам оғир бўладиган бўлди.

— Жаноб мудир, нега бизнинг еримизни олишади? Наҳотки пошонинг саройи деб еримизни тортиб олишса»,— деди.

Шайх Ҳасуна ўзидаги газаб ўти ва аламини яшириб, ҳовлиқмай:

— Буларнинг асакаси кетибдими, биродар,— деди. Сўнг бир оз ўйлаб қўшиб қўйди. Қишлоғимиз уларга бирорта зарар келтирдими? Йўқ. Қишлоқ уларнинг яхшилаб адабини бериб қўйиши керак,— деди.

Муҳаммад Абу Сувайлим тутақиб кетди:

— Уларнинг онасини энди кўрсатамиз,— деди-да, озгина хаёли паришон бўлиб, давом этди:— Менинг сизга айтадиган гапим шуки, эрталаб туриб марказга боринг, биз тумтарақай қилган инглизларга қараганда булар устмон, кучли ҳамда кўпроқ эмасликларини ўзларига тушунтиринг. Аробий даврида инглизларнинг таъзирини бериб қўйган ота-боболаримиздан қолишадиган одам эмасмиз. Биз ўша 1919 йилни кўрган кишилармиз. Биз ўз еримизни тиш-тирноғимиз билан ҳимоя қила оламиз. Шу гапларни уларга бориб яхшилаб тушунтиринг. Бизнинг еримизни оладиларми? Йўқ, ололмайдилар. Бу ҳеч мумкин эмас. Худо ҳаққи бизни ўлдириб кейин оладилар. Аввал ўзларининг боши кетади. Бундай бошлиқлар ҳам, ҳукумат ҳам қуриб кетсин!

Шайх Ҳасуна унинг гапини жавобсиз қолдирди. Утган кунлар хотираси Абу Сувайлимнинг кўнглидан бирин-кетин кечиб, у ҳам сукутга кетди.

Бу айтилган гаплар ҳаммаси қўзғолон кунларида рўй берган. Кишилар кўплашиб кўчаларга чиқиб: «Яшасин адолат!» деб қичқиришса, фаллоҳлар: «Ҳой, инглиз, ҳой, ўғривачча, арпамни, буғдойимни ва лөвияларимни тортиб

олдинг!» деб хитоб қилишарди. Уша вақтда шайх Ҳасуна қўлини кўтариб: «Мустақиллик билан шодлан!» деса, қишлоқ аҳолиси: «Инглизлар иродасини букамиз!» дейишарди. Кичкина ўғил ва қизалоқлар ҳам ўзларича рақсга тушиб:

Шодланингиз, Саъд пошо келди,
Йўқол, Адли,¹ олға бошла, Саъд.

— деб қичқиришарди. Аёллар эса гўдакларини эркалатиб, «Яшасин ватан!» деган эски ашулани айтишади.

Пайкаллардаги, чайлалардаги, тупроқ ва лой кўчалардаги ҳамма ҳаракат — яшаш учун кураш, янги ҳаёт қуриш учун интилишдан иборат эди.

Ёз фаслининг бошлари. Ҳачирга минган ва бошларига, пешаналаригача тушиб турган дубулға кийган йигирмата инглиз солдати қишлоққа кириб келди. Ҳаммаси милтиқ, тўппонча, автоматлар тақиб олишган. Тўғон яқинидаги биринчи учраган хирмон тепасига келиб тўхташди-да, қуриган буғдой бошоқларини олиб ҳачирларига ташлашди. Уларнинг тўғон ҳавзасидаги ҳамма буғдойни шу тариқа барбод қилиб юборишини қишлоқдагилар тушунишди. Агар эрта-лаб қишлоққа киришларига йўл қўйилса, улар хонадонлардаги ҳамма нарсани — нонни ҳам, донни ҳам, одамларни, товук, хўрозларни ҳам, аёлларнинг зеб-зийнатини, ҳатто иззат-ҳурматини ҳам барбод қилишади. Илгари қайси қишлоққа шум қадамлари етган бўлса, худди шундай қилишган.

Шайх аш Шиновий билан шайх Ҳасуна, шайх Юсуф, Абу Сувайлим ва бошқа бир қанча кишилар шу кечаси масжидда тунашди. Умда буларга киши юбориб:

— Мен сизлар билан биргаман, лекин очикдан-очиқ ёрдам беришга имкониятим йўқ,— деб хабар қилди.

Ҳақиқатда умда шу вақтларда қишлоқлилар томонида эди. Лекин бирор гап етмасин деб, усталик ва ҳийлакорлик билан ҳукуматнинг топшириқларини била туриб билмасликка оларди.

Тонгга яқин Абу Сувайлим ўрнидан турди. Ёнида бир қанча ёш-яланг. Улар ҳар қайсиси уйларига кириб чиққанларидан кейин, ҳамма биргалашиб тўғон ҳавзаси томон юрди. Ҳаммасини қўлида думларига қора ёққа ботирилган латта боғланган мушук ёки кучук боласини кўтариб олишган. Улар мушук ва кучукларнинг тимдалаб қаршилиқ қи-

¹ Адли пошо 1920—1921 йилларда Мисрнинг бош вазири бўлган. У реакцион помещиклар ва инглизлар тарафдори бўлган йирик буржуазия вакили эди.

лишига қарамай, қоринлари билан ерга судралиб боришарди. Мушук ёки кучуклардан бирортаси миёвлаб ёки акнлаб юбормасин, деб оғзини бойлаб олишган. Шу тариқа тонг энди отган пайтда, инглизлар қўнган хирмон ёнидаги далага етиб боришди.

Қўлларидаги жониворларнинг думига боғланган латталарга гугурт чақиб, буғдойзорга иргитишди. Инглизлар ётган хирмон атрофидаги қуруқ поялар ёниб, алангаси осмонга қўтарилди. Оз вақт ўтмай, олов ва тутун орасида қолган ўша ғалла хирмони солдатларнинг куйган суяклари билан аралашиб, кул хирмонига айланди.

Муҳаммад Абу Сувайлим ўша ўтмиш воқеаларни тез-тез эсларди. Унинг қўлларида ит тишининг ўрни аллавақтгача битмай юрди. Инглизларга қарши курашишнинг бундай усулини шайх Ҳасуна ўйлаб чиқарганини ҳам Абу Сувайлим унутмасди. Уша кечада итнинг ҳаромлиги ҳақида шайх аш-Шиновий ҳам бир оғиз гап гапирмаганди.

Шу воқеадан кейин инглизлар қишлоққа қайта аскар юборишмади. Бир неча кун ўтгач Саъд ва унинг шериклари сургундан қайтиб келди. Саъднинг келиши билан Мисрда отилишга ёки қамоққа ҳукм қилинган революционерлар бўшатилиб, ҳаётни — янги ҳаётни қуришга қўшилишди.

Шайх Ҳасуна келажак ҳақида яхши хаёллар суриб, қоронғи кечада қишлоқ томон келаркан, ўтмиш воқеалари кўнглида қайта тирилгандек бўлди.

Уша кунлари инглизларнинг қўполликлари ҳаддидан ошган эди. Аммо энди уларнинг ва халқ партияси ҳукуматининг қўлидан нима келиши мумкин дейсиз?

Шайх Ҳасуна бир оз нафасини ростлади-да, Абу Сувайлимга:

— Тўғри... Лекин баъзан ҳоли танг бўлган киши ўз жасоратини унутиб қўяди,— деди.

— Шошишнинг фойдаси йўқ,— деди Абу Сувайлим жонланиб,— Саъд пошо: подадан илгари чанг чиқарманглар, деган эди. Биз тўғри ва мустаҳкам позицияда турсак, на ҳукумат, на умда, на пошо ва на инглизлар бизни енгга оладилар.

Диёб журъатланиб гапга аралашди:

— Ҳа, албатта, биз девордек мустаҳкам турамыз.— Шайх Ҳасуна бу гапга қойил бўлгандек бошини чайқаб қўйди.

Кетма-кет одим ташлаб жиғ келётган кишиларнинг осойишталигини Абу Сувайлим бузди:

— Тўғри Диёб, лекин ҳаёт анча мураккаб,— деди-да, у ўзида яна мағлубиятни ҳис қилгандек оғир уҳ тортиб кўйди. Сўнг мунгли овоз билан ўқиди:

Мисоли туяман, ишим итоат,
Эгарлаб, нўхгалаб юк орт қатма-қат
Оҳ қора кўз, дардим кимга сўзлайин?

Бу ҳазин шеърдан шайх Ҳасуна ўпкалагандек бўлди. Юзида норозилик аломатлари зоҳир бўлди.

— Бу ҳасратли ашуланинг нима ҳолати бор? — деди у.

Диёб ҳам сўзга аралашиб, ишонч билан:

— Кўп ғам еяверманг, саломатлигингиз биз учун керак, Абу Сувайлим амаки, сиз шерсизу, биз шербачча. Тушкунликка тушмасак, биз билан ким ботиниб тортиша-олади,— деди. Сўнг бир нарса эсига тушиб, ҳозир молхонага қайтиб боришим керак,— деб далага қайтиб кетди. Олдинда шайх Ҳасуна, унинг орқасида Муҳаммад афанди ва сигирини етаклаган Абу Сувайлимлар йўлларида давом этишди.

Улар қишлоқ чегарасига етишган вақтда, шайх аш-Шиновийга кўзлари тушди. У оқ ва калта соқолини силаб, тасбеҳ доналарини шақир-шуқур ўгириб келар эди. Шайх аш-Шиновий бир нарсдан ажаблангансимон ўйчан, жоме томон катта-катта одим ташлаб борарди. Муҳаммад Абу Сувайлим уни чақирди. У тўғон ҳавзасига буриладиган йўл бошига бориб тўхтади ва кулгисини яшириб:

— Бу ишни отинг қурғур... Шаъбон бажарди, болға билан қилди. Ҳаромзодани қаранг, болға билан эплаштирди! — деб бақирди.

Шайх Ҳасуна ундан: «Нима гап, танобчилар нега келди?» — деб сўради.

Шайх аш-Шиновий буларни нима сўраганига аҳамият бермай ҳамон ўзича:

— Боласи тушмагур, Шаъбон бизни кулдиравериб ўлдирди. Танобчилар ашқол-дашқолларини кўтариб марказга қайтиш учун тўғон томон жўнаб кетди, Шаъбон эса болғасини кўтариб улар кетидан югурди,— дерди.

— Тақсир, бир оз ўпкангизни босиб олинг,— деди Абу Сувайлим тажанг бўлиб,— биз ҳали ўзи нима гап эканига яхши тушуниб етганимиз йўқ. Шайх Юсуф билан кўришмадингизми? Эртага эрталабдан қозиқ қоқиш учун улар ер бошига ўтишади,— деб шайх Юсуф хабар қилган эди.

Шайх аш-Шиновий кулгидан ўзини тўхтатолмай, эътироз билдирди:

— Нега кишининг гапига ишонмайсиз? Ахир жинни Шаъбон бўлга билан уларнинг тоза таъзирини берди. Беҳоддан тушиб қоладиган калтакдан қўрқиб, марказга жўнаворишди, деяпман-ку. Юринг шом намози қазо бўлмай масжидга борайлик.

Муҳаммад Абу Сувайлим тегажаклик қилди:

— Сигирни нима қиламан? Бу ҳам бориб намоз ўқисинми?

Унинг ҳазиломуз гапидан Муҳаммад афанди пиқиллаб кулди. Шайх Ҳасуна шайх аш-Шиновийга:— Ҳали шом намозининг вақти ўтганча йўқ. Олдин бизга ҳамма воқеани айтиб беринг!— деб илтимос қилди. Аммо шайх аш-Шиновий масжидда ҳеч ким йўқлигини ва одамлар кутиб қолишини рўқач қилиб, шошилиб ўз йўлига кетди. Бошқалар шайх Юсуфнинг дўкони томонга йўл олишди.

Абу Сувайлимнинг ҳовлиси олдида бир өз тўхтаб қолишди. Отасининг овозини эшитиб, Васифа ҳовлидан чиқди-да, нари-бери шайх Ҳасуна билан Муҳаммад афандига салом берди.

Васифанинг шайх Ҳасуна билан сўрашгани, тўла ва новдадек қоматини эгиб, унинг қўлига икки лабини кўяётганини кўриб, Муҳаммад афанди озгина йўталиб қўйди. У ўз ичида менинг қўлимга ёки юзимга ҳам Васифанинг силлиқ лаби тегадиган кун бормикин?— деб ўйларди.

Шайх Ҳасуна қўлини тезлик билан Васифадан тортиб олди-да, елкасини қоқиб, чиройли жозибадор юзига қаради ва энтикиб:

— Худо умрингни узоқ қилсин! Ёмон кўздан асра-син!— деди.

Васифа ҳовлиқиб отасига қаради:

— Дада, умданинг кўрасида бўлган воқеадан хабарингиз бўлди-ми? Шайх Шаъбоннинг қилган ишидан хабарингиз борми?

Муҳаммад афанди гапга суқилиб, қизиқчилик билан лўқма ташлади:

— Шаъбон шайх ҳам бўлиб қолди. Лекин шайх бўлса ҳам дўмбирачи шайх.— Васифа уялиб кулди ва Муҳаммад афандига чиройли шахло кўзлари билан бир қараб қўйди. Орқасига тушиб турган қалин сочларини қора рўмоли яшириб турарди. У отасининг қўлидан арқонни олиб сигирни етаклаганича ҳовлига кириб кетди.

Шайх Ҳасуна Муҳаммад афандига маломат қилгандек:
— Муҳаммад, иш нима бўлди, биз бу ерда мажлис очмоқчимизми? Жўнамайсанми!— деди. Абу Сувайлим меҳмонхонага кириб ўтириб, биргаликда қаҳва ичсак, кейин шайх Юсуфни топиш қийин эмас деди.

Муҳаммад афандига бу маъқул тушди, лекин шайх Ҳасуна унга хўмрайиб қаради:

— Сенга қаерда бўш ер топилса бўлди, елимдай ёпишиб ўтираверасан.

Муҳаммад афанди тоғасининг гапидан таажжубланди, қўлидаги елпигичини ликиллатиб олга қараб кетди.

Учволон шайх Юсуфнинг дўкони томон йўл олишди.

Уларнинг келаётганини кўрган шайх Юсуф қарши олгани дўкондан ташқарига чиқди:

— Қани, қани, марҳамат қилинглар, хуш келдингиз!— деб туриб уйга кирди ва қизига дарров ўнинчи лампани ёқиб, меҳмонхонага олиб чиқишни буюрди. Аммо шайх Ҳасуна унга:— Шошилмай туринг-чи,— деди-да, дўкон олдидаги супачага ўтирди. Муҳаммад Абу Сувайлим:

— Қани тўхтаг, шу ерда озгина нафас олайлик, шайх Ҳасуна Қоҳирада меҳмонхоналарда яшайвериб, тоза зериккан одам,— деди. Ҳамма кулиб юборди. Муҳаммад афанди билан Абу Сувайлим шайх Юсуфнинг ёнига ўтиришди. Дўкон олдида тик турган Илвоний ва бошқа йигитлар жойларидан қўзғалишди ва бирин-кетин шайх Ҳасуна билан уялишиб, бошларини эгиб сўрашгандан кейин, орқага силжишди.

Шайх Юсуф дўкони ичида тик туриб бундан бир неча минут олдин умданинг қўрасида юз берган ҳодисани сўзлаб кетди: Танобчилардан уч киши умданикига келиб, янги очиладиган дала йўлига қоқиш учун олиб келишган темир қоziқларни пойлаш учун бир неча бақувват миршабларни дарров ажратиб беришни талаб қилишибди.

Умда таажжубланибди. Бирдан учта танобчининг келиши нима учун керак эди? Эшакка миниб марказдан овора бўлиб келиб ўтириш ўрнига, бирор иш бўлса телефонда айтиб қўйила қолса бўлмасмиди?— деб ўйлабди-да, улардан:

— Яна бошқа иш ҳам борми?— деб сўрабди. Танобчилардан биттаси унинг олдида канал ҳавзасининг катта харитасини ёйиб қўйибди. Харита ўртасида янги дала йўлини белгилаб турган иккита равшан чизик бор экан. Харита ёйиб ўтирганларини у умрида биринчи марта учра-

тиши. Шунинг учун яна бошқа гап ҳам бўлса керак, деб сўрамоқчи бўлганда, улардан биттаси уни жеркиб ташлабди.

Умданинг бундай синчковлигидан улар хафа бўлиб, гапни кўпайтирмай, топшириқни бажаришни талаб қилишибди.

Улар қайтмоқчи бўлганда умда, йўқ, ҳозир қаҳва тайёр бўлади, уни ичиб кетмасанглар бўлмайди, деб қистабди. Лекин улар умдани писанд қилмай, йўқ, кетмасак бўлмайди, деб туриб олишибди. Умда тажанг бўлиб, қўярда-қўймай уларни тўхтатибди. Кейин ташқарига чиқиб, шаҳарлик хўжайинлар бўлмиш танобчилар учун қаҳва тайёрлаш шунча қийин бўлдими? Ахир улар шаҳарлик хўжайинлар-ку, деб хизматкорларини уришибди. Улар қаҳвага овора бўлманг, кераги йўқ, деб яна қўзғалишибди. Аммо умда қаҳва ичмасдан кетмайсизлар, деб зўрлаб ўтқазибди. Ноилож ўтиришга мажбур бўлишибди. Умда уларни озгина чалғитиш учун харитага назар ташлаб турганда, Шаъбон келиб қолибди. Унинг берган саломига жавоб қайтаришмабди. Умда ўзигина алик олибди. Шаъбон келиб қолганидан у мамнун бўлиб, кўз қири билан унга имлаб қўйибди. Харитани ёйиб улар дала йўли тўғрисидаги сўзларни давом эттиришаётган экан, Шаъбон, қайси ер тортиб олиниб, ўрнига янги йўл тушишини сўрабди. Умда жўрттага жаҳли чиққан бўлиб:

— Жиний! Сенинг нима йшинг бор!— деб уни койибди-да, яна кўзини қисиб қўйибди. Шаъбон жўнаш ўрнига яқинроқ келиб, қўли билан харитани ушлаб бир оз жим тургач:

— Ё раббим!— деб қичқириб юборибди. Танобчилар унга жирканч назар ташлаб, тезроқ қаҳваларини ичиб жўнамоқчи бўлишибди. Лекин Шаъбон яна яқинроқ ўтирибди-да: «Қабристоннинг тепа томонидаги авлиё Сайид Рамазоннинг қабри ҳам бузиладими?»— деб сўрабди. Унга ҳеч ким жавоб бермабди. У, умданинг олдида турган харитага қараб: «Сайид Рамазоннинг қабри бу қоғознинг қаерида?»— деб сўрабди. Умда секингина кўзини қисиб, уни уришибди. У бир оз нарироққа бориб: «Сайид Рамазоннинг қабрини бузмоқчи бўлган кишининг бошига болга билан тушираман»,— деб қасам ичибди. Мен Сайид Рамазонга шундай аҳд қилганман, деб эшонлар масжид хонақосида зикр тушаётганда жазаваси тутгандек ўридан ирғиб туриб:

— Эй, Сайид Рамазон, худо ҳаққи, сиз учун берган ақдимни бажараман,— деб бақирибди ва икки қўлини очиб, Сайид Рамазон, Сайид Байюмий ва Сайид Матбуллийлар ҳақиға дуо ўқиб фотиҳа тортибди.

Танобчиларнинг фотиҳага қўл кўтармаганларини кўриб, уларнинг биқинига туртиб бошқатдан қўлини очиб дуо ўқибди.

Танобчилар танг бўлиб, бу жиннини ҳайдаб юборинг, деб умдадан талаб қилишибди. Умда усталик билан уларни кўрқитмоқчи бўлибди:

— Бу одам сўфийлардан, унда на ватан, на бола-чақа бор, қўйинглар унга тегманглар. У дуоси мустажоб бўладиган киши, бунинг устига ўзи жинни, жинни кишига нима деб бўлади?— Яна Шаъбонни тезлаб қўзини қисибди:

— Бўлди энди авлиё, жўнанг, ўзингизга бизнинг қишлоқдан бошқа бир ердан бошпана изланг. Шаҳардан келган улуғ меҳмонларимизни хафа қилманг.

Аммо Шаъбон улардан биттасига қаттиқ ўчакишибди: «Сайид Рамазонни сўкдинг, шунинг учун ҳозир тавба қил, бўлмаса у киши каромат қилиб турган ерингда қотириб қўядилар»,— дебди. Иккинчи биттасининг елкасидан ушлаб қаттиқ силтабди ва Сайид Рамазоннинг шаънига тегмаслик ҳамда муборак қабрини бузишга ҳеч кимга руҳсат бермасликни ундан илтимос қилибди. Аммо у киши Шаъбоннинг кўкрагидан итариб ташлабди:

— Жўнасангчи-е, унинг қабрига ўзинг қулаб тушмагин яна. Сенга Рамазон пирингни кўрсатиб қўяман. Яхшиликча туёгингни шиқиллат.

Тўсатдан Шаъбон дағ-дағ қалтираб бақирибди-да, букчайиб:

— Пирим Рамазон ҳақида забондарозлик қилдингми? Эй пирим Рамазон, ҳаммаси сизни ҳақорат қиляпти, ўзингиз биласиз!— дебди. Кейин оёғидан кавушини ечиб олиб, зикр пайтида ҳофизлар ўқийдиган дийдиёдан бир байт ўқиб туриб, бояги хизматчининг бошига кавуш билан туширибди. Сўнг: «Эй, ўзи кўриб, бошқаларга кўринмайдиган зот, чивинга ҳам қанот берган улуғ зотсан»,— деб бақирибди. Тўсатдан бўлган бу қизиқ ҳодисадан танобчининг ўтакаси ёрилибди. Кавушнинг зарбидан боши айланибди.

Шаъбон эса қўпол кавуши билан ҳадеб унинг бошига туширармиш. Унинг шериги ўрnidан туриб:

— Умда, ҳайданг буни, бу ҳодиса учун сиз жавоб бера-

сиз. Шундай ёмон ният билан бизни тўхтатиб турган экансиз. Фельдингнинг бузуқлигини тушундим. Худо ҳаққи жазонгизни бердираман. Сиз миршабга бу девонани чақириб кел, деб шипшитган экансиз. Ҳаммасини тушундим,— деб бақирибди.

Кетидан қўлида кавушини кўтариб югуриб келаётган Шаъбонни кўрган танобчилардан бири қўрқиб эшагига миниб олибди. Шаъбоннинг калтагини биринчи бўлиб еган киши эса бошини ушлаганича бақирармиш:

— Шу ҳам ҳукуматга хизматми? Тагин кавуш билан-а! Умда, қараб туринг, ҳали хонавайрон қилмасамми сизни. Ахир бу ўз вазифасини бажараётган бир хизматчига тажовуз эмасми?

Шаъбон кавушни кўтара бошлаши билан уларнинг учинчи шериги кўздан ғойиб бўлган эмиш. У тажрибалироқ бўлиб, умда қўйган тузоғнинг маъносига аллақачон тушуниб етган экан. Шунинг учун эшагини миниб марказ томон жўнаворибди.

Ишнинг яхши натижа билан тугаганини сезиб, ўз кулгисини зўрга яшириб турган умда ясама ғазаб билан Шаъбонга пўписа қилибди:

— Ҳой бола, бу қилаётган ишинг жуда уят-ку, уларни бизнинг қишлоқда туриб шундай қилишинг ноўрин! Гарчи, улар умдани ҳар қанча таҳқир қилишса ҳам, бунчалик қилишинг маъқул эмас. Эй жаноб, мен сизга эрталабдан бери бу бир девона, эси паст одам деяпман-ку. Бўлди энди, девона, кўп гапирма. Бизнинг суҳбатимизни бўлдинг, ошимизга пашша туширдинг. Ахир шундай ҳурматли жанобларни кавуш билан уриб бўладими? Буларга хонимчаларнинг туфлиси керак.

Эшакка миниб олган олифталар ҳали унча нарига кетишга улгурмаган ҳам эдики, умда яна ясама дўқ қилиб, уларга эшитиладиган товуш билан:

— Ушланг буни миршаблар, ушлаб полиция идорасига топшинг! Маҳкам ушланг, қўлингиздан қочиб кетмасин! У одим ташлаб эмас, балки қанот чиқариб учиб кетиши ҳам мумкин. Эҳтиёт бўлинг, қўрқманг, ўзингизни дадил тутинг!— деб бақирибди.

Лекин бу яқин орада бирорта ҳам миршаб йўқ, ҳаммаси аллақачон кўздан ғойиб бўлишган экан.

Марказдан келган ўша учта хизматчи кўприкка бориб етишгандан кейин умда роса хахолаб кулибди ва Шаъбонга қараб:

— Баракалла, қойил қилдинг! Улар, ўзларини билармон, мени эса бир лақма одам деб ўйлашади. Қўявер, умдалар билан қандай муомала қилишни улар билиб қўйсин! Майли, маъмурга бориб шикоят қилишса қилишар,— дебди.

Шу гапларни айтиб бўлгач, Шаъбоннинг қулоғига пи-чирлабди:

— Шу кечасиёқ қишлоқдан чиқиб кет.

Шаъбон умда маслаҳатига кўра қишлоқдан чиқиб бошқа ерга кетибди, умда эса маъмур сўраб қолганда тутилмай қайтариш учун жавоб тайёрлаш тараддудида эмиш. У маъмурга Шаъбон бир девона ва тентак одам, қишлоқда унинг на жойи, на бола-чақаси бор. Уни ҳеч ким танимайди ҳам, кўчама-кўча, уйма-уй тиланиб юрадиган бир мискин гадо. Мен уни шу қилиғидан қайтармоқчи бўлдим, тутиб сизга топшироқчи бўлган эдим, тутқич бермай кўздан ғойиб бўлибди, у шунақанги учарлардан, демоқчи.

Шайх Юсуф, шайх Ҳасуна, Абу Сувайлим ва Муҳаммад афандиларга Шаъбон билан танобчилар ўртасида бўлган бу воқеани айтиб бериб уларни тоза кулдирди. Шунда Абу Сувайлим шайх Юсуфнинг дўкони томон қадам ташлаб:

— Биродарлар, умдада кўп иш бор, у анчагина уста одам. Агар у инглизлар ҳақида бир оз бош қотирса улар қанча усталик билан юртимизга кириб олган бўлса, шунча усталик билан уларни чиқариб юбориш қўлидан келадиган одам,— деди.

Шайх Ҳасуна бошини чайқади ва кулмасдан, тетиклик билан:

— Умданинг бу хийла-найрангидан ҳаммангиз хурсанд бўлдингиз. Шаъбоннинг қилган иши ҳаммангизга маъқул тушди, аммо менга маъқул эмас. Эртага бу гапимнинг марвини чақарсиз. Агар унгача жоним омон бўлса, ўзим сизга ёслатаман, ўлиб қолсам раҳматли узоқни кўзлайдиган одам эди деб қўярсизлар,— деди.

Суҳбатдошлар ўртасига жимлик чўкди. Уларнинг кўнглига қўрқинч ва ташвиш тушди. Шайх Ҳасунанинг ўлиб қолсам деган сўзи буларни ич-ичидан титратиб юборди. Ҳаммаси ҳайрон бўлиб Шайх Ҳасунага тикилиб туришди. Шайх Ҳасунанинг олддан ўйлаган гумонлари, албатта, тўғри чиқишини улар тажрибада кўп кўришган. У ниманики хом чўт қилган бўлса, бир неча йиллар ўтиб кетса ҳам ўша ҳодиса юз бермай қолмасди. Уларнинг бу ҳайрон-

лигига қандайдир номаълум қайғу ва кўрқинчлар кўшилди.

Бир нафас ўтгач, шайх Ҳасуна:

— Майли, ақлга солиб кўрайлик, танобчиларни умда ўзи урмаган, лекин нима учун ифлос Шаъбонга уларни урдириб қўяди? Яхши, айтинг-чи? Шаъбон қишлоққа иккинчи мартаба қаердан келиб қолди? Министрларнинг келган куни марказга қандай келиб қолди? Нимага бошқа вақтда кўринмай юрган Шаъбон худди шу долзарб вақтда ҳозир бўлиб қолди? Биродар, Абу Сувайлим, ҳийла ва найранг ўз ишини кўрсатади, Шаъбондан ҳали кўп хунар чиқади. Ҳой, халойиқ, наҳотки буларни ҳеч ким ўйламаган бўлса.

Шайх Юсуфнинг юзига қон югурди. У ҳушёр ва ҳамма шароитларга тушунадиган бир киши эканини таъкидлайдиган кўп гапларни гапирди. У бу иш устида ўзича мулоҳаза юритди-ю, лекин сўзига ҳеч ким эътибор бермаслигини билиб, бу мулоҳазаларини бошқа кишиларга изҳор қилмай қўя қолди... У Шаъбоннинг умда қўлидан осонликча чиқиб кетмаслигини яхши билади. У дайди бир одам, умда қадимда ўз душманларининг уй ҳайвонларининг заҳарлаш ёки уларнинг уйига ўт қўйиш каби ишларда ундан фойдаланиб келган, ҳамма вақт ўз қаноти остида сақлайди. Бунинг устига қачон бир ғавго кўтарилганда қишлоқдан бўлак ерга қочиб кетиш масалаларини тузиб бериб юрган. Шайх Юсуф гап бошлади:

— Бундан бир неча йил бурун денгиз томонда турувчи умдага душман задогонлардан бирининг бугдойзорига Шаъбон ўт қўйди, деб полиция идорасига аризалар тушган вақтда у қишлоқдан узоқ йўқ бўлиб кетган эди. Қишлоқдагилар қамоққа олинган вақтда ўзидан-ўзи яна пайдо бўлиб қолди. Министрларни кутиш маросими бўлган куни у полиция идорасида кўриниб қолди, сўнг қишлоққа яна қайтиб келди. У қишлоққа қайтиб келганида бошига Сайид Рамазоннинг алами деб ном қўйиб олган кўк шол салла ўраб юрди, илгари намоз ўқимаган бўлишига қарамай, масжидга боришни канда қилмади ва худо менга тавфиқ берди, деб гапириб юрадиган бўлди.

Шайх Юсуф шу гапларни гапириб бўлгач, суҳбатдошлар ўртасида жимлик ҳукм сурди. Кейин Абу Сувайлим гапга аралашди:

— Отасининг тайини йўқ Шаъбон умданинг топшириғи билан қишлоққа қайтиб келди, эҳтимол, у Абу Сувай-

лимнинг уйига ўт қўйиш, сигирини ўғирлаш ёки унга заҳар бериш учун келгандир.— Кейин у ачиниш билан бошини чайқаб:

— Аммо бу ишни на у ва на умдаси қила олди,— деди.

Шайх Ҳасуна Абу Сувайлимга қаради-да, жиддийлик билан:

— Шаъбон бунга ўхшаш ишлар билан келган эмас. Ҳар ҳолда бир неча кундан кейин ҳаммага ошқора бўлади, ўлмаган қул кўраверади,— деди.

Бир неча дақиқа сукунат ҳукм сурди. Муҳаммад афанди тоғасига ҳурмат билан меҳри ортиб қарай бошлади, чунки шайх Ҳасуна Америкадаги, Мисрдаги ва қишлоқдаги ҳамма ишлардан хабардор одам.

Сухбат тамом бўлгач, улар ҳаммаси уй-уйларига тарқалишди.

* * *

Шу оқшом қишлоқдагиларнинг оғзидан Шаъбон ҳукумат кишиларини кавуш билан урибди, деган дув-дув гап тушмади. Қисман кишилар Шаъбон тузуккина одам бўлиб, йўл масаласида қишлоққа ёрдами тегадиган бўлиб қолди дейишарди.

Аёллардан баъзилари бўлса: Шаъбон қилган ишни ҳатто Абдулҳодининг ўзи ҳам урдасидан чиқолмайди, дейишарди.

Шаъбон илгари ер, сув, деҳқончилик нималигини билмай юрган бир одам эди. У қўлига кетмон ушламаган. Унинг онаси қишлоққа қаердан келганини ҳеч ким ўйлаб тополганмас. Онаси шу қишлоқда яшайдиган қари бир ямоқчига турмушга чиққан. Улар олти ой бирга яшашгандан кейин ямоқчи ўлади. Шундан бир йил кейин Шаъбон дунёга келади. Кунлардан бир кун у аёл қишлоқдан ғойиб бўлади, кейин бу менинг синглим деб бир жувонни бошлаб келади. Шаъбонни у жувонга қолдириб, ўзи ҳар кимларнинг уйида кир ювиб, новвойхоналарда ўт ёқиб юради.

Шаъбон катта бўлгач, отасининг ҳунарини ўрганиб олсин, деб онаси қўшни қишлоқдаги бир ямоқчига шогирдликка беради, лекин бу ҳунарни эгаллаб ололмайди. Кўча-кўйларда юрганда экинзорлардан жўхори сўтасими, бошқа нарсами, ишқилиб, кўзига илинган ўлжани суриштирамай илиб кетавериш одатини чиқаради. У йигит бўлиб, овози

дўриллашиб қолган чоғида онаси ва холасини тутиб олиб урадиган бўлади. Холаси эрга тегиб уйдан чиқиб кетгандан кейин бўлар-бўлмасга онасини савалайверади.

Шаъбон ўн олти ёшга тўлган пайтда қишлоқдан чиқиб, сувнинг қирғоғида тўхтаб турган катта-кичик ҳар хил кўзалар ортган бир кемага тушиб қаёққадир ғойиб бўлади. Шу кўйи уч йил ўтади, кейин тузоқ ва қармоқлар кўтариб қишлоққа қайтиб келади-да, балиқ овлаш билан шуғулланиб юради.

Шаъбон қишлоқлик бир қизга уйланади, қиз кўриб, номини Ситҳам қўяди. Кейин хотини ва боласини ташлаб яна қишлоқдан кетиб қолади. Бир неча вақт ўтгач қайтиб келиб, хотини ва қизидан бўлак туриб, ишсиз лақиллаб юради.

Кўп ўтмай у бўри овига бораман деб кечалари вақт-бевақт қишлоқдан чиқиб кетадиган бўлади.

Бир куни миршаблардан биттасининг милтиғи бузилиб қолганда тузатиб бераман деб олади. Дарвоқе, тузатиб ҳам беради. Шундан буён қишлоқдагилар унинг ишига яхши тушунолмай, таажжубланиб юришади. Қизиқ, у экинзор далаларда яшайди, аммо деҳқончиликни билмайди. Қишлоқда муттасил узоқ вақт истиқомат ҳам қилиб туролмайди. Аммо у қишлоқдагилар билмаган ҳунарларни билади.

Қиз-жувонлар унинг ҳақида бир сўз чиқса кўрқиб кетишади. У бирор қизни ёлғиз учратса, қўлидан чиқармайди. Қиз ўзини олиб қочмоқчи бўлса, бўри ёки катта балиқларни сўйгандек сени ҳам чавақлаб ташлайман, деб қўрқитади.

Шаъбон қишлоқда яшаган пайтларида ора-чора бир неча кун йўқ бўлиб кетади-да, қаердандир пичан олиб келиб очикдан-очик қишлоқлик харидорларга сотаверади.

Шаъбон қизларни ходима бўлиб ишлаш учун Қоҳирага жўнатиб туради. У ерга борган қизнинг сира қишлоққа қайтиб келгиси келмайди.

Хазранинг синглиси Заннуба ҳам Шаъбоннинг Қоҳирага юборган қизларидан биттаси. Семириб кетган, кўксидан олтин безаклар, лабига қизил суртиб, баланд пошнали туфли кийган Заннуба ҳатто отини ўзгартириб Эҳсон хоним қилиб олди.

Тўғриси айтганда, ҳеч ким Шаъбоннинг касби нималигини аниқ билолмасди, у кундуз куни милтиқ тузатади ёки пичан сотади, тонг саҳарда балиқ овлайди, баъзан бўри тутиб, терисини шаҳарга элтиб сотади.

Уз қишлоғи ёки қўшни қишлоқлардан бирида мавлуд ёки зикр маросими бўлиб, унга узоқ-узоқ жойлардан кирчир, сочлари ўсган одамлар оғзидан кўпик чиқариб, гандираклаганича келаётганларини Шаъбон кўриб қолса бас, дарров уларнинг тўдасига ўзини уради-ю, оғзини кўпиртириб зикр тушиб ўшаларнинг биттаси бўлади қолади. Бирдан жазаваси тутиб, бақириб осмонга сакрайди ва оғзидан боди кириб шоди чиқади. Бу ҳолни кўрганлар: «Ана Шаъбон етишиб қолибди»,— деб бир-бирларига сўзлашарди.

Шаъбон новча, ориқдан келган, қизиқ феълли, асабий бир одам. Унинг буғдой ранг юзидаги чўтирлари шу қадар кўпки, кўзининг ёшлари уни ўйиб юборгандек, синган тишлари қорайиб кетган. Шу билан бирга у чаққон. У ҳамма вақт буралиб юради. Гапирганда бутун аъзойи бадани силкиниб кетади. Бировга қараса қисик кўзларидан ўт чиқиб тургандек бўлади.

Шаъбон ориқ, ипдек новча ва баданининг пружинага ўхшаб буралган бўлишига ва бурушган афт-башарасига қарамай, фаллоқларни заҳарли илонлар деб атайди. Унинг ўзи заҳарли илонларга қараб най чалса, аста-аста қарши-сига келишади ва бемалол: «Эй Рифойи, мадад қилинг», деб уларни ушлаб олаверади.

Қишлоқдагилар Шаъбоннинг уйма-уй юриб, заҳарли илонларни тумтарақай қилиб қувлаб юришини, уларни ушлаб гужанак қилиб олиб кетишичи ҳам билишади. Ёш қизлари бор хонадонларга Шаъбоннинг кириб юришига рухсат беришмайди. У кириб тўполон қилгандан кўра, заҳарли илонларнинг яшайверишини афзалроқ билишарди.

Мана сизга Шаъбоннинг қишлоқдаги юриш-туриши. У ўн олти ёшида икки йил дом-дараксиз бўлиб кетиб, яна қайтиб келганидан кейин йигирма йилдан кўпроқ узоққа кетмай қишлоқда яшади. Шунча вақтни айтарли бир иш қилмай, заҳарли илонлар тутиб ва аёллар орқасидан ҳуш-так чалиб юриб, бўри ва балиқ овлаб, милтиқ тузатиб вақтини ўтказди. Баъзан бирдан бир неча кун ғойиб бўлиб кетиб, зикр тушадиган сўфилар ва девоналар билан машинага тушиб келиб қолади ва қишлоқда ҳалқа қуриб, зикр тушиб бўлганидан кейин яна ғойиб бўлади.

Сўнги марта узоқ вақт ғойиб бўлиб кетди. Кейин бирдан эғнида кўк чопон, қўлида қора мунчоқдан тизилган тасбеҳ ушлаган ҳолда пайдо бўлиб қолди ва ўзига Шаъбон «эшон» деб ном тўқиб олди. У масжидга намоз ўқишга

борганда бошқа намозхонлар кетгандан кейин ҳам масжидда тасбеҳ ўгириб, узоқ ўтириб қоладиган бўлди.

У бир кун Абу Сувайлимнинг уйига кирмоқчи бўлди, лекин Васифа: «Отам йўқ вақтларида кириш дуруст эмас», деб эшикдан қайтарди. Шаъбон қовоғини солди ва майли, сенга бир дам уриб қўяй деб, қизнинг кўксига кўлини узатди, ammo Васифа қочиб эшикни бекитиб олди. У кўчадаги супада кечки қуёш иссиғида ўтирганча қолди. Кун ботгандан кейин Абу Сувайлим келиб супада ўтирган Шаъбон «эшон»ни кўриб кайфи учди ва нима учун бу ерда ўтирганини сўради. Қишлоқ аҳли бу йил қаттиқ эзилган ва тирикчилик юзасидан анчагина сиқилган, шунинг учун сизга ўхшаган қаландар девоналарни чақириб олдига дастурхон ёзишдан ва суҳбатингиздан баҳраманд бўлишдан ожиз. Энди иккинчи марта бу супага келиб ўтирманг, қорангизни кўрсатманг, деб ҳайдаб юборди.

Шаъбон шундан кейин бу уйга кириш ёки супасига келиб ўтириш ҳақида ўйламай ҳам қўйди. Лекин у шайх Юсуфнинг дўконига қатнайди ва у ерда ҳангамалашиб ўтирадиган йигитларга кўрган-кечирганларини айтиб бериб, ҳаммани кулдириб юрадиган бўлди. Баъзан янги қуриладиган йўл устида сўзга киришиб, қишлоқдагиларга хиёнат қилаётган умдадан норозилигини билдирар ва қари умда ҳамда унинг ёш хотини тўғрисида қаттиқ дашномлар қиларди. Йигитлар аввал ҳайрон бўлиб унинг гапларига қулоқ солишарди. Шайх Юсуфнинг ўзи ҳам Шаъбоннинг умдага йўналган очиқ танқидларини, ҳатто Абдуллоҳи ҳам айтишга ботинолмайдиган гапларини хайрихоҳлик билан эшитарди.

Ростдан ҳам шайх Юсуф ва унинг дўкони олдида тўпланиб турадиган йигитлар Шаъбоннинг умда, маъмур, иқлим бошлиғи ёки ҳукуматнинг ўзи ҳақида менсимай айтган ғализ гапларидан кўп ўйланиб қолишарди. Ҳамманинг назарида улар гўё Шаъбоннинг оёғи остида қадр-қимматлари сариқ чақачалик эмас эди. Шаъбон барада гапираверади. Шу жасорати билан йигитларни бениҳоя ҳайрон қолдиради. Қишлоқдагилар бу ажойиб ботир одам, бунақангиси ҳеч бўлмаган деб қўйишарди.

* * *

Шу йўсинда юрт Шаъбоннинг марказдан келган кишиларни кавуш билан уриб ҳайдаганини дoston қилиб, унга ҳурмат билан қарай бошлади.

Шу орада шайх Ҳасуна икки марта марказга бориб ҳафсаласи пир бўлиб қайтди. У марказдаги баъзи ўртоқлари билан сўзлашди, аптекага кириб эгаси билан, сўнг эски дўсти — шарият қозиси билан суҳбатлашди. Халқ партияси ишига аралашидан олдин шу участкадан депутат бўлиб турган ёш адвокатга ҳам йўлиқди. Қоҳирага бориб, район маркази, ер-сув идораси, прокуратура ёки «Амирия» мактабида ишлайдиган асли қўшни қишлоқлик танишлар билан ҳам учрашди.

Узаро фикр олишувлардан бир нарса очиқ равшан бўлди: Халқ партияси ҳукумат тепасида экан, бугун ё эрта даладан йўл очилади, бунга ҳеч қандай шубҳа бўлиши мумкин эмас.

Катта ер эгалари ёки халқ партиясига аъзоларининг ерларига зарар келтирмаслик учун бу йўл илон изидек эгри-бугри қилиниб қурилиши ҳам шайх Ҳасунага аён бўлди.

Атрофдаги қишлоқлардан редакцияларга ҳукуматнинг хоҳишига қарши юзлаб телеграмма, аризалар юборилган бўлишига қарамай, ҳукумат бу йўлни очишга қаттиқ бел боғлаганлиги ҳам маълум эди.

Шаъбон ҳақида юрт оғзида дув-дув гаплар бўлиб турган кунларда сугориш навбати бошланган эди. Абдулҳоди биринчи кунийёқ чархпалак айлантириш учун чиқди. Энди иш бошламоқчи бўлиб турганда Шаъбон келиб, Диеб ва паст томоннинг йигитлари йиғилишиб сени урмоқчи, агар шомдан кейингача айлантирадиган бўлсанг ўлдиришдан ҳам тойишмайди деб хабар берди.

Худди шу куни Илвоний ўзида йўқ хурсанд, шайх Юсуфнинг олдига келди ва қулоғига йўл очилмасдан олдин умдани ўлдирамиз, деб Шаъбон мен билан тил бириктириб қўйди деб, шивирлади. Сўнг: «Бу унча қийинмас, ўн беш жунайҳ пул бўлса кифоя, шундан ўн жунайҳини Шаъбон олади. Сиз Абдулҳоди, Абу Сувайлим ва Мухаммад афандилар билан шу ўн беш жунайҳни тўғрилаб берсангиз бас. Шаъбон «эшон»нинг ўзи тўғриламоқчи, деб қўшиб қўйди.

Бу гапни эшитган шайх Юсуф қўрқиб кетди ва Илвонийни «Уша маймун эшонинг билан ўзинг ҳам гумдон бўл», деб уришиб берди.

Илвоний ҳайрон бўлиб қотганча туриб қолди. Шайх Юсуф уни ёқасидан сиқиб ва Шаъбон билан ўзи ўртасида бўлиб ўтган ҳамма яширин гапларни айтиб беришга мажбур қилди. Илвоний Шаъбонга умданинг омборини қандай

қилиб ўғирлаганини айтиб берганига шайх Юсуф олдида иқрор бўлганда у:

— Йўқол бу ердан, аҳмоқ бадавий! Менинг олдимда бундай ёмон ишларни қовлаштира!— деб бақирди.

Илвоний қилган ишига пушаймон еди:

— Бу Шаъбон эшон тушмагурдан кўнглим хижил эди,— деб тўнғиллаб қўйди.

Шайх Юсуф тутақиб кетди:

— Эшон деганинг нимаси, у қаёқдан «эшон» бўлиб қолди? Йўқол, дедим бу ердан.

Илвоний шайх Юсуфнинг дўконидан унча узоқлашмаган ҳам эди, миршаблар ушлаб, уни Хазрани ўлдиришда айблаб тергов қилиш учун полиция идорасига олиб кетишди.

Бу хабарни шайх Юсуф эшитиб, таажжубланди. Бу бир балони бошлаб келмаса эди, деб хаёлга келтирувдим, ўйлади у, лекин хаёлим бунчалик тез рўёбга чиқишини кутмаган эдим. Нега шу долзарб кунлари Хазра воқеаси кўзгатилади: Хазра ўлимнинг Илвонийга нима дахли бор, нимага асосланиб уни айблашмоқда?

Шайх Юсуф Шаъбоннинг қиёфасини кўз олдига келтираркан, унинг ҳийла-найрангларини эслади, жаҳли чиқиб, тутуни осмонга кўтарилди.

Кўз ўнгида Илвонийнинг қўл-оёғига солинадиган темир занжир ва кишанлар гавдаланди. Хаёлидан Илвонийни кишанлаб қамчи билан савалаётган, оғзига от сийдиги қуяётган ва ерга ётқизиб оғир ботинкалар билан тепаётган солдатлар ўтди. Уни роса азоблашиб, осмоқ учун дор тагига олиб боришяпти. У менда айб йўқ, деб додлаганига қарамай, ҳозир бўйнига сиртмоқ солишади ва бир онда танасидан жони узилиб, дордан шалоп этиб ерга тушади ва орзу-тилакларига етолмай ҳаёт билан видолашади. Шайх Юсуфнинг этлари жимирлашиб кетди.

Қишлоқда на уй-жойи, на ўлиб кетганда ачинадиган, қутулиб келса севинадиган бола-чақаси, жонкуяри бўлмаган бу бечора араб боласига жони ачиб, иложсиз, кафтларини ишқаб оғир хўрсинди.

Шайх Юсуф атрофи ҳувиллаб қолгандек ҳис қилди. Боши беихтиёр эгилиб, ҳам бўлди. Илвоний шу қадар азиз, шунчалик кўнглига ёққан бир киши эканини шу вақтгача билмай келгани учун таажжубланди. У бошини юқори кўтарганда, гўштсиз юзларидан ёш томчилари мўлдир-мўлдир оқиб тушмоқда эди.

Қишлоқ аёллари умдага тезаф отишганига унча кўп бўлгани йўқ. Уша муваффақиятсизликдан кейин умда ўз мухолифларидан ўч олиш планини тузиб чиқди. Неча йил йўқ бўлиб кетгач, ниҳоят, қайтиб келиб аллақандай кўк рўмолни ҳазратнинг салласи деб ўраб, таассуб билан турли дуолар пичирлаб юрган найрангбоз Шаъбонни ишга солиш ўч олиш планининг бошланғич қисми эди, холос.

Шаъбон ўзини софдил ва ишбилармон қилиб кўрсатадиган ва ўзига кишиларнинг ишончини оширадиган тadbирларни кўриш тўғрисида умдадан махфий буйруқ олди. Унинг ҳукумат одамларини умданинг кўрасида қавуш билан уриб қувлагани тўғри. Мана шу ҳаракати туфайли қишлоқдаги одамларни ўзига ишонтира олди. У зимдан қилган ҳаракатлари натижасида халқ орасига кириб борди, умда зулмидан эзилаётган кишилар ўртасига адоват сола олди ва умда мухолифларининг ҳамма сирларини билиб олди.

У умдага омборидан буғдой ва жўхорини ўғирлаган одам бадавий йигит Илвоний эканини билиб бергач, дарҳол у Хазрани ўлдиришда айбланиб, туҳмат билан қамоққа олинди. Апоқ-чапоқ дўстлар бир-биридан узоқлаша бошладди. Ширин кунларни бирга ўтказишган, ёмон вақтларда ҳамдард бўлишган ва ҳозир ҳам ёнма-ён туриб ер учун курашаётган дўстлар ораси бузила бошлади.

Қишлоқдагилар Илвонийдек софдил йигит нега Хазрани ўлдирармиш деб таажжубланиб, бир-бирларига савол назари билан қарашарди.

Васифа «Хазрани жуда яхши билардим, ҳеч гапни мендан яширмасди. Уни Илвоний ўлдирган бўлиши мумкин эмас, бу бўлмаган гап. Ўлдирган одам на Илвоний ва на қишлоқлик бошқа бирор киши бўлиши мумкин эмас»,— деди.

Васифанинг онаси ҳовли ўртасида югуришиб юрган гозларни қамиш пояси билан секин-секин ҳайдаб молхонага киргизди, энг орқада қолган биттасини тутиб олди ва Васифага қараб: «Дарров пичоқ топиб кел, овқатга кеч бўлмасдан сўяйлик, бугун кечки овқатга шайх Хасуна меҳмон бўлиб келадилар»,— деди. Васифа пичоқ қидириб ҳовлига кирaverишдаги ошхона ёнида алаҳсиб қолди, қайтиб келгач онасига: «Илвоний Хазрани ўлдириши ҳеч мумкин эмас»,— деб яна такрорлади. Онаси тутақиб:

«Иккинчи марта Илвоний ва бошқа эркаклар тўғрисида гапирма»,— деб пўписа қилди. Онасининг тўсатдан қилган дўқидан Васифа бир оз гангиб қолди, ўзини тутиб олгач, онасига қараб деди:

— Одамлар олдида нега бунча бақирасиз?

Онаси синиқ овоз билан:

— Шаъбон сени Хазрага ўхшаб ҳали Илвоний ва Муҳаммад афанди, ҳали Абдулҳоди ва Диёб атрофидан айланиб, улар хонасига кириб-чиқадиган бўлибди деб, бутун қишлоққа гап тарқатибди,— деди йиғламсираб.

Васифа алам билан кўксини йиртди, ўпкаси тўлиб:

— Шайх Шаъбон-а? Уша тилинг кесилгур шайх Шаъбон шундай дебдими? Вой ўлганим яхши! Қани энди ҳозир уни бир кўрсаму...— Васифа дарвоза томон чопди. Онаси:

— Оғзингни юм, ҳозир орқанга қайт!— деб зўрға тўхтатди. Қўлидаги роз қийқиришини қўймасди. У қатъий қилиб:

— Гап-сўзларга аҳамият берма қизим, худодан қолма,— деди. Кейин бошини осмонга қаратиб нола қилди. Упкаси тўлиб кетган эди.

У сопол идишга пичоқни қайрай бошлади.

Васифа ўзини босолмасди, қачон Шаъбон ўтаркин деб икки кўзи кўчада, ҳовли ўртасида гир-гир айланиб юрди.

Кўчадан Абдулҳоди ўтиб кетаётган эди, унга кўзи тушиб қизариб кетди, боши айланиб ерга йиқилиб кетишга сал қолди. Абдулҳоди унга қараб ясама бепарволик билан:

— Васифа, яхшимисан,— деди, Васифанинг бўлса юзидан қони қочди, қулоғи шанғиллади, юраги дук-дук уриб, нафаси тикилди.

Абдулҳоди қизнинг безовта бўлаётганидан ажабланиб тикилганича туриб қолди, Васифа эса дағ-дағ титрарди.

— Хўш, ўзи нима гап? Сенга нима бўлди? Тобинг йўқми?— сўради Абдулҳоди.

Васифанинг юзи оқариб кетган, безгак тутаётганга ўхшарди. Саволлар ёғдириб ташлаган Абдулҳодига жавоб қайтармасликнинг иложи бўлмай, зўрға:

— Абдулҳоди, сиз жўнанг, йўлингиздан қолманг. Биров сиз билан гаплашиб турганимни кўриб қолса, Шаъбоннинг вайсаб юрган гапини тўғрига чиқаради,— деди-да, югуриб ичкарига кириб кетди. Унинг кўзидан ёши бетўхтов оқарди. Абдулҳоди ўзи ва Васифа тўғрисида Шаъбоннинг гап-сўз тўқиб юрганини пайқади-да, ҳа, қараб турсин, дегандек мушгумини қисиб, қизнинг ёнидан кетди.

Абдулҳоди ҳар қандай тўсқинлик бўлишига қарамай, Васифага уйланиш ниятида барқарор турибди. Далаларда барқ уриб очилиб турган оқ пахта унинг руҳини кўтарар, орзу-истаклар бахш этарди ва Васифа ҳам албатта мендек хаёлда деб ишонарди. Кўнглида шу яқин кунлар ичида пахтани йиғиб-териб олса-ю, йиғим-терим мавсумида қишлоққа келадиган ажнабий бойлардан бирига сотса ва давлат солиғини ҳам тўламай, тўйни бошлаб юборса.

Полиция авахтасидан қутулиб келгандан буён Абдулҳодининг фикри-зикри шунда. У қамоққа тушган куниёқ бу тўғрида Абу Сувайлимга гапирган эди, лекин Абу Сувайлим ҳозир қамоқхонада ўтирибмиз, тўй тўғрисида маслаҳат қилиб, бир фикрга келадиган пайт эмас, деб қайтарган эди. Қамоқдан қутулиб келишгач, Абдулҳоди шу тўғрида яна гап очди. Абу Сувайлим унга розилик билдирди-ю, лекин тўйни пахтани йиғиб олгандан кейин ўтказишга қолдирди.

Васифанинг гапини эшитгач, бўлаётган бўҳтонлардан ҳаяжонланган Абдулҳоди умданинг қўраси олдида Шаъбоннинг бошини оламан, деб оғт ичди. Шаъбонни кутқариш учун ўртага бирор кимса тушса уни ҳам қуруқ қолдирмаслигини писанда қилиб қўйди.

* * *

Абдулҳоди Шаъбонни қидириб кетаётганида шайх Юсуфни дўкони олдида учратиб қолди. У иш топа олмай қишлоққа қайтиб келган йигитлардан бирини роса койи-моқда эди. Чоли тушмагур қиз болалар сингари соч қўйиб, беҳаё аёллардек Қоҳиранинг суюқ шеvasида гапиришнигина ўрганиб келибсан, холос, деб йигитни изза қиларди. Йигит эса унинг койишларига бепарво, терлаган қўли билан ҳадеб сочини тарар ва ҳусн учун атайин оққа бўялган пешана кокилларини ушлаб қўярди. Кейин у янги йўл қурилишидан қишлоқ зарар кўрмайди, аксинча, ишсиз йигитлар учун иш топилади, деб шайх Юсуфга тушунтирган бўлди. Шайх Юсуф эса йигитга қараб:

— Ҳукумат сизларни иш билан таъмин этармишми? Ҳатто янги йўл қуришда ишлатиш учун қишлоқлардаги ишсиз йигитларни ахтариб ҳам юрибдими? Марказдаги бекорчилар-чи, улар қелмас эканми? Шу пайтгача йўлда ишлаётганлар қаёқда қолибди? Одамлар иш қидириб сар-

сон-саргардон бўлиб юрганда сен оппа-осон иш топа қолибсан-да. Ахир ўзинг Қоҳирада уй ишчиси бўлиб ишлаб келдинг. Бу ерда нима иш қилишингни биласанми? Даланинг йўлкасини ювиб артармидинг? Ё овқат пишириб берармидинг? Хўш, бу ерда сен қандай ишнинг уддасидан чиқа оласан? Қўлингга кетмон ушлашни биласанми ўзи? Ер чопиш қўлингдан келадими?

Абдулҳоди йигитга узоқ қараб турди. Қотмадан келган, бронза тусли бу йигит атрофга кўзларини жавдиратиб қарар, эшитаётган гапларининг бирортасини ҳам маъқулламай, ҳадеб елкасини қисарди. Абдулҳоди уни жеркиб ташлади.

— Отаннинг бир парча ери ҳам йўлга кетишини биласанми, соч қўйган билимдон! Уни сен айтган ўша йўл еб қўяди. Нима билан тирикчилик қиласизлар? Сигир учун сомонни қаердан оласан, айрон блан зоғора нонни қайси вақога сотиб олиб ейсан?

У Қоҳира шевасига тақлид қилиб:

— Ёки, айтайлик, пишлоқни-чи?— деб қўшимча қилди.

Шайх Юсуф бу бетамизликдан қотиб-қотиб кулди ва кафтини кафтига ишқаб бошини чайқади.

— Хўш, сизнингча, жаноб қоҳиралик афанди, одамларнинг, қишлоқнинг ҳоли нима кечади? Баъзи бемаъни одамларнинг миясини Шаъбон айнитиб юрибди. Шаъбон уларга «Хукумат сизларга дала йўли ҳисобидан иш топиб беради», деб тоза уқтирибди. Қоҳирада ҳунармандчиликда ишлаётган икки-учта йигитларгина масаланинг моҳиятини тушунишади, холос, қолганларининг мияси айнаб қолган,— деди.

Абдулҳоди тишини ғижиллатиб:

— Мунча Шаъбонлаб қолдингиз,— деди, сўнг қўшиб қўйди,— оббо Шаъбон ит-ей!

Йигит кетишга отланиб туриб:

— Шаъбонни нега ҳақоратлайсан, қишлоқдагиларни етти ухлаб тушига ҳам кирмаган ишларни шайх Шаъбон қилмадими, ахир. Ёлғиз ўзи сизларни деб ҳукумат кишилари билан муштлашишдан ҳам қайтмади. Ўзи ҳам чакки дўппосламаган дейишади, уларни,— деди.

Йигит ҳамон Қоҳира шевасида гапиришини қўймасди. Абдулҳодига бу эриш туюлди шекилли, кесатиб:

— О, унинг бу яхшилигини унутмаймиз,— деди, сўнг жеркиб унга бир мушт туширди-да,— бўлди энди, сатанг-

ларга ўхшаб гапни кўп айлантираверма,— деди. Муштдан орқасига тисланиб кетаётган йигит ўчакишиб:

— Шайх Шаъбон қилган иш ҳеч кимнинг қўлидан келмайди, сизлар уни кўролмаётибсиз, ичи қоралик қиялпсиз, бу ноинсофлик,— деди.

Шайх Юсуф ирғиб турди:

— Ноинсофлик деганинг нимаси? Бўйнинг узилгур! Йўқол, ўша орқаворотдагиларинг билан даф бўл! Иккинчи бу дўкон томонга қадамингни боса кўрма! Эшитдингми? Хукумат кишиларини урди деб ҳамма ёққа гап тарқатиб юргани уялмайсанми? Ўзи ҳам жағингга барака берган экан, бир очилса ёпилмайди.

Новчадан келган йигит узун гарданини силкитганча жўнаб қолди. У қисик кўзлари билан атрофга бепарво боқар, иш, пул ва пул шарофати билан ўтказиладиган айшу ишратли ҳаёт тўғрисидаги хаёллар билан маст эди.

Шайх Юсуф қўлларини бир-бирига тарсиллатиб уриб гижинди.

— Тавба! Шаъбон келгандан буён қишлоқда кўп ишлар юз бераётибди.

Бундан бир неча дақиқа илгари бу йигит келиб дала қурилиши туфайли бекорчиларга иш топилиб қолиши тўғрисида гап бошлади. Кейин гапини бошқа мавзуга буриб, Абдулҳодининг таёқ ўйинидаги маҳоратига ўтди ва уни камситиб, мен бу ўйинни ундан кўра яхшироқ ўйнай оламан, деб узоқ мақтанди. Шайх Юсуфдан бу гапларни эшитган Абдулҳоди хахолаб кулиб юборди. Шайх Юсуф қизишиб, Абдулҳодига сен йўғингда қишлоқдагиларнинг мияси айниб қолган, кўрдингми?— деди.

Худди шу куни эрталаб денгиз томонда яшовчи пакана, семиз бир одам келиб, шайх Юсуфга Абдулҳоди тўғрисида кўп гап эшитганини айтди: у полиция қамоқхонасида ётган чоғида ўзи билан бирга қамалиб ётган ҳамқишлоқларидан яширинча ҳукумат кишиларига йўл қуришда ёрдам бераман деб, сўз берган эмиш. Канал ҳавзасида ери йўқлиги туфайли йўл қурилишидан ўзига ҳеч бир зарар етмаслигини билгани учун биринчи бўлиб пайкаллари бузишга қўл урар эмиш. Шунинг учун ҳам уни осонгина қамоқдан бўшатиб юборишган ва у қишлоққа келиб бемалол ўйнаб-кулиб юраверган эмиш.

Бу хабарни эшитиб Абдулҳоди яна кулди. Аммо шайх Юсуф сўзини давом эттирди.

— Йўқ, бу куладиган гап эмас, бечора соддадил пака-

нага Шаббон шундай деб уқдиргану, рост деб ўйлаб менга келиб айтди,— сўнг бир оз тўхтаб деди:— сенинг ҳақингда бундай гаплар гапириб юришининг боиси, унга таёқ ўйинини ўргатмоқчи бўлганинда ўрганолмай хижолат чеканлигининг алами бўлса ажаб эмас,— деди.

Абдулҳоди шайх Юсуфнинг бу гапларига эътибор бермагандай бошини тебратди-да:

— Менинг тўғримда гапирган ўша эканми? Ҳа, билдим, унинг ўзи! У шунақа маҳмадона. Майли қўяверинг, унга ким ишонарди. Менинг тўғримда фисқу фасод сотиб юрган шу эзма Шаббон билан розга ўхшаб қақиллаб юрган ҳалиги олифта йигит. Улар ўтакетган ёлғончилар-ку, ахир. Ҳамма билади буни. Асло парво қилманг,— деди.

Кейин Абдулҳоди озгина жимликдан сўнг:

— Сен Шаббонни қараб тур ҳали, агар анови ифлос умданг икковингни зотингни қуритмасам, отимни бошқа қўяман, — деди жаҳл билан.

Шайх Юсуф Шаббоннинг қилаётган кирдикорларидан ҳамон таажжубда эди. Мана улардан бири Илвонийга ўзини яқин тутиб, сенинг дўстингман, қишлоқнинг нафи учун иккимиз бирликда умдани ўлдирамиз, дейди. Илвоний унинг гапига лақ тушади-да, умданинг оմборидан жўхори ва буғдойни ўғирлаган мен эдим деб, ўз оғзидан гуллаб қўяди. Шундан кейин озгина вақт ўтар-ўтмас у, Хазрани ўлдирди, деган тухмат билан бечора Илвонийни тутиб берди.

Абдулҳоди Илвонийга ачиниб бир хўрсинди ва лабини аламдан тишлаб атрофга қаради:

— Эҳ, бечора йигит! Худо ҳаққи, қишлоғимизни тўлдириб турарди.

Шайх Юсуф Шаббон тузоғига илнтирмоқчи бўлган бошқа бир неча йигитлар воқеасини ҳам сўзлаб берди:

— Бундан уч кун илгари ишсиз қолиб шаҳардан келиб қолган қалби соф йигитлардан бир нечаси дўконимга келди. Йўл қурилишидан иш топиб бераман, деб ташвиқот қилган Шаббонни ҳайдаб юборишган экан. Кўплари ердан хавотирда бўлиб, уни сақлаб қолиш йўлини ахтаряптилар. Улар Шаббоннинг иш тўғрисидаги гаплари ғирт уйдирмалигини билишар, бирортаси ҳам йўл қурилишида ишлашга рағбат қиладиганлардан эмас. Ҳеч ким ўз отаси, онаси, ака-укаси ёки тоғасининг яшаш манбаини вайрон қилиш учун кетмон уришни асло истамайди. Бу ишда қатнашишга ҳеч кимда тоқат йўқ.

Ёшликнинг қувноқ дамлари ўтган, заводдан ҳайдалган чоғда бошпана бўлган, эркагу аёл ҳамманинг тириклик манбаи шу она ер тақдирини бировлар қўлига бериб қўйиб, вайрон бўлишига бепарво қараб туришни ҳеч ким истамасди.

Ҳамма қандай қилиб ерни мудофаа қилиш чораси устида бош қотираётган чоғда Шаъбон йигитларга йўл учун келтирилган асбоб-анжомларни ўғирлашни маслаҳат берган экан.

— Уларни сотиш ва пулини бўлиб беришни ўз устига олган,— дейишди йигитлар шайх Юсуфга.

Шайх Юсуфнинг дўкони олдида шу ҳақда гап бўлганига икки кун ўтмасданок, ўша йигитлар ҳаммаси тошқиндан хабардор қилувчи қоровулар сифатида Нилнинг узоқ-узоқ ирмоқларига сургун қилинди. Уларга на маош ва на овқат берилади, қуёшнинг жазирама иссиғида солдатларнинг қамчиси остида ишлашади.

Шайх Юсуф узоқ-узоқларда азоб чекиб қийналаётган йигитларнинг ҳолига ачиниб, бундай дерди:

— Бечоралар, улар биринчи навбатда кетишди, бир баҳона топиб иккинчи дафъа ҳайдашлари ҳам мумкин... Биродарлар! Ҳадемай денгизни қўриқлашга ҳайдаб кетишмаса деб кўрқаман.

— Эҳ, бадкирдор ҳукумат! — деди.

Бу гапни эшитиб Абдулҳодининг ранги ўчди, кўзлари жавдираб, миясига турли фикрлар келди. Ундан чиқди умда қишлоқдаги одамларнинг ҳаммасини кўчириб юборишдан ҳам тоймас экан-да!

Абдулҳоди тўсатдан, ҳозир Шаъбонни қаердан топишим мумкин, деб сўради. Шайх Юсуф ундан: «Ҳа, Шаъбон бирор айб иш қилдимиз сенга ҳам?» деган эди, жавоб бермади.

Шайх Юсуф кўзани оғзига кўтарди-да, ичидаги муздек сувдан бир симирди, кейин қўлининг орқаси билан лабини артиб, деди:

— Эй иним Абдулҳоди, Абу Сувайлим билан шайх Ҳасунани айтмайсизми? Яшамагур Шаъбон бутун қишлоқни бузди, одамларни бир-бирига қайради. Улар бир-бирларини ўзаро ҳурмат қилишларини яхши биласан, ахир арзимаган иш деб жудо бўлиб кетишларига сал қолди.

Бир аёл тузга алмаштириш учун битта маккажўхори сўтасини кўтариб келди. Шайх Юсуф унинг у ёқ-бу ёғини ағдариб кўрди-да, аёлга қараб:

— Тузукроқ сўта йўқмиди? Дони тўкилиб кетибди-кў,— деди. Аёл умидсиз оҳангда:

— Илойим болаларингизни бахтини берсин, бундан бўлак дурустроғи йўқ,— деди.

Шайх Юсуф имиллаб сўтани яна бошдан-оёқ қараб чиқди. Барибир маъқул бўлмай бошини силкиб қўйди-да, сўтани дўкондаги бир тўда сўталар устига ташлади ва хотинга туз бериб жўнатди.

Кейин у шайх Ҳасуна билан Абу Сувайлим ўртасида бўлган можаро тўғрисидаги гапини давом эттирди. Воқеа мана бундай бўлган эди: Худди кеча шайх Ҳасуна билан Абу Сувайлим шайх Юсуфникига келишди. Шайх Ҳасунанинг жаҳли чиққан, Абу Сувайлим ҳоли танг одамдек бир оз ўнғайсизланиб турарди. Шайх Ҳасуна Абу Сувайлимдан гина қила бошлади:

— Сиз билан эски дўстмиз. Дўстлигимизни ҳурмат қилмай, шайх Ҳасуна марказга қишлоқ фойдасига ҳаракат қилиш учун эмас, балки йўлни ўз еридан ўтказмаслик учун борган, деб гап тарқатиб юрган эмишсиз.

Бу гапдан Абу Сувайлимнинг жаҳли чиқиб, бобиллаб кетди:

— Мен-а, мен шундай гап тарқатибманми? Бу қандай тухмат. Шайх Юсуф эшитаётибсизми, жаноб мудир нима деяптилар? Ахир мен шундай иш қилишим мумкинми? Шайх Ҳасуна сизни марказга ҳукумат билан сўз бириктириш учун борган, деб гапиришга қандай тилим борсин? Ўзингизни ақлингиз шунга бовар қиладими? — деб инкор қилди. Абу Сувайлимнинг бу гапидан шайх Ҳасунанинг жаҳли чиқиб, бақирди:

— Ҳа, сиз шундай дегансиз, мени ҳали ёлғончи ҳам қилмоқчисизми, биродар?

Абу Сувайлим:

— Бўлмаган гап, кўнглингиздан бу гапни чиқариб ташланг. Агар дўстлигимизни ис босиб қолган бўлса уни ҳам чиқариб ташланг. Бемаъни гаплар билан ширин суҳбатни бузмоқчисиз,— деди.

Бу гапдан шайх Ҳасунанинг жаҳли ҳам бир поғона кўтарилди:

— Мен ҳали ўтиришни бузармишманми? Йўқ, аксинча, уни гуллатаман. Аммо одам иси менга ёқмайди десангиз, бу бошқа гап.

Абу Сувайлим ҳаяжонланиб кетди:

— Сизнингча мен одам иси ёқмас бўлиб қолдимми,

шайх Ҳасуна?! Шундай дейишга тилингиз бордими? Биз ҳаммамиз сизни тушунган, онгли одам деб юрсақ, сиздан келган гап шу бўлди? Нега ўзингиз қизим тўғрисида бўлмагур гаплар тарқатиб юрибсиз?

Шайх Ҳасуна тутақиб кетди:

— Мен қизингиз ҳақида ёмон гап тарқатибманми? Бачкана бўлманг, бу аёлларнинг иши. Майли, сизда айб йўқ дея қолайлик, ҳамма айб ўзимда. Болаларимни ташлаб атайин қишлоққа келган эдим. Менга бу жазо оз. Йўл масаласида бир ёқадан бош чиқарамиз деган эдим.

Абу Сувайлим ҳам бақириб:

— Мен бир омий фаллоҳ одамман, оқ-қорани таниган онгли бир киши бўла туриб қизим ҳақида бўлмагур гаплар қилиб юришингиз ақлга мувофиқ ишми? Тўхтанг тўхтанг, — ўйлаб қолди Абу Сувайлим, — лекин жаҳлингизни чиқарган, ўша гапни сизга етказган киши бу гийбатни сиз гапирган қилиб менга ҳам етказган бўлиши мумкин-ку, ахир, жаноб мудир? Шунини олдинроқ ўйлаб кўрмабмиз-да! Уни сизга Шайбон айтганмиди? Шайбоннинг гапини гап билиб, қулоқ бердингизми? Агар менга келиб гапирганда болта билан бошини сапчадек кесиб ташлардим.

Бундан илгарироқ ўша ифвогар келиб «Диёб Абдулҳодидан тўғондаги жанжал учун қасос оламан, деб бир неча марта айтди», деганида мен қўявер, улар бир-бири билан уришиб-ярашиб юришган, дедим. Шунда ҳам гап бермай, Диёб жўхорининг яна бир оз ўсишини кутиб турибди. Акаси Муҳаммад афанди билан иккиси бу ишнинг режасини тузиб қўйгани менга беш панжамдек аён, деди.

Мен Диёбдан ва Муҳаммад афандидан бу ҳақда сўраганимда, бу мутлақо бўлмаган нарса деб, онт ичишди. Абдулҳоди билан орамизда ҳеч қандай ёмон гап-сўз йўқ, дейишди, лекин бу гапни эшитган кишилар тузига донини аралаштириб юришибди. Мен бу гапнинг тагига етай деб анча елиб-югурдим, натижада, бунини Шайбоннинг ўзи тўқиганини пайқаб олдим ва уни қувиб бердим.

Ишнинг энг ёмон томони бу бўҳтонни биринчи бўлиб ким айтганини менга билдиришмагани бўлди. Улар бунини ёлгон гапирмайдиган бир одамдан эшитдик, дедилар, холос. Мана кўрдингизми жаноб мудир, иш нимада? Сиз Шайбондан безорман, унга ишончим йўқ, дер эдингиз, шекилли? Бунини ким айтганлигини аввалроқ шипшитиб қўйганингизда олам гулистон эди. Сизга ўринсиз таъналар қилмаган бўлардим? Ахир биз бир-биримизга ака-укадан ҳам

зиёдроқмиз-ку, шайх Ҳасуна! Сиэни ўзимнинг ҳимоячим, мен учун қайғурувчи ва мендан кейин бола-чақамдан хабардор бўлиб турувчи бир шахс деб биламан,— деди. Унинг овози ўкинч билан чиқар, кўзидан оққан ёш танганга бўлиб ерга думаларди.

Шайх Ҳасунанинг юраги ўйнаб кетди. У айтганларига афсус қилар, қалби дўстига муҳаббат билан тўлган эди. Унинг кўнглида бирдан ачиниш меҳр-шафқати алангаланди ва ирғиб туриб Абу Сувайлимни қучоқлаб олди:

— Биродар, Абу Сувайлим! Хафа бўлманг, ифлос Шаъбон бундан баттарроғини қилишдан ҳам тоймайди,— деди.

Икки дўст бир-бирлари билан қучоқлашиб кетишди, иккаласининг кўзидан оқиб тушган ёш бир-бирларининг юзларини юва бошлади.

Ниҳоят, Абу Сувайлим:

— Дўстим, бу иш умданинг найранги, унинг мақри,— деди. Кейин шайх Ҳасунани кечки таомни бирга баҳам кўришга таклиф қилди.

* * *

Шайх Юсуф бу воқеани Абдулҳодига айтиб бераётганда шайх аш-Шиновий чопиб келди ва канал бўйи темир қозиклар, қурол асбоблар билан тўлиб кетди ва Шаъбон марказдан келган кишилар билан ўша ерда юрибди, деб хабар берди.

Тўсатдан келган бу хабар шайх Юсуф билан Абдулҳодини ташвишга солиб қўйди ва нафаслари тикилиб:

— Емон кунлар бошимизга тушяпти, энди нима қилиш керак? — дейишди. Шунда шайх аш-Шиновий:

— Улар темир-терсақларни Муҳаммад афанди ва қўшнисининг ерига туширишди. Диёб қаршилик қилиб, йўллари тўсмоқчи бўлган эди, Шаъбон унинг қулоғига ниманидир шивирлади. Диёб ғазабланиб уни қаттиқ итариб ташлади ва ўз ерига ўтишларига йўл қўймасликка уринди. Ер тепасида турган Муҳаммад афанди Диёбни койиб берди. Диёб ноилож итоат этиб орқага тисланди, лекин пешанаси тиришган, кўзидан бетўхтов ёш оқарди. Бирзумда буғдой ранг юзи аламдан сарғайиб кетди. Кишининг кўзини қувонтирадиган, кўнглини очадиган четандек оппоқ пахталарни улар босиб-янчиб ташлашди. Пахтасй-

нинг ерга тўкилиб тупроқ билан тенг бўлаётганини кўрган Диб келганларга товуши борича лаънат ёғдирди.

Шайх Юсуф Абдулҳодига қараб, синиқ овоз билан:

— Мана кўрдингми, иш қаерга бориб тақалибди? Шаъбонни қара, нима ишлар қилиб юрибди? — деб қўйди.

Кўчадан ўтиб кетаётган бир аёл шайх аш-Шиновийнинг дала йўли учун келтирилган асбоблар тўғрисидаги гапини эшитиб додлаб юборди, унинг садоси узоқ-узоқларга эшитилди. Қишлоқ аҳли уйларида чикиб, нима ҳодиса бўй берганини суриштиришди. Бир зумда хотинларнинг қайғули йиғи овози бутун қишлоқни ларзага солди. Хотинлар кўп ўтмай шайх Юсуфнинг дўкони олдида тўпланиб олишди. Шайх Юсуф сизлар уйлариңизга жўнанглар, эркаклар нима қилиш кераклигини ўзлари билишади, деб уларни юпата бошлади. Шайх аш-Шиновий дод солиб ёнига келган ёш жувонни нарига итариб юборди ва юзларини юлиб додлаётган бошқа хотинларга, ҳозир уриб бошларингни ёраман деб дўқ қилди. Бир кампир ўткир овоз билан йиғилган хотинларни койиб берди:

— Ҳой, уятсизлар, эркакларингиз йўқми, ахир? Асбоб олиб келган марказлик кишилар олдида кўриниш бериб, бегоналарнинг кўзини ўйнатмоқчимисизлар? Бора қолинглар, канал бўйига бориб кишиларга жилва қилиб беринглар!

Хотинлар уялишиб, бир-бирларини туртишиб қайта бошлади.

Шу вақтда шайх Юсуф қўлини қўлига уриб:

— Эй ҳимоясиз қолган қишлоқ, гапнинг таг-томирини суриштириб билолмай ўтирибсан! Ўзаро жанжаллар, ғийбатлар билан Шаъбон сени банд қилиб қўйган, ҳукумат эса ўз ишини бажаряпти. Ихтиёринг ҳукумат қўлида, у ўзига маъқул тушган ишни қилаверади. Ҳой, авлиё хола! Энди ёнингиздаги аёллар билан уйга жўнанглар, ишни эркакларга қўйиб беринглар! — деди.

Хотинлар тарқалишиб ҳар қаер-ҳар қаерда ҳовли эшиклари олдида тўпланишди.

Шайх аш-Шиновий, — Шаъбон яқинда миршаббоши бўлиб тайинланармиш деб эшитдим, — деди. Шайх Юсуф ўзинча қўлини силкиб қўя қолди:

— Аҳвол шундай давом этаверса, ҳар нима кутса бўлади:

— Эссизгина қишлоқ, кимларнинг қўлига қараб қолдинг?

Абдулҳоди ҳеч нарса демади. У асабийлашиб ўтирар, аламдан лабларини тишларди. Кўзлари қинидан чиққан, хўрсиниб-хўрсиниб нафас оларди. Икки бетидаги мускуллари ва қон томирлари ўйнаб кетган, аламдан тишларини ғижирлатади. Бошини қуйи солиб узун таёғига суянди. Бир оз шу ҳолда тургач, ўрнидан қўзғалди. Шайх Юсуф бир лаҳза тўхтаб туришини илтимос қилганига қарамай, шошганича кетди. У Абу Сувайлимнинг ҳовлиси ёнидан ўтаётиб қия, эшикдан аста ичкарига мўралади. Учоқ бошида куйманиб юрган Васифага кўзи тушди. Учоқда ҳўл қамиш писиллаб зўрға ёнар, кўтарилган аччиқ тутун ҳалқа-ҳалқа бўлиб қизнинг юзига уриларди. Тутунданми, ёки бирор аламданми Васифанинг кўзидан дув-дув ёш тўкиларди.

Абдулҳоди қириб марказликлар келганидан уни огоҳ қилмоқчи бўлди-ю, лекин фикри маъқул бўлмай бошини силкитди-да, ўз йўлига кетаверди. Васифа алақачон ҳамма нарсани билгандир. Ҳозир қишлоқда биронта аёл ёки бола йўқки, пахта ва маккажўхорининг кўм-кўк поялари яшнаб ётган ерларни бузиб йўл қуриш учун марказдан одамлар келганини билмаса. Абдулҳодининг канал бўйида бир қарич ҳам ери йўқ, ҳамма ери тўғон ҳавзасида. Унинг еридан бир қарич ҳам тортиб олишмайди. Лекин шунга қарамай кўнгли жуда сиқилган, ҳам ич-ичини ўртаб юборгудек. Қишлоқдаги бир кишига тажовуз қилинса, бутун қишлоқ аҳлига тажовуз қилингандек бўлади унга. Борди-ю, қишлоқдан бирорта одам ҳукуматга қарши чиқса, ҳукумат бутун қишлоққа чанг солади. У ахир бугун Абу Сувайлим билан Диёбнинг ерини тортиб олишганда индамай турса, эртага ўзини ҳам албатта зўр мусибатга мубтало қилишади.

Ерини суғориш учун тўғонни бузган вақтда ҳукумат бир ўзинигина эмас, балки Абу Сувайлимни ҳам қўшиб ушлагани, азоблагани ҳали Абдулҳодининг эсидан чиққани йўқ. Ҳукумат қишлоқдагиларнинг ҳаммасини бир киши ҳисоблаб муомала қилишга одатланган.

Башарти Абу Сувайлимнинг пахта ва маккажўхориси йўлга тушиб кетса, унинг ҳоли қандай бўлишини Абдулҳоди ҳеч тасаввур қилолмайди.

Абдулҳоди қишлоқнинг ҳар қарич ерини севади, пешана тери тўкилган ўз ерини ҳам, бошқаларнинг ерини ҳам севади. Яшнаб турган кўм-кўк ерларни одам ва машиналар юрадиган тошлоқ ва тақир ер бўлиб қолишини асло ис-тамайди.

Бу ҳақда қанча ўйламасин, ўйи тугамас, ўзига маълум бўлмаган қандайдир махфий бир куч юрагини борган сари қаттиқроқ эзарди. Юрагини раҳмсизлик билан эзаётган ўша махфий куч экинзорлар доим кўм-кўк гуллаб туриши учун таёқни қўлга олиб курашга чиқишга чақиради. Абдулҳоди ўзида қандайдир ошиғич бир журъат ҳис қилди. Бу журъат юрагини шундай тўлқинлантириб юбордики, у ўзида умданинг, Шаъбоннинг ва ҳатто ҳукуматнинг ҳам бошига уриб мажақлаб юборишга рағбат сизди.

Абдулҳоди қўлидаги таёғини чамалаб кўрди, у милтиқ сингари зарбадор ва учи найзадек ўткир туюлди.

Ирғиб ўрнидан турди-ю, канал ҳавзасидаги ерлар томонга — ҳукумат кишилари темир қозиқларни тўдалаб қўйган томонга қараб йўл олди.

Қуёш кучсиз нур сочмоқда, сокин шамол куз эрта тушган пайкаллар оралаб сайр қилиб юрибди. Қора зағчалар пайкаллар устидаги бўшлиқда қанот қоқиб дадил учишарди.

Абу Сувайлимнинг ери бошидаги супасида шайх Ҳасуна Муҳаммад афанди ва Диёблар ўтиришибди. Абу Сувайлимнинг ўзи эса тикка, темир қозиқларга кўз ташлаб турарди. Абдулҳоди кўриниши билан Абу Сувайлим уни ёнига чақирди, лекин у жавоб қилмай йўлдан бурилди-да, ер ўртасидаги кишилар томонга кетди. Абдулҳоди у кишиларга ҳужум қилиш ниятида эканини Абу Сувайлим дарров сизди, чунки қиёфасидан ёмон нияти борлиги кўришиб турарди.

Абу Сувайлим Абдулҳоди орқасидан етиб бориб, уни тўхтатди ва супада бирга ўтириб суҳбатлашишга таклиф қилди. Абдулҳодининг у ёққа бориб ўтиришга рағбати бўлмаса ҳам, Абу Сувайлим: биз ҳамма ишнинг режасини тузиб қўйганмиз, сен хотиржам бўлавер, деб қулоғига шивирлаганидан кейин қайтишга мажбур бўлди.

У супага ўтирди, лекин ниҳоят ғазабланиб турганидан ҳеч кимга қарагиси ҳам келмади. Ҳамма кабоб қилинган думбул еб ўтирарди.

Шайх Ҳасуна унга битта сўта олиб узатди:

— Мана, олдинпишар маккажўхоридан. Йўл ютиб юбормасдан еб қол!

Абу Сувайлим уҳ тортиб турган бўлса ҳам бир оз илжайди. Бошқаларнинг қайғу-ҳасрат аримаган юзларида синиқ кулги намоен бўлди.

Абдулҳоди кулмади. Унинг икки кўзи анови ёққа га-
забкор қадалган. У ерда экинни босиб, янчиб ҳукумат
одамлари қозиқ қоқишяпти. Улар ёнида Шаъбон ва мир-
шаб Абдулотилар тик туришибди. Абдулҳоди таёғини қў-
лига ушлаб туриб:

— Шаъбонни бу ерга ким олиб келди? — сўнг маъ-
подор бош қимирлатди — ҳа, гап бундай денг, демак, у ҳа-
қиқатан ҳам миршаббоши бўлиб тайинланган экан-да!

— Биродар, озгина оғир бўлинг, сержаҳл бўлманг, ҳам-
ма иш жойида бўлади, ҳаммаси тўғриланади,— деди шайх
Ҳасуна оғир ва босиқлик билан.

Абдулҳоди баттар тажанглашди:

— Уни тўғрилай оладиган мард ким ўзи?

Шу пайтда Абу Сувайлим унинг қулоғига шивирлаб
нималарнидир уқдира бошлади. Шундан кейин қовоғи очи-
либ, юзига қон югурди, Абу Сувайлим ва шайх Ҳасуна-
га қараб жилмайиб, бошини қимирлатиб қўйди. Абу Су-
вайлим очиқ юзлик билан кулиб туриб:

— Ҳа, бўлмаса-чи, Абдулҳоди. Сизлар ҳам энди кичик
бола эмассиз, ишонса бўлади. Инглизлар давридан бери
бундай ишлар қилавериб жаноб мудир билан менинг со-
чимиз оқарди,— деди.

* * *

Хуфтондан кейин, одатдагидек, умданинг қўрасидаги
чироқлар ўчирилди. Худди шуни кутиб тургандек, кун бо-
тиши биланоқ басталаб қўйилган эшиклар аста-аста очил-
ди. Улардан атрофга эҳтиёткор аланглаб эркаклар чиқиш-
ди ва тор кўча билан канал томонга йўл олишди. Ҳаммаси
бир хилда қора кийиб олишган. Атроф жимжит. Табиат
эндигина уйқуга кетган, фақат нимадандир хавотирланган
итларнинг товуши аҳён-аҳёнда сукунатни бузади, чўчиб
уйғонган чигирткалар овозларини барала қўйиб, енгил-
гина шамол эсиб турган қоронғи кечада хиргойи қилиша-
ди. Ой ҳали чиқмаган, фақат юлдузларгина билинар-би-
линмас ёритиб турипти. Кишилар Абу Сувайлимнинг
ёқинзорига яқинлашди. Улар орасида бундан бир неча соат
бурун буйракларига тош тиқилгани туфайли сийдиги тўх-
таб қаттиқ азоб чекиб ётган кишилар ҳам бор. Улар ка-
сал бўлишларига қарамай, ҳамма билан тенг собит қадам

ташлаб ҳансираб боришяпти. Жазм қилган муқаддас ниятлари ҳар қандай оғриқ, ҳар қандай азобни енгишни талаб этади.

Абу Сувайлим тез-тез одим ташлаб, бошқалардан ўзиб кетаётган новча ва тўладан келган кишининг қулоғига:

— Ҳушёр бўл, Абдулҳоди, бир оз кейинроққа ўт. Кўриб қолишса ўт очишади. Биз биронта ҳам ўқ отилишини истамаймиз,— деб шивирлади. Қоронғи йўлда новча киши орқароққа ўтди.

Карта ўртасида темир қозикларни пойлаб ётган Шаъбон икки кўзини ишқалаб, уйқу аралаш бошини кўтарди-да:

— Епирай, бу жойга қандай қўрқинчли сукунат чўкди-я! Абдулоти, шитир-шитирни эшитяпсанми? Бизга қараб жинлар келяпти,— деди. У яна бир оз жим бўлиб, қулоқ солди. Қўрққанидан юраги ўйнади. Кейин:

— Ялтираб келаётган нарсани сезяпсанми, Абдулоти? Ажина, ажина! Ҳой Абдулоти, Абдулоти дейман,— деб шивирлади. Аммо Абдулоти жавоб бермади. Шаъбон тўнғиллаб Абдулотини сўка бошлади. Кейин сўкишдан тўхтади, ҳамма ёқни ўраб олган қўрқинчли қоронғиликда овоз чиқаришга ҳам юраги дов бермай, пичирлаб дуо ўқиди. Абдулоти бўлса узала тушиб ётибди. Унинг юраги дук-дук урар ва келаётган кишиларни бетоқатлик билан кутарди.

Абдулоти ўзининг ва Шаъбоннинг милтиғини пайпаслаб топди-да, иккаласини қўлига сиқимлаб олди ва ўзини оғир уйқуда ётган кўрсатиб хуррак отди. Бир нафас ўтар-ўтмас кишилар етиб келишди.

Шаъбон, шитирлаб келаётган жин эмас, одамлар эканини пайқаб қўрқиб кетди ва ирғиб ўрнидан турди-да, энгашиб милтиғини олмоқчи бўлди. Лекин Абдулоти уни қўлига қаттиқ сиқиб ётган эди. У кундузи Абу Сувайлим билан келишиб қўйганига биноан ётган еридан қимирламас, ухлаган бўлиб хуррак отарди.

Келган кишилар темир қозикларни каналга олиб бориб сувга ирғита бошлашди. Қолганлари эса Шаъбоннинг тепасига бостириб келишди. Шаъбон эса Абдулотининг қўлидан милтиғини тортиб ололмагач, уриш учун темир қозик олишга югурди. Лекин Абдулҳоди уни ерга босиб оғзини бекитди. Кейин худди жўхориюпа кўтаргандек орқалаб олди. Шу кўтарганча канал қирғоғига олиб борди ва бир силтов билан каналнинг чуқур ерига ташлаб юборди. Ерни вайрон қилиш учун ҳукумат юборган темир қозиклар қатори у ҳам шалоп этиб сувга тушди.

Шу йўсинда ҳар ким оғир темир қозикларни канал қирғоғига элтар ва ташлаб бўлгач, тез орқага қайтарди. Уларнинг ҳар қайсиси ўзини «Абу Зайд ал-Ҳилолий қиссаси»да¹ эшитган паҳлавон каби ҳис қиларди.

Канал ичидан Шаъбоннинг додлаган овози эшитилди. Қирғоқдагилар кулишди, агар каналдан чиқсанг оёқдаги сандаллар билан калтакесакдек уриб ўлдирамиз, деб огоҳлантиришди.

Шаъбон канал устида қалқиб юриб, мени қутқазинглар деб сўнгни марта бақирди. Унга ўша ердаги кишилардан бири:

— Сени умданг келиб қутқарсин! Ҳукумат қутқарсин! — деб кесатди.

Шаъбоннинг сув тагига батамом чўкиб кетганига ишонч ҳосил қилганларидан кейин ўлди, деб фараз қилишиб қолган темир қозик ва асбоб-ускуналарни сувга ташлашга тутинишди. Аммо Шаъбон бутунлай чўкиб кетмаган эди. У кишилар турган жойдан сал нарироқда сув бетига яна қалқиб чиқиб, ўлмай қолди ва жон сақлаш учун бошқа қишлоққа қараб кетди.

Одамлар ҳамма нарсани каналга ташлаб бўлгач, шодликдан қичқаришиб орқага қайтишди. Абдулоти бўлса ҳанузгача «ухлаб» ётган бўлиб, хуррак отишини қўймасди, чунки шундай қилишга улар билан тил бириктирган эди. Абу Сувайлим унинг тепасига келиб кулди-да, ҳазиллашиб:

— Оббо қурғур Абдулоти-е, тулкисан-а. Қойилман сенга, худди юмронқозикнинг ўзисан,— деди. Бу ҳазилдан одамлар кулишди. Кимдир:

— Майли, хуррагингни отабер, туя кўрдингми йўқ,— деди. Шундан кейин темир қозикларни каналга қандай ирғитганларини, Абдулҳоди Шаъбонни чаптастик билан орқалаб каналга ташлаб юборганини завқ-шавқ билан гапириб кулиша-кулиша уй-уйларига қайтиб келишди. Хусусан Абдулоти Шаъбон каналга чўкиб кетганидан кейин ҳам тинмай хуррак отаверганини гапириб, ўзларини тўхта толмай қотиб кулишарди.

Қишлоққа етгунча умрида йиғлашни билмаган кишилардек ўйин-қулги қилиб келишди. Уйлари олдига етиб ке-

¹ «Абу Зайд ал-Ҳилолий қиссаси» — бану Ҳилол номли араб қабиласининг XI асрда Шимолий Африкага қилган юришлари ҳақидаги 38 жилдлик афсонавий жангнома.

лишгач, эшиклар очилиб кўчаларда қийқириқлар бошланиб кетди. Лекин қийқириқни узоқдан эшитилаётган дод-вой овози бўлди. Йиғи умданинг қўраси томонидан чиқаётган эди. Бундай қўрқинчли, устма-уст келаётган йиғи бировнинг ўлганидан далолат берарди.

Қишлоқни бир лаҳза жимжитлик босди-ю, сал ўтмасдан умданинг ўлганлик хабари тарқалди. У саксон ёшида қазо қилипти.

Кимдир:

— Киши ким бўлса ҳам барибир ўлади-да! Нега бунга куйиб-пишасизлар, яна бирор эллик йил яшаб берсинми? — деб бақирди. Бир ёш йигитнинг:

— Кошқийди биз унинг ярим умрича яшасак,— деган овози кўтарилди. Бошқа бир жойдан:

— Ҳой қизлар, йигитлар! Қани хурсандчилик қийқириғини тўхтатманглар. Бизлар йўл фалокатидан ҳам, умдадан ҳам, Шаббондан ҳам бир кечанинг ўзида қутулиб олдик! — деган иккинчи овоз чиқди.

Бир кечанинг ўзида шунча иш рўй беришидан баъзилар ёқа ушлашди.

Кўнгилларга ором бахш этадиган шодлик наволари янграмоқда. Қўллардан чиқаётган чапак садоси эркак ва аёлларнинг қийқириқ оҳангига қўшилиб кетмоқда.

Эркак ва аёллар бирлашиб шод-хуррамлик ашуласини куйлашар, бошқалар эса уларга жўр бўларди:

Бу кеча эзгу кеча, айланай,
Уйнанг бу кеч тонггача.

Абу Сувайлим билинар-билинемас табассум қилиб, ачингансимон бош чайқади:

— Йигитлар, ўлим бўлган пайтда ким шундай хурсандчилик қилади? Лекин чакки бўлмапти. Қишлоқни табриклайман! Ҳар нарсанинг ниҳояси бор,— деди.

Қишлоқ аҳли қийқиришиб, рақс тушаётган чоғида ил тонг шуълалари ёйила бошлаганди. Қишлоқ қўшиқ айтарди, чинакам шодлигини намойиш қилиб қўшиқ айтарди.

ХVIII БОБ

Қишлоқ меҳмонхонасида умданинг яқинлари, қавм-қариндошлари оёққа туриб, таъзияга келувчиларни кутмоқда.

Қишлоқ шайхи умданинг амакиваччаси эди. У катта салла ўраб, тахтакачлангандан кейин, тахмондаги тўшак остига бостириб қўйилган кашмири кўйлагини кийиб олган. Умданинг яқинлари билан маърака кутиб зериккан шайх, аср намозидан кейин меҳмонхона олдига тўшалган гилам устидаги олтин ҳалли стуллардан бирига ўтирди.

Абу Сувайлим ҳам ўриндиқлардан бирига чўкди. Узоқ-яқин қишлоқлардан таъзияга келган, ҳали тарқаб улгурмаган одамлар гурунглашиб ўтирган бу ўриндиқларга на шолча тўшалган ва на бўйра. Сал нарироқда кўрпачалар солинган махсус хоналарда одам анча сийрак. У ер зодагонлар учун ажратилган. Қишлоқ шайхи умдага тегишли ишларни бошқариш, келажакда унинг ўрнини эгаллаш хусусида маъмур телефон орқали айтган гаплардан ниҳоятда хурсанд бўлиб кетди. У ўзини умдага ўхшата бошлади: чунончи ўрнидан эринибгина қўзғалади-да, стол олдида гердайиб туради, ёхуд таъзияга келган кишининг обрўси мавқеига қараб стулдан бир неча одим нарироқ боради.

Қишлоқ шайхи ҳозир ўзини қишлоқни энг аъло одами деб ҳис қилади. Шунга кўра, ўз мавқеини марҳум умданинг мавқеи билан таққослаб кўра бошлади.

Марҳум умда сочлари оқ, баҳайбат гавдали киши эди. Ҳар ким билан кўришганда илтифот қилавермас, зўр ҳурмат-иззатга эга одам билангина ўрнидан туриб кўришарди, холос. Бировнинг истиқболи учун ўрнидан қўзғалса, ўтирганлар ҳаммаси ҳам турарди. Аммо ҳозир қишлоқ шайхи турса ҳам, ўтирса ҳам, юрса ҳам ҳеч ким эътибор қилмаяпти, бу қандай тартибсизлик!

У ўзича бундан кейин таъзияга келувчиларни кутиш учун овора бўлиб ўрнидан турмасликка ва олтин ҳал берилган катта стулдан нарига силжиб юрмасликка қарор берди. Фақат марказдан келётган извош кўриниб қолгандагина ҳурмат билан ўрнидан турмоқчи бўлди.

Энди умда бўлишга тайёрланиши, умдалик салобати ва савлатига эга бўлиши керак.

Қаршисида ўтирган кишиларга кибр билан назар ташлади. Улар вилоят қориларининг энг машҳури шайх Иброҳимнинг ўқишига қулоқ солиб, унга таҳсинлар айтмоқда эдилар. Уларнинг шу кайфиятда ўтириши мотам жойида эмас, гўё мавлудхонликда ўтиргандек ҳис этиларди.

Қаршисида ўтирган кишиларга кибр билан назар ташлади. Кишиларнинг ўзларини бемалол тутаётганлари ёқмади, туриб уларнинг олдига борди. Кашмири кўйлагининг

ғижимини силаб қўйди-да, икки қўлини орқасига қилиб, ориқ кўкрагини керди. Сўнг буйруқ оҳангида қуръон ўқи-лаётганда жим ўтириш ва сигаретларни ўчириш лозимли-гини уқтирди.

Ўтирганлардан баъзи бировлар сигаретларини ўчириш-ди. Кейин жилмайшиб, бир-бирларига шивирлай бош-лашди.

Диёб, ёнида ўтирган кишидан паст овоз билан:

— Нега бунча қаттиқ гапиряпти? Қишлоқ шайхига нима бўлди?— унга ҳам сон тегиб қолибди-да!— деб сў-раган эди, у киши:

— Билмасам, бу сариқ маймунни,— деб қўйди. Қиш-лоқ шайхи олтин ҳалли катта стулга яна ўтирди-да, олд томонга бўйнини чўзиб қарай бошлади. У таъзияга мар-каздан келган кишиларнинг гапини эшитишга уринарди. Уларнинг орасида шайх Ҳасуна ҳам ўтирибди. Ҳаммаси шивирлагандек паст овоз билан гаплашишарди.

Буларнинг гапига аралашишим, ҳеч бўлмаса яхшилаб тинглаб олишим керак, деган фикр кўнглига келди. Улар-нинг «Қоҳирада бир газета ёки журнал чиқса Сидқий уни дарров тугатиб юборади, лекин эртасига у бошқа бир ном билан яна чиқарилаверади», деб айтилган гапларини эшит-ди. Яна уларнинг «Қоҳирада яшаётган шундай ажойиб ки-шилар борки, улар ҳақида фаллоҳлар ҳеч нарса билишмай-ди», деб номларини ҳурмат билан тилга олганларини ҳам тинглади.

Катта дорихонанинг эгаси Тоҳо Ҳусайн ҳақида, «Ку-раш» газетаси, университет, демократия, фикр озодлиги деган нарсалар ҳақида ҳаяжонланиб гапиришди.

Қишлоқ бошлиғи эшитаётган ҳамма гапларни икки қу-лоғига яхшилаб жойлаб олиш учун ўтирган стулини суриб, ўша томонга бўйнини чўзди.

Илгариги халқ партияси парламентиغا вилоятдан депу-тат бўлган адвокат гапга аралашди. Қишлоқ шайхи сту-лини яна ҳам олдинроққа суриб, бўйнини аввалгидан кўпроқ чўзди. У қуръон қироатига ҳам эътибор бермай, пастроқ товуш билан:

— Жаноби устоз! Қаттиқроқ сўзласангиз, ширин суҳ-батингиздан бизни ҳам баҳраманд қилсангиз. Оламда ни-ма воқеалар бўлаётганидан беҳабармиз,— деди.

Адвокатнинг овози баландроқ кўтарилди. У ҳукумат қилаётган бебурдлик, унинг ўзига қарши кишиларнинг ерини хароб қилаётгани ва савдо ишларини издан чиқа-

раётгани, адвокатлар идорасидаги ишбошиларга таҳдид солаётгани тўғрисида гапирарди. Ҳақиқатда, ҳукумат ерларга сувни бердирмай тўхтатиб қўйди, фаллоҳларни қийнаш, азоблаш учун ҳар жой-ҳар жойга полиция ходимларини жўнатди.

Адвокат сўзини давом эттираркан,— Мисрда демократик ҳукумат тузилмагунча аҳвол яхши бўлмайди,— деди. Кейин ҳукуматнинг ваҳшиёна ишларини таърифлашга ўтди ва Ал-Мансура, Танто, Бани Сувайф ва Файюм шаҳарларида бўлиб ўтган намойишлар тўғрисида кўрган ва ўқиганларини ҳикоя қилди. Халқ йўлбошчисини ўлдиришга уринганларида уни ҳимоя қиламан деб Сейнут Ханно деган бир шижоатли депутат найзага санчилганини гапирди. Ҳукумат ўша халқ йўлбошчисига одамлар билан учрашишни ман қилиб, уй қамоғига солиб қўйипти. Лекин у ҳукуматнинг ҳам, инглизларнинг ҳам буйруғига бўйсунмай, омма истиқболига йўл олган.

— У аскарларнинг орасини бузиб ўтиб кетди. Уни станция перронида тунашга мажбур қилишди. Шундай бўлса ҳам у қайтмади, халқнинг иродаси, истак ва орзуси учун курашдан қайтмади,— деди адвокат сўзини охирига етказиб.

Адвокат ўз сўзини тугатмасданоқ шайх Ҳасуна илиқ товуши билан депутатлар мажлиси қандай бузилганини айтиб беришни ундан илтимос қилди. Шунингдек ўққа тутаётганларига қарамай парламент саройига кирган мажлислар раиси¹ Висо Восиф тўғрисида тўлароқ сўзлаб беришни ҳам сўради. Ушанда депутатларнинг кўпчилиги Депутатлар Совети қарор чиқариш ҳуқуқига эга эмаслигини, конституциянинг бекор қилиниши қонуний эмаслигини, халқ партияси тузган янги конституциясининг эса уйдирма ёканлигини ёллон қилиб, уни тан олишдан бош тортган эдилар.

Адвокат воқеаларни очиқ изоҳлай бошлаган вақтда қулоқ солиб ўтирганларнинг юрагига гўлгула тушди.

Қишлоқ шайхи маъқуллаб калласини қимирлатди, олтин ҳал берилган оғир стулини яна суриб, адвокатга яқинроқ ўтирди. У юрак уриши тезлашаётганини сезди ва кўкрагида жасорат кўзгалди. Тўсиқларни парчалаб, Қоҳира, Танто, ал-Мансура, Файюм ва Бани Сувайф кўчаларига намойишга чиққан кишиларнинг ботирлигидан ҳайратда қолган қишлоқ шайхининг юраги тўлқинланиб кетди.

¹ Мажлислар раиси — парламентдаги бир амал.

Шундай воқеаларнинг ҳаммасидан беҳабар қолгани учун ачиниб бошини силкитди. У Депутатлар мажлисини найза кучи билан ўтказган, кўчаларда беғуноҳ одамларни ўққа тутган ўша кишилар буйруғини ижро этиб, умда орқасидан кўр-кўрона эргашиб юраверганига ачинди.

Қишлоқ шайхи бир оз ҳаяжонланди, тушунолмай қолган нарсаларини бошқатдан сўрамоқчи бўлди. «Иқтисодий тангликдан қутулиш учун демократияга қайтиш ва мутлақ озошлик берилиши керак»,— деган эди адвокат.

Адвокатга саволни қандай йўсинда ташласам экан деб ўйлаб турган қишлоқ шайхи тўсатдан:

— Жаноби устоз, пахта тўғрисида фикрингиз қандай? У аввалгидек ҳолга келармикин? — деб сўради.

Адвокат кулиб, елкасини қисди-да:

— Сидқий пошо зўр «иқтисодчи», «уддабурро» одам. Инглизлар Мисрда ҳукмронлик қилишда шундай «уддабурроларга» суянади,— деди.

Адвокатнинг бу кесатиқ кулгиси ва ўз тажрибасидан Сидқий хўжайинлик қиларкан ва унинг атрофида халқ тўғрисида заррача ғам емайдиган югурдаклар бор экан, пахта масаласи ҳамда бошқа зарурий масалалар ҳал бўлмаслигини тушунди.

Қишлоқ шайхига бундай гаплар илгаридан маълум эди, ҳозирги мақсади булардан қутулиш чорасини адвокатдан билиш эди. У ҳам, адвокат ҳам, атрофидаги кишилар ҳам бир лаҳза жим бўлишди. Шайх Иброҳимнинг қироат билан қуръон ўқиётган овози борган сари кўтарилиб, ҳар бир оятни турли оҳанг ва лаҳжада қайта-қайта такрорлаши эшитилар, теварак-атрофида ўтирган фаллоҳлар қироат оҳангига бир меъёрада силкинишиб ўтиришарди. Улардан биттаси:

— Яшанг, шайх Иброҳим,— деган эди, иккинчиси:

— Шайх Иброҳим! Сизнинг қироатингизни кўпроқ эшитиб туришимиз учун илойим ҳар куни биттадан умда ўлсин! — деди.

Шу пайтда меҳмонхона ташқарисидан бўғиқ овозлар ва извошнинг тақир-туқури эшитилди. Извош ўтолмай тўхтаб қолди. Меҳмонхонадан нарироқда тик турган кишиларни извош ичидан кимдир бесўнақай сўқди.

Одамлар шошилишиб, узоқ-узоқ жойлардан таъзия учун келган кишиларнинг тартибсиз боғлаб ташланган эшакларини у ёқ-бу ёққа судраб, йўл бўшатишди. Шундан кейин извош меҳмонхона томон юришни давом эттирди.

Извош эшик ёнига келиб тўхтамасдан «Маҳмудбек, маъмур» деган овозлар кўтарилди. Қишлоқ бошлиғи иригиб жойидан турди ва меҳмонхона эшиги томон чопди. У таъзияхонада анчадан бери сақлаб турган салобати тўғрисида ҳам ўйламай, бирдан йўрғалаб қолди. Маъмур ва Маҳмудбекларни кутиб олиш учун қишлоқ шайхи кетидан Муҳаммад афанди ва шайх аш-Шиновийлар ҳам чиқишди.

Фаллоҳлардан бири чўчиб:

— Маъмур? У темир қозиклар воқеасини эшитган бўлса, нима қиламиз, — деди.

Енидаги киши беғамгина:

— Парво қилма! — деб жавоб қилди.

Меҳмонхонадаги ҳамма одамлар оёққа турди. Аммо иқлим депутати бўлган адвокат ҳам, марказдан у билан келган кишилар билан шайх Ҳасуна ҳам ўринларидан қўзғалишмади.

Адвокат ҳукумат кишилари ёки халқ партияси аъзоларига, уларнинг ҳатто тарафдорларига ҳам салом бериш дуруст иш эмас, деб шивирлади.

Маъмур ўзининг ҳарбий костюмини қўпол елкасига илган ҳолда таъзияхона эшигига қадам ташлади. Фаллоҳлар қўрқиб-писиб унга мўралашарди. Худди шу пайтда шайх Иброҳим «Эшагинга қара» деган оятни тиловат қилаётган эди.

Маъмур олтин ҳал берилган стуллар томон йўналди. Енида қизил тарбушини бошига сўппайтириб, новча бадавнига кенг миаллий кўйлак кийиб олган Маҳмудбек келарди. Орқадан шайх аш-Шиновий, Муҳаммад афанди, қишлоқ шайхи ва ён қишлоқлардан келган баъзи аёнлар киришди.

Тик турган кишилар маъмур ва Маҳмудбек учун йўл бўшатдилар.

Маъмур тўрға, қишлоқ шайхининг жойига ўтирди, ўнг томонига Маҳмудбек ва Муҳаммад афандилар ўтиришди.

Ўтирганлар ўринларидан қўзғалишди ва олтин ҳал берилган стулларда ўтирганларнинг баъзилари диванларга ўтиб ўтиришди. Шайх аш-Шиновий фаллоҳлар томонга ўта қолди.

Қишлоқ шайхи маъмурнинг чап томонидаги олтин ҳали стуллардан бирига ўтирди. Маъмурга ва Маҳмудбекка яқин ўтиргани учун унда кибр-ҳаво пайдо бўлди. Фаллоҳларнинг кўзи маъмурда. Шайх Иброҳим эса «Эшагинга қара» оятини ҳадеб қайтарарди. Маъмур ҳамманинг кўзи

Ўзида эканини сизди. «Эшагингга қара» оятидан бошқасига ўтармикин деган умид билан бош кўтариб қорига қаради, лекин қори шайх Иброҳим атрофига қарамас, бор ғайратини сарф қилиб, яхшироқ ўқишга уринарди. Қишлоқ шайхи маъмур билан ёнма-ён ўтиргани учун ўзида йўқ хурсанд. У таъзияга келган катта кишиларга тутиш учун умданинг оиласи бериб қўйган сигарет қутисини чўнтагидан чиқариб маъмурга ва Маҳмудбекка тутди. Кейин ўз ўрнига бориб ярим ўтирди-да, «Хўй йигитлар, жаноби маъмурга қаҳва келтиринг» деб буюрди.

Шайх Иброҳим эса ҳамон «Эшагингга қара» оятини оғзидан қўймай такрорларди. Адвокат билан марказдан келган кишилар жилмайишди. Адвокат ёнидаги кишининг қулоғига шивирлади, улар иккаласи маъмур ва Маҳмудбекка қараб туриб мийиғларида кулиб қўйишди.

Сирли кулги фаллоҳларга ҳам таъсир қилди. Уларнинг кўзлари маъмурдан узилмас, кулгиларини қўллари билан яширишарди.

Қишлоқ бошлиғи ноқулай аҳволда қолди. У маъмурга қаради. Маъмур эса пешанасини тириштириб, асабийлашган ҳолда сигарет тортди. Ёнида турган Маҳмудбек жаҳди чиққанидан оқариб кетган эди.

Қишлоқ шайхи қорининг олдига югуриб борди-ю, қулоғига:

— Бошқа оятларни ўқинг, «Эшагингга қара» оятини ҳадеб қайтараверманг, деб шивирлади. Аммо қори бу гапларга эътиборсизлик ва таҳқиромуз қараб, икки қўлини чаккасига қўйди-да, қошини ва пешанасидаги тарам-тарам ажинларини кериб «Эшагингга қара» оятини янада баландроқ овоз билан ўқишда давом этди.

Устига кўм-кўк духоба ёпилган олтин ҳалли стулларда ўтирганлар орасида пичир-пичир, мазах-мутўйиба гаплар кўпайиб кетди.

Маҳмудбек тажанглашиб:

— Бўлди-да, шайх Иброҳим! Шундан бошқа оят қуриб кетганми? Келганимиздан бери шу оятдан бошқасига ўтмайсиз,— деди бақириб.

Ўтирганлар барала кулиб юборишди.

Маъмур тик туриб, юзига фотиҳа тортгач:

— Балли-е,— деб қўйди.

Қори жаҳл билан жим бўлди. Ўтирганлар кулгидан тўхташди.

Маъмур ўлик кўзларини чақчайтириб ўтирарди.

Бир лаҳза жимжитликдан сўнг маъмур скамейкада ўтирганларга савол ташлади:

— Эй, қишлоқ аҳолиси! Яқинда йўл қурилишидан темир қозиқ ва асбобларни ўғирлаган, ундан олдинроқ эса «Яшасин делегация» — деб айюханнос солган сизлар эмасми?

Адвокат қўрқмай-нетмай:

— Шу айтганларингизни фақат буларгина эмас, балки бутун Миср халқи қилган, жаноби маъмур. Еки сизга «яшасин делегация» деган овоз ёқмайдими? Собиқ маъмурга ҳам, губернаторга ҳам бу овоз ёқмасди. Халқ нима десин бўлмаса, «Яшасин Сидқий! Яшасин халқ партияси!» ёки Яшасин инглизлар!» — дейишинми? Сизлар мамлакатга найза ва ўқ кучи билан ҳукмронлик қила берамиз деб ўйлайсизларми? Йўқ, бундай бўлмайди, жаноб маъмур! Қишлоқларни ўзингизнинг мулкингиз деб ўйлайсизми? Қишлоқнинг хўжайини ким ўзи? У бизники, биринчи галда мана бу фаллоҳларники! Бу босмачилик ишига энди барҳам бериш керак, ахир! — деди.

Маъмур индаёлмай қолди.

Собиқ депутатнинг бу гаплари скамейкада ўтирганларни дадиллантирди, дўндирдинг дегандек бошларини қимирлатиб унга қарашди ва:

— Яна гапир, улар, бу ерлар халқ партиясининг отасидан қолган деб ўйласалар керак, — деб чуғурлашди.

Маъмур лабини бир оз қисиб ўтирди. Тортишув кучайиб, азахона сиёсий йиғилишга айланиб кетишидан қўрқиб жавоб қайтаргиси келмади. Лекин асабийлашиб, узоқ жимжитликдан кейин дўқ қилгансимон қўққисдан:

— Йўл учун келтирилган темирларни кеча сувга ташлаган ким? — деган савол ташлади.

Фаллоҳлардан биттаси:

— Бу ерда мотам ўтказиладими ёки тергов олиб бориладими? — деб шивирлади. Ёнидаги киши маъмурни мазах қилиб:

— Қара, қарасанг-чи, «эшагинга қара!» — деди ва икковлари кулгиларини енг ичига яширишди. Бошқаларни қўрқув ва юрак ўйноқ босди. Улар қалтираб бир собиқ депутатга, бир маъмурга термилишди.

Қишлоқ шайхи ўрнидан туриб, темирларни ким сувга отганини билмайман, — деб маъмурга онт ичди. Пойлаган қоровулнинг гапига қараганда, жинлар келгану, уни ухлатиб қўйиб, темирларни каналга ташлаган эмиш. Яна у

иккинчи мартаба қасамёд қилиб: «Марҳум умда соппа-соф эди, бу хунук воқеани эшитгач, хафа бўлиб жон таслим этди»,— деди.

У хушомад қилиб, маъмурга сигарета тутди. Маъмур бирдан жойидан ирғиб турди-да:

— Яхши, бу қишлоқни бошқаларга ибрат бўлсин учун шундай таъзирини бериб қўяйки! — деди ва қаҳвани ҳам ичмасдан қорнини селкилатиб, ҳали ёндирмаган сигаретини қўлга ушлаганича кетишга қўзғалди. Маҳмудбек ҳам дўқ қилиб у билан бирга йўлга тушди. Шайх аш-Шиновий узр айтмоқ учун орқасидан югурди, унга қишлоқ шайхи ҳам эргашди. Муҳаммад афанди ҳам кузатиш учун ўрнидан қўзғалган эди, тоғаси шайх Ҳасуна «Сенга нима бор» дегандек қараб қўйди. Аммо Муҳаммад афанди бунга сезмагач, тоғаси уни жаҳл билан чақирди. Муҳаммад афанди дарҳол тоғаси томон бурилди. Тоғаси «маъмурнинг кетидан югуриб юргандан кўра ўз обрўйингни сақлаб, стулга бориб ўтирсанг бўлмайдами?» деб қулоғига шивирлади.

Маъмур извошга Маҳмудбек билан ёнма-ён ўтирди. Қишлоқ шайхи ва умданинг баъзи қариндошлари меҳмонхона эшигида тикка туриб, маъмур билан хайрлашишди, лекин маъмур илтифот қилмади. Улар Маҳмудбекка ташақкур айтгандилар, у ҳам индамади.

Извош юра бошлаганда маъмур қишлоқ шайхига бўйнини чўзиб қараб, ўқрайиб қўйди.

Извош келган изига қайтди. Эшиклар олдида турган болалар ва хотин-қизлар қўрқув аралаш ажабланиш билан:

— Ҳукумат! Ҳукумат таъзияга келган экан,— деб пичрлашарди.

* * *

Шундан кейин қишлоқдагилар умданинг уч кечаю уч кундуз давом этган таъзияси ва маъмурнинг «ташриф бу-юргани» тўғрисида одат бўйича узоқ гапириб юришди. Хусусан қорининг «Эшагинга қара» оятини ўқиётгани маъмурнинг меҳмонхонага кириб келган вақтига тўғри келганини гапириб хахолаб кулишарди-да, темирларни каналга отган кечадаги ўйин-кулги ва Шаъбон воқеасини дoston қилишга ўтишарди.

Уша кеча бора-бора «темир кечаси» деб аталадиган бўлди. Кунлар ўтиши билан у ҳам инглизлар ёндирилган кечадек, қишлоқ қаҳрамонлиги тимсолларидан бирига айланди.

Диёб қачон Абдулҳоди билан учрашиб қолса, дарров каналга ташланган вақтда Шаъбоннинг додлаганини эслатарди. Кейин қишлоқ Шаъбон, умда ва далага йўл қуриш учун келтирилган темир-терсақлардан бир кечанинг ўзида батамом қутулиб олганини шавқ билан гапириб кетади. Фаллоҳлар ер чопаётганларида бошларини кетмондан кўтариб маъмурнинг «темир кечаси» тўғрисида сўроқ қилган чоғидаги ҳаракатидан кулишар ва катта қорни ва бесўнақай гавдасини мазах қилганларини эшитиб қолган тақдирда азоблашидан ҳам қўрқмай тақлид қилишарди.

Аммо шайх Юсуфни бундай нарсалар унча қизиқтирмас, бутун фикри-зиқри янги сайланадиган умда масаласи билан банд эди.

Ажабо, умдаликка ким тайинланаркин? Эски умда хонадонидан бўлмагани маъқул! Марҳумнинг авлодлари ўзаро келишолмайди, уларнинг ичида кафил бўлишга етарли ери бор киши ҳам йўқ. Аммо шайх Юсуф, умдаликка қишлоқ шайхи кўрсатилса бу оиланинг ҳаммаси бир ёқадан бош чиқаришини билади. Тўғри, бирининг сўзи бирига тўғри келмайди, бир-бирини гўштини ейишади, лекин бегона киши кўриниб қолганда биргалашиб вовиллаб кетадиган итлардек ҳаммаси бирлашиб қолишади.

Шайх Юсуф бу тўғрида Абу Сувайлим билан сўзлашди, Абу Сувайлим:

— Қишлоқ шайхи дунёдан кўзи юмилгунча ҳам бу вазифани қўлга кирита олмаслигига ишончим комил, — деди қатъий.

Абу Сувайлим ҳам умдаликка арзийдиган муайян бир кишини ўйлаб кўрмаган эди. Лекин ўз мулоҳазасини айтди.

— Бу ифлос оила силсиласини четлатишимиз керак.

Умданинг куёвлари ҳар қайси қишлоқдан келган одамлар. Улар ҳаммаси умдаликни қишлоқ шайхига берамиз, деб оилалари билан келишиб қўйишган, дейишади. Бу оила умдаликка иккинчи мартаба муяссар бўлмаслиги учун курашишимиз керак.

* * *

Шайх Юсуф иқлим марказига бориб, салла қилиш учун янги шол сотиб олди. Кашмири узун кўйлак ҳам олиб кийди. У мақтаниб баъзан енгини осилтириб юрса, баъзан янги, сариқ шоҳи ич кўйлагини кўрсатиш учун биллагини атай юқорига кўтариб, узун енгини шошмай шимарарди.

Бир кун шайх Ҳасуна билан суҳбатлашиб ўтириб ич кўйлагини кўз-кўз қилиш учун қўлларини силкитди, кашмири кўйлаги ва шоҳи камзулини кўтариб ичига пуфлади ва унга мурожаат қилди.

— Кўряпсизми, жаноб мудир? Мана буларнинг ҳаммасини умдалик учун умид билан олдим. Ажиб, мен умда бўлиб қолсам-а? Жаноб мудир, мен умдаликка жуда келишаман. Кишилар жаноб умда деб менга мурожаат қилишса ҳаммамизга ҳам катта фахр бўлмасмиди? Мана кўряпсизми, умдалар кийимининг худди ўзи. Сиз жаноб мудир, камина жаноб умда-да.

Шайх Юсуф сўзлаётганда бир оз хижолат тортар, буни яшириш учун зўрма-зўраки кулишга уринарди.

Шайх Ҳасунага унинг бу хатти-ҳаракатлари ёқмади. Унга қараб:

— Шайх Юсуф! Ўзи нима гап? Ақлингизни еб қўйдингизми, умдалик нимаси? Умда бўламан деб уришиб юрибсизми? Ундан кўра йиққан пулингизга болаларингизга кийим-бош қилиб беринг, улар эски, йиртиқ кийимлар кийиб юришибди. Умдалар кийими кийишни сизга ким қўйибди? Бу қандай бемаънилик?— деди.

Шайх Юсуф бу гапдан асабийлашди. Аммо шайх Ҳасунанинг сўзи жиддий, беғараз эди. Унинг қарашларида кескинлик ва шайх Юсуфнинг сўзларига нисбатан эътиборсизлик сезилиб турарди.

Бир неча дақиқа жимликдан кейин шайх Ҳасуна Маҳмудбек тўғрисида анча гапирди. У илгаригидек ҳозир ҳам қишлоқни сиқиб сувини ичаётганини айтди. У,— деди шайх Ҳасуна,— ҳозирча умда йўқлигидан фойдаланяпти. Найранглар қилиб, ундан-бундан пора олиш йўлини ахтаряпти. Ахири бориб ўзи умда бўлиб олишга ҳам ҳаракат қилади.

Шайх Юсуф унинг гапларини хижолат бўлиб тинглади ва шундан кейин умдалик ҳақида оғиз очмади. Ўзича бошқа кишилардек мен ҳам Маҳмудбекка бирор нарса узатсам, қўллаб-қувватлармикин, деб ўйлади ҳам. Бу фикридан кейинроқ Абдулҳоди хабардор бўлиб қолиб, уни мазах қилиб тоза кулди.

Шайх Юсуф Илвоний тўғрисида хаёл суриб кетди: «Илвоний ҳозир қишлоқда бўлганда, албатта мени қувватлар, далда берган бўларди ва икки биллагини шимариб кишини қувонтирадиган, иззат ва истакларга эришишни кўз ўнгига яққол келтириб қўядиган анча-мунча гаплар

қиларди. Бу ердагилар ҳаммаси кишининг иштаҳасини бўгади, нафсига тегади. Оҳ, кошки ҳозир Илвоний бўлса! Аммо Илвоний полиция авахтасида. Эҳтимол, у бегуноҳни ҳозир уришаётган ва от сийдигини ичиришаётгандир.

Илвонийнинг қилган ишларини бирма-бир хаёлидан ўтказаркан, шайх Юсуф ич-ичидан унга ачинди. Сўнг Маҳмудбекнинг қишлоқ бошига туширган фалокатларини кўнглига келтирди-да, ўзига-ўзи: «Шайх Ҳасуна билан Абдулҳодиларнинг фикри тўғри, улар ҳақ. Лекин энг зарури Маҳмудбекни ва собиқ умданинг уруғ-аймоқларидан биронтасини умдаликка ўтишига йўл бермаслик керак»,— деди.

Шайх Юсуф эғнидаги кашмири кўйлагини, янги сариқ шойи ич кўйлак ва камзулини ечиб қўйди, бошига эски шол салласини ўраб олди. Кейин «Абу Зайд ал-Ҳилолий қиссаси»ни ўқий бошлади, унинг оғир кунларга чидаш бергани ёзилган бетларига келганда қайта-қайта ўқиди. Бобирнинг аввал енгилиб, кейин ғалаба қозонгани, ботган юлдузи қайтадан чиққанини ўқиб шижоати тўлиб тошди.

Кунлар ўтди, аммо ким умда бўлишини ҳали ҳеч ким билмасди.

Янги умдани белгилаш ишига даладаги фаллоҳлар бебарво қарашарди. Улар учун ким умда бўлди-ю, ким вазифадан кетди, аҳамияти йўқ. Янги умда пахта нархини ошира олармиди ёки ерни суғориш вақтларини узайтириб берармиди. Мисрда ҳукумат халқ партияси қўлида экан, янги умда дала йўли низомини сира ўзгартира олмайди. Ўзи умда бўлиб олмоқчи бўлган уч-тўрт киши ва уларнинг думларидан бошқа ҳеч ким, янги умдаликка ким ўтишини мутлақо ўйламасди.

Аммо одамлар йўл учун келтирилан темир қозикларни каналга ирғитган кишиларни нима қилишаркин, вафот этган умданинг таъзиясида маъмур «ҳап саними, қараб тур!» деб қўйган кишиларнинг ҳоли нима кечиши тўғрисида ўйлашарди.

Васифа онасига — бу кеча ёмон туш кўрдим,— деди. Ҳаяжонланган онаси унинг гапини бўлди:

— Қўй қизим, тушингни айтмай қўя қол! Худойим уни яхшиликка йўйсин! Илойим йил тинч-тотувлик билан ўтсин! Ҳукумат «темир кечаси»ни ёпти-ёпти қилиб юбормаса керак, менинг хаёлим шунда, ишқилиб, йил яхшилик билан ўтсин-да.

«Темир кечаси» воқеасига бир ҳафтадан кўпроқ вақт ўтди. Қабристондан фотиҳа ўқиб қайтиб келаётганда қишлоқ шайхи ёнидаги кишиларга қараб мен умдага ноиблигим туфайли маъмур менга телефон қилиб қишлоққа туя минган аскарлар юборилди, шу бугундан бошлаб, шомдан кейин кўчада юриш мумкин эмас»— деб тайинлади,— деди.

Қабристондан қайтаётганлар бир бало бошланмаса эди, деб хавфланиб: «Туя минган аскарлар нега келишди, маъмурнинг кўчада юриш ман этилади, деганининг сабаби нима?»— деб жиддийлик билан сўрашди. Қишлоқ шайхи бошлиқларга хос овозда: «Қишлоқда тинчлик йўқолгани туфайли, тартиб ўрнатиш учун келишади. Хукумат яқинда дала йўли қурилиши учун бошқатдан темир қозиқлар юборади, шу сабабли кишилар шомдан кейин уйларида қўзғалмасликлари лозим»,— деди.

Ҳамма жим бўлиб қолди, ўлик сукунатни юриб келаётганларнинг ҳансирашигина бузиб турарди. Кечнинг заиф шуъласида осмонда қағиллаб, у ёқ-бу ёққа учиб юрган қарғалар кўзга чалинарди. Икки қўлини орқасига қилиб узун қамиш ҳассасини қўлтиғига қисиб олган қишлоқ шайхи йўлда давом этарди.

У одамлардан олдинда одим ташлар ва керилиб: «Бу ҳукумат топшириғи, мен эса ноиб сифатида уни сизларга етказаман, холос. Ҳар ким ўз ишини ўзи билади»,— деди. Бир оздан кейин орқада келаётганлардан бири сўради:

— Нима учун туялик аскар келади? Биз бирор жиноят қилибмизми, туялик аскар нима учун керак?

Қишлоқ шайхи унга қаради ва қўлидаги узун қамиш ҳассасини юқорига кўтариб:

— Гапга қулоқ сол, ҳай маҳмадона. Мен бу ерда ҳукуматнинг ноибман, тушундингми? Мен тинчлик учун жавобгарман!— деди-да, йўлида давом этиб кетаверди.

Қишлоқ шайхи ва ҳамроҳлари қишлоққа энди етиб келишганда олисдан кетма-кет ва қўрқинчли додлаш эшитилди. Йўл ўртасида чопиб келаётган бир қўтос, унинг орқасида диконглаб ҳамма ёқни чангитиб келаётган бир эшак кўринди. Кичик бир бола ҳовлиқиб чопиб келатуриб, қочиб кетаётган ғозга тегиб кетди. Ғоз қийқириб қаноғларини бир-бирига урди. Қий-чув овоз бутун фазони қоплади. Хотин, бола-чақалар додлашар, уй ҳайвонлари эса бўкириб маърашар ва кишнашарди. Одамлар бир-бирига:—

Шўримиз қуриди, шўримиз қуриди!.. Қишлоқ устида қамчинлар ўйнамоқда!— деб бақириварди.

Қочаётган кишиларнинг ҳовлиқиб айтган пайдар-пай сўзларидан қишлоқ шайхи қандай воқеа юз берганига зўр-га тушуниб етди.

Туя минган аскарлар қўлларида қамчинлар билан етиб келишган экан. Улар тўғон томонда жойлашган молхоналар ёнидан ўтаётиб, фаллоҳларни дўппослашиб, уй-уйларига тарқаб кетишни буюришипти.

Кўп ўтмай аскарлар эркак, аёл ва болаларни уй ҳайвонлари билан ҳайдаган ҳолда қишлоққа тушиб келишарди. Қишлоқ кўчаларида кўзларига кўринган одамни уриб, уйларидан бош чиқармасликни буюришди. Калтак еганлар орасида ҳатто шайх Юсуф ҳам бор эди. Уни ҳам уриб-сўкиб дўконини басталаб қўйишди.

Қишлоқ шайхи билан ўтирган кишилар ўзларини йўқо-тиб қўйишди, ҳамма ҳайрон эди. Аммо қишлоқ шайхи уларга далда беришга уринди.

— Мен ҳукуматнинг ноиби эканимни сизлардек, аскарлар ҳам яхши билади. Мен ораларингизда эканман, ҳеч кимга зарар етмайди, хотирингизни жам қилинг!

Шайх қишлоққа кираверишдаги чорраҳада тик турган ҳолда ҳаммани тинчлантириб, хотиржам уйларига қайтишни буюриб турган чоғда қарши кўчадан қўлларида узун қамчиларини ўйнатиб туялик аскарлар чиқиб қолишди.

Ичига сариқ сим ўралган судон қамчинларига кўзлари тушиб, кишилар кўрқиб бир-бирларига қарашди. Қишлоқ шайхи эса туялик аскарлар ёнига дадил қадам ташлаб яқинлашди.

— Бу ерда мен ҳукуматнинг ноиби бўламан, жаноб сержант! Оёғингга қараб бос, бу қандай бемазагарчилик. Отинг нима ўзи?

Лекин туя минган аскарлар олдида келаётган сержант қўлидаги қамчинини юқорига кўтариб бир силкиди-ю, қишлоқ шайхига қараб: «гапни кўп айлантирмай уйингга жўна!— деди мағрурлик билан,— мен сержант Абдуллоҳ бўламан, ҳеч кимдан қарзим йўқ бу ерда».

Қишлоқ шайхи сержантга ва унинг ёнидаги учта солдатга-мен ҳукуматнинг ноибман, деб қайта тушунтирмоқчи бўлган эди, бошига қамчин туша бошлади. Қочишга мажбур бўлган шайх пана йўллар орқали умданинг қўраси томонда жойлашган уйига аранг етиб олди.

Энтикиб, нафаси оғзига тиқилиб қочаётган ва бир-бирларига: «Хукумат ноибини урди, ҳукуматнинг ўзи ўз ноибини савалади»,— деб бир томондан қўрқиш, иккинчи томондан мазах қилиб қичқиришаётган кишилар ўз ораларида қишлоқ шайхи кўринмай қолганидан қўрқиб кетишди. Вундай тасодифий фожиадан юраклари ўйнаб, уй-жойларига кириб, эшикларни маҳкамлаб олишди.

Кеч кириши билан одамлардан қўрқув йўқолди, унинг ўрнини кулги эгаллай бошлади. Сержант Абдуллоҳ билан қишлоқ шайхи ўртасида бўлган воқеа ҳамма ёққа яшин тезлигида тарқалди.

Шайх аш-Шиновийнинг масжидга бориб хуфтон намозини ўқийман ва сержант Абдуллоҳга учрашаман, деб кўчага чиққанини, қамчин овозини эшитиши билан сержантнинг башарасини ҳам кўрмай масжид, намоз ва намозхонлардан ҳам кечиб уйига қайтиб келганини эслаб қўшнилари узоқ кулишди.

Эрта билан фаллоҳлар орасида дала йўли қурилиши учун ҳукумат янгидан темир қозиқлар юборибди, деган шов-шув тарқалди.

Хазрани ўлдирмагани аниқлангач, полиция авахтасидан бўшатишга Илвоний қишлоққа қайтиб келди. У туялик аскарларнинг қилган ишини эшитиб, кечаси улар қаерда тунади?— деб сўради. Лекин саволига аниқ жавоб ололмагач, чойни қаерда ичишди?— деб бошқа савол ташлади.

Илвонийнинг суриштириб қолиши қишлоқдагиларга гайри табиий туюлди.

У ўзича отасидан қолган уйини сотиб юборганига афсусланиб қўйди. Далада яшай бераман, деб ўша чордеворни алақачонлар сотиб юбормаганда, ҳозир албатта аскарларни чақириб зиёфат қилган, уларга чой тутиб тил топган бўларди.

Илвоний:

— Мен қишлоқда бўлганимда бу тўполонлар балки бўлмас эди. Ахир улар ҳам араблар-ку, нега фаллоҳларга ҳужум қилишади,— деди ўзича.

Шайх Юсуф Илвонийни илиқ қарши олди. Ҳол-аҳволини, қамоқда кўрган-кечирганларини сўраб кўнглини олди. Илвоний саволларга жавоб қайтаришдан кўра кўпроқ туялик аскарлардан калтак егани учун унга тасалли беришга ҳаракат қилди. Узоқ вақт тик туриб шайх Юсуфнинг кўнглини кўтармоқ учун ҳар хил гаплар

қилди. Аммо шайх Юсуф унинг бу қилигидан бир оз огринди.

— Раҳбарлар Бани Сувайфда ҳам, ал-Мансурада ҳам, Файюмда ҳам калтак еганлар. Улар Қоҳиранинг ўзида, парламент рўпарасида ҳам қийноққа дучор қилинганлар, биз ҳам ўшаларнинг биттасимиз-да!

Илвоний унинг кўнглини овлаш мақсадида яна:

— Эй шайх Юсуф амаки, ҳар ҳолда улар ҳам араблар, араб бўлганда ҳам яхши араблар, лекин полициядагилар фаллоҳларни унинг деб фармон берган, мана ҳамма иш шунда!— деди.

Шайх Юсуф уни тушунишни истамади:

— Сен ўзингча шундай деяверасан! Ахир бу бемаънилар нима учун бизни калтаклашди? Пошонинг ёки бошимизга чиқиб олган ҳукуматнинг бир оғиз бежилов буйруғи учунми? Ҳукуматнинг ўзи уларга нима қилиб берди, буйруғини бажону дил ижро этишгани учун ипак кийимлар кийгиздими? Буғдой нони едирдими ёки машинаю отарава мингизиб қўйдими? Э, садқан араб кетсин ўшалар! Агар улар араб бўлмасалар ҳам, экин-тикинни билишса, аччиқ-чучугини тотишса, ўзлари экиб, ўзлари тер тўкиб йиғиштиришса, бизни маъзур тутган бўлишарди, албатта. Фараз қилайлик, улардан бирортасининг экини яшнаб турган ери йўлга тушиб кетса жим турармиди? Нималар қилмасди? Қўлингизга амал тегиб,— у узоққа қараб қўл силтади,— босар-тусарингизни билмай қолибсиз, эй араб зотлар!— деди.

Илвоний шайх Юсуфни тинчитмоқ учун:

— Майли, хафа бўлманг, шайх Юсуф амаки, эртаиндин жўнаб кетишар,— деди.

Шайх Юсуф қўлини кийимлари остидан елкасига тиқиб қамчин изларини ушлаб қўйди.

— Уликларини итлар талон-торож қилишсин, илоийм,— деди қайғу билан сўзида давом этиб,— қўлимдаги бир парча еримни ижарага қўйиб, Қоҳирага бориб шу дўконимни очганимда, бу юрак дардига учрамаган бўлардим. Бу қишлоқда яшаш оғир.

Худди шу пайтнинг ўзида сержант Абдуллоҳ умданинг кўрасида ўтириб, Асвоннинг жанубий қисмида қолдириб келган отаси ҳақида ўйларди. У ўзича отам қатори эркакларни ва онам қатори аёлларни урдим, деб афсусланмоқда. Ўз укаларидек ёш болаларни ҳам савалагани ёдига тушди. Шундай болаларни аслида жуда яхши кўра-

ди. У ўзидан-ўзи «Нима учун одамларни аямадим, раҳм-сизлик билан урдим?»— деб сўрарди. Нима учун бутун қишлоқни шундай ғамгин ҳолатга тушириб қўйдим?

Сержант ўз саволларига ўзидан жавоб тополмади. У ўз ҳамроҳлари билан қишлоқ кўчаларида кечки пайт қоровуллик қилиш учун ҳозирлик кўрди.

Кечки пайт. Фаллоҳлар тўғон ҳавзаси ва канал томондан молларини ҳайдаб, уй-уйларига қайтиб келишарди. Орқадан оёқ яланг қиз-жувонлар ҳам тезак териб, бир-бирларини итаришиб чопиб келишяпти. Даладан қайтишадиган кишилар йўл тушадиган жойлардан ҳам ўтишди. Кўзлари кўм-кўк ғўза пояларни эзиб-янчиб, устига тахлаб қўйилган янгидан келтирилган темирларга тушди. Оппоқ пахталар тупроққа беланиб ётарди. Ҳаммани қай-гу-алам босди. Ҳамманинг кўнглида нима қилиш керак?— деган ташвишли савол туғилди.

Қуёш ботмасданоқ сержант Абдуллоҳнинг қамчисидан кўрқиб барча ҳовлиларнинг эшигига қулф тушди.

ХІХ БОБ

Қишлоғимизда куз фасли бошланди. Далаларда мак-кажўхори ҳали пишиб улгурмаган, ҳовлилар эса эски сўталардан тамом бўшаб қолган, хумлар қоқ-қуруқ.

Мен сўнгги кунларда асрдан кейин Абдуллоҳнинг чархпалаги яқинидаги анжир остига чиқардим. Анжир остидаги супага ўтириб олиб, икки ҳафтадан кейин ўрта мактабда ўқишим тўғрисида хаёл сурардим. Қоҳиранинг, куз оқшомлари шовқин-сурон билан тўла Ҳилмия хиёбонидаги скамейкаларда ўтириб ўқиган турли қисса ва романларни кўз олдимга келтирардим.

Қуёш анҳор бўйига экилган паст-баланд тут дарахтлари орқасига ўтган вақтдагина уйга қайтишни одат қилдим.

Қушлар кун ботиш пайтидаги енгил шабадада қийқиришиб, қанотларини ёзиб кенг фазода у ёқ-бу ёқларга учиб юришади. Мен ботаётган қуёшни қип-қизил шафаги йўқ бўлиб кетгунча кўприк тепасида кузатиб туришни истардим, дадамдан кўрқардим. Чунки каникулнинг бошларида Васифани кутиб хуфтон намозидан кейингача қолиб кетганим учун дадам бутун ёз ташқарига чиқармай қўйган эди.

Кузга келиб маккажўхори поялари ўсиб одам бўйига етиб қолганди.

Тўғон атрофида белларида тигиз сўталари билан сервир турган маккажўхорилар биз болаларни жуда қўрқитарди, чунки ичига узоқлардан келиб яшириниб олган, пайтини пойлаб туриб ҳамқишлоқларга ўқ отадиган кишилар тўғрисидаги қадимий қиссаларни эшитгандим. Шунинг учун кечки қуёш нури сув бетини олтин ранг билан бўййдиган вақтда чархпалак яқинидаги жойдан кетардим.

Шу анжир тагида ёлғиз ўтирган пайтларда ёзда ўзим ўқиган қиссалардаги воқеаларни, қахрамонларни қайта эсга туширардим, баъзи жойларини эса яна ўқиб чиқиб, ўз қишлоғимиз шароити билан солиштирардим.

«Кунлар»¹ муаллифи яшаган қишлоқдаги кўзини чивин талаган болаларни ўз қишлоғимиздаги болаларга қиёс қилиб кўрардим.

Қишлоғимиз ҳам Зайнаб² яшаган қишлоқ каби беғалва бўлишини орзу қилардим. У ерда фаллоҳлар сув учун жанжаллашмас, ҳукумат уларни сувдан маҳрум қилмас ва ерларини тортиб олишга уринмас эди. Малла кийим кийган аскарлар фаллоҳларни қамчин билан савашмасди ҳам. У ердаги ёш болалар тупроққа беланиб ётишмас ва митти кўзларини чивин таламасди ҳам. Яна у қишлоқда ичидан қон ва йиринг келадиган бетоб эркақ ва аёллар йўқ, тўсатдан биқин оғриш касалига учраб, букчайиб, бир лаҳзада абадий жим бўлиб қоладиган кишилар ҳам йўқ. Хуллас, қишлоғимни Зайнаб қишлоғига ўхшаш бўлишини жуда истардим.

Бизнинг қишлоғимиз ҳам Зайнаб қишлоғига ўхшаш хушманзара эди. Баҳайбат анжир ва тут дарахтлари атрофга шох отиб, қуюқ сояларини анҳор сувига тушириб турарди. Анҳор пешинда қуёш шуъласи остида кумуш ранг кўринади, кечқурунлари олтиндек товланади. Кечаси бўлса, кеч қолиб тунар жой тополмай чорраҳада турган мусофирдек ҳаяжонланиб оқади.

Канал бўйидаги ҳукумат тортиб олаётган узундан-узоққа чўзилган ерларда оппоқ пахта. Тўғон ҳавзасида эса барқ уриб, қип-қизил попилтирикларини ўйнатиб турган маккажўхоризорлар.

¹ Қисса, Тоҳо Хусайн асари.

² Муҳаммад Хусайн Ҳайкал (1888—1956)нинг шу номли романининг қаҳрамони.

Қишлоғимиздаги аёллар ҳам Зайнаб яшаган қишлоқ аёллари каби бошларида кўза тўла сув кўтаришади, юкнинг оғир-енгилига қарамай, дадил қадам ташлашади.

Қишлоқдаги қизлар орасида киши хаёлини китобдаги хушбичим, хушчақчақ ва тўладан келган Зайнабдан кўра кўпроқ тортадиган Васифа бор. Аммо Васифанинг ранги бир оз ўчган, нимагадир икки юзидан қони қочиб туради. Ҳаммани мафтун этадиган гўзал юзидаги малоҳатни қандайдир бетавфиқ ажин бузиб, латиф ҳаётини нимадир заҳарлаб туради.

Қишлоғимиз татиган қамчи мазасини Зайнабнинг қишлоғи татиган эмас. Унинг қишлоғи ер суғориш пайтидаги машмашаларни кўрмаган ва от сийдигини ичириш каби зўравонликни бошидан кечирмаган.

Зайнабнинг қишлоғи инглизларга, умдага ва ҳукуматга қарши чиқмаган ва бирор марта улар устидан ғалаба қилмаган, ғалаба қувончини билмайди ҳам.

Васифадек чиройли бўлмаган Зайнаб, Васифа каби бир кун тегирмонга бораётиб, юкни кўтаролмай онаси олдига йнглаб қайтиб келмагандир. Мен уни қаторасига бир неча ой кўролмай юриб, йнглаб келаётган вақтида кўриб қолган эдим.

* * *

Уша вақтда мен сержант Абдуллоҳнинг қишлоғимиздаги одамларга қилган бетамизликлари хусусида ўйлаб ўтирардим. У ҳақида кўп нарса эшитганимдан эшик каби новча, пахта қаноридек тўла, мўрига ўхшаган қоп-қора, пишлоқдек оппоқ тишли, кулмайдиган, гапирмайдиган ва қамчи билан савалашдан бошқани билмайдиган бир маҳлуқ бўлса керак деб ўйлардим. Қишлоққа борганимдан бери ҳар кун янги-янги нарсалар эшитардим. Қишлоғимиздагилар ҳаётига у ҳақидаги гаплар шундай сингиб кетган эдики, уларни гапиришганда масаллар, ҳикматли сўзлар ва ота-боболардан қолган қиссаларни айтгандек бемалол сўзлашарди.

Қишлоққа бирорта тўлароқ, офтобда куйган савдогар келиб қолса, ўзларича «Сержант Абдуллоҳ келди» — деб кесатиб қўйишарди. Бировнинг бақирган овозини эшитишса, «сержант Абдуллоҳга ўхшаб бақирарканми?» — деб

мазах қилишарди. Қишлоқда болалар ўйнашса ҳам албатта бири иккинчисига таёқ ўқталиб «мен сержант Абдуллоҳман» дерди. Иккинчи бола эса унга қарши келиб «мен Абдуллоҳиман» дерди ва саваллашиб кетарди.

Абдуллоҳи сержант Абдуллоҳ билан ҳали олишган эмас, болалар бўлса, агар иккаласи олишишса қайси бири зўр чиқаркан, деб ўзаро баҳслашиб юришарди.

Тўғриси, мен сержант Абдуллоҳ ҳақидаги ҳикояларни кўп эшитган эдим, ўзини кўрган эмасдим. Бутун ёз бўйи ҳовлидан ташқарига чиқиш муяссар бўлмади. Куз фасли ҳам келиб, таътил тугай деб қолди. Дадам фақат кундузигина ҳовлидан ташқарига чиқишга рухсат берди.

Бир куни сержант Абдуллоҳ қишлоқдагиларни урмайдиган бўлиб қолди, деган гапни эшитиб қолдим. Одамлар уни яхши киши экан, деб гапира бошлашди. Болалардан бири менга, сержант Абдуллоҳнинг кулганини кўрдим, деб айтди.

Эшитишимча, сержант Абдуллоҳ шайх Юсуфнинг уйига бориб, у билан яхшигина чақчақлашиб келибди. Ҳатто қайси бир кечаси шайх Ҳасуна, Муҳаммад афанди ва Абдуллоҳдилар билан Абу Сувайлимнинг супасида ўтирган эмиш. Ўшанда Абу Сувайлим қизи Васифани чақириб меҳмонга қаҳва келтиришни буюрган экан, сержант чойни маъқул кўрибди.

Сержантга чой ёқиб, хурсанд бўлганидан:

— Яшасин ботирлигинг, эй араб элим!— деганда, ҳамма бирдан кулиб юборган ва бетларига қизил югурган эмиш. Шундан кейин уни ўзларига ўхшаган бир киши эканини ҳис қилишган эмишлар.

Сержант Абдуллоҳ шайх аш-Шиновийга хуфтон намози учун масжидга боришга ва шайх Юсуфга оқшомгача дўкон очишга рухсат берганлигини билдим. Сержант Абу Сувайлимнинг супасида ўтириб, қарамоғидаги аскарларга «Қишлоқни айланиб, кишиларни уй-уйларига кузатиб қўйинг, кейин бу ерга, Абу Сувайлимнинг супасига қайтиб келинг»,— деб буюрар эмиш.

Ҳамқишлоқларимдан баъзилари сержант Абдуллоҳ Васифага уйланмоқчи. Бу тўғрида ҳали қизнинг отасига оғиз очмаган бўлса ҳам, бу ҳал қилинган нарса деб, бир-бирларига шивирлашарди. Қайси бировларнинг сўзларига қараганда, у ўз мақсадини ҳатто қизнинг отасига айтган ва икковлари келишиб ҳам қўйишган эмишу, Абу Сувайлим ҳозирча бунини сир тутиб юрган эмиш.

Сержант Абдуллоҳни кўришга қизиқдим. Қишлоққа биринчи келган куни ҳаммани қамчи билан савалаган бу киши одамлар билан қандай сўзлашаркан? Ростдан ҳам кулармикин? Шуларни билмоқчи бўлдим.

Васифани албатта кўришим керак, деган шуур кўнглимга қаттиқ тугилди. Эҳтимол, уни кўп вақтдан бери кўрмаганим ё келгинди бир сержантга хотин бўлишини эшитганим учундир ёхуд яқин кунларда сафарга кетишим учундир. Ҳар ҳолда, уни кўришни истаб қолдим.

Бир куни эрта билан уларнинг уйи томонга йўл олдим. Чоштвоҳ пайти. Сентябрь ойининг кучсиз қуёши қишлоқ кўчаларида жило қилмоқда. Ёқимли шабада аста сочимни силаб эсмоқда... Васифаларнинг дарвозаси қишлоқдаги барча уйлар дарвозаси каби ланг очиқ.

Ҳовли ичкарасига кирмасимдан Васифанинг онаси: «Дарров омбордаги маккажўхори сўталарини йиғиб, ўчоқ тепасига ёй, қуритамиз! Уқалаб тегирмонга юбориш керак, унимиз тугаб қолибди»— деб гапирётганини эшитдим.

Бир неча қадам олға босиб дарвоза остонасидан ичкарига ўтдим. Эшик томон интилиб келаётган ғозлар овоз қилиб, қанотларини бир-икки қоқиб қўйишди. Ҳовлининг нариги чеккасидаги омбордан юзларидан қони қочган, икки кўзидан ёши ҳануз тийилмаган Васифа чиқиб келди. У йиғламсираган товуш билан:

— Ойи, қуритишга арзийдиган маккажўхори қолмабди-ю?— деди.

Бирдан юрагим ўйнаб кетди. Кўзимни катта очдим. Онасининг башараси батамом ўзгариб, озиб кетган эди.

Шу пайт кеча акаларимдан биттасининг костюмини менга мослаб, қайта тикиб берилишини истамай, ўрта мактабга кийиб бориш учун янги костюм олиб беришларини сўраганимда отамнинг айтган гаплари хотиримга тушди. Отам меҳр билан менга қараб:

— Ўғлим, ҳозир бир бурда нонни топиш ҳам қийин бўлиб турибди-ю, сен янги костюм кияман дейсан-а! Одамлар бир бурда нон учун қай аҳволга тушяпти, биласанми?— деган эди.

Дарҳол мен Васифанинг ҳовлисидан ортга бурилдим, у билан сержант Абдуллоҳ ҳақида гаплашишга ботинмай, ёзилган ва маънос ҳолда секин эшик томон йўл олдим. Остонадан хатлаб кўчага чиқаётганимда онасининг:

— Мана бу ғозни кўчага олиб чиқ, зора битта-яримта харидор топилиб қолса, пулига маккажўхори оламиз. Ё раббий! Қарачи, балки кўчада Муҳаммад афанди ёки сержант Абдуллоҳга кўзинг тушиб қолар,— деб зорланаётганини эшитдим.

Кўнглимга турли-туман хаёллар келди. Зорланиб му-рожаат қилаётган раббийси ҳақида ўйладим: у қачон омборларни унга тўлдираркин, қачон менга янги костюм олиб бераркин? Қачон?

Бу йил Абу Сувайлимнинг омборига бир дона ҳам маккажўхори кирмаслигини эсладим, чунки канал ҳавза-сидаги жўхоризорини йўл қурилиши муқаррар нобуд қилиб юборади, пахтазорини ҳам қисман тортиб олишади.

Ҳозир ҳеч бўлмаса Абдуллоҳдини кўриш, у билан гап-лашишни истардим, аммо шу чоштгоҳ, уни кўриш менга муяссар бўлмади.

«Зайнаб» ва «Иброҳим ал-котиб»¹ романларининг саҳифаларини варақлашга киришдим, лекин улардан ҳам кўнгилни кўтарадиган бирор гап учрата олмадим.

Қишлоғимиздагилар ҳолига ачиниб турган юрагимга тасалли берадиган бирор нарса тополмагач, шайх Юсуфга ўхшаб қаҳрамонлик, чидамлик ҳикоя қилинган Антар ёки Абу Зайд ал-Ҳилолий қиссаларига ўхшаш катта китобларни ўқигим келди. Одатим бўйича соллар канал устини қоплаган, қуёш қизил тож кия бошлаган пайтда қишлоққа қайтатуриб тўғон ёнида маккажўхори пояларига ўраб қўйилган бир қучоқ нарсага кўзим тушди.

Кўнглимга кўп қўрқинчли хаёллар келди. Ёлғизлигим устига қоронғи тушиб қолган. Хаёл мени узоқларга олиб кетди, юрагим қўрқувдан алангалана бошлади. Қоҳирадаги намойишлар, ўрта мактаб, Васифа, мен севган артистлар, Ҳилмия кўчасидаги хотин-қиз қўшниларим, полиция авахтасида ётган кишиларнинг азобланган чеҳралари, мен ўқиган қиссалардаги қаҳрамонларнинг дев қоматлари кўз олдидан бир-бир ўтди.

Одамлар сержант Абдуллоҳнинг буйруғи билан уй ҳайвонларининг ҳаммасини даладан ҳайдаб тушиб келишган. Тўғон бўйида мену сувдан бўлак ҳеч ким йўқ. Узоқдан мунгли оҳангда баланд овоз билан кимдир куйляпти:

¹ «Иброҳим ал-Мозиний» (1890—1947) асари,

Менга осон тутманг,
Жўнмас ишқ ўти,
Олов ёниб сўнар,
Сўнмас ишқ ўти.

Овоз эгаси Абдулҳоди эди. У чархпалакнинг паст томонидаги маккажўхоризоридан чиқиб келаётганди. Унг қўлида бир боғ қуруқ ўтин, чап қўли билан эса бир талай маккажўхори сўталари олиб келарди.

Абдулҳоди ашуласини тўхтатмай туриб, қўлидаги-ларни ерга қўйди-да, думбулларни пояларидан ажрата бошлади.

Тўғон бўйлаб бир неча қадам ўша томонга юрдим-да, йўлиқиб қолганига хурсанд бўлиб, уни чақирдим. Менга:

— Чархпалак ёнида бир оз кутиб тур, бир-иккита думбул пишириб еб кетамиз!— деди, лекин мен: «Уйга қайтишим керак, қоронғи тушгунча тўғон бошида қолиб кетсам дадам уришади», деб, таклифини рад қилдим.

Абдулҳодининг ҳамроҳлигида қишлоққа жўнадим. Йўлда кета туриб сержант Абдуллоҳ шом пайтида қишлоқни бир айланиб чиққандан кейин тўғон томонга келишини Абдулҳодидан билиб олдим. Завқландим, кечаси анжир дарахти остига келиб сержант билан бир оз суҳбатлашгим келди. Абдулҳоди отамдан рухсат олиб берса бирга қайтиб келишимни айтдим.

Шомдан кейин Абдулҳоди билан тўғон томонга қайтиб келдим. Чархпалак ёнига ўтирдик. Ҳамма ёқ жимжит. Абдулҳоди яқинда қиладиган сафарим тўғрисида гапириб қолди:

— Қоҳира! Бу шаҳар сенга омонат, укам! Ўзингга ҳозир бўл. Қоҳирага боргач, унга мендан салом айтиб қўй, бу ҳам сенга омонат. Муҳаммад афанди бориб қуппа-қуруқ қайтиб келаверади. У шаҳар тўғрисида бизга бирор нарса айтиб ҳам бермайди. Эй Қоҳира, кошки эди сенга боролсам.— Сўнг менга юзланиб,— биласанми, Қоҳирани бино қилган одам бизнинг ҳулвонлик бўлган,— деди ва қошларини чимирган ҳолда табассум қилиб, паст оҳанг билан:

— Ҳа, Қоҳирани бино қилган зот ҳулвонлик эди,— деб такрорлади.

Абдулҳодига шовқин-суръли катта шаҳарнинг нима-си ёқаркин, тушуна олмасдим. Мана ўзим унинг мактаб-ларида ҳисоб ва инглиз тили ўрганаман деб, муаллим-ларнинг калтагини еб, сарсон бўлиб юрибман.

Хулвонлик бино қилган шаҳар кўчаларида кўрган-кечирганларимдан бир шингилни Абдулҳодига айтиб бермоқчи бўлдим.

Кўчаларда хаёл суриб юрадиган кишилар, йиртиқ ботиқкалари ичидан ямалган пайпоқлар кийиб мактабга борадиган ўқувчи болалар, тикилган еридан сўкилиб кетган шимлар, йиртиқ костюмлар ва отилиб турадиган ўқлар ҳақида гапиришни мўлжалладим. Лекин айтмоқчи бўлган гапларим ҳаммаси бу ёқда қолиб, Васифа тўғрисида, унинг омборхонадан бир дона ҳам маккажўхори тополмай, йиғлаб чиққани ҳақида сўзлаб кетибман.

Абдулҳодининг юзидаги табассум йўқолиб, қовоғини солиб олди. У бошини бир лаҳза қуйи эгдида, кейин сал кўтариб, тутнинг анҳор қирғоғича тушиб турган соялари-га кўз ташлади. Сўнг паст товуш билан деди:

— Укам, замон ўзгариб кетган, охири нима бўлиши-ни ҳеч ким билмайди. Ҳукумат эса уста ва маккор. Шом бўлмай уйимизга қувиб соладиган туяли аскарлар юборди. Одамлар купша-кундузи, кўз-кўзга тушиб турган вақтда бемалол ўғирлик қилишяпти, улар кечаси овора бўлишга эринишса керак. Одамлар оч, бировларнинг пайкаллари-дан маккажўхори ўғирлаб чиқиб, уқалаб ейишяпти. Ҳу-кумат бизга аскарлар юборади? Ундан кўра маккажўхори юборсин! Сержант Абдуллоҳ айтганча, калтак ейишдан одамларнинг қорни тўярмиди?

Абдулҳоди бир оз жим бўлди-да, яна гап бошлади:

— Эй, бечора Абу Сувайлим! Бу йил на маккажўхо-риси ва на пахтаси бор, ерининг ҳаммасини йўл қурилиши-га олиб қўйишяпти. Энди овқатни қаердан топиб ёйди, билмадим. Тўғри, ҳукумат ер эвазига озроқ пул тўлайди! Уша арзимаган пулга қаердан озиқ-овқат топади? Қуруқ пул билан нима ҳам қила оларди? Дўкон очиб савдогар-чилик қиладими? Ерини олиб қўйганларидан кейин ун-га пулнинг нима ҳожати бор? Бошқа ер сотиб олармиди. Хўш, қишлоқда ким еримни сотаман деб турибди шу тобда?

Кейин бир оз сўзда тўхтаб, қоронғи осмонга қаради ва пичирлаб:

— Эй, ҳукумат, бемаъни ҳукумат!— деб қўйди.

Кейин дудуқланиб Адҳам ҳақидаги қўшиқлардан айта бошлади:

Қанотимни қайирдинг,
Эй ҳукумат, Адҳамман.
Қўш боламдан айирдинг,
Эй ҳукумат, Адҳамман.

Абдулҳоди жим бўлиб қолди, бир оз ўтгач ачинган-симон бош чайқади ва ҳукуматни анча овора қилган, исёнкор Адҳам ҳақидаги қиссани ҳикоя қила кетди.

— У,— дерди Абдулҳоди, мулкдорларнинг уйига босқин ясаб, омборларидан молларини олиб чиқарди-да, камбағал фаллоҳларга тарқатарди.

Абдулҳоди қаршисидаги анҳорнинг лойқа суви устига акси тушиб турган дарахтларга тикилиб, қайғули оҳангда ўзига ўзи гапирарди:

— Бечора Адҳам, сенга оғир бўлган, хоинлар сени ушлаб беришган. Лекин қишлоғингдан йўл ўтказиб, очяланғоч кишиларнинг ерини тортиб олишга уларнинг қурби етмаганди. Маккажўхори ҳосили яхши бўлмаган чоғларда, сен катта ер эгаларининг омборига тушиб, буғдойини олиб чиққансан ва йўқсил-бечораларга бўлиб бергансан! Эй, аттанг! Сендай қаҳрамонни ўлдириб юборишмаганда бизга ёрдамга келармидинг.

Абдулҳодининг икки кўзидан ўт чақнар, овози ҳаяжонли қалтираб чиқарди. У ирғиб туриб, Адҳамнинг ҳукумат кишилари билан қилган курашини тасвирлайдиган ашулалардан бир неча бандини мунгли оҳанг билан куйлаб кетди.

Абдулҳоди маккажўхори сўталарини, пўстини ҳам артмасдан ўтиннинг устига ташлади ва сержант Абдуллоҳ одамлари билан келмасдан думбулга тўйиб олайлик, деди. Маъқуллаб бош чайқадим. Шундан кейин у қипқизариб етилиб турган битта жўхори пояни олдида, тиши билан қобиғини арчди ва шима бошлади. Сўнг менга ҳам синдириб узатиб:

— Ма, бир бўғинини сен ҳам шимиб кўр-чи, шакар қамишдан ҳам ширин экан,— деди.

Жўхорипояни олдим. Абдулҳоди тўдалаб қўйилган ўтин ёнига бориб, гугурт чақди-да, ўт ёқиб юборди. Кейин тўғон томонга юрди ва кўчанинг у ёқ-бу ёғига аланглади, ҳеч кимдан дарак топмагач, менга юзланди:

— Атроф бўм-бўш, биродар! Улар нега келишмаяпти экан,— деди.

Тўғон ҳавзасидаги маккажўхоризорлар бепоён уфқ томонга боқиб турган Абдулҳодининг кўз ўнгида узоқ-узоққа чўзилиб кетган. Кузнинг мулойим шамоли маккажўхори поялари орасидан аста эсиб баргларини шилдиратмоқда.

Абдулҳоди серсоқол сўталарини орқалаган, маккажўхорилар жавлон уриб турган кенг пайкалларга қараб туриб оғир хўрсинди. Маккажўхоризор орқасида қоронғиликка бурқаниб турган кўз илғамас пахтазорлар.

Абдулҳоди яна хўрсинди. У икки кўзини маккажўхоризордан узмай туриб:

— Майли, Васифа, хафа бўлма, ҳамма нарсанинг вақти бор,— деди.

У сержант Абдуллоҳ ва бошқа одамларнинг келмагани учун ташвишланиб, анжир остига қайтиб келди. Куттиш узоққа чўзилмади. Олисдан Йлвонийнинг кулган овози эшитилди. Абдулҳоди тўғон томонга бориб, қоронғиликда атрофни синчиклаб кузата бошлади ва оқ киёиниб олган Муҳаммад афандига кўзи тушди.

— Тўғонга қаёқдан кун чиқди. Назаримда у гуллаб, яшариб кетгандек бўляпти. Марҳамат, хуш келибсиз, араб ўғлонлари,— деб қичқирди.

Кун ботиш томондан эсаётган майин шамол сержант Абдуллоҳнинг оғзидан чиққан ёқимли сўзларни ҳам олиб келди. Унинг овози жарангли ва жозибадор эди.

Сержант Абдуллоҳ яна гапирса экан, деган умидда эдим, лекин узоқдан Абу Сувайлим баланд овоз билан кулиб:

— Ие, гулхан қани, Абдулҳоди! Бизга сувда пиширилган думбул тайёр бўлса бас, бошқа ҳеч нарса керакмас,— деди.

Абдулҳодининг шошиб ёққан гугурти ўчиб қолди. У бошқатдан ёндиришга уринмади ҳам.

Узоқдан яна кулги овози кўтарилди. Шайх Юсуф:

— Гулхани ёқ ука, нега тутатиб қараб турибсан. Чўққа маккажўхоридан товла!— деди.

Абдулҳоди ўтин устидаги маккажўхори сўталарини олиб ташлаб, гугурт чақди-да, ўтинни кўтариб остига ташлади. Қуруқ ўтин қуюқ тутун чиқариб, чарсиллаб ёниб кетди. У шодланиб:

— Мана ўт ҳам ёниб кетди,— деди-да, алангаси кўта-

рилган ўт устига яна хом думбулларни ташлай бошлади, уз буғида пишиши учун сўталарнинг қобиғини атай артмади. Сўталарни териб бўлгач, ўз ишидан мамнун бўлиб яна ўша ашуласини айта бошлади. Лекин бу сафар унинг товуши шод оҳангда чиқарди:

Менга осон тутманг,
Жўнмас ишқ ўти,
Олов ёниб сўнар,
Сўнмас ишқ ўти.

Жамоат жам бўлган эди. Илвоний кулиб туриб:

— Яша Абдулҳоди! Муҳаббат ўтидан гапиравериб ахир бир кун ўзинг ҳам думбулдек қовириласан-а, дўстим,— деди.

Сержант Абдуллоҳ илжайди. Муҳаммад афанди ҳам хохолашга тушди.

Абдулҳоди сержант Абдуллоҳ ва унинг шериклари билан саломлашиб кўришди. Кейин:— Хўш, жаноб мудир қаерда қолдилар?— деб сўради.

— Тоғам келолмадилар, чунки эртага эрталаб жўнай-диган биринчи поезд билан кетмоқчилар,— деб жавоб қайтарди Муҳаммад афанди.

— Каникуллар тугагани учун узрли, албатта.— Сўнг сўраб қолди:— Нима учун бизнинг мактабимизда ўқиш бошланмади?

— Эртага бошланади,— деди Муҳаммад афанди,— бизнинг мактабимиз ҳам, уларники ҳам бир кунда ишга тушади.

Абдулҳоди ҳазилга кўчди:

— Демак, буғдой нони ва кунжут сепилган қанд-қурсга тўяр эканмиз-да, Муҳаммад афанди.

Абу Сувайлим қўшиб қўйди:

— Тўғри, сиз буғдой нон ва гуруч, биз эса зардоб ва қотган нон еб кун кечирамиз.

Сержант Абдуллоҳ ва учта солдат илжайиб қўйишди. Муҳаммад афанди ҳам кулди. Йўл-йўл рўмолини елкасидан тепароққа кўтариб туриб, Илвоний ҳам хохолади. Сўнг рўмолини ечиб чархпалак ёғочи устига дастурхон қилиб ёйди:—«Қани тўрга марҳамат қилинглар. Сержант Абдуллоҳ, марҳамат қилинг!»— деди.

Сержант Абдуллоҳ ва унинг ўртоқлари ўтириши билан Илвоний бир нарсани унутгандек:

— Лекин Абу Сувайлим амаки, сиз нима учун нуқул

қотган нон еймиз, деб нолийсиз. Сиздан шундай гап чиқса, биз нима еймиз десак бўлади? — деди.

Абу Сувайлим унга жавоб қилмади. Илвоний шайх Юсуфга қараб гапини давом эттирди:

— Сиз-чи, шайх Юсуф!? Умда бўлиш ниятида эмасмидингиз? Турмушингиздан нолиманг. Сержант Абдуллоҳ ҳурмати, ундай орзуингизни қўйинг! Ўзингизни бошқаларга ўхшатманг, «жаноб умда»!

Шу вақт шайх Юсуф тўнининг орқа барини юқори кўтариб, ўтиришга тайёрланаётган эди. У бирдан тўхтаб, жиддий йўсинда:

— Шу умда масаласини иккинчи оғзинга олма! Шу билан гап тамом бўлсин! Эшитдингми, Илвоний? Агар бу ҳақда иккинчи гапирадиган бўлсанг, мендан хафа бўласан, саҳройи! — деди.

Шайх Юсуф тўсатдан тўхтаб қолди. Саҳройи деб юборгани учун тилини тишлаб, қийин аҳволга тушиб қолди. Томоғини қириб йўталган бўлди-да, дарров ўтира қолди. Кейин гапни буриб юбориш учун икки қўлини пешанасига кўтариб, сержант Абдуллоҳ ва унинг ҳамроҳларига мурожаат қилди:

— Хуш келдингиз, соҳибқирон араблар! Пойқадамингиз билан ҳамма ёққа қут-барака кирди.

Шайх Юсуфнинг бу гапларидан сержант Абдуллоҳ жилмайиб, хушомадга жавобан бир қўлини пешанасига кўтариб қўйди.

Илвоний эса журъат билан бор овозда яна хохолади:

— Ана шундай, шайх Юсуф! Тўғри гапирдингиз. Яхшилиқ ва қут-барака биздалигига имонингиз комил экан. Антар араб эмасмиди? Абу Зайд ал-Ҳилолий ҳам араб эмасми? Зир Солим ким бўлган? Ҳа, бир ўйлаб кўрингчи. Ушалар авлодилигимни билиб туриб, яна мени саҳройи, келгинди деб атайсиз.

Шайх Юсуф Илвонийнинг гапларидан сиқилди, лекин хижолат чекаётганини билдирмай ўтираверди.

Абдулҳоди олов устидаги маккажўхорини узун таёқ билан ағдара туриб тўнғиллаб қўйди:

— Адҳам ким эди, фаллоҳ эмасми?

Абдулҳодининг бронза рангидаги юзлари ўтда яллиғланар, икки кўзи ёнарди. Илвоний оловга яқин келиб, Абдулҳодининг ёнига чўққайиб ўтирди. Иккалови этаклари билан оловни елпишга тушдилар. Ҳар сафар этаклар кўтарилиб тушганда оловнинг ёниши жадаллашарди.

Сўталар қирсиллаб овоз чиқаришар, кўк пўстақлар қорая бошлаганди. Абдулҳоди оловга қўлини узатиб битта сўтани тортиб олди.

Шу вақтда мен Абдулҳодига: «Ҳой, қўлингиз куяди» деб бақирдим. У ёниб турган сўтани олдиға қўяркан, мийиғида кулиб қўйди-да:

— Бизға олов таъсир қилмайди, ука, биз куйиб бўлганмиз. Қоҳирадаги ҳаловатли ҳаётни ва енгил-елпи ишларни хаёлингдан чиқар! Ҳозир бу ерда ўт ичидамиз,— деди.

Унинг бир томони мазах, бир томони мунгли овози жараиглаб чиқарди. Шу ердалигимни эндигина билган шайх Юсуф мен билан омонлашди, чархпалак устига катталар қаторига келиб ўтиришни таклиф қилди. Лекин мен ташаккур айтиб, кўрсатган ерига ўтирмадим ва анжир ёнида тик турганимча оловга тикилиб туравердим. Сержант Абдуллоҳ ҳам бошқа кишилар каби кулармикин ёки гапирармикин деган хаёлда уни кузатиб турардим.

Шайх Юсуф сержантнинг қўлоғига ниманидир шивирлади. Мени ва отамнинг отини унга айтаётганини эшитиб қолди. Шундан кейин сержант мени чақирди ва қўлимдан ушлаб ўз ёнига ўтказди.

Сержантнинг ёнида ўтирганим учун талтайиб кетиб, белидаги қамчинни ушлаб кўрдим. У ҳам табассум билан қўлини чўзиб қамчисини кўтарди. Мен қўрқиб кетдим, титраб-қақшаб сим ўралган дастасини ушлаб олдим.

Сержантнинг афтига қарасам, илжайиб турибди, унинг дастлаб ҳаракатсиз кўринган юзи табассумга тўлганди. Башарасидаги томирлари бир оз бўртган, икки лабини юмиб мулойим ўтирган шундай бир киши, бундан бир неча кун илгари қишлоғимиздагиларни урганига ишонгим келмасди. Қўлимда ушлаб турган қамчиннинг хотинлар, эркаклар ва болаларнинг орқасига тегиб кўкартирганига ҳам ишонмай қўйдим.

Сержант мендан:— Қайси мактабда ўқийсан?—деб сўради.

— Бир неча кундан кейин ўрта мактабга бораман.

У илжайиб, менинг ҳам сендек укам бор, у ҳам Асвондаги ўрта мактабга бормоқчи,— деди.

Сержантнинг кўзи узоқ-узоқларга, ҳув пахтазордан ҳам нарига қотиб тикилиб турарди.

Абдулҳоди сўталардан бирининг қобиғини артиб ёнимизга келди ва уни сержантга узатди. Сўтанинг оппоқ доналари орасидан тутун бурқиб чиқаётганди.

Кўлни куйдирадиган даражада иссиқ сўтани олиб сержант менга узатди. Йўқ, раҳмат, деб мен олмаганимдан кейин икки бўлиб кўярда-қўймай катта бўлагини қўлимга тутқизди. Иссиғи қўлимни юлиб олди. Аламига чидолмай сўтани қўлимдан ерга тушириб юбордим. Сержант мийиғида кулиб, уни ердан олди-ю, қўли билан артиб қайта узатаркан: «Оловга ўрганишинг керак, катта бўлсак, ҳаётнинг ҳаммаси биз учун ўтга айланади» — деди. Биз ҳаммамиз табассум қилдик.

Абдулҳоди атрофдаги кишиларга думбулларни битта-битта бўлиб бера бошлади. Ҳамманинг қўлида буғи кўтарилиб турган маккажўхори сўтаси. Улар думбулни иссиқлигидан ейишолмас, нафаслари тикилиб пуфлашар ва кулишарди. Дони катта-катта маккажўхорини уқалаб, оғизларига тикиб, аҳён-аҳёнда Абдулҳодини мақтаб қўйишарди.

Сержантнинг келган куни қишлоғимдагиларга ўтказган жабрлари хотиримга тушди. Нима учун аёллар, қариялар ва ёшу катта, ҳаммани урганлигининг боисини сўрамоқчи бўлдим. Лекин доналарни соқолига тўкиб, шошиб-пишиб маккажўхори еяётган шайх Юсуфнинг ҳаракатига анқайиб қолдим ва ундан сержант Абдуллоҳ билан қандай ярашиб олганини ва уйда, бирга қачон чой ичганини сўрамоқчи бўлдим. Аммо журъат қилолмадим, чунки ҳеч ким гапирмас, ҳамма думбулхўрлик билан банд эди. Маккажўхорини пуфлашдан бўлак ҳеч қандай овоз эшитилмасди.

Анҳор томондан келган ашула овози жимлигимизни бўлди. Сержант Абдуллоҳ анҳорга қаради ва борган сари узоқлашиб бораётган ёруғликни кузата бошлади. Биз ўзимиз билан ўзимиз овора бўлиб турган вақтда ўтиб кетган кема ҳов узоқда тунги саёҳатини давом эттирарди. Унинг қайси жойга боришини қишлоқдагиларнинг ҳеч қайсиси билмасди.

Ёзнинг бошларида, худди шу кема ўтиб кетаётган пайтда Васифа билан мана шу ерда ўтирганимни эсладим. Васифа икки оёғини сувга тикиб туриб, мендан Қоҳира тўғрисида гап сўрарди. У кемага ўтириб, Қоҳирага борадиган кун менга ҳам муяссар бўлармикин? Ичига тилла солинган кўза топиб олармиканман, — деган хаёлларга борганди ўшанда. Бирдан нонга етарли маккажўхори қолмабди деб, йиғламсираб омборхонадан чиқиб келаётган пайти кўз олдимдан кечди. Кўнглимда гашлик пайдо бўлди.

Жимжитлик ҳукм сурар, уни олисда, қоронғилик ичи-

га шўнғиб бораётган кемадан келаётган ашуладан бўлак ҳеч нарса бузмасди. Бирдан менга яқин жойдан:

Уларнинг кийими соз,
Бизники йиртиқ нега?
Нега биз йўқсилмизу,
Улар бойликка эга?

деган халқ ашуласини айтаётган мунгли овоз кўтарилди. Овоз эгаси сержант Абдуллоҳ эканини билдим. Унинг товушида аламли юракнинг уришига ўхшаш ажойиб жаранг бор эди. Оҳанги бизга эришроқ туюлишига қарамай, оҳишта янграган овозида шундай бир маъно мужассам эдики, у қишлоғимиздагиларнинг қайғулари ва орзуларини аниқ ифода этиб турарди. Абдуллоҳи сержант ёқимли оҳанг билан айтаётган ашуласини тамомлашигача чидолмай ўрнидан туриб кетди.

— Яша сержант, айтавер! Ашулангга «Нил дарёси бўйида бўлатуриб, сувга ташнамиз» деган жумлани ҳам кўшиб қўй.

Сержант ашуладан тўхтаб, енгилгина кулиб қўйди. У хижолат бўлиб яна узоқ-узоқларга кўз тикди.

Олов ёнида турган Илвоний:

— Шайх Юсуф амаки, эшитяпсизми ҳақиқий ашулачини, араб ашулачисини? Нега фикр дарёсига ботиб кетдингиз. Вой бечора амаким-эй, ўзингизни йўқотиб қўйибсиз, — деди шайх Юсуфга қараб.

Шайх Юсуф унинг сўзини бўлди:

— Бечора дедингми? Бўйинингга пичоқ қадалгур, нега мен бечора бўламан?!

Илвоний кулиб, баланд овоз билан сўзини давом эттирди:

— Сизни кўрган одам ашула оҳангига эриб кетибди, дейди. Сизнингча, жаноб сержант ашулачи бўлганда дурустроқ бўлар экан-да! Сиз шундай деб ўйламанг. Сержантнинг кишини ҳайрон қолдирадиган хусусияти унинг овозида эмас, қамчисида.

Илвоний ўзича хохолаб кулди. Сержант Абдуллоҳ асабийлашиб, пешанасига тер чиқди, лекин ҳеч нарса демади. Бу гап таъбини тирриқ қилгани лабларининг аста дилдирашидан сезилиб турарди. Шайх Юсуф эса жаҳли чиқиб ловиллаб кетди:

— Ҳой, Илвоний, ўзи нима гап? Бу совуқ қилиқнинг боиси нима? Бўлди, бундай бемаъни ишларни тўхтат!

Абу Сувайлим:

— Сержант Абдуллоҳ илгари низо дўстликка айланиб кетишини билмаганди, бизга бегона бир киши эди. Лекин ҳозир ҳурматли дўстларимиздан бири бўлиб қолди,— деди.

Уртага жимлик чўкди. Сўниб бораётган гулханнинг шитирлашидан бўлак товуш эшитилмай қолди. Илвоний қайнай деб турган қумғонни ўт орасига итарарди.

Олида, нариги қирғоқда чархпалак айланиб турибди. Ундан инграгандек ғириллаб чиқаётган овоз жимликда бе-малол эшитилиб турарди.

Сержант хўрсинди. Орқасига, нариги қирғоқдаги ўша чархпалак томонга бурилиб қаради. Сержант қандайдир катта бир сирни ўзида сақлаб турганини сездим. Унинг нима эканини сўрамоқчи ҳам бўлдим, лекин сўрай олмадим.

Узоқ вақт жим ўтирган Муҳаммад афанди бир нима демоқчи бўлиб томоғини қирди. Аммо нима деганини эшитмадим, лекин аскарлардан биттаси шивирлаб: «Бизнинг қишлоқда Нил жуда кенг, гўё бу кичкина анҳорнинг бобосига ўхшайди. Биз у ерда чархпалак қурмаймиз, ҳеч нарса экмаймиз ҳам. Нил ўз ҳолича на дала, на кўкат ва на ҳаётни билмаган саҳрода қум ва тошлар орасидан оқиб ётаверади»,— деб жавоб қайтараётганини эшитдим.

Муҳаммад афанди солдатга қараб: «Оила ва қавму қариндошлардан узоқ бўлганингиз учун бу жаннатдек жойда туриб ҳам зерикяпгандирсиз?»— деб сўради.

Солдат унга жавоб қайтаришдан олдин чуқур нафас олиб уҳ тортди-да:

— Ҳа, худди шундай,— деди.

Сержант Абдуллоҳнинг гапларидан ота-онасидан ташвишланиб қайғураётганини ва нотаниш бир қишлоққа келиб, одамларини хафа қилганидан афсусланаётганини сездим. Нима учун ўзига душманлиги, адовати бўлмаган бир қишлоқ аҳлини уриши ва таҳқирлаши керак? У келган куни бегуноҳ кишиларни калтаклагани учун афсусланиб кечаси ухлай олмагани ва ҳатто йиғлаганини гапириб берди. Гап орасида хўрсиниб-хўрсиниб қўярди. Сержант Абдуллоҳнинг қалбида қандайдир бир сир бор, деган шуур кўнглимга яна қаттиқ ўрнашди. Мен ундан ўша сир ҳақида,

сўрамоқчи бўлдим. Лекин гап бошламасимдан олдин, мендан «Инглизча биласанми?»— деб сўраб қолди. Мендан жавоб олар-олмас: «Менга ҳам инглизча ўргатгин»,— деб қулоғимга секингина шивирлади.

Мен ҳам, у ҳам жим туриб қолдик. Чойдиш қайнаб тоша бошлаган эди, Илвоний қопқоғини кўтарди. У қоронғи кечанинг тинчлигини бузгудай овоз билан бақиларди.

Қоровуллардан биттаси тўсатдан олдимизга ҳовлиқиб келиб:

— Жаноб сержант Абдуллоҳ!— деб бақирди.

Абу Сувайлим сесканиб ўрнидан туриб:

— Абдулоти, ўзи нима гап?— деб сўради.

— Маъмур келиб қолди,— деди ҳовлиқиб Абдулоти. Ҳамма бирдан ўрнидан туриб кетди. Аммо сержант бўлса секин қўзғалди-ю, Абдулотига қараб:

— Яхши, сен кетавер,— деди.

Абдулоти елкасини қашиб туриб ўйланди ва:

— Сизга яна айтмоқчи эдимки, маъмур ёнида учта аскар билан қишлоққа келиб, кўрганни савалаяпти. Сизни жуда кўп сўроқлатди. Шайх Юсуфнинг дўкони олдида ўйнаб турган бекорчи йигитларга сизнинг тўғрингизда ёмон гапларни айтди. Яхсиси унга ҳозир кўринмай қўя қолинг, мен сержант ва ҳамроҳлари нариги қишлоққа кетишган экан, деб айтаман,— деди Абдулоти тинмай елкасини қашиб.

Абу Сувайлим уни койиди:

— Бўлди, ҳадеб ориқ томирингни қашлай берасанми, қўлингни ол, бўйнинг узилгур!

Сержант Абдулотига қараб меҳрибонлик билан:

— Маъмурни ажал қувиб келибди-да. Майли, сен боравер,— деди.

Абдулоти ҳаяжонланганича қайтди.

Биз ҳаммамиз сержант Абдуллоҳ нима қиларкин деб, кутиб турардик.

У шерикларига буюрди:

— Буларни уй-уйларига элтиб қўйинглари-да, олдимга етиб келинглари, қўра олдида бўламан.

Кейин қўлига қамчинни ушлаб, қоматини ростлаган ҳолда тупроқли йўлдан аста-секин жўнади. Бизлар унинг орқасида, оқибат нима бўларкин, деб ҳаяжонланиб борардик.

Узоқ кечани сержант Абдуллоҳ билан янги маъмур ўртасида нима ҳодиса рўй берар экан деб, ўйлаб ўтказдим. Эрга билан иқлим марказига бориб қайтиб келгунимча ҳам шу жумбоқ фикримдан кетмади.

Кечаси маъмур билан сержант ўртасида бўлиб ўтган гаплар кутганимдан ҳам тез тарқалди. Одамлар бу ҳақда қизиқ гаплар айтадиган бўлишди. Умданинг таъзияси куни шайх Иброҳим «Эшагинга қара» оятини ўқиётганида маъмурнинг келиб қолганини ҳам аҳён-аҳёнда эслаб қўйишарди.

Четдан қараганда, қишлоқда илгари ҳеч бўлмаган воқеалар юз бераётибди ўзи. Ҳатто шундай яхши сержант Абдуллоҳ ҳам келган куни ҳаддидан ошган эди. Сўнг у озгина вақт ичида қишлоқдагилар билан апоқ-чапоқ бўлиб туролди, холос. Маъмур келгач бутун қишлоқ бошига тушган кун унинг ҳам бошига тушди. У ўшанда тўғон бошидан мағрур қайтиб келди, қаерда бўлганини от устида туриб сўраган маъмурга жавоб қайтармади ҳам. Маъмур уни ҳадеб уришавергач чидолмай, арслондек олдинга ташланди-ю, қамчини билан маъмурни ура кетди. Уни савалайвериб ўлар ҳолатга етказибди, деган гапни шайх Юсуфдан эшитдим.

Илвонийни кўрмайсизми, у шовқин солиб, арабларнинг довюраклигини мақтаб юрибди. Сержант Абдуллоҳнинг маъмурни отидан йиқитгани ва тупроққа белаб урганини йигитларга айтиб юрганидан хабардор эдим.

Сержант Абдуллоҳ ўзи ҳақида ҳеч нарса гапирмасди. Узи тўғрисида айтилаётган сўзларни эса табассум билан эшитиб, доим бўшлиққа термилиб ўтирарди.

Унинг узоқ вақт жим ўтирганидан кейин биринчи сўзлаган гапи «Шайх Ҳасуна қишлоқни ташлаб кетганидан хафаман», дегани бўлди. Кейин бир оз сукут қилди-да, яна сўзини давом эттириб: «Мен ҳам кетмоқчиману, лекин негадир бу ерга боғлаб қўйилгандек кетолмаяпман»,— дерди.

Кечаси сержант Абдуллоҳ, аскар ўртоқлари ва қишлоқда орттирган дўстлари билан Абу Сувайлимнинг супасида сўзлашмай, хомуш ўтирарди.

Сержант Абдуллоҳ ва иккита дўсти телефон орқали марказга чақиртирилгани бу хомушлиқнинг сабаби эди.

Қишлоқликлар бундан кейин улар қишлоққа қайтиб келишмаслигини билишарди.

Эрта тонгда, ҳали қуёш чиқмасданоқ канал бўйи йўл қуриш учун келган кишилар билан лиқ тўлган. Улар кетмон, белкураклар билан ғўза ва жўхоризорларни бузишмоқда. Худди шу пайтда қишлоқликлар тўғон тепасида йиғлаб-сиқтаб сержант Абдуллоҳ билан хайрлашаётганди.

Илвоний ўпкаси тўлиб, уввос солди:

— Шўрлик сержант! Бу ердаги арабларнинг юрагида ўчмас из қолдирадиган бўлдинг! Оқ йўл!

Сержант икки кўзидан сизиб чиқаётган ёшини артди-ю, лом-мим демай отга минди.

Шайх Юсуф синиқ овоз билан:

— Бизнинг қишлоқнинг пешанасида шўри бор ўзи,— деб бир тўнғилаб қўйди.

Сержантнинг ҳамроҳлари тушган аравалар чанг чиқариб, йўлга тушди.

Абу Сувайлим «вақтинча хайр, яна кўришамиз» деб қўл силкиди.

Лекин бу хайрлашув муваққат эмас эди. Сержант шу кетганича қайтиб келмади.

Асрга яқин марказдан учта аскар ва вилоят полициясининг бир офицери келди. Улар, тузукроқ жой топиб полиция пости ўрнатилгунча умданинг қўрасида истиқомат этиб тураминиз,— дейишди.

Полиция пости деган сўз тошга қаттиқ теккан пўлатдек жаранглаб кетди!

Қари-қартанглар ўз уйларида уруш ва ҳарбий хунталар даврларини хотирлай бошлашди.

Шу пайт бир кампир келиб шайх Юсуфдан:

— Постда турадиган аскарлар барча ҳайвонларимизни, ҳатто тухум, сари ёғ ва унларимизни тортиб олишадими? Йигитларни аскарликка олиб кетишлари ҳам ростми? Агар улар бўйсунушмаса, занжир ва арқонлар билан боғлаб, борса келмас жойга сургун қилишадими? Сўнг қишлоққа улар қайтиб келишмайдими?— деб сўраб қолди. Шайх Юсуф кампирга жавоб қайтармай, қаршисида турган Илвонийга қараб ҳаяжон билан:

— Айтмадимми, бу ишларнинг охири вой деб! Буларнинг ҳаммасига ҳукумат билан тортишаверганимиз сабаб. Полиция постининг келиши ўша ишларнинг оқибати. Илоҳи постнинг офати ўша маҳмадоналарга урғин! Ҳеч нарсадан ҳайиқмай, кўкрак кераверишнинг оқибати мана шун-

дай бўлади. Ҳой, менга қара, бадавий, сен сержант Абдуллоҳдан хафасан шекилли, шунча чой дамлаб берганларингга беш-ўн қирш тутқазмади ҳам!

Илвоний тажанг бўлди:

— Нималар деяпсиз, шайх Юсуф амаки?! Уч-тўрт қирш нима деган нарса бўлибди? Энди кўнгли соф арабларни ҳақорат қилишга қолибди-да кунингиз! Қўйинг энди бўлар-бўлмас гапларни! Сизга икки-учта совлиқ қўй олинг, боқиб кўпайтириб берай, десам ҳам мени шайтон, саҳройи деб уришишингизни қўймайсиз. Полиция пости бизни ҳозирги ҳолатимиздан ҳам баттарроқ аҳволга туширади деб ўйлайсизми? Сиз аслида умдалик қўлдан кетишидан қўрқяпсиз, ўшанинг аламига ҳар хил машмаша уюштиряпсиз,— деди.

Кейин Илвоний боя савол берган кампирга қаради:

— Авлиё хола, энди сиз кетаверинг! Постнинг қўлидан нима келарди? Кўпчилик султон устидан ғалаба қилиши мумкин.

Кампир жўнади. Илвоний шу ерда қолиб, қўй олсангиз боқиб бераман, қўйда барака бўлади, деб шайх Юсуфга қайта уқдира бошлади.

Илвоний иш тўғрисида ўйларди. Қишлоқ шайхи Илвоний қўриқлаб юрган қовун полизини сотиб юборгандан кейин ишсиз қолган, энди қандай бўлмасин бирор ишнинг бошини тутиш керак эди. У шайх Юсуф олдидан умидсизлик билан қайта туриб:

— Нима гуноҳ қилганман ўзи раббимга? Энди кимнинг хизматига бораман? Абу Сувайлимнинг ҳам, Абдулҳодининг ҳам қўй билан шуғулланишга рағбатлари йўқ. Ҳеч ким бу ишга қизиқмаётибди,— деди.

Шайх Юсуф орқадан жавраб қолди:

— Турли номаъқулчиликларни ўйлаб, олдимга келаверма, мени ўз ҳолимга қўй! Ҳе, гармселга учрагур!

Шайх Юсуф танҳо ўзи қолиб, хаёлга чўмди. Қишлоққа полиция пости жойлашса, ҳукуматга алоқадор кишилардан бўлак ҳеч кимнинг раъйи-андиша қилишмаслигини яхши тушунарди. Бундан ташқари, шайх Юсуфнинг бутун умдиларини барбод бўлиши, умдалик мансаби йўқ бўлиб кетиши мумкин.

Вилоят, қишлоқда полиция постини ўрнатиш тўғрисида ўйлаган экан, демак, шайх Юсуфнинг умдаликка тайинланиш истаги тўғрисида энди гап бўлиши мумкин эмас. Тўғриси, шайх Юсуф умда бўлиш орузусидан воз кечган бўлса

ҳам, амал аҳён-аҳёнда ёш боланинг эътиборини тортган хўроз қанддек ўзига тортиб қўярди.

Постнинг қишлоққа жойланиши туфайли умдалик мансабининг йўқолиб кетишидан фақат шайх Юсуфнинг ўзигина қўрқаётгани йўқ. Қишлоқ шайхининг кўнглида ҳам гашлик бор, у ҳам умдаликка кўз тикиб турган эди. Аммо, у ишнинг боришига қараб тарози қўйиб туради. Қишлоқда туриб, ўтган-кетганлар билан фикр олишади. Аламидан ҳатто Муҳаммад афандининг олдига бориб шиква-шиқоят қилиб келди:

— Постнинг бўлиши менинг умдага ноиблик сифатининг барбод бўлгани ва ҳукуматнинг умда тайинлаш масаласидан воз кечгани деган сўз,— деди у асабийлашиб.

— Бундан кейин қаерда бирор келишмовчилик рўй берса, дарров постга судрайдиган бўлишади. Умда ёки қишлоқ шайхига бирор иш юзасидан ҳеч ким муружаат қилмайди ҳам, бизнинг керагимиз бўлмай қолади.

Абу Сувайлимнинг ҳовлисида Васифа ўз кўксига уриб: «Полиция қишлоққа келадиган бўлибди. Улар, нима ишлар қилишмаскин ҳали»,— деди куйиниб онасига.

Онаси ҳам ачинган товушда:

— Қизим, бахтинг бўлганда сержант Абдуллоҳ биздан кетмаган бўлармиди?— деган эди, Васифанинг хаёли қочди.

Абдулҳоди остонага ўтириб олган, тишини гижирлатар, кўзлари ёниб турарди. Абу Сувайлим у билан йўл қурилишининг оқибати тўғрисида бир оз қизишиб сўзлашгач, ҳар иккаласи ҳам аламдан жим бўлиб қолишди.

Бурчак-бурчакда кишилар яна ўзаро пичир-пичир бошлашди. Абдулоти бўлса дунёни сув олиб кетса, тўпинига чиқмайди. Чунки унга бу гапларнинг заррача аҳамияти йўқ. Туяли аскарлар келадими ёки полиция келадими, бари бир. Қишлоққа янги умда хоҳ белгилашсин, хоҳ белгилашмасин. На севинади бундан, на қайғуради. Тўғон бошидаги арзимаган тўрт қирот ери кўпайиб ё камайиб қолмайдику, ахир! У, ўша ерига ёзда маккажўхори, қишда лўя экиб олади. Чиққан ҳосилга миршаблиги учун бериладиган маошини қўшиб бир нави кун кечиради. Баъзан хаёлидан антиқа ўйлар кечиби: «Эй, нажот берувчи зот, ўзинг қўлла, фаровонлик бер»,— деб кўкка қараб нажот сўраб қўяди.

У, татиб турган кундалик бир ошам ошидан ҳам айрилиб қолмасликни истади. Аҳён-аҳёнда хаёли қочиби, би-

роп янги манба вужудга келса-ю, турмуш тебратишим осонлашса деб орзу қилади. Ушанда кечирган оғир кунлари, яширин гаму ғуссалари бир зумда кўнглидан чиқиб кетишини эслаб, қувониб кетади ва бирдан қаҳқаҳлаб кулиб юборади.

Абдулоти кўра томонга кўз ташлади. Дераза орқасида умданинг бева хотини турган эди. Умда қариб қолганига қарамай ёш хотинга уйланган, лекин фарзанд кўрмаганди. Хотини ҳали мотам кийимини ечмаган, кўчага чиқмайди, ёнига бирорта эркак киши кирмайди ҳам.

Умдага ён қишлоқдан хотин бўлиб тушгандан буён кўчага чиқмаган, ҳатто кўча нима эканини билмайди. Эри ўлгандан кейин у, дераза ёнига келиб одамларга қарайдиган ва Абдулоти билан гаплашадиган бўлиб қолди. Абдулоти ҳазиллашиб қошини қоқиб тегишди. У аёлнинг кўнглини овламоқчи бўлиб, марказдаги йигитларнинг хотинларга отадиган ширин гапларидан айтмоқчи бўлди-ю, барибир эплолмади. У кўшиқ бошлади:

Кўражон, ўзим кўриқчинг, бехавотир ол нафас,
Хизматим ҳақиға жонон битта ишва қилса бас!

Умданинг хотини овоз чиқариб кулди, келишган гавда-си кулганда ёқимли тебранди.

Буни сезиб турган қишлоқ шайхи ғазаб билан Абдулотига ўқталди:

— Ишвани сенга кўрсатиб кўяман, шошмай тур ҳали... Жонон деб кимни айтмоқчисан? Эҳтиёт бўл! Устинга туя чўкиб, жойингда пачақлаб кўймасин тагин. Бутун қишлоқ нима устида бош қотирыпти-ку, сен нималар қилиб юрибсан. Қани, бу ёққа яқинроқ кел-чи!

Аёл дераза ёнидан ўзини ичкарига олди.

Абдулоти писанд қилмагандек, бамайлихотир туриб, шошилмай қишлоқ шайхи ёнига келди. Қишлоқ шайхӣ юзига шапалоқлаб урмоқчи бўлиб, кўлини кўтарган эди. Абдулоти унинг кўлини ушлаб қолиб, нарига силтаб ташлади ва зарда билан деди:

— Нарӣ тур, кўл кўтара кўрма! Нима учун мени урмоқчисан? Хўш, нима учун? Мени уришга ҳеч кимнинг ҳақи йўқ. Умданинг калтакларидан аранг қутулиб, энди эркин нафас олганимизда, келиб-келиб сен урмоқчимисан?

Қишлоқ шайхи жаҳлдан қалт-қалт титрарди. У Абдулотини еб юборадигандек кўз олайтириб қаради ва заҳрини сочиб:

— Менга қара, ҳой васваса! Сизларда ор-номус деган нарса қолмабди-ку. Қишлоққа полиция пости келди. Энди умда ҳам, умданинг вакили ҳам бўлмайди, ҳеч кимнинг қадр-қиймати, обрўйи қолмайди, дегани эмас-ку, ахир. Майли, қараб тур ҳали сен лўливаччани, барибир таъзирингни бераман бир кун, — деб бақирди.

Абдулоти қишлоқ шайхини менсимасдан, гапига қулоқ солмай жўнаб қолди. Бир оз узоқлашгач, хотинлар марҳум умдага мол тезагини отганларига ишорат қилиб, бақирди:

— Қишлоқ шайхи бўлсанг нима қилай? Нима учун қўрқиб яшашим керак? Марҳум умда сингари, сенга ҳам икки курак тезак керак бўлиб қолганга ўхшайди.

Қишлоқ шайхи, қўра эшиги рўпарасидаги ўриндиқда, ботаётган қуёшга ўзини тоблаб, нималарнидир тўнғиллаганича қолаверди.

Кеч қоронғиси тушар-тушмас қишлоқдаги ҳамма ҳовлилар эшигига яна қулф тушди, тиқ этган товуш йўқ. Иккаридагилар нимадандир ҳадиксирашар, қўрқув ва даҳшат остида эртанги тонгни кутардилар.

Кўчада отларгина туёқларини тарақлатиб бемалол қадам ташламоқда. Отлар устида бошларига тарбуш кийган, эгниларидаги сариқ уст-бошларини камар билан таранг тортиб, елкаларига милтиқ осиб олган бешта аскар бор. Улардан тўрттаси оқ отга минган аскарлар бўлиб, олдиларида ёқаси очик ҳарбий костюм кийган, қизил юзли, семиз бир киши қора от миниб бормоқда. Белидаги чарм камарининг кўзга ташланадиган ерига тўппонча осилган.

Юраклироқ одамлар эшик ва деразаларнинг тирқишидан мўралашяптилар. Ёш болалар эса чўчиб:

— Ҳукумат, ҳукумат от миниб қишлоққа босиб келди, — деб бир-бирига шивирлашарди.

Ҳамма уйларда дув-дув гап. Одамлар олдиндаги қизил юзли офицердан зўрга кўзини олиб:

— Эҳ, қандай кунга қолдик! Бу одамнинг кўриниши инглизларга ўхшайди. Шўримиз қурсин, — дейишарди.

Офицер ва солдатлар умданинг қўраси олдига келиб тўхташди. Отларидан тушиб, қишлоқ шайхи тайёрлаб қўйган кенг меҳмонхонага келиб ўтиришди. Меҳмонхона қўрадаги аёллар яшайдиган хоналардан анча нарида эди.

Қўранинг ичкарасидан уларга овқат келтирилди. Овқатни Абдулоти лабида юзаки табассум қилиб олиб келди. Лекин офицер хурмо баргидан ишланган қопқоқ билан ус-

ти бекитилган чинни идишга қаради-да, мен умдалар овқатини емайман, деди.

Абдулоти индамай идишни қўра ичкарисига қайтариб олиб кетди. Идишни қўлидан хизматкор хотинлардан бири олмоқчи эди, аммо Абдулоти уни бир туртди-да, аёллар хонасига бемалол кириб, умданинг хотини ёнига қўйди. Кейин ўша ерда узоқ туриб қолди. Ҳадеб чиқавермаганидан безовталанган қишлоқ шайхи уни чақирса ҳам жавоб бермади.

Кейин ғазабланган офицер бўғиқ ва дағал овоз билан:
— Ҳой миршаб! — деб бақирди. Абдулоти қўрқиб югуриб чиқди.

Бир оз дам олгандан кейин офицер ўрнидан қўзғалди. Тўртта солдат ҳам ўринларидан туришиб, ҳаммаси қишлоқ айланишга кетишди. Абдулоти уларга ҳамроҳ бўлди.

Кўчалар хароб жойлардек бўм-бўш ва кимсасиз. Офицер биринчи айланишда салобати кишиларни саросимага солаётганини кўриб, ўзидан фахрланиб қўйди. У эшикларига қулф солинган, ичкарисидан на бир товуш ёки на бирор ҳаракат сезиш мумкин бўлган бўм-бўш кўчаларда салобат тўкиб узоқ айланиб юрди.

У гурур билан отни ниқтаб қўйди. От қанча чопиб йўртса, у ўзини шунча обрўлироқ ва кучлироқ деб биларди. У жимгина борар, орқасида солдатлар ва миршаб ҳам сукут сақлаб келишарди.

Қоронғи ва жимжит қишлоқда офицернинг кўнгли сиқилиб чеккиси келиб қолди. Сигарет ахтариб чўнтагини ковлади, лекин сигарети тугаб қолганди.

— Қишлоқда сигарет сотадиган баққол борми? — сўради у.

Абдулоти шайх Юсуфнинг ҳовлисига чопиб борди-да, ҳозир дўконни очиб, сигаретларингизнинг ҳамма хилдан тайёрлаб қўярмишсиз. Жаноби офицер келиб, ўзига керагини танлаб олармиш, — деди.

Шайх Юсуф оғринса ҳам, қўрққанидан уйдан чиқиб, дўконини очди ва тажанг бўлиб, сигарет қутиларининг чангини қоқа бошлади.

Офицер дўкон олдидан ўта туриб, шошилганча бир қути сигарет олди-да, нархини суриштирмай, икки қиршлик чақани шайх Юсуфга узатиб, кетаверди.

Шайх Юсуф чақани ушлаганча, офицер орқасидан ҳеч нарса демай, узоқ тикилганча қолаверди. Сигаретнинг қолган қайтимини талаб қилмагани уни ажаблантирган эди.

Офицер, қутини очиб сигарет тутатди. Ютоқиб тортди. Тутун буруқсаб чиқаетган лаблари орасидан бӯрдоқи қўқор овозидек баланд бир овоз чиқди.

У қишлоқни айланиб чиққандан кейин қўрага қайтиб, диванга чўзилди. Аммо аскарлар, ўтиришга рухсат бергунча, оёқда тик туришди. Офицер Абдулотига ўн қиршлик танга узатиб, кунжут ҳолва, тухум ва буғдой нон олиб келишини буюрди. Қишлоқда буғдой нон сотадиган ҳеч ким йўқлигини Абдулоти биларди.

Абдулоти шайх Юсуфнинг эшигини иккинчи мартаба тақиллатиб, ундан кунжут ҳолва олди ва тухум билан буғдой нонни қаердан топиш мумкинлигини сўради. Шайх Юсуф Абдулотидан ўн қирш олиб қолди ва офицердан интиқом олиш учун:

— У ҳали сигаретга икки қирш кам берганди, энди тўрт қирш қилиб ундириб оламан. Шундай иш қилайки, умри бўйи эсидан чиқмайдиган бўлсин! Узи буғдой нон есин-да, биздан бир қути сигарет олиб икки қирш кам берсин. Бошқа мамлакатдан келган текинхўр ажнабийдан нимаси кам ўша офицерингни? — деди.

Шайх Юсуф тортиб, қоғозга алоҳида ўраб қўйилган кунжут ҳолванинг ўрамини очиб, ундан бир бўлагини кесиб олди. Олганини сездирмаслик учун четларини яхшилаб текислади ва мана, сен ҳам бир маза қилиб еб олгин деб, ҳалиги бўлакни Абдулотига узатди. Кейин қўлининг ширасини ялаб туриб, ҳовлисига кириб кетди. Уйдан тўртта қотган буғдой нон, тўртта маккажўхори нон ва бир нечта тухум олиб чиқди.

Абдулоти ҳолва, тухум ва нонларни офицерга олиб келди. Қотиб қолган нонларни офицер миршабнинг афтига отиб юборди ва бўялган, ялтироқ мўйловини бураб:

— Эртагаёқ у ёқ-бу ёқни йиғиштирадиган ва ош-нон пиширадиган битта хизматчи аёл топиб келасан, тушундингми? — деди.

Абдулоти офицернинг бармоғида ялтираб турган кўк марварид кўзли, катта олтин узугига тикилиб туриб:

— Жаноб афанди, бизнинг қишлоғимизда бунақа удум йўқ, — деди. Офицер жаҳл билан ўрнидан турди, қишлоқ шайхи ҳам уни кўриб ўрнидан қўзғалди. Офицер Абдулотининг чаққасига бир шапалоқ солди:

— Сен жуда тили узун, ҳаёсиз одам кўринасан, яхшилаб адабингни бериб қўймасам бўлмайди.

Қишлоқ шайхи хурсанд бўлиб:

— Ҳа, тузукроқ уринг, бу ифлосни! Тарбиясиз ўсган, жаноби офицер! — деди.

Офицер диванга бориб ўтирди-да, Абдулотидан сўради:

— Онангнинг оти нима?

Абдулоти унга тикилиб:

— Онамининг оти нег'а керак бўлиб қолди, унинг миршаблик ишига нима дахли бор, ҳукумат-ишига қандай алоқаси бор? — деди.

Қишлоқ шайхи товушини кўтариб:

— Онасининг оти Заҳона, — деди.

Абдулоти дам офицернинг ва дам чақимчилик қилган қишлоқ шайхининг башарасига тикилиб туриб:— Онамининг оти Заҳона эмас. Заҳона, қишлоқ бошлигининг онаси бўлса керак! — деди.

Офицер дўқ қилди:

— Заҳонанинг ўғлимисан, бошқамисан, майли, ҳозир ичкарига кириб, тушки овқатдан хабар олиб чиқ. Сен билан овқатдан кейин гаплашаман.

Абдулоти ичкарига кириб, бояги чинни идишни кўтариб чиқаётган эди, умданинг хотини меҳмонхонада ўтирган афандининг истараси иссиқми, деб сўраб қолди, Абдулоти ғазаб билан:

— У жин ургандек, афти қийшиқ, шайтон чалгандек совуқ сўз одам экан. Хизматчи аёл керак бўлиб қолибди. Офицер, бизни ким деб ўйлайди ўзи... — деди.

Абдулоти овқат олиб келмасдан олдин офицер кунжутли қолвадан катта бир бўлагини оғзига солди. Лекин уни еб маза қилолмади шекилли, яна бир бўлак олиб чайнади. Кейин афтини бужмайтириб, қолганларини қоғозга ўраётганда Абдулоти катта чинни идишни кўтариб кириб келди. Қўлидаги идишни, тепаси мармар хон тахта устига қўйди-да, обдаста ва дастшўйни олиб офицернинг қўлига сув тутди.

Аскарларнинг ҳам қўлларига сув қуяётганда, офицер унга қаради:

— Ҳолвани баққолга қайтиб элтиб бер, айнаб, бузилиб қолган экан. Нонини ҳам, тухумини ҳам ўзига олиб бориб бер. Ун қиршни қайтариб берсин! Офицер, агар яна шунақа ҳолвани пулга сотганини иккинчи кўрсам, кунини кўрсатиб қўяман, деяптилар дегин! — деди.

Абдулоти қолган ҳолвани, нон ва тухумларни кўтариб, хижолат билан шайх Юсуф томонига жўнади. Йўлда ҳол-

ванинг қоғозини очиб, бир луқма олиб еди. Сўнг шеър ўқиб туриб, шайх Юсуфнинг эшигини тақиллатди:

Тақиллатсам эшикни,
Вой ўлай, кимсан! деди.

Шайх Юсуф эшикни очган замон, Абдулоти ҳолва, тухум ва нонларни қўлига тутқазиб, офицер айтган гапларни унга етказди.

Шайх Юсуфнинг фиғони чиқиб, Абдулотининг қўлидаги емакни оларкан, ҳолвани салмоқлаб кўриб қалтираган овозда:

— Оҳ қургур-э, ҳолвадан еганча еб олиб, қолганини қайтарибди, қолганини ҳам ютиб қўя қолмабди-да. Мана бу баризаларни унга элтиб бер, худо ҳамёнига барака бермасин! — деди.

Абдулоти шайх Юсуф олдидан қайтаркан ўзича:

— У хизматимни қиладиган бир аёл керак дейди-я. Қургур бу ердагиларни ор-номуссиз деб ўйлаяпти деймай? — деб пичирлаб қўйди.

Шайх Юсуф дўконини қайта қулфлай туриб деди:

— Эрта-индин шу қиршлар бошини есин, ишқилиб.

Абдулоти офицер қилаётган ноўрин ишлар тўғрисида хаёл сура-сура қайтди. У қўрага қайтиб, меҳмонхона эшигига қараб юрди.

Меҳмонхона эшиги олдида қишлоқ шайхи офицернинг қўлига сув қуяётибди, у эса қуриллатиб оғзини чаяётганди.

Абдулоти қишлоқ шайхига «Ҳолинг шу экан-ку, ўла» дегандек бир қараб қўйди-да, меҳмонхонага кириб ўн қиршни стол устига қўйди ва индамай чинни идишни кўтарди.

Офицер сариқ йўлли қизил катак сочиққа оғзини артаётган пайтда Абдулоти бошига чинни идишни қўйиб эшикка йўл олган эди, офицер ундан сўради:

— Баққол сенга нима деди? Пулни индамай бердимми ёки бирор нарса дедими?

Абдулоти менсимагандек:

— Пул стол устида, у киши сизга салом айтдилар,— деди.

Офицер сигарет тутатиб чекди. У тутунни семиз ўрдак каби хириллаб бурнидан чиқарар, қўллари билан ҳайдаб тарқатарди. Чекиб бўлгач, тишини ковлаб кекира бошлади. Бир оздан кейин керишиб эснади ва диванга қараб:

— Энди шу диванда ётиб озгина мизғиб олсам. Иш бўлса бўлар-да,— деди-да, овозининг борича:

— Хой, аскарлар, ҳаммангиз гапимни яхши тушуниб олинг! Биттангиз қўранинг эшигида қоровул туринг, бошқаларингиз қишлоқни айланиб чиқинг! Марказ томондан бирор ҳаракат сезган одам дарров йўталсин, унинг йўталини эшитган шериги ундан қаттиқроқ йўталиши лозим. Қўранинг олдида турадиган аскар, йўтални эшитиши биланоқ югуриб келиб мени уйғотсин,— деди. Яна ўзича пичирлади:

— Бу кечаси маъмур келиб қолиши мумкин. Анали бола эса қишлоққа ўт қўйиб юборишдан ҳам тоймайди.

Солдатлар ҳам, қишлоқ бошлиғи ҳам чиқиб кетишди. Офицер туфлисини ечиб, ўзини диванга ташлади ва сал ўтмай хуррак ота бошлади. У ҳарбий кийимларини ечмай ётган эди, бирдан уйғониб кетиб, баданини қашиди ва диваннинг у ёқ-бу ёғини тимирскилаб, фаллоҳларни, умданинг ўзини ва уйини лаънатлаб кетди. Яна ухламоқчи бўлди-ю, лекин ухлолмади, ирғиб туриб, чойшабни отиб ташлади ва дивандаги қурт-қумурсқаларни қидира кетди.

* * *

Эрталаб кўз докторига бориш учун отам билан иқлим марказига кетдик.

Кўз докторига файтун аравада кетдик. Қайтишда мудирья эшиги олдида тўхтадик. Мен ташқарида қолиб, отам билан кўз доктори ўртасида ҳозиргина бўлиб ўтган суҳбат эсимга тушди.

Кўз доктори парламентнинг собиқ аъзоси бўлиб, Саъд билан бирга курашган киши эди. У, ҳамма вақт отамга инглизлар ва подшо Фуод ҳам, халқ партияси, тўп-пулемётлар, Европанинг ҳамма қурол-аслаҳа заводлари ҳам, хуллас, дунёдаги бутун кучлар Миср халқини бўғиб ташлолмайди, унинг устидан куч билан ҳукмронлик қилолмайди,— дерди.

Халқ, дер эди у, яқинда ҳокимиятни ўз қўлига олади. У ўз-ўзини бошқарадиган бўлишга интилишини тўхтатмайди. Эҳтимол, террор қилиб милтиқлар билан қўрқитар, лекин отиладиган ўқлар адолат ва озодлик овозини ўчиरोлмайди. Адолатсиз куч фаллоҳлардан ерни тортиб олишга, ҳурриятпарвар кишилар билан авахталарни тўл-

дириб юборишга, кишиларни бир бурда нондан бошқа нарсани ўйламайдиган қилиб қўйишга муваффақ бўлар, лекин чин озодликкина мўл-кўлчилик ярата олишини, фақат чинакам конституциягина ҳар кимнинг ўз ҳуқуқига эришуви-га кафил бўла олишини, фақат ўз кишиларигина давлат тепасига сайланганда ҳаёт кечириш учун қулай шароит вужудга келишини кишилар албатта тушуниб оладилар.

Халқ партияси ўз ҳолича «Конституция» қабул қилди, парламент ясади, лекин Мисрда ҳеч ким уни ҳақиқий парламент деб тан олмайди. Халқ партиясининг депутати айтган бирорта сўзга ҳеч ким ишонмайди. Чунки уларнинг ваколати кишиларнинг фикрини чалғитиш қуроли эканини Миср халқи яхши тушунади, деб жон куйдирарди доктор. Сурма чўп билан кўзимга ёпишқоқ бир нарса қўя туриб, у отамга ўғирилди ва сўзини давом эттирди: «Вилоят бошлиғининг дўқидан қўрқмаслик керак, бу учига чиққан шайтон, индамасанг кучая беради, қўлидан ҳар нарса келади унинг. Лекин кимнинг фойдасига ишлаяпти, ана шуни таҳлил қилиш керак. Ҳокимни қандай сайлашган ва сайлов қандай ўтганини ҳам қайта мушоҳада қилсак, ҳамма сир маълум бўлиб қолади. Бу сирлар фақат иқтидорли кишиларгагина эмас, далада юрган оддий фаллоҳга ва кўчаларда юрадиган оёқ-ялангларга ҳам равшан. Шуни ҳам айтиш керакки, оёқ-яланг ўз хоҳиши билан сайланган кишидан бошқага ишонмайди. Бундай қилишга ҳаққи бор! Чунки халқ ўзи дилдан сайлаган депутат унинг иродаси учун курашади, миллион-миллион қишлоқлар фойдасига ён босади. Янги қонунлар қабул қилаётганларида ҳам ўлчов миқёси қилиб ўз сайловчиларининг манфаатини, нақазларини оладилар, — деди доктор.

Сўнг у, — Қоҳирада намоёнлар ташкил қилаётган студентлар бунга яхши тушунадилар. Айни вақтда улар мамлакатнинг энг актив жанговар сиёсий кучи, уқувли ва авангард кишиларидир! — деб қўшимча қилди.

* * *

Файтун аравада мудирия эшиги олдида туриб, кўз докторининг кишини эсанқиратиб қўядиган бу гаплари тўғрисида ўйлардим. Уша гапларни файтун ҳайдовчи Кассоб амакига айтмоқчи бўлдим, лекин тўсатдан ўзи гап бошлаб, «даданг қишлоқдаги полиция постини йўқотиш ҳаракатида

мудирияга кириб кетди;— деди. Бир оздан кейин яна менга қараб қўрқинчли овоз билан: «Полиция постининг қишлоқда бўлиши, албатта, оғир бир мусибат... Солдатлар ўша ерда кўп истиқомат қилиб қоладиган бўлсалар, қизларга жабр бўлади»,— деди.

Унинг эти қочган сариқ юзида ҳаяжон, киприклари ўйнаб турарди. Бу оғир ва серташвиш ҳаётдан қаттиқ норози эканлиги билиниб турарди. Қишлоқда ери йўқ, шунга қарамай у деҳқончилик ишига қизиқади. Оиласи ҳам, қизлари ҳам йўқ, лекин қизларга жабр бўлиши тўғрисидаги сўзларидан чорасиз кишиларга қайишиб, жони ачиб турарди.

Гаплари юрагимга шундай сафават бахш этиб урилдики, томирларимда қонларим ўйнаб кетди. Бирдан кўз ўнгимда жабрланаётган Васифа мужассам бўлди.

Терга ботган Васифа... солдатлар... Кўз олдимга келган бу манзара мени ўйга солиб қўйди. Бундан бир неча дақиқа илгари докторнинг сўзини тинглаб турган чоғимдаги шуур-ҳиссиётларим ҳаммаси мен билан видолашаётгандек бўлиб туюлди. Кўкрагимга лағча чўғ тиқиб қўйилгандек, ичимни ўт олди.

Извошчи сўзини давом эттирди:

Қишлоқнинг қашшоқ қизлари ва аёллари безак деган нарсани билишмайди, қўйингки, маккажўхори нонига ҳам тузукроқ тўйишмайди. Қишлоқда пулдор кишини кам учратасиз. Ҳаммаси қарз. Солдатларнинг эса чўнтақларида озми-кўпми пуллари бор,— деди-да, бир оз сукут қилиб туриб, даҳшат билан яна:— Солдатлар қишлоқда кўп турмасалар керак! Эҳтимол, қишлоқликлар уларга тузоқ қўяр, бирортасини бир чеккага тортиб, уриб ўлдираб. Киши, одатда, ҳамма вақт хўрликка учрай берса, унда бир кунмас бир кун қасос олиш нияти пайдо бўлади. Марказдаги хўжайинлар буни яхши тушунишлари керак!— деди.

Извошчи Кассоб амаки бир нафас сўздан тўхтаб, атрофга эҳтиёткор назар ташлади. Кейин, мен ҳамма нарсага тушунаман,— деб қўйди. У Исқандария шаҳрида яшаб, уруш вақтида извошчи бўлиб ишлаган экан. Ушанда катта, лекин камбағал шаҳарда ажнабий солдатларнинг кўрсатган ҳунарларини ўз кўзи билан кўрган. Ердан ажраган кичиккина бир қишлоқда турган пулдор солдатлар нималар қилиши мумкинлигини яхши тушунарди.

Извошчи озгина хўрсинди-да, гап бошлади:

— Мен юз хил ишда ишлаганман, извош арава ҳайдадим, темир йўл ременти корхонасида қоровул бўлдим. Тў-

қимачилик ишхоналарида ишчи бўлганман. Искандарияда ишлаб юрган чоғимда кўзғолон бошланиб кетди. Мен ҳам кўзғолонда қатнашдим. Кўзғолондан кейинги иш ташлашларда иштирок этдим. Сўнг қамалиб, озмунча азобларни кўрмадим...

Қамоқхонада кўплар билан танишиб, илгари билмаган кўп нарсаларни билиб олдим, ўргандим.

Қамоқдан қутулиб чиқиб иш қидирдим, лекин ҳеч ким мени ишга олгиси келмади. Чунки иш ташлаш туфайли бир марта қамалганман, сўнги йилларда извош арава ҳайдаб кун кечиряпман. Бир кунмас бир кун Искандарияга яна қайтиб бориб, ҳаётимни янгидан бошлашга аминман. Эр киши деган ҳамма вақт бошини баланд кўтариши ва янгидан ҳаёт бошлашга ҳамиша ишониши керак. Мен буни яхши биламан. Қамоқхонада учрашган кишилар шундай деб ўргатишган.

Кассоб амакининг сўзлари мени ҳаяжонлантирди. Унинг гаплари худди кўз докторининг, «Инсон ақли ҳали кўп сирларни очиб ташлайди», деган гапларига ўхшарди.

Кассоб амаки сўзини тўхтатди, мен унинг бизбизакникига ўхшаш сершовқин ҳаёти тўғрисида хаёл суриб кетдим.

Ҳақиқатан, бизнинг қишлоқдагилар, хусусан, хотинлар бир қирш пулга ҳам молик эмаслиги ёдимга тушди. Васифанинг афти кўз ўнгимда гавдаланди. Ёз фаслининг бошларида у билан учрашганим, бир дона кумуш пул берганим учун унинг севингани ва икки оёғини Абдулҳодининг чархпалағи остидаги сувга тиқиб ўтириб, бир кўза пул топиб олсам, деб орзу қилганлари кўнглимдан кечди. Сўнроқ омордан:— Бу ердаги қолган маккажўхори сўталари овқат қилишга етмайди,— деб йиғлаб чиққани хаёлимга тушди. Васифанинг ўша сўзларидаги фожиали жаранг ҳанузгача қулоғимдан кетмаган.

Қишлоқ қизларига солдатларнинг тажовуз қилишидан хавфсираётган бу извошчи кўп нарсани билади. Унинг солдатлар тўғрисида ҳам, камбағал қизлар тўғрисида ҳам тушунчаси ортиқ. У ҳамма нарсдан хабардор, кўз докторига ўхшаб кризис, парламент, сайловлар ва халқ партияси ҳақида бемалол фикр юргизади.

Бизнинг Васифа ҳам жабр-ситамга дучор бўлиши мумкинми? Мен бу ҳақда сўрамоқчи бўлган эдим, извошчи Кассоб амаки:

— Эҳ, Абу Сувайлим, сенга ачинаман! Эй Васифа, се-

нинг тақдирингга қўл урмасалар деб қўрқаман,— деб хўрсиниб қўйди.

У извошдан сакраб пастга тушди-да, тўсатдан гапириб юборган сўзлари туфайли ҳаяжонланиб кетганимга эътибор бермай, югурганича мудирияга кириб кетди.

Унинг мўйловида ва юнг дўпписи остидаги узун, сийрак сочларида оқ толалар кўзга равшан ташланиб турарди.

У афтидан камгап, ҳеч ким билан иши йўқ, фақат аравага қўшадиган отидан бошқа ҳеч нарсани билмайдигандек туюларди. Қаерда яшашини ҳам ҳеч ким мутлақо билмайди. Кечалари Абу Сувайлимнинг супасига бориб ўтирмайди. Шайх Юсуфнинг дўконига ҳам қарийб бормади, биров билан чақчақлашиб ўтирганини ҳеч қачон кўрган эмасман.

Мудириянинг кул ранг деразали биносига қарадим. Бошлиқларни ялангоёқ кишиларнинг ўзлари сайлаши кераклиги тўғрисида кўз доктори айтган гаплар хаёлимга келди. Докторнинг гаплари миямда Кассоб амакининг Искандария ҳақида, ўзининг у ердаги ҳаёти ҳақида ва инсон янгидан ҳаёт қуришга ҳамма вақт қодир экани тўғрисидаги гаплари билан қўшилиб кетди.

Мудирия ҳовлисининг ичидан кулиб келаётган Кассоб амакига кўзим тушди. Синган қора тишлари устига ёпиштирилган металл, кўзни қамаштирадиган даражада ялтирар эди. У катта, эски ботинкаси билан ерни гурс-гурс босиб, югуриб келди-да, хурсандлик билан:

— Муборак бўлсин ўғлим. Пост ўзгарди, уни кечқурун келиб, эрталаб қайтадиган навбатчи соқчилик билан алмаштиришди,— деди. Сўнг ўз-ўзига хитоб қилиб:

— Қандай яхши бўлди, Кассоб! Кўнглимга келиб турувди ўзи ҳам. Худо ҳаққи, ҳукумат буни қишлоқдагилардан қўрққанидан қилди. Қишлоқдан қўрқиб, постни йўқотди. Бу иш бировларнинг воситачилиги билан амалга ошгани йўқ! Кошки энди йўл қурилишини ҳам тўхтатиш мумкин бўлганда эди! Лекин... ҳозирча чорасизмиз, ҳой бола,— деди.

Биз ёш болалар, бир-биримизга гапирганда, «ҳой бола!» деб чақирганимиздек оқ сочли Кассоб амаки ҳам ўзини «бола» деб атаганидан таажжубландим. Қишлоқда ери бўлмай туриб деҳқончилик масаласига шунчалик аҳамият бериши эса янада таажжубланарли эди.

Кассоб амаки извош араванинг олд томонидаги ҳайдовчига ажратилган баланд жойига ирғиб чиқиб ўтирди.

Бир оз вақт ўтар-ўтмас табассум билан отам ҳам қайтиб чиқди. Ҳаммамиз извошга ўтириб йўлга тушдик.

Қамчини осмонга кўтариб ўйнатаётган Кассоб амаки тиқилинч чорраҳаларда «ҳой, йўл берингла, пушт!» деб барала бақирарди. Унинг товуши гурур билан тўлган, чексиз шодлиги сезилиб турарди.

Биз қайтиб йўлга чиққанимизда тонг отиб қолган, қуёш ўзининг равшан шуъласи билан бутун экинзорни ҳали чулғаб улгурмаган эди.

Қишлоқ йўлида Абу Сувайлим билан Васифани учратдик. Васифани кўриш билан юрагим қинидан чиқиб кетаёзди.

Отам Абу Сувайлимга салом бериб, извошга ўтиришга таклиф қилди, Васифа қип-қизариб кетди, яноқларидаги кулдиргичлари бўртиб, икки юзи чарақлаб турарди. Юрагим ҳамон гуп-гуп урар, ўзимни қаерга қўйишни билмасдим.

Васифанинг қўлида буғдой нон. Нон орасидаги қовурилган ловиядан ёқимли ҳид чиқиб турибди.

Абу Сувайлим бир оз иккиланиб турди, лекин отам қистай берганидан кейин келиб кўришди-да, чиқиб рўпарамдаги курсига ўтирди. Орқасидан Васифа ҳам чиқди. Ёнимдан унга жой бермоқчи бўлиб озгина сурилдим, лекин отаси:

— Кассоб амакининг ёнига чиқа қол! — деди.

Васифа извошчи Кассоб амаки ёнига ўтирди. Менинг юрагим дук-дук ўйнади. Васифанинг хушбичим белида қора сочлари тўлқинланиб турарди. Мен ўзимча: «Қоҳира қизларига ўхшаб Васифа ҳам доим буғдой нон еганда янада кўркамроқ бўлиб кетиши турган гап эди», — деб пичирлаб қўйдим.

Жимжитлик ҳукм сурди. Абу Сувайлим полиция пости масаласини сўраб дағал овоз билан жимликни бузди. Кассоб амаки ҳовлиқиб: «Қишлоқда энди пост бўлмайди», — деб юборди. Отам: «Бизнинг қишлоқдан пост олинди, бундан кейин фақат ҳар кеча — шомдан азонгача соқчилик вазифасини ўтайдиган навбатчи бўлади, холос», — деб Кассоб амакининг сўзига изоҳ берди. Абу Сувайлим шодликдан хўрсиниб қўйди.

Мен анча тарадуддан кейин марказга нега борган эдингиз, нима учун пиёда қайтиб келяпсиз? — деб сўрадим. Отам менга ёмон қараб қўйди. Абу Сувайлим эса оғиргина жилмайди, сўнг ийманиброқ:

— Марказда яшайдиган қизимни кўргани боргандим. Эшагимни бўлса, қишлоқ хўжалиги мактабида куёвим билан бирга ишлайдиган бир кишига аллақачон сотиб юборганман,— деди.

Кейин сукутга кетди. Марказликка эрга чиққан қизига ачингансимон: «Куёвим камбағал бир одам, қизим бўлса ҳадеб бетўхтов туғаверади»,— деди. Сўнг ўзича гудирлади:

— Қургур! Мунча кўп болалайвермаса? Худойим уларга шунча бола бергандан кўра тузукроқ ризқ бериш тўғрисида қайғурса бўлмасмиди? Уларникида ҳар йили янги нонхўр туғилади, аммо унинг жағига қопқоқ бўладиган бир луқма ҳам овқатлари йўқ,— деди.

Ҳаммамиз жим қолдик, Абу Сувайлим оғир нафас олди. Извош жимгина кетяпти, менинг икки кўзим Васифада. У бўлса йўлдан кўзини узмайди. Қуёш шуъласида юзи қип-қизариб, ятираб кўринади. Юрагим шундай қаттиқ уряптики, қовурғаларимни мажақлаб жойидан чиқиб кетадигандек туюлади. Юрагимнинг уриши отамга эшитилиб қолмасин деб хавотирланиб, ҳадеб минғирлайман.

Васифа билан Кассоб амаки шивирлашиб сўзлашаётганини эшитдим.

Қишлоққа кираверишда орада ҳукм сураётган жимликни Абу Сувайлим бузди: «Йўл очаётган кишилар Муҳаммад афандининг ери чегарасига етди. Улар ҳозир Муҳаммад афанди эккан шайх Юсуфга қарашли ерга ўтишди. Эҳтимол эртагаёқ Муҳаммад афандининг ўз ерига ўтишар. Менинг еримга эса эртадан кейин ўтишади»,— деди.

Пахта ҳосилини янчиб, ер билан яксон қилиб юбормасларидан бурун, тезроқ ҳаракат қилиб очилган пахталарни тердириб олсангиз ёмон бўлмасди, деб отам Абу Сувайлимга маслаҳат солди.

Абу Сувайлимга отамнинг сўзлари маъқул келди, ғайрати тутиб: «Извошни тўхтатинг! Шу ерда тушиб, пахта терадиган беш-олтита чапдаст йигитни шу тўғон атрофидан олиб кетайин»,— деб Кассоб амакига мурожаат қилди.

Абу Сувайлим извошдан тушди. Мен унинг ҳаракатига ҳайрон қолдим. Отам берган маслаҳатни ўйлаб ҳам кўрмай, ижро этишга киришиб кетди. Ахир мактабимиздаги муаллимлар мияларига бирорта янги фикр келиб қолса уни жуда эзмалик билан текшириб, синаб, кейин ижро қилишга ўтишарди-ку! Бизга ҳам ҳамма вақт бирор ишда ошиқмасликни ўргатишарди, чунки ошиқшнинг натижаси

пушаймонлик келтиради, шошилмаслик эса ишни пухта қилишнинг зарур шартидир,— деб таълим беришарди улар. Мен дин ва ахлоқдан ўқиган дарслар устида ўзимча мулоҳаза юритардим, жумладан сабр-қаноатнинг таги олтиндир, деган сўзларни эслардим.

Абу Сувайлим аравадан тушди. Кассоб амаки ҳам ўтирган баланд жойидан илдам сакраб тушди-да, Васифанинг олдига келди. Суяб секин ерга тушириб қўймоқ учун қўлини чўзди, лекин Васифа узатилган қўлни олмади. Юзи қизариб, уядинқираб ўзи тушиш учун бир оёғини гилдирак гупчаги устига қўйди. Арава юриб кетиб йиқилиб кетишига оз қолди. Кассоб амаки икки қўли билан биқинидан ушлаб, дарров тушириб қўйди. Васифанинг юзи лоладек қизариб кетган эди.

Кассоб амакининг қўли Васифанинг баданига текканини кўриб васвасага тушиб қолдим. Номаялум бир ғазаб аъзойи баданимга ўт ёқиб юборди, кўзим косасидан чиқиб кетаёзди.

Васифа ерга тушган замоно ноз-карашма билан юзидаги жозибадор кулдиригичларини ўйнатиб, табассум қилди.

Кассоб амаки қамчинини ўйнатиб, осмонга кўтарди ва отни олға ҳайдаб кетди.

Ховлимизга етиб олдик. Аравадан тушибоқ Абдулҳодини ахтариб кетдим. Уша ғазаб ўти ҳануз кўкрагимда алангаланиб турарди.

* * *

Шайх Юсуфнинг дўкони олдида Абдулҳоди, Муҳаммад афанди ва Илвонийларни учратдим, шайх Юсуфнинг юзидан қони қочган.

Муҳаммад афанди, улар раҳмсизлик билан экинларни босиб-янчиб ташлашяпти, хом пояларни ўриб увол қилишяпти, деб арз қилаётган эди.

Шайх Юсуф унга жавобан: «Буларнинг ҳаммасини менга аҳамияти йўқ, экинларни янчиб ташлайдим, куйдирадими мен учун барибир, чунки улар меники эмас. Муҳаммад афанди ҳозир тилга олган ердан мен фойдаланмайман. У ер Муҳаммад афандига гаровга қўйилган, менинг нима ишим бор? Ер аслида меники бўлгани учун, менинг миям унинг эвази қачон қўлимга тегаркин деган хаёл билан банд,— дерди.

Шу пайт Муҳаммад афанди унга қараб:

— Йўқ, сиз ер учун бериладиган ҳақнинг фақат ярми-сига эга бўласиз, холос, чунки унга мен экин экиб, тер тўк-канман,— деди. Шайх Юсуф унга қараб бақирди:

— Эвазининг ҳаммасини бир ўзим оламан, чунки ер менинг ихтиёримда, у менинг мулким. Менинг мулкимни тортиб олгани учун ҳукумат берадиган пул фақат менга тегиши керак. Пулни олганимдан кейин сенга эски ҳисоб билан қарзларимни тўлайман.

Бу жанжалларнинг ҳеч бири Илвонийни қизиқтирмасди. У қўли билан тишларини ўйнаб туриб:

— Шайх Юсуф амаки. Келинг, ўшқирмай гаплашайлик. Бир-биримизнинг жиғимизга тегавермайлик. Муҳаммад афанди тўғри айтяпти,— деди. Шайх Юсуф қизишиб:

— Дўконни бекитиб, қўй олиб боқсам шунда хурсанд бўласанми, саҳройи? Сен нима демоқчисан ўзи, айт-чи? Мен мақсадингга яхши тушуна олмаётиман,— деди-да, Илвонийдан юзини терс ўгириб олди.

Илвоний сўзларини изохламоқчи бўлиб оғиз очди:

— Шайх Юсуф амаки, бундай омади гапларни қўйинглар. Худо ҳаққи, Муҳаммад афанди, сен ҳам қўй энди. Ҳурматли шайх Юсуф, сиз дала йўли қурилишига қарашли одамларга бундан бу ёққа бирор нарса сотишни бас қилинг.

Шайх Юсуф бошига қўйган салласини жойидан озгина силжитиб, бошини қашиди. Кейин кир, катта шол салласининг пешини туширган эди, пешанасини бутунлай қоплаб, кўзларини ҳам бекитаёзди. У саллани тўғрилагач, Илвонийга узоқ қараб туриб, нафрат билан:

— Нега энди йўл қурувчиларига ҳеч нарса сотмас эканман? Дўкондаги молларни чаққон олиб турадиган ўшалар-ку! Бўлмаса сенга насияга сотиш учунгина дўкон очиб ўтирайми? Ёки маккажўхори сўтасига булғор гаримдориси, тухумга туз ва тамаки алмаштириб ўтираверайми? Мана, кечанинг ўзида қишлоқда бир ойда қиладиган савдони қилиб олдим. Йўл қурилишидан хурсандга ўхшайсиз дейсан. Нега қайғуланай? Озгина ерим кетгани учунми? Бадалига пул олиб кам-кўстимга яратаман! Яна нима учун хафа бўлай? Гаровга қўйилиб ётган ер эди. Ўзимга фойдаси тегмайдиган ундай ерни ҳукумат олгани минг мартаба яхшироқ эмасми? Бу бир. Иккинчидан, йўл қурилишидаги одамлар бирор нарса сотиб олса, пулга олишади, насияга ёки текинга олмайди-ку, ахир, қишлоғимизда савдо ривожланади, пулга сероб бўламиз.

Абдулҳоди бу гапларни кўтаролмади; шайх Юсуфга вағилаб берди:

— Ҳа-ҳа, кунлар ўтиши билан фикрингизни ўзгартирдигизми? Бошқача одам бўлиб қолибсиз. Сизнинг жонитанингиз пул-да. Ал-Азҳар мадрасасида нима ўқигансиз, нимага эришгансиз? Ўзингиз ўйлаб кўринг, ўша вақтдаги домлаларингиз ҳукумат билан қандай кураш олиб боришарди. Боболаримиз Аробий даврида қилган ишлардан фахрланиб сизга айтиб беришмаганмиди? Уларнинг хадивга ва инглизларга қарши қилган ишларини унутдигизми? Лойиҳа¹ устидаги тортишувлар хотирингиздан чиқиб қолдими? 1949 йили қилган ишларингиздан ва халқ партиясига қарши дадил ҳаракатларингиздан кейин эндиликда бу аҳволга тушиб ўтиришингиз уят.

Бу гапларни эшитиб, шайх Юсуфнинг юзидан қони қочди, лаблари титради. Абдулҳодига ғазаб билан бир қараб қўйди, лекин ҳеч нарса демади. Илвоний, бир нарса сўрамоқчи бўлиб турган эди, шайх Юсуф унга бақирди:

— Нафасингни ўчир!

Илвоний барибир жим бўлмай, Абдулҳодига қараб:

— Биродар, Абдулҳоди! Бу пул деган нарса шайтонни ҳам йўлдан оздиради,— деб шанғиллади.

Шайх Юсуф Илвонийнинг кесатиғидан аччиғланди.

— Бу ерга ялиниб келишингни ўйла, ҳой бола! Эртагаёқ келарсан бирор нарса тилаб.

— Бу ерга, сизнинг олдингизга энди ҳеч ким иккинчи қадам босмайди, хотирингиз жам бўлсин. Сизга ишонч йўқолди, дили бузуқ киши экансиз,— деди Абдулҳоди кета бошлаб.

Шайх Юсуф ўрнидан туриб кетди:

— Гапимга қулоқ сол, Абдулҳоди! Сенга нима бўлди? Нега менинг ишимга аралашсан? Орамизда нима олдиберди бор? Ё менга шерикман? Ҳар ким ўзи учун жон куйдиради-ку. Дала йўли билан сенинг нима ишинг бор? Сенинг еринг унга тушмаётган бўлса... Борди-ю, мен уларга бир нарса сотмасам, бошқа қишлоқдан сотиб олишаверади-ку? Хўп, йўл қурилиши менга маъқул эмас деб фараз қилайлик, хўш, унда менинг қўлимдан нима келарди? Нима қила олардим? Ишни тўхтатиб қўя оламанми? Улар келтирган темирларни каналга ирғитмадикми, ахир. На тижда, жаримаси бир яхши кишининг бўйнига тушди.

¹ Сўз дастлабки Конституция лойиҳаси устида бормоқда.

Биз ҳукуматнинг ўйлаган режасини тўхтата оламизми? Мана сержант Абдуллоҳ серҳаракатлик қилган эди, бошимизга полиция пости ва аскарларни орттириб берди!

Абдулҳоди қизишиб:

— Сизга худо берди икки қўллаб. Пост ҳам, аскарлар ҳам сизнинг ҳамёнингизни обод қилади. Лекин кўп ҳам ҳовлиқиб кетманг! Бўлди, гапим тамом, бефойда гаплардан нима фойда! Худодан умиди йўқ одам экансиз!

Мен сўзга аралашдим.

— Полиция пости қишлоқдан кетди, энди фақат тунлари соқчиларгина бўлади холос,— дедим Абдулҳодининг гапини бўлиб.

Ҳамманинг бетига қон югурди. Ўтирган суҳбатдошларнинг эзмалик билан берган кўплаб саволларига бу ҳақда билган ва эшитганларимнинг ҳаммасини ҳикоя қилиб бердим.

Муҳаммад афанди шайх Юсуфга қаради:

— Хўш, энди нима дейсиз? Ҳукумат бизнинг иродамизга қарши келиб, полиция пости ўрната оладими? Пост бу ерда қолиб кетганда, улар биздан кўрадиганини кўрарди. Биз сиртдан салом-алик қилишган бўлсак ҳам, кўнглимиз бошқа эди. Шундай эмасми, шайх? Қани гапиринг!

Шайх Юсуф ўзини енгилган сезиб лом-мим демади, фақат томоқ қириб, ўтирган еридан озгина сурилиб қўйди. Муҳаммад афанди яна давом этди:

— Бундан бир ҳафта бурун дала йўли чиқарувчилар билан сўзлашмайман, ҳатто саломларига жавоб ҳам қайтармайман, демаганмидингиз, ҳурматли шайх Юсуф. Уларга мол сотишга сизни нима мажбур қилди?

Шайх Юсуф яна бир қимирлаб қўйди-да, лоқайдлик билан:

— Ҳа, нима бўлибди, айтганман. Лекин айтганману қайтганман. Мен ўзимга ўзим хўжайинман. Нима, мен уларга мол сотмасам, бошқа қишлоққа бориб топиб келиша олмайдими?— деди яна.

Муҳаммад афанди совуққонлик билан:

— Айтишга айтиб, энди гапимдан қайтдим, деганингиз уят эмасми? Мен сотмаганим билан барибир бошқа қишлоқдагилар энди сотаверади дейсизми? Майли, улар сотса сотсин, лекин сиз сотманг. Улар ўзлари билганларича кунларини ўтказишаверсин, қўяверинг, асло парво қилманг. Шайх, сизга қатъий гап шу: йўл билан, шунингдек унга мутасарриф одамлар билан, ҳатто уларга салом берган кишилар билан ҳам алоқани узасиз,— деди.

Шайх Юсуф унга қараб:

— Хўш, шу гапларнингни сөн Маҳмудбек олдида ҳам айта оласанми? Даладан йўл чиқараётган кишиларга бориб бу сўзларни барала гапириш қўлингдан келадими?— деди.

Муҳаммад афанди ҳаяжонланиб, алаmidан қизариб кетди ва Маҳмудбекдан нафратланиб сўкинди. «Қани энди унинг кўзига бармоғимни тиқиб, ўйиб олсам»,— деди тутақиб.

Сўнг, шайх Юсуфга тегизиб:

— Маҳмудбек йўл масаласида ҳам, кишиларни қама-тиш масаласида ҳам учига чиққан доғули экан. Эндиликда у қишлоқдагилар назаридан қолди, ҳеч кимнинг у билан алоқаси қолмади. Ҳамма уни эътиборга олмай қўйди. Лекин умда бўлиш ниятида эмиш,— деди.

Шайх Юсуф, Муҳаммад афандига жавоб қилди:

— Худо ҳаққи, бунақа гаплар менга кетмайди, бекорчи гапларга тоқатим йўқ, ҳеч ким билан ади-бади айтишиб ўтирмоқчи эмасман. Кейин қўлини узатиб сариқ жилдли қалин бир китобни олди-да, завқсизлик билан варақлаб ўқий бошлади.

Унинг бу қилиғига Илвонийнинг гаши келди:

— «Абу Зайд ал-Ҳилолий қиссаси»ни мунча ёқтир-масангиз? Абу Зайд, Антар ва уларга ўхшашларни ҳозирча қўйиб туринг. Қўйинг, уларни Абдулҳоди ўқисин, сиз ҳазрати ёсинни ўқий беринг.

Абдулҳоди бирдан хохолаб кулиб юборди.

Муҳаммад афанди ҳам кулиб, Илвонийга қўшимча қилди:

— Еки халқ партияси газетасини ўқинг!

Шайх Юсуф китобдан бошини кўтармай жаҳлини ютди.

Муҳаммад афанди, Абдулҳоди ва Илвонийлар жўнаши билан шайх Юсуф китобни бир чеккага ирғитди, таажжубланиб, қишлоқдагиларнинг ғайирлигидан койинди. Сал фурсат ўтгач, у дўкони ёнидаги ҳовлисига кириб кетди. Умда бўлганда кияман деб олган кашмири тўнини, узун енгли сариқ майкасини кийди ва оппоқ, янги шол салласини ўради. У таҳқирланганини ич-ичидан сезиб турган бўлса ҳам, сирни бой бермаслик учун кўксини очиб, керилганча уйдан чиқди.

Келиб дўконини очди. Умдаликка тайинланиши тўғрисида маслаҳатлашиш учун Маҳмудбекнинг олдига боришга астойдил бел боғлади. Маҳмудбек ёрдам ваъда қилса, йўл

қурилишига тушиб кетаётган ери эвазига тегадиган пулнинг ярмисини бермоқчи бўлди.

У умда бўлиб олса Абдулҳоди, Муҳаммад афанди, Абу Сувайлимларга қўлидан келганча ёрдам беради, ўзлари билган ишларини қилишларига албатта йўл очади. Лекин умда бўлиб белгиланган куниеқ саҳройи Илвонийнинг яхшилаб таъзирини бериб қўйиши керак. Хазра масаласини қайтадан қўзғатиб, уни Илвонийга тўнкаш керак, лекин бу ишга монелик қилишса, Абдулҳоди ва Муҳаммад афандиларни ҳам тан олмайди.

Кўчадан ўтиб турган йўловчиларга кўз ташлади. Улар шайх Юсуф билан саломлашишдан қочиб, бир чеккадан секин ўтиб кетаётганларини кўриб, беихтиёр бошини қуйи солди ва ноилож олди-берди дафтарини варақлай бошлади.

* * *

Муҳаммад афанди қурувчилар ерини қандай аҳволга туширганларини кўриб келиш учун канал бўйи томонга йўл олди. Йўлда Маҳмудбек тўғрисида хаёл суриб борарди. Муҳаммад афанди авваллари Маҳмудбек қишлоқ фойдасига бирор иш қилиб бериши мумкин, деган фикрда эди. Шунинг учун ҳам ўз чўнтагидан Маҳмудбекка пул чиқариб берган, йўл қурилишини бекор қилдирдим ёки одамларни қамоқдан озод қилдирдим, деган гапини интизорлик билан кутган. Кишиларни қамоқдан бўшатолмагач, берган пулларини қайтариб бериши керак эди. Аммо Маҳмудбек ҳеч нарса қайтиб бергани йўқ. Муҳаммад афанди пулга куйиб турибди. Маҳмудбекка берган пулини бировга айтишга ҳеч ботина олмади, лекин кўнглида сақлаб юрибди. Маҳмудбекни жуда ёмон кўришини ҳам ҳозирча сир тутади, лекин гал келиб қолганда юзига очиқ айтади, мана кўрасиз.

Муҳаммад афанди ҳали қишлоқдан чиқишга ҳам улгурмаган эди, орқадан Илвоний ва Абдулҳодилар етиб келишди. Муҳаммад афанди ўз ери томон бурилди. Абдулҳоди билан Илвоний аста сўзлашиб кетишди. Абдулҳоди Илвонийга қараб:— Пахтани сотгандан кейин қўй олиш ниятим бор, уларни сен боқасан, боққанинг бадалига ўзинг баббаравар шерик бўласан,— деди.

Буни эшитган Илвоний ўзида йўқ хурсанд бўлиб осмонга сакради:

— Ҳеч бўлмаганда бир киши ўзи учун ҳаётдан жой.

топади. Тирикчиликдан қийналиб кетиб, йўл ишида ишлашни ҳам ўйлаб қолдим. Лекин жуда қийин бўлди менга, ўзимни-ўзим эплаёлмай қолдим, Абдулҳоди! Муҳтожлик кишини кофир қилиб юборади, дейишгани тўғри экан. Биз бир-биримизни суямасак, ким суяйди? Йўқса, шайх Юсуфга ўхшаган одам бўлиш керак бўларди! Эҳ, бечора шайх Юсуф! Китоб кўриб, Антар ва Абу Зайд ал-Ҳилолийларнинг шеърларини ёдлагани нима-ю, даладан йўл чиқарувчиларга мол сотгани нима? Улардан қайси бири дўкон ёнига келса, мол сотиш ўрнига уриб оёғини синдириши керак эди,— деди ва Илвонийга ўгирилиб: «Энди мен билан бирга бўл, пахтани йиғиб олишимга ёрдам бер. Кейин пахтани пуллаб қўй, сотиб оламан»,— деб илтимос қилди. Сўнг ҳазиллашди:

— Қўйларимга бекнинг қўйларига қилган муомалани қилмайсанда: ё хўжайин ўлар, ё қўй, қабилида иш қилмаслигинг керак,— деди.

Илвоний кулиб:

— Йўқ, йўқ, Абдулҳоди! Бу гаплар фақат бекнинг қўйларига нисбатан айтилса дуруст бўларди. Аммо мен сенинг қўйларингни жон-танам билан боқаман. Биз бир-биримизни суяшимиз керак!

Абдулҳоди хурсанд бўлди:

— Биродар, бу бир кулги-да. Кўнглингга олма яна, ҳазил қилиб гапирасан.

Абдулҳоди канал бўйига бурилмасдан, бир гап айтиб, кейин уйга қайтмоқчи бўлган эдим, аммо Илвоний мендан илгари сўз бошлади:

— Абдулҳоди, озгина тўхта! Шундай бораверамизми? Менинг ҳам қўлимда таёқ бўлса дуруст бўларди. Дала йўлининг мутасаррифлари бизга бемаза гап отиб қолишлари, ахлоқсизлик қилишлари мумкин. Марказликларни яхши биламан.

Илвоний таёқ излаб кетди. Абдулҳоди калта, лекин йўғон таёғига суянганича уни кутиб турди. Шу вақтда унга Васифа тўғрисида гапирмоқчи бўлдим. Гапни нимадан бошлашни билмай, бирдан: «Нега Васифага уйланмаясан?» деб юбордим. У ҳам тортинмай-нетмай:

— Келгуси каникулда келганигда у уйимда бека бўлиб гуллашиб ўтирганини, елкасида бола кўтариб юрганини кўрасан. Сен хотиржам бўлиб сафарга чиқавер, кўнглингни тўқ қил!— деди. Биз кулишдик, ортиқча ҳеч нарса демадим.

Абдулҳоди мендан:— Қачон йўлга чиқасан?— деб сўради. Тўрт кундан кейин жўнашимни айтдим.

Абдулҳоди ачиниб:

— Афсус, каникулга келган кунларингга эшитмоқчи бўлган ашула-куйларингнинг ҳаммасини айтиб бера олмадим. Умданинг ҳийла-найранглари, ҳукуматнинг дағдағалари билан шунча кунни ўтказиб юборибмиз!— деди. Кейин гўнғиллаб:

— Умидимиз кўп, эрта-индин дунё тоза бўлади, гам-гуссалар кетади,— деди.

У жим қолди.

Яқин кунларда бошланадиган дарслар тўғрисида ўйлаб кетдим. Янги ҳаёт, ўрта мактаб ҳақидаги ширин таассуротлар кўз олдимдан ўта бошлади. Абдулҳоди мунгли овози-билан куй бошлади:

Отланурман тонгда, дўстлар, қалб қолур сиз-ла ва лек.

Айрилиб сизлардан, оққай кўз ёшим бир дарёдек.

Абдулҳоди ашулани охирига етказди. Шу пайтда узун таёқни елкасига қўйиб, Идвоний етиб келди. Улар икковлашиб канал бўйлаб кетишди.

Абу Сувайлим пахта териш учун бир неча болаларни тўплаб қизи Васифа билан канал бўйидаги ери тепасида турганди. Сал нарироқда Муҳаммад афанди билан Диёб туришибди. Қурувчилар ғайрат билан ишлашяпти, уларнинг бошлиғи иш бошида кузатиб турибди. Иш қишлоқ кутганидан ҳам тез кетяпти. Улар олға қараб далалар ичига кириб боришмоқда. Муҳаммад афандининг ерини поялардан тозалаб бўлиб, Абу Сувайлимнинг экинига ўтишган. Диёб аламдан ёқасини йиртмоқда. Акаси Муҳаммад афанди эса гапирмай хомуш ўтирибди.

Одамлар Абу Сувайлимнинг ерини босиб-янчиб фўза-пояларни пахтаси билан ўра бошлашди, орқароқдагиларнинг қўлларидаги киркалар тақ-тақ ерга тушади.

Пахталари тўкилиб, тупроққа аралашиб кетаётганини кўрган Абу Сувайлим ўзини йўқотиб қўйди. Васифа умидсиз, қўрқинчли говуш билан ув солди. Қишлоқлик бир қанча қизлар каналдан идишларда сув олиб, ножўя гаплар оғзидан отилиб чиқаётган эркак кишига келтиришар, унинг гапларига қиқирлаб кулишарди. Қизлардан биттаси Васифани чақириб,— қўй додлама, сабр қил, ундан кўра келиб ишла, ҳар куни кечқурун уч қирш пул топасан. Уч кунлик пулингга бир кило маккажўхори оласан,— деди.

Абу Сувайлимнинг кўзи гоҳ тупроққа тўкилаётган пахтада, гоҳ Васифа ва ишлаётган қизларда.

У ўзининг бутун умидини шу пахта ҳосилига қўйган, тирикчилигимизни кўтаради деб юпанган, ҳозир бўлса улар аямасдан босиб янчишаётибди. Маккажўхори олиш учун бисотидаги эшагини сотди. Шундай бўлса ҳам рўзғорга етишмайди, пахтанинг пули ҳам керак. У ажнабий савдогарлардан бирортаси келиб қолса, қандай баҳо билан бўлса ҳам сотаверишга тайёр эди. Абу Сувайлим йил бўйи тер тўкиб ишлаб, на маккажўхориси ва на пахтасидан даромад олмаса, нима билан яшайди? Агар ҳозир пахтасини оёқ ости қилиб, янчиб кетаверишларига индамаса, эртага Васифанинг бошқа қизлардек бегона эркакларнинг бемаза иборалари ва тузсиз ашулаларини эшитиб кулишиб ўтиришига ҳам бепарво қарашга тўғри келади. Ким билсин, Васифанинг кўнглини у ёки бу эркак ўзига мойил қилиб олар? Васифа маккажўхоризор ичига кирганда орқасидан, аҳтимол, икки-учта эркак кирар. Ахир Абу Сувайлим ўз кўзи билан шундай воқеани кўрди-ку. У қизлар илгари бегона эркаклар олдида уялишар, ҳатто бошларини ҳам кўтара олишмасди.

Абу Сувайлим йўлчилар бригадасининг бошлиғи ёнига бориб, ишни бир кунга тўхтатиб турсангиз, пахтасини териб олсам, деб илтимос қилди.

Бригада бошлиғи:

— Сиз пахтагизни териб оласиз деб ҳукуматнинг ишни тўхтатиб турар эмишимизми?— деди-да, одамларига қараб:

— Қани болалар, ғайратни қўлдан берманг,— деди.

Ишлаётганлар ҳаммаси узоқ-узоқ жойлардан келган кишилар. Одати бўйича бригада бошлиғи уларни ҳар ер-ҳар ердан йиғиб келиб, кейин ҳаммасини бирдан ишга соларди.

Абу Сувайлим бригада бошлиғидан яна илтимос қилди. Бригадир чангли тарбушини суриб, пешанасини қашиди, кенг кўйлагини ичида осилиб турган қорнини силаганича тажанг бўлиб у ёқ-бу ёққа юрди. Соқол-мўйлови қирилган япалоқ юзининг чангини артди, сийрак мошгуруч мўйловини бураб, Абу Сувайлимга қатъий жавоб қилди:

— Мен ишни бир кун ҳам кечиктира олмайман, ҳукумат мендан ҳар бир куннинг ҳисобини олиб туради. У дала йўли ишининг тезлаштирилишини талаб қиляпти. Уни фойдаланишга топшириш муддати жуда яқин қолди.

Абу Сувайлим:

— Жаноби бригадир, бир кун деган нарса ҳукуматга нима? Йўл иши бир кун кечикса, осмон узилиб ерга тушадими? Хўш, ҳукуматнинг бир кун иши тўхтаса асакаси кетадими? Еки иши фақат дала йўлига қараб қолибдими? Уйлаб кўринг, жаноб, бизнинг бир йиллик меҳнатимизни шундоққина тупроқ остига ташлаб юбораяпсиз! Қандай қора кунга қолдик! Йил бўйи ишлаб, экиб-тараб, қора терга ботиб, охирида маккажўхорини ҳам, пахтани ҳам йиғиб ололмасак. Йил бўйи чеккан меҳнатимиз кўпик бўлиб ҳавога учиб кетса, на униси, на буниси nasib қилмаса. Худоё ҳукуматнинг юзи қаро бўлсин! Яна миршаббошиларни кўрмайсизми? Уларга нима етишмаётган экан? Нима қилсанг бошида тайёр, керак бўлса-бўлмаса бурнини суқади. Бошимизга шунча кулфатлар солиб, яна нима қилишмоқчи, ким билсин?

— Бўлди энди, тилингизни тийинг!— бақирди бригада бошлиғи.

Васифа алам билан:

— Эй, уйинг куйгур фалончи...— деб бақириб йиғлади.

Бригада бошлиғи қовоғини осилтирб, Васифага тикилди. У қўлини чопони орасига тикиб, ёқимсиз ҳаракат қилиб биқинини қашлай бошлади. Кейин икки қошини чимириб, Васифага кўз қири билан назар ташлади ва ияги остида осилиб турган бақбақасидан терини артиб туриб Абу Сувайлимга:

— Нега мунча тумшайиб олдингиз! Шу арзимаган пахтангиз қанча пул бўларди? Ажнабий савдогарлар уни арзимаган нарх билан олишади! Бундан кўра анави бақириб йиғлаётган қизингизни йўл ишига киргизсангиз бўлмайдими? Ахир йўл қурилиши сиз ҳайвонларнинг фойдангиз учунгина қилиняпти-ку. Қишлоғингиздан ўн иккита қизни ишлатяпман, уларнинг уйида ҳозир анча маъмурчилик бўлиб қолди,— деди.

Бригада бошлиғи, қўлини қорнидан олмай туриб, Васифага совуқ қараш қилди.

— Опоқ қиз, келиб ишламайсанми? Пишиқ ва чаққон қизга ўхшайсан. Мен бу қиз учун бошқа қизларга ўхшаш уч қирш эмас, беш қирш тўлашга розиман. Нима дейсиз?

У, Васифага яқин келди. Энди товуши анча пасайган, мулоийм оҳангда чиқарди. Аммо икки қўли ҳануз чопони

ичида бемаза ҳаракатлар билан гоҳ у, гоҳ бу биқинини қаширди.

— Нима дейсан, ширин қиз! Келинчакликка арзир экансан, — деди.

Абу Сувайлимнинг қўзи тинди, аъзойи бадани ёниб кетди. Бошқа қизларга ўхшаб Васифа ҳам бегона эркакларнинг тегишишига учиб кулаётгандек, қайси бир эркак билан маккажўхоризор ичига кириб кетаётгандек бўлиб туюлди.

Абу Сувайлим бригадирнинг совуқ гапларини ҳазм қилолмади ва унинг миясига бир туширгиси келди. У ҳали аниқ бир қарорга келмасдан, бир йигитнинг йўғон овоз билан кулганини эшитди. Кулган киши киркадан бошини кўтарди. Абу Сувайлим уни таниди. У, бир куни Шаъбоннинг кетидан келган ва Абдулҳоди тўғрисида бўлмагур гаплар гапиргани учун шайх Юсуф ўз дўконидан қувлаб юборган йигитнинг худди ўзи эди. Лекин шайх Юсуф шу кунларда бунақаларни қувламайди, балки кўкрагини очиб кутиб олади.

Бу йигитнинг кулгисини эшитиб, эти жунжикиб кетди, қаттиқ жаҳли чиққанидан Абдулҳоди ҳам бир ирғиб тушди. Йигит ҳадеб ҳингирлаб туриб:

— Худо ҳаққи, Васифа бир баризага арзийди! Бунинг устига жўхоризорга кирса, ҳар кун қўшимча яна бир баризадан ишлаб олади. Абдулҳодига алам қилмаса бўлди, — деб мазах қила бошлади.

Абдулҳоди чидолмади, ирғиб туриб, қўлидаги таёқ билан йигитнинг бошига туширди. Йигит гурсиллаб ерга йиқилди.

Бригада бошлиғи турган ерида қотиб қолди. Одамлар қўлларида метинларни ушлаганларича олдинга интилишди. Қизлар қочиб Васифанинг ёнига келиб олишди. Улардан бири Васифанинг пинжигига кириб:

— Абдулҳодининг жиғига тегиш қанақа бўлишини билиб қўйсин. Бир қишлоқнинг одами бўлиб туриб шу гапни гапириши яхшими? Майли, Абдулҳоди боплаб таъзирини берди! Тилинг кесилгур жуда ёмон бола эди, — деди.

Абу Сувайлим ер ковлаётганлардан бирининг қўлидан тортиб олган белкуракни ушлаб ҳушдан кетиб ерда ётган йигитнинг тепасида ҳозир бўлди. Илвоний таёқни ростлаб олдинга ўтди. Қўлида кетмон кўтарган Диёб ва унинг орқасидан Муҳаммад афанди ҳам олдинга отилиб чиқишди.

Пахта териш учун Абу Сувайлим тўплаб келган болалар ҳам қўлларига гишт ва тошлар олиб кутиб туришарди. Абу Сувайлим қурувчилар бригадасига қараб:

— Бармоғини кўтарган кишининг қўлини синдираман. Кимки бирор дона поя кесса, боши кесилади,—деб бақирди.

Бригада бошлиғи Абу Сувайлимнинг пўписаси ва Илвоний, Диёб, Абдулҳоди ва Муҳаммад афандиларнинг дағдағаларидан эсканкираб қолди. Ўзида ишлаб ҳар куни қўлидан пул олиб юрган аёлларга қаради, улар ҳам қўлларига тош олиб, қишлоқликларга тегадиган одам сенми, деб уришга тайёр бўлиб туришибди.

Бригадирнинг лаби-лабига тегмай гулдираб қолди. Икки қўлини кўтарганича ялиниб-ёлбориб:

— Е худо, ўзинг хавф-хатардан асрагил! Ҳой биродарлар, ўзи нима гап? Сизлар, эркагу хотин ҳаммаларинг сўз бириктириб бир балони бошлаб келдингларми дейман? Бутун қишлоқни бизга қарши қўйиш учун бу ишни атайин қиляпсиз... Хўш, менинг гуноҳим нима? Бизлар нима айб қилдик! Ахир бу ҳукуматнинг буйруғи-ку,— деди.

Кейин ишлаётганларга хитоб қилди:

— Майли, ҳозирча ишни тўхтатинглар. Яна бир бало бошланмасин.

У пешанасига ирғиб чиққан совуқ терни артиб, у ёқ-бу ёққа юрди-да:

— Ҳукумат ўзи келиб йўлини пойлаб олсин, бўлмаса яна бутун ашқол-дашқолдан айрилади,— деб тўнғиллади.

Бригада бошлиғи бошини эгганича юриб келиб, аёллар олдида тўхтади.

Жувонлар битгаси ҳам қўлидаги тошни ҳанузгача ташламаган, гўзаларни ўраётган бегона ишчиларнинг бошига отишга тайёр туришарди. Бундан бир неча соат илгари кулишиб, маккажўхоризорга чақираётган худди ўша кишилар бошига тош билан уришмоқчи.

Бригадир аёллар олдида ўтиб, қишлоқ томон йўл олди. Дала йўлида ишлаётган кишилар белкурак ва метинларини ерга ирғитиб, яқингинада қийқиритиб қувноқлик билан ишлаётган жойларидан бирин-кетин кета бошладилар.

Улар узоқ-узоқ қишлоқлардан ёлланиб келишган. Бирор нарсаги бўлиб кетиш ниятида хўжайинларга ёқиш учун ҳамма вақт ўзларини илғор кўрсатишга уринишади. Лекин бу гал кўзларига қон тўлган кишиларни кўришлари билан, тўсатдан ўзларини йўқотиб, қалтираб қолишди.

Ишловчилар, ўзлари текислаб қўйган ерга ўтириб, Абдулҳодининг калтагидан ҳали ҳам ўзига келмаган, зўрғагина туришга ҳаракат қилаётган ҳалиги шоввозга қараб туришди.

* * *

Абу Сувайлим пахтазорга кирди, унинг орқасидан қишлоқдан йиғиб келган болалар, Диёб ва Илвонийлар ҳам киришди. Эгат бошида Абдулҳоди тўхтаб, Васифага қаради:

— Сен ер тепасида бизни кутиб ўтира қол,— деди ва қопларни ёзиб берди. Васифа пахта териб келувчиларни кутиб қолди. Абдулҳоди пахтазорга кириб кетди. Муҳаммад афанди эса тинчсизланиб ўзини қўярга жой тополмай қолди. Сўнг ғамга тўлиб қишлоққа қайтиб кетди.

Абдулҳоди йўлда ишлаган қизларга қараб:

— Ҳой қизлар, зигирпоядан арқон эшиб, белларингизни боғлаб олинг-да, пахтазорга кириб, қўйингизга тераверинг!— деди.

Қизлар пахтазорнинг четидаги зигирпояларни юлиб, пўстлогини ажратишди, белларини боғлаб, пахта кўп кетсин учун кўйлаklarини шишириб юқорироққа кўтариб олишди. Кейин пахтазор ичига ёпирилиб кириб, оппоқ пахталарни териб қўйинларини тўлдира бошлашди. Йигитлар билан қизлар ким ўзар қилиб кетишди.

Пахтазор ичидаги қизлардан биттаси овозини барала қўйиб қўшиқ бошлади:

Аллоя.., ҳо Аллоя!..
Енимдан ўтганинг дам,
Нигоҳ солмайсан, эркам!

Бошқа қизлар истамайгина унга жўр бўлишди.

Аллоя.., ҳо Аллоя!..

Эгатлар бошида турган Васифага бу қўшиқ ёқмади. У ҳам пахтазор ичига кириб, қизлар сафига қўшилди ва ғамқайғуга тўлган тиниқ овози билан пахтазорни жарангла-тиб қўйлай бошлади:

Мен бошлайман қўшиғим,
Қора кўзлар тинглаинг жим.

Эй денгизлар қаъридан марварид терган йигит
Меҳнатсевар шан йигит,
Дардингда куйдирма кўл!
Эй, денгизлар қаъридан марварид терган йигит...
Марварид терган йигит...

Қизлар жўр бўлишди:

Эй, денгизлар қаъридан марварид терган йигит...

Шу пайт пахтазор ичида илдам пахта тераётган Абдулҳодининг: «Яша, мана шундай айтиш керак»,— деган овози жаранглаб эшитилди.

Абдулҳоди қизлар олдига яқинлашиб келди-да, бир қизга қараб ҳазиллашди:

— Ҳой қиз, эҳтиёт бўл, бирор чаноғи ҳам қолиб кетмасин. Агар эътиборсизлик қилиб қолдириб кетсанг, кўра-диганингни кўрасан, ҳа!

Бошқа бир қиз Васифага тегажоглик қилиб:

— Абдулҳоди, ана қаранг, ўзингиздан қолиб кетди. Васифа, шундай эмасми? Ана қарагин.

Васифанинг юзи олмадек қизарди. Абдулҳоди унга яқинроқ келиб кулди.

Узоқдан Абу Сувайлимнинг овози эшитилди:

— Ҳой, Абдулҳоди! Ўзи нима гап? Қизларнинг сочларидаги жамалакдек мунча орқаларидан эргашганинг эргашган. Тўйларда келинларни кўтариб юрганинг ҳам етар.

Абдулҳоди кулди. Қизлар ва йигитлар ҳам кулишди.

Абдулҳодига қайси никоҳ тўйида келин ёқиб қолса, ёр-ёр айтиб келаётган тўда яқинлашганда келин минган туяни кўз остига оларди. Туя тўйхона эшигига чўккандан кейин қишлоқ одати бўйича куёвнинг яқинларидан биттаси келинни ҳовлига кўтариб киради. Худди шу пайтда, Абдулҳоди ҳозир бўлиб, аёлларнинг қий-чуви остида келинни кўтариб киради.

Қизлардан биттаси Васифага кўзини қисиб:

— Абдулҳоди! Сизнинг қаллиғингизни Илвоний кўтаради,— деб кулди. Васифа кулди. Унинг оддий ва шу билан бирга ёқимли кулгиси жаранглаб кетди.

Бу кулгини Абу Сувайлим бузди. У Абдулҳодига қараб:

— Бу ёққа кел, тўлган этакларни кўтариб чиқ!— деди ва Васифага қараб:— Ҳой Васифа! Сен бориб, терилган

пахталарни қоплаб турсанг бўларди. Бор, қоплар ёнидан силжима!— деб буюрди.

Пахтазорда хушчақчақ кулги яна авжига чиқди. Васи́фа қизариб, бошини эгди. У қоплар ёнига кета туриб, Абдулҳодига иссиққина бир қараб қўйди.

Абдулҳодининг юраги ўйнаб кетди. Бирдан ҳамма ёқ ёришиб кетгандек бўлди. Шу кўпчилик ичида қўшиқ айтгиси, ўзини кўрсатгиси келиб қолди. У ўзича мингирлаб куйлай бошлади.

Илвоний кулиб:

— Қани Абдулҳоди, яқинроқ кел, мен ҳам сенга жўр бўламан,— деб қўйди.

Қизларнинг шўх кулгиси пахтазорда акс садо бериб тинмай жарангларди. Узоқдан йўл ишчиларининг қишлоқдагиларга бегона лаҳжада айтаётган қўшиқлари эшитила бошлади.

Теримчилар тўлиб кетган этакларни бўшатиш учун Васи́фа турган жойдаги хирмонга боришар, зудлик билан эгатларга қайтиб, бўлиқ чаноқларни чоғлаб олдинга ошиқарди.

Пахта кўпайиб кетди, улгуролмай қолган Васи́фа ёрдамга отасини чақирди. Отасидан жавоб бўлавермагач, у ёқ-бу ёққа аланглаб шу яқин орада пахта тераётган Абдулҳодини чақирди ва пахтани қоплашда ёрдам беришни илтимос қилди.

Абу Сувайлим табассум қилиб:

— Майли, Абдулҳоди бор! Пахтани қопга жойла!— деди.

Абдулҳоди Васи́фа томонга ошиқди. Хурсандлигидан гўзаларнинг ҳаммаси рақсга тушиб кетаётгандек туюлди. Унинг икки қулоғига ўзи севган ҳамма куйларнинг садоси эшитилар эди.

Абдулҳоди Васи́фа турган ерга бориб етмасдан, қишлоқ томондан бўғиқ товуш эшитилди:

— Сизлар ашула айтиб ўтиринглару, қизлар пахта теришсин. Улар иш ҳақини ҳукуматдан олаверишсин-да, сизга ишлаб беришсин. Ҳой, бетавфиқ қизлар, қани тезгина йўлда ишлашга ўтинглар. Ҳу, лаҳадга киргурлар!

Қизлар ялқовланиб ўриндан туришаркан:

— Илойим, ўша ҳукуматинг билан ўзинг лаҳадга кир!— деб шивирлаб қўйишди.

Ҳаммани койиб, ишлашга буюраётган киши бригада бошлиғи эди. У ҳамон уялмай қорнини қашир, атрофга

ҳеч кимни писанд қилмай назар ташларди. Тарбуши кибр билан пешанасига туширилган, тугма боғичлари осилиб ётибди. Унинг кетидан отга минган офицер ва аскарлар келишарди.

Васифа чўчиб кетиб ўтириб олди. Уларга эътибор бермаган бўлиб, ўз ишини қилаверди.

Офицернинг оти пахтазорга бостириб кирганини кўриб қизлар додлашди. Васифа қўрқиб кетган, бир оғиз ҳам гапиролмасди. Йигитлар ҳам у ёқ-бу ёққа қочишди... Офицер бақириб, жойларингиздан қимирламанг! Йўқса отиб ташлайман,— деб буюрди. Кейин у масхара қилмоқчи бўлиб:

— Бу ернинг эгаси ораларингизда борми, Муҳаммад Абу Зифт¹ деган киши ким?— деб сўради.

Абу Сувайлим унинг ёнига келиб, дадил бошини кўтарди.

Офицер яна:

— Абу Ҳибоб² қаерда?— такрорлади офицер.

— Менинг отим Абу Сувайлим... Қизимнинг олдида мени бундай ҳақоратли сўз билан койиманг! Сизни ҳам қизингиз олдида биров шундай койиса, қандай аҳволга тушардингиз?— деди Абу Сувайлим оҳиста ва аламли оҳангда.

Офицер оти устида туриб қалтираб кетди ва тўппончасига қўл югуртириб:

— Сен мени ҳам бригадир деб ўйлаяпсанми? Ҳозир бир ўқ билан ишингни битираман,— деди.

Абу Сувайлим пинагини бузмади, қўрқмай дадил тураверди. Абдулҳоди вағиллаб:

— Ермизни олиб қўйиб, устига яна отмоқчимисан? Хўш, қани от-чи, бир кўриб қўяйлик!— деди.

Илвоний Абдулҳодини мақтаб:— Яша, саломат бўл, Абдулҳоди!— деб қўйди.

Диёб ҳам Абдулҳодининг гапига қойил бўлиб бош иргатди.

Илвоний офицерга қараб, менсимайгина:

— Жаноби офицер! Қўрқитмай қўя қолинг! Биз ҳам отиб ташлашни яхши биламиз!— деди.

Илвоний кетидан Диёб ҳам бўш келмади:

— Полиция пости қишлоқдан кетган дейишган эди-ку, сизлар нима қилиб юрибсизлар? Йўл қурилиши брига-

¹ Қора мойга ботган маъносид.

² Қора қуяга ботган маъносид.

дирнинг кўрсатган қаромати — тўпсонча ўқтадиган ҳуку-
матни оти билан тепамизга олиб келиш бўлдими? Яхши,
қани қўлингиздан нима келишини кўрсатинг! Ким болиб
чиқарқин, сўнгида кўрамиз. Қани, гапингиз бўлса айтиб,
бизнинг ҳам айтадиган гапимиз йўқ эмас, — деди у кўзини
офицер билан бригадирдан узмай.

Офицер сўз тополмай қолди. Қўлини тўпсончасидан
олди. Ёнидан дастрўмолини чиқариб, тим қора ранга ҳаф-
сала билан бўялган мўйловини олифталик билан артди.

Абу Сувайлим Абдулҳоди, Илвоний ва Диебларга қа-
раб оҳиста:

— Йигитлар, қани кутиб турайлик-чи, иш қаерга бориб
тўхталади, кўрамиз, — деди-да, офицерга қараб:

— Сиз менга нима демоқчи бўласиз, жаноби офицер? —
деди.

— Сен ҳукуматнинг фармонларига қарши чиқяпсан,
подшоликка тегишли мулкларни тортиб олмоқчи бўляп-
сан, — деди офицер.

— Подшоликка тегишли дейсизми? Бу ер бизники, ота-
бобомиздан қолган, қачондан буён у подшоники бўлиб қол-
ди? — шартта жавоб қилди Диеб.

Офицер сўзи ўтмаслигини кўриб, яна дўқ қилишга
тушди:

— Бу ердан чиқиб кетинглар, ишлаётган одамларга тўс-
қинлик қилманг. Қанча тез чиқиб кетсангиз, шунча яхши
бўлади.

Абу Сувайлим қизишиб кетди:

— Афандим, тортган жабри жафомиз етарли. Мен
уларга шу бир кунгагина тўхтаб туринглар, пахтани йиғиб
олгунимизча бугун дам олинглар, бир кун минг кун бўл-
майди деяпман, холос.

Офицер бошини қашиб туриб:

— Бунинг учун ҳақ тўлайсанми? Бир жунайҳ берсанг
майли, — деди.

— Сиз «қора куя» деб атаган шу киши учун бир кило
маккажўхори пулини йиғишиб берамиз, — деди Илвоний
ошиқиб.

Лекин Абу Сувайлим бош чайқади:

— Ҳеч нарса бермаймиз. Нега энди берар эканмиз?
Еримизни зўрлик билан тортиб олганингиз устига ташак-
кур айтиб, яна кўрмана ҳам берайликми?

— Бир жунайҳ чўз, йўқса ўзинг биласан! — деди офи-
цер ўша сурбетлиги билан.

Абу Сувайлим чўрт кесди:

— Бу нима деган гап?.. Мол солиғими? Мол солиғидан аллақачон қутулганман. Эй жаноб, хоҳласангиз қаманг, хоҳласангиз мол-мулкимизни хатланг, лекин ҳеч нарса бермаймиз... Ҳукумат яхшиликни билмас экан.

Офицер отдан тушиб, уни солдатлардан биттасига берди-да, Абу Сувайлим ёнига келиб қулоғига шивирлади:

— Бир жунайҳ беринглар-да, ишларингизни бажараверинглар! Тезроқ бориб ҳаракатингни қилиб қол! Бир жунайҳ берасанми, йўқми?

Офицернинг оти ғўзапояларни емоқчи бўлиб бошини узатаётганини кўрган Диёб аскарни жеркиб ташлади.

— Ажалинг етиб турибди шекилли, отнинг бошини тортсанг-чи!

Солдат унга ўқрайиб қўйди. Шу пайтда Абу Сувайлим офицернинг шивирлашини бўлиб:

— Сиз бир жунайҳ олсангиз иш бораверадими? Демак, пора денг! Йўқ, мен бир жунайҳни қаердан оламан, сизга пора бериш учун қаердан пул топаман?

Офицернинг юзидан қони қочиб, оппоқ оқариб кетди ва бирдан қичқира кетди:

— Сен гапга тушунмайдиган, бир чақалик одам экансан. Гапимга қулоқ сол! Сизлар ҳукуматнинг мулкига кўз олайтиряпсиз. Қишлоққа ҳам шуни ташвиқ қиляпсиз. Ҳукумат ерингиз бадалига ақча тўлашини яхши биласиз. Бу пахтада ҳеч ҳаққингиз йўқ. Сиз уни ҳукуматдан ўғирлаётибсиз.

— Йўқ, аксинча. Мен ҳукумат мулкани ўғирлаётганим йўқ, у меникани ўғирляпти,— вағиллади Абу Сувайлим.

Офицер мушти билан Абу Сувайлимнинг юзига бир туширди. Унинг зарбидан дала жаранглаб кетди. Абу Сувайлим эллик йилдан буён қоқинмаган она ерида бировдан мушт еб гандираклаб кетди. Тўсатдан Васифанинг қўрқинчли овози ҳамма ёқни зилзилага тушириб юборди. У, дадамни уриш учун узатилган қўл шол бўлсин, деб қаргади. Дадамнинг қасдини олинглар, деб одамларга ёлворди.

Офицер қўрқиб кетиб, шошганича солдатларга қизни уришни буюрди. Сўнг Абу Сувайлимга орқасини ўгириб Васифага қаради ва қизни умрида ҳеч кимдан эшитмаган пардасиз иборалар билан ҳақорат қилди.

Абу Сувайлимнинг кўксига чўғ бўлиб турган жасорат ловиллаб кетди. Қизини сўкиб, ҳақорат қилаётган, ўзини ураётган бу кишининг олдида ортиқ бош эгиб туришни

хўрлик, деб тушунди. У офицернинг орқасидан йўгон бўйнига қараб тураркан, кўзининг соққаси чиқай деб, қўлини юқорига кўтарди. Офицернинг ҳўкизнинг бўйнидек бақбақаси осилиб кетган бўйнига катта мушт бориб тушди. Лекин солдатлар уни ушлаб олиб, икки билагидан қаттиқ тутганча орқага тортишди. Офицер Абу Сувайлимга ўгирилиб, оғир ҳарбий ботинкаси билан кўкрагига тепди. Сўнг аскарларга бу ерда ишлаётган йўл қурилиши бригадаси ўз ишини тугатгунча умданинг кўрасидаги ҳужралардан бирига Абу Сувайлим ва унинг ёнидагиларни қамаб қўйиш тўғрисида буйруқ берди.

Солдатлар, Абу Сувайлим ва бошқа кишиларни ҳайдаб йўлга тушишди.

Офицер отига миниб олдинда борарди. Васифа, офицерга ҳамла қилиб интилган эди, унинг ҳам қорнига бир тепди. Қиз ерга ағнаб тушди. Офицер ҳамон олдинда, аскарлар эса Васифанинг отаси ва бошқа кишиларни ҳайдаб борарди. Шу орада офицер аскарлардан бирига: «Пахтани қоплаб олиб келиш учун битта одам юбориш керак, чунки у ҳўкуматнинг ҳақи» деб, шивирлади.

Ҳаммадан орқада юзига уриб додлаб Васифа борарди. Дала йўлида ишлаётган аёллар эса чувиллашиб: «Офицер орзусига етмасин, қилмишига яраша жазо кўрсин», деб қарғашарди.

Офицер орқасидан келаётган Васифа ва бошқа аёлларга қараб ўшқирди. Унинг кўзи ғазаб билан тўлиб-тошган Абу Сувайлим ва бошқа кишиларнинг ғазабли кўзларига тушди.

У титраб кетди, лекин қўрққанини билдирмай, отига қамчи босди. У аёлларнинг ва Васифанинг «қўлинг сингур» деб қарғаётганини аниқ эшитиб турарди.

Бирдан юрагига ғулғула тушди, додлаб юборишига ва ҳайдаб келинаётган кишиларни бўшатиб юборинглар деб, буйруқ беришига оз қолди, лекин ўзини зўрға тутди. У бўяган мўйловини бураб, олға қараб юришда давом этди. Аёлларнинг қий-чуви, эркакларнинг ёниб турган қаҳр-ғазабли кўзлари уни таъқиб қиларди.

Офицер телефон ўрнатилган ҳўжранинг эшиги олдида мум тишлагандек индамай отидан тушди. Одамларни ҳўжрага қамади. Эшикка қулф солди-да, орқасига бурилди. Шу пайтда Васифанинг додлаши билан Абу Сувайлимнинг «кишини ўз қизи олдида хўрлаш дуруст эмас» деган гапларини эслаб қолди, хаёли паришонланиб яна титраб кетди,

лекин қаттиқ бир йўталиб қўйди-да, қаддини ростлаб олди. Қаршисида ўз қизи ва маъмур тургандек бўлди. Аёлларнинг қарғиши қабул бўлиб худо, офицерни ҳам ўз қизи олдида ур, сўк! Абу Сувайлимнинг бошига солган кулфатларни ўзининг ҳам бошига сол!» деб маъмурнинг кўнглига солса нима бўлади, деган ваҳимали хаёл кўз олдига келди.

У яна қалтираб кетди, оёғи билан ерга депсинди-да, қишлоқ шайхини чақирди: «— Бу кишилар ҳужрадан чиқиб кетиб қолишмасин, эҳтиёт бўлинг, уларни қўйиб юборманг»,— деб буюрди ва «Мен ҳозир полиция идорасига бораман, қишлоққа кечроқ қайтиб келаман. Энди бундан буён қишлоқда доимий истиқомат қилмай, фақат ҳар кеча келиб айланиб кетаман»,— деди аранг овозини чиқариб.

Офицер ирғиб отига минди, солдатлар ҳам отланишди, У бошини эккан ҳолда отини чуқлади. Қишлоқдан чиқиб кўприкка етган вақтда ҳам Абу Сувайлимнинг: «Қизингиз олдида сизни биров сўкса, маъқул бўладими», деган гаплари юрагидан кўтарилган эмасди. Хаёлига яна қизи тушди. Ўзини қаттиқ тангликка тушиб қолгандек ҳис қилди. Басифанинг додлашлари, йиғлаб ўзини у ёқ-бу ёққа ташлагани, қўлинг шол бўлгур, деб қаргагани ҳали қулоғидан кетмаганди. Офицернинг ҳарорати кўтарилди. Қишлоққа қайтиб келиб, Абу Сувайлимни ва бошқа кишиларни телефон турган ҳужрадан чиқариб юборишга фармон бермоқчи бўлди-ю, ундай қилмади, марказ томонга қараб кетаверди. Офицернинг оти бўйинини ерга солган ҳолича аста-секин юриб борарди. Офицер отнинг ташлаётган ҳар одимида бир силкиниб, бошини кўтармай кетяпти. У марказга яқинлашганда бошини бир кўтарди. Шу пайт кўз косасида тўпланиб қолган кўз ёши дув этиб ерга тўкилди. У қилмишига пушаймон ер, лекин ўзининг келажагидан кўрқарди.

XXI Б О Б

Абдулоти телефон ўрнатилган ҳужра олдида тураркан, кафтини кафтига уриб атрофидаги миршабларга куйиб-пишиб гапирарди:

— Отам Абу Сувайлим қамалиб ётсалару, биз у кишини қўриқлаб турсак! Бу қандай қора кун! Ахир мен миршаббоши бўла туриб, бунга бепарво қараб туравераманми!

Абдулҳоди ҳам ётибди. Уша офицернинг топган янги ихтиросига қойил бўлдим-ку.

Миршаблардан биронтаси ҳам гапирмади.

Уларнинг юзи бўзарган, ғамгин; оҳиста, оғир нафас чиқаришарди. Ахир улардан биттаси:

— Биродар, буларни марказга жўнатиш тўғрисида бирор гап чиқиб қолмасайди яна!

Бу фикр ҳамманинг кўнглига гулгула солди. Абдулоти бирдан:

— Сенинг айтганинг эмас, худонинг хоҳлагани бўлади,— деди.

Яна жимжитлик босди. Ҳамманинг кўзи Абу Сувайлим, Абдулҳоди, Диёб ва Илвонийлар қамалиб ётган ҳужранинг қаҳва рангли ёски ёғоч эшигига термилган, ҳамма ноиложликдан азоб чекарди.

Ичкаридан Илвонийнинг овози эшитилди:

— Ҳой, ҳукумат! Сен қишлоққа келган кундан буён, кўнглим очилиб кулганим йўқ... Лекин ҳар бир қийинчилик ҳам бир кун бўлмаса бир кун ўтиб кетади. Абу Зайд ҳам қамалган эди. Аммо ахири қамаганларнинг ўзлари ҳалокатга учраганлар.

Абдулҳоди билан Диёбнинг кулгани эшитилди. Аммо Абу Сувайлимнинг овозини ҳеч ким эшитмади. Абдулҳоди хонада ўзлари билан туриб телефон олдида навбатчилик қилаётган миршабга:

— Нега бу ерда ўзингни ўзинг қамоққа солиб ўтирибсан? Сен чиқиб кетавер, башарти у ёқ-бу ёқдан телефон келиб қолса, мен жавоб қиламан,— деди. Абдулҳоди ичкарида шу гапларни айтаётган вақтда кўриқчилик қилиб турган Абдулоти ўзининг шерикларига қараб:

— Офицер, отам Абу Сувайлимнинг еридан терилган пахтани бу ерга олиб келишга мени мажбур қилмоқчи бўлди. Ҳукумат пахтаси деб, сотиб ўз қорнига урмоқчи. Ямлаб ют-е, худо беҳабар!

Абдулоти оғринибгина Абу Сувайлимнинг ери томон кўзгалди. У ерда йўл қурувчилар абжирлик билан гўзапояларни ўришарди. Ерга тўкилиб ётган оппоқ пахталарни кўриб, ҳаяжонланиб кетди ва ўзига-ўзи пичирлади:

— Ўзинг паноҳ бер, ҳеч раҳм деган нарса қолмади одамларда.

У пахта солинган қоп ёнига бориб етганда Муҳаммад афандининг ёлғиз ўзи бошини икки қўли орасига олиб ўтирганини кўрди.

Абдулоти ҳали лиқ тўлмаган қопнинг оғзинч бўғди. Уни орқаламоқчи бўлаётиб Муҳаммад афандига: «Офицер пахтани ҳукуматга деб ўзи олмоқчи»,— деди.

— Қопни бизнинг ҳовлига ташла,— деди Муҳаммад афанди, сотиб, пулини Абу Сувайлимнинг уйига киргизиб юбораман. Биродар, уларнинг уйларида маккажўхорининг урвоғи ҳам йўқ ҳозир. Нима ейишади? Офицерга бориб: «Далага борсам пахта йўқ экан»,— деб жавоб қилавер.

Абдулоти қопни кўтармади, роҳатланиб узун нафас олди. Сўнг ҳозир пахтадан қўлимиздан келганча териб олайлик! Дала йўли ишчилари уни оёқ ости қилиб янчиб ташлашга йўл қўймайлик,— деди.

Муҳаммад афандидан жавобни кутмасданоқ, ўз белига арқон боғлаб оппоқ пахталарни териб қўйнига сола бошлади.

Сўнг дала йўлида ишлаётган аёлларни ёрдамга чақирди. Улар йўл ишини ташлаб зўр ғайрат билан Абдулотига ёрдам қила бошлашди.

Бригада бошлиғи уларга қараб бақирганди, Муҳаммад афанди усталик билан секингина:

— Қўяверинг, жаноб офицер шундай деган. У қайтиб келгунча пахталарни териб қўрага юбориш керак эмиш,— деди. Бригада бошлиғи бир оз ишонқирамай турди-да:

— Қизиқ, аёлларга меҳнат ҳақини мен тўлай-ю, улар пахта теришда ишласин? Майли, жаноби офицер шундай деган бўлса бош устига!— деб тўнғиллади.

Абдулоти билан аёллар оз вақтда битта қанорни тўлдиришди. У икки оёғи билан қанорни ниқлади, аёллар оғзини очиб туришди. Қанорни босиб бўлгач, Абдулоти қанорнинг оғзини боғларкан, севинч билан:

— Мана бу қанор бир қинтар¹ чамаси келади, ҳой қиз, буни менга орқалатиб юбор,— деди.

Қизлар ёрдами билан Абдулоти қанорни орқалаб олди, белини букчайгирганча кўтариб Муҳаммад афандининг уйига етди. Ҳовлидаги супага қўяркан:

— Яша, офарин Муҳаммад афанди! Дўстлик шундай бўлиши керак,— деб қўйди.

Абдулоти қўра томон бориб, қилган ишини миршаб ва маҳбусларга бошдан-оёқ ҳикоя қилиб берди.

¹ Қинтар — 45 килограммга яқин оғирлик ўлчови.

— Раҳмат сенга Муҳаммад афанди!— деди Абу Сувайлим пастгина овоз билан.

Муҳаммад афанди бошини ерга солиб хаёл сурганча ўтириб-ўтириб хийла кеч қайтди. У қишлоқдаги одамларни ушлаб, сабабсиз қамаб қўйилгани тўғрисида бош прокурорга ёзмоқчи бўлаётган шикоят телеграммаси қандай мазмунда бўлиши кераклиги ҳақида ўйларди. Бу сафар у Маҳмудбекка мурожаат қилишни ўйламасди. Маҳмудбекнинг гавдаси ҳам офицерникига ўхшаш жирканчли бўлиб туюлди. Шу тобда уни қишлоқ ерининг ўртасидан йўл чиқариш, кишиларнинг ерини тортиб олиш ва пишиб улгурмаган экинларни босилиб янчилишига бепарво қараб турган кишиларга ўхшатди.

Муҳаммад-афанди телеграмманинг нусхаларини ҳукуматга қарши ёзадиган матбааларга ва халқпарвар, тараққийпарвар ёзувчиларга юборишга қарор қилди. Яна бир нусхасини адлия министрига ҳам юборишни кўнглига тугиб қўйди. Тўртинчи нусхасини эса шикоятни қабул қиладиган судга ва адвокатлар идорасининг бошлиғига жўнатоқчи бўлди. Лекин у бундан бир неча йил муқаддам қайси бир газетада адвокатлар бошқармасига ҳукумат ўт қўйиб ёндириб юборгани тўғрисида ўқиганини эслаб, ўйлаиб қолди.

Юборадиган телеграммасининг мазмунини кўнглига жо қилиб олгач, Муҳаммад афанди юришини жадаллаштирди. Бу иш муваффақият билан тугамаса бошига юз жафо келишидан чўчимади. У телеграммага қишлоқдаги бошқа кишиларнинг имзосини ҳам қўйишни мўлжал қилиб қўйди.

Муҳаммад афанди уйига келиб, онасига учради ва ундан битта ғоз пишириб, буғдой нон билан қўрада қамалиб ётганларга юборишни илтимос қилди.

Муҳаммад афандининг онаси ҳам қишлоқдаги бошқа аёллар каби фалак зулмидан дод деб йиғлай-йиғлай чарчаган, икки қўлини осмонга кўтариб ўғли Диб ва бошқа маҳбуслар шаънига дуо ўқийётган эди.

Муҳаммад афанди шошилиб ҳужрасига чиқди. Янги туфлиси, тарбуши ва гуллик кашмири қўйлагини кийди. Сўнг Абу Сувайлимларникига йўл олди. Йўлда бир жувон тегишиб:

— Бай-бай, бунча одми кийинмасанг? Ҳай кўз тегади-я,— деб ҳазиллашган эди, унга қайрилиб қарамади ҳам.

Жувон уялиб лоладек қип-қизариб кетди ва ўзига ўзи:

— Вой ўлмасам, бунга нима жин тегди. Бундай ёввойи сифат юришини биринчи марта кўришим,— деганича қолди.

Муҳаммад афанди Абу Сувайлимнинг кўча эшиги олдида ичкари киришга журъат қилолмай таққа тўхтади, ичкарида бир тўп аёл йиғилишиб олиб йиғлашаётган эди. Улардан биттаси: «Офицер ва аскарлар от миниб қишлоққа келишганини кўргандим. Ушандаёқ энди қишлоқнинг аҳволига вой экан, деб қўйган эдим»,— деди. Муҳаммад афанди ҳарчанд уринса ҳам, Васифанинг товушини ғала-говур ичидан ажратолмади, ҳатто унинг бор-йўқлигини ҳам билолмади. У аёллар йиғисидан гоят ҳаяжонланган, кўзидан ёшлари дона-дона бўлиб қуйилиб келарди. Телеграмма учун ўйлаб қўйган гаплари хаёлидан ўтди. Кўнглида янги алангали сўзлар пайдо бўлиб, илгари унча жарангдор бўлмаган сўзларнинг ўрнини эгаллаб олди. Телеграммага ўзим имзо чекаман, кейин нима бўлса майли, пешанамдан кўраман,— деб ўйлади, Ахири Васифа кўриниб қолди. У ҳовлининг ичкарисидаги бир хонадан чиқиб, онасининг олдига келди. У йиқилиб кетай деб зўрға қадам босар, гавдасини зўрға кўтариб турарди. Кўзлари йиғлай бергандан қизариб кетган, қовоқлари шишган, юзлари сўниқ, сарғайган, илгариги қизиллигидан нишона ҳам йўқ. Муҳаммад афанди Васифани чақирди, у ерга қараганича ғамгин қиёфада Муҳаммад афанди томонига келди. Васифа эшик ёнида тўхтади. Муҳаммад афанди унинг сарғайган юзига ачиноиб қараб турарди.

Васифа ундан нима учун чақирганини сўради. Овози бўғилган, зўрға гапирарди. Муҳаммад афандининг ўзи ҳам ниҳоят эзилган ва чарчаган, ўпкаси тўлиб кетган кишидек мунгли гапирар эди.

Муҳаммад афанди Васифага: «Ерингиздан териб олинган пахтани мен сотиб олдим. Шунинг пулини бермоқчи эдим»,— деди.

Васифа бошини ерга солиб:

— Ойимларга айтиб кўраман. Тўхтаб туринг, Муҳаммад афанди. Ойимга айтганимдан кейин берарсиз,— деди-да, кўзидан дув этиб ёш тўкди. Кейин азадор аёлларни-кига ўхшаган овозда: «Отамнинг аҳволи не кечяпти экан»,— деди йиғламсираб.

Муҳаммад афандининг ҳам кўнгли бузилиб, орқага бурилди. Қони қайнаб, юраги ўйнаганча йўлга тушди. У телеграммани юбориш учун марказ томон кетди.

Мен Васифага тасалли бермоқчи бўлдим, лекин урдасидан чиқа олмадим. Қайғу ичида ёш тўкиб ўтиришган аёллар тўдасига кирдим. Ҳамманинг боши алам билан эгилган, ҳаммаси қора кийимда. Васифа эса аёллардан биттасининг тиззасига бошини қўйиб, пиқиллаб йиғлаб ётганди.

Шундай ачинарли ҳолда ётгандики, кўриб қўрқиб кетдим. Нима дейишимни билмай дарров уйга қайтдим. Сафар тайёргарлигини кўришим керак эди, чунки эртага Қоҳирага ўқишга жўнамоқчиман.

Бирорта одам билан Васифа тўғрисида гаплашмоқчи бўлдим, лекин фойтун ҳайдовчи Кассоб амакидан бўлак ҳеч кимни учрата олмадим! Кассоб амакининг мен билан гаплашгиси келмади, у бир сигаретани тугатиб кетидан иккинчисини тутатар, хўрсинар ва асаби қўзиб бошини алам билан силкитиб қўярди. Ахири у, Абу Сувайлимнинг бошига қандай мушуқлар тушмасин, барибир ишни бир кун янгидан бошлайди, деди.

Кассоб амакидан кутганим бу эмас эди. Лекин у бундан бошқа ҳеч нарса демади. Урнидан туриб отининг орқасини қашиди ва анҳор томон етаклаб кетди.

Мен онам ҳузурига кирдим, у Қоҳирага олиб кетадиган овқат ва кийим-бошларимни саватларга жойлаштираётган экан. Ҳеч нарса ҳам демай, қайтиб кўчага чиқдим. Истаристамас шайх Юсуфнинг дўкони томон йўл олдим. Шайх Юсуф дўконида экан, ёнида шайх аш-Шиновий ҳам бор эди. Улар икки кундан кейинги жума намозида хутбага шайх аш-Шиновий ўқиши учун дуо танлашётган экан. Шайх Юсуфнинг бошида умда бўлиб қолсам кияман, деган умидда сотиб олган озода оқ шол салла, эгнида узун кашмири кўйлак, ичидан сариқ шойи ич кўйлак кийиб олганди. Дўкон олдида оёқ яланг бир йигит уларнинг ишини кузатиб турарди.

Шайх Юсуф китобдан бошини кўтариб, севиниб кетди ва:

— Ҳа, мана мен айтган дуо. Худога, пайғамбарга ва ишбошиларга итоат этинг — бўйсунинг¹ деган жойини озгина баландроқ овоз билан ўқийсиз ва худо умдаларга итоат этгил демоқчи деб тушунтириб қўясиз. Мен умда бўлга-

¹ Қуръон, 3-сура, 59-оят.

нимдан кейин кимки менга یتоат этмаса, кофир бўлади,— деди.

Кейин шайх Юсуф кибр билан:

— Мен ҳозир Маҳмудбекнинг олдидан қайтиб келдим, у менга умда бўлишим мумкинлиги тўғрисида умидли гаплар айтди,— деди. Кейин паст овозда:

— Садақангиз кетай, сиз бугун эрталабнинг ўзидаёқ икки жунайҳли бўлиб қолдингиз,— деди ҳамёнини ковлаб.

Шайх аш-Шиновий эриб кетди, оғзининг таноби қочиб қичқирди.

— Жаноб шайх Юсуф! Худо сизни мақсадингизга етказсин, облоҳу акбар.

Дўкон олдида турган йигит ҳам улар билан бирга фотиҳа ўқиди. Фотиҳани ўқиб бўлишгач, шайх Юсуф шайх аш-Шиновийга юзланди:

— Қишлоғимиз қишлоқ бўлмай қолди,— деди,— қишлоқ адаб берувчига муҳтож. Мен умда бўлсам яхшилаб адабини бериб қўяман. Мана Муҳаммад афандини кўринг! У нима ишлар қиляпти, биласизми? Биров қамоқда ётсинда, қизига икки-уч қирш бериб, бошини айлантириб юрсин! У: «Офицер тердирмай қўйган пахтагизни мен сотиб олиб, сенга пулини бераман»,— дермиш. Офицернинг ўзи пахтазорни алғов-далғов қилиб, терилган пахталарни аллақачон олиб кетган. Ўз кўзим билан кўрганман. Қиз келиб яқинда маслаҳат сўраган эди, мен «эҳтиёт бўл» дедим. Муҳаммад афандининг сўзига кириб обрўдан ажралгандан кўра, дала йўлида ишлагани яхшироқ. Мана, кўряпсизми, қишлоқ қанчалик бузилиб кетган,— деди.

Шайх Юсуф қишлоқ тўғрисида гап бошлаганда, қовғини солиб шайх аш-Шиновий ўзича бидирлаб, хуморини тарқатмоқчи эди, дўкон олдида турган оёқ яланг йигит гапга аралашди:

— Шайх Юсуф амаки! Бу нима деган туҳмат? Сиз ҳамма нарсани ўзингизча мулоҳаза қилиб, адоват ўти ёқаверар экансиз-да? Васифа йўлдан адашибдими? Муҳаммад афандини шу даражада пасткаш деб ўйлайсизми? Ақлигизни йиғиштириб олинг, яхши ишни ёмонга йўйманг! Бу гапни гапириш сиздек одамга айб. Пахтани офицер олиб кетганини кўрдим дейсиз, ёлғончилигингиз башарангиздан мана ман деб кўришиб турибди. Пахта сизнинг дўконингиз олдидан ўтмаган. Мен қанорлари билан Муҳаммад афандининг ҳовлисида кўрдим. Ёлғончилик ҳам йўли билан-да!

Шайх Юсуф йигитга хўмрайди.

— Бекорни айтибсан. Илойим сени тезлаганларнинг тили кесилсин! Жўна бу ердан, ҳозир уриб кўзингни чиқараман. Ҳой, уятсиз Муавваз, сен ҳали мени мазах қиладиган бўлиб қолдингми? Менга тик гапирадиган бўлдингми? Мендай улуғ кишига бундай муомала қилишни сенга ким қўйибди? Вой, тилинг кесилгур-эй! Қудуқдан ҳўкизингизни чиқариб бергани учун энди Абдулҳодининг соясига салом бериб юрибсанми? Қараб тур, таъзирингни бериб қўяман, сен уятсизни!

Муавваз дўкон олдидан кета туриб:

— Мен Абдулҳоди билан фахрланаман, чидайсизми бунга! Абдулҳоди қамалди. Сиз эса парвойингиз палак, умда бўлиш орқасидан елиб-югуриб юрибсиз. Сизга ўхшаганларнинг таъзирини Абдулҳодининг таёғи бериб қўяди, ҳали!— деди-да, узоқлашди.

Шайх Юсуф бўздай кўкариб, қалтираб кетди. Шайх аш-Шиновий унга:

— Боланинг гапи ёлғонми? У пахтани Муҳаммад афандининг уйда кўрдим деди, гапи ростмикан? Сиз офицер олиб кетганини кўрдим деган эдингиз,— деди.

Шайх Юсуф энди пахта тўғрисида ортиқ гапиришмасликни маъқулроқ сезди. У ҳақиқатда пахтани офицер олиб кетганини кўргани йўқ. Бундан бир неча дақиқа муқаддам ёлғон гапиргани шайх аш-Шиновийга маълум бўлиб қолганидан уялиб турибди.

Шайх аш-Шиновий шайх Юсуфни оғир аҳволдан қутқазиб учун баланд овоз билан жума хутбасини такрорлашга тушди. Аҳён-аҳёнда китобдан бошини кўтариб, жўрттага ўзи жуда яхши тушунадиган баъзи сўзларнинг маъносини сўрар ва унинг берган изоҳига диққат билан қулоқ соларди.

Мен дўкондан сафарга чиқиш тайёргарлиги ташвиши билан уйга қайтиб келдим.

Аёллар ҳам Васифаларниқидан тарқаб кетишди. Васифа онасининг қулоғига:— Муҳаммад афанди пахтамининг сотиб олган эмиш, пулини менга бермоқчи. Лекин шайх Юсуф, бу ҳийла, Муҳаммад афандидан бир мири ҳам олма, деб таъкидлаб қўйди,— деб шивирлади.

Онаси бир оз ўйлаб туриб:

— Шайх Юсуф отангнинг гапи тўғри, Муҳаммад афандидан пул олсак, одамлар нима дейди?

Шундан кейин Васифа сўзида давом этиб: «Шайх

Юсуф менга дала йўлида ишлагин, бригада бошлиғи билан ўзим гаплашиб бераман, деяпти», — деди.

Онаси ҳам розилик берди:

— Майли, у кишининг айтганини қил. Сени ишга киритиб қўйсин! Эшакнинг пулига сотиб олган маккажўхоримиздан бир-икки хамирлик қолди, холос. Лекин иш ҳақингдан ортиқча пул беришса, сира ола кўрма!

Кейин икки кўзидан ёши оқиб:

— Эй, Абу Сувайлим! Сен бизни шундай қийин аҳволда қолдириб кетдинг, — деди.

Васифа яна шайх Юсуфнинг олдига, йўл ишида ишлаш маслаҳати билан кетди.

У ҳеч бир мулоҳазасиз оғизларига келган гапни қайтармай гапираверадиган бегона эркаклар ёнига бормасликни истарди. У онаси билан иқлим марказидаги опасникига бориб туриш тўғрисида ҳам ўйлади, лекин отаси қўрада қамалиб ётиб, қишлоқдан кетсак яхши бўлмас, дег фикридан қайтди.

Васифага шайх аш-Шиновий насиҳатгўйлик қилиб «Йўл ишида ишлайвер, лекин бегона эркаклар билан ортиқча гаплашма», — деди.

Шайх Юсуф жасорат билан: — Бегона эркаклар Васифани еб қўймайди, — деди ва, — мен асрдан кейин бригадир билан гаплашаман, эртага эрталабдан ишга тушаверади. У ерда иш қийин эмас. Ишласа, Муҳаммад афандига ўхшаш пасткаш одамлардан бир нарса сўрашдан қутулади, — деди.

Васифа тик турганча отаси тер тўкиб эккан экинларини босиб-янчиб оёқ ости қилаётган эркакларга сув ташиб келишини хаёлидан кечирди, аламдан лабини тишлаб, бошини ердан узоқ вақт уза олмай турди. Аммо шайх аш-Шиновий ҳадеб уни дуо қилишини ва баракат тилашини қўймасди. Шайх Юсуф бўлса Муҳаммад афандидан пул олиб ўз обрўсини тўкмаслик учун Васифа ишлаши керак, дег қайта-қайта такрорлади.

Васифа бошини кўтариб, ёшга тўлган икки кўзини шайх Юсуфга тикди. Ен тарафдан:

— Шайх Юсуф! Менинг тўғримда Муаввазга нима дедингиз, шу ҳам гапми? — деган қаттиқ бир товуш эшитилди. Васифа ялт этиб қаради. Товуш эгаси икки кўзиде ўт ёниб турган Муҳаммад афанди эди.

Муҳаммад афанди кўп вақтлардан бери шайх Юсуфнинг дўкони атрофига йўламас эди. Агар шу ердан ўтиб

қолса ҳам саломлашмай кетаверар, ўзига-ўзи шайх Юсуф салом беришга нолойиқ киши экан, дер эди.

Шайх Юсуф унинг гапига жавоб қилмагач:

— Нега миқ этмай ўтирибсиз, тилингиз узун эдику,— деб ўшқирди Муҳаммад афанди.

У марказга бориб, телеграммаларни жўнатган ва вақтини бекорга ўтказмай, дарров қайтиб келган эди. У норозилик телеграммасини ёзгандан кейин ўзини жасоратли, мудириядагиларнинг ҳаммасига ҳам қақшатғич гапларни айта олишга қодир бир киши деб ҳис қилди.

Шайх аш-Шивовий таажжубланиб гапга аралашди:

— Ўзи нима гап, Муҳаммад афанди? Нега саломни ҳам унутиб қўйдинг, кўзларинг бежо турибди?

Муҳаммад афанди барибир илтифот кўрсатмади, икки кўзи шайх Юсуфга газаб ўти сочарди.

Васифа изтиробга тушиб, секин қўзғалди.

— Қачон иввогарлигингизни қўясиз? Биров қамоқда ётибди. Биз уни деб куйиб-пишаётибмиз, сиз бўлсангиз қандайдир бўлмағур гапларни валдираб юрибсиз. Қизнинг онаси пахтанинг пудини олишга рози бўлмаса, уларнинг куни нима кечади? Тирикчиликни қандай ўтказишади? Бу тўғрисида ўйладингизми,— деди Муҳаммад афанди шайх Юсуфга ўқталиб.

Шайх Юсуф қалтираб:

— Гапимга қулоқ сол! Бу гапларингни қўй. Нега сизлар ҳаммангиз менга тескари бўлиб қолдингиз? Сизлар менинг пайимга тушиб шарманда қилмоқчисиз. Ҳар ким ўзим бўлай дейди. Мана, тоғанг-шайх Ҳасуна марказга қатнай-қатнай йўлни ерларингиздан нарироққа сурдирди. Йўлга ерингиздан арзимас бир бўлак тушди, холос. Мен умда бўлиш учун ҳаракат қилаётганим туфайли хафа бўлганингни биламан. Демак, умдаликни сизларга бериб қўйишим керак экан-да. Йўқ, худо ҳақи ундай қилмайман. Нима учун сизлар ўз хусусий манфаатингиз орқасидан югурасиз? Хўш!— деди.

Муҳаммад афанди шайх Юсуфга жирканч назар ташлади:

— Энди бу гапингиз нимаси? Ақлингизни йўқотдингизми? Умдалик бошингизда, қолсин! Сиз мурувватни билмайдиган одам экансиз. Ўз ҳузур-ҳаловатинигина кўзловчи ўзингиз эмасми? Гапимга яхшилаб қулоқ солинг: Энди ўзингизни гўлликка солиб ўтиришни ташланг. Агар шундай қилмасангиз, сизга жавобим мана шу ёғоч каву-

шим билан бўлади. Кўриб қўйинг, шу билан башарангизни мажақлаб ташлайман.

Шайх Юсуф оғзи очилиб, кўзи бақрайганича, ҳангманг бўлиб қолди. У, Муҳаммад афанди ростдан ҳам шундай қилса нима қиламан, деб ўйларди.

Мабодо ростдан ҳам Муҳаммад афанди ёғоч кавуши билан саваласа, ҳеч кимга арз қилолмайди ҳам, чунки бутун қишлоқ шайх Юсуфга зид бўлиб қолган.

Муҳаммад афанди дўкондан нарироққа кетди. Узоқдан чинни косалар билан декча кўтариб келаётган Абдулотига кўзи тушди. Буларни қамоқдагилар учун Муҳаммад афандининг уйдан олиб келаётган эди.

Абдулоти шодланиб:

— Яша, офарин, Муҳаммад афанди! Иш деган мана бундай бўлибди. Шайх Юсуф, кўзингизни очинг! Бизга маъқул бўлмаган киши ёғоч кавушдан бўлак ҳеч нарса кутмасин, у билан миясини жойига келтириб, суробини тўғри қиламиз!— деди.

Шайх Юсуф қалт-қалт титрарди:

— Яхши, эрта-индин ҳамма иш ҳал бўлади, фақат умдалик вазифаси қўлга кирса бас. Ёғоч кавуш билан уриш қандай бўлишини кўрасиз мендан!

Абдулоти идишларни кўтарганича йўлида давом этди. Хужрага етиб, эшикни очди. Декчани ерга қўйиб, устига қопқоқ қилиб қўйилган хурмо баргларини олиб ташлади. Шу онда ёгда қовурилган гоз гўштининг ҳиди бурқираб кетди, буғдой нонидан буғ кўтарилди.

Илвоний ерга ўзини таппа ташлаб, декчага яқинроқ ўтираркан:

— Иссиққина нон экан, бай-бай,— деб шодланиб қичқирди.

Кейин Диёбни бир туртиб:

— Ол, бола, буғдой нондан е! Нега одамлар унинг мазасини татиб кўрмай ўлиб кетган. Ишқилиб, бу ерда икки-уч ойлаб қолиб кетишимиздан худо асрасин! Гўштдан е! Тоза тўйиб ол, таъбинг равшан бўлади!

Ҳамма кулди.

— Бу ердан қутулиб чиқсак,— деди Абдулҳоди Илвонийга,— сен учун бир неча қўй сотиб оламан, ҳар кун юмшоқ нон билан меҳмон қиламан.

Абдулоти Муҳаммад афанди билан шайх Юсуф ўртасида бўлиб ўтган воқеани айтиб берди, Абу Сувайлим кулиб қўйди. Диёб одамларга қараб фахрланиб:

— Мана бизнинг акани кўриб қўйинг, чинакам бо-
тир,— деди.

Абдулҳоди унинг сўзини қувватлади:

— Худо ҳақи, бу жуда ўринли жасорат... Яша, Му-
ҳаммад афанди, ана шундай қилиш керак!

Абдулоти Муҳаммад афанди шайх Юсуфни ёғоч ка-
вуш билан ураман, деган вақтда унинг қўрқиб кетиб роса
титраганини ҳам гапириб берди. Шу пайтда деди Абду-
лоти, шайх Юсуф энги узун сариқ шойи ич кўйлак усти-
дан кенг кашмири кўйлак кийган ва тоза шол салла ўраб
ўтирган эди.

Илвоний катта бурда нонни буклаб-буклаб оғзига ти-
қа туриб:

— Уша шайх Юсуф-а, бошига катта салла чулғаб ўзи-
ни кўз-кўз қилиб юрибди, дегин! Вой қурғур-э, ўзича
нималарни ўйлаб юрибди экан-а? Оббо шайх Юсуф-э, на-
ҳотки умдаликни ростдан ҳам ҳавас қилиб қолган бўлса?
Одамларни қабзасига олишни ҳавас қилибди-да! Қабза-
сига олиб бўпти!— деб бақирди.

Абдулоти кулди, бошқалар ҳам кулишди.

Илвоний Абдулотига бўйини чўзиб:

— Ғоз гўшти ейилгандан кейин киши чой талаб бўла-
ди. Чой тўғрисида бирор тадбир кўрилса,— деди ўзини
жиддий тутиб.

Абдулоти чойни кимникидан олиб келсам экан, деб
бир оз ўйлаб қолди, кейин бошини қашиди-да, қўра томон
йўл олди. У умданинг бева хотинига учради. Хотин Абду-
лотини кўриши билан табассум қилиб, олдига чақирди.

Аёл энги калта, кўкраги очиқ қора кўйлак кийган
эди. Абдулоти унинг оппоқ, семиз билаги, очиқ томоғи
ва диркиллаб турган кўкрагига кўзини тикканча бир оз
чақчайиб қолди.

Абдулоти, қамоқдагиларга чой дамлаб олиб берсак
қандай бўлади, деб маслаҳат сўраган бўлди. У, жуда яхши
бўлади, қани, мен билан бирга юринг, қуруқ чой ва қант
бераман, деди. Унинг ёниб турган кўзига Абдулотининг
кўзи тушиб, қалтираб кетди.

Абдулоти унга шайх Юсуф билан одамларнинг алоқа-
си бузилгани ва ундан ҳеч нарса сотиб олмасликка аҳд
қилишганини ҳамда у билан Муҳаммад афанди орасида
бўлиб ўтган воқеани сўзлаб берди. Аёл бу воқеадан завқ-
ланиб кулди, кулгиси ҳамма ёқни жарангладиб юборди. У

бурилиб ўз хонасига йўл олди. Орқадан Абдулоти борарди.

Қўра эшиги олдида ўтирган қишлоқ шайхининг бунга гаши келиб, Абдулотини чақирди. Абдулоти жавоб бермагандан кейин ҳассаси билан қўранинг эшигини тақиллатиб, яна чақирди. Абдулоти уйдан қайтиб чиқди-да, тажаанг бўлиб:— Хўш, нима демоқчисиз?— деб сўради. Қишлоқ шайхи вағиллаб кетди:

— Ким сени бунга киритди? Менинг изимсиз ҳатто ичкаридан чиқаришганда ҳам иккинчи марта бу ерга кира кўрма! Уят эмасми? Марҳум умда ҳаёт вақтида ичкари томонга кира олармидинг? Бошинг ғамдан чиқмагур! Совуқ қараш қилма. Бу ерда мени умда ҳисобла, ҳа, умдининг худди ўзи деб бил.

Абдулоти қайтиб кета туриб нимадир деб тўнғиллаган эди, қишлоқ шайхи:

— Жўна, иккинчи келма. Ҳали сизлар, бизни тергайдиган умда йўқ, Сулаймон ўлди девлар қутулди деб ўйлайсизми? Умдасиз қишлоқ борми? Мен умдаман, билиб кўй.

Абдулоти бир оз узоқлашиб:

— Умда, умда! Кимни кўрсанг, ўзини умда қилиб олибди. Ҳе, ўша умдаликларингга, қаҳат келсин!— деди.

* * *

Қишлоқ ташвиш ва интизорликка тўла азобли кунлардан яна бирини бир амаллаб ўтказди. Кечки қуёш шафақидан маккажўхоризорнинг сариқ шокилалари қизил тус олган, сентябрь тумани бутун атрофни қоплаган пайт. Чивинлар ва кўзга илинмас жибилажибонлар ингичка қанотларини пирпиратиб ҳаракатга тушган. Отам иқлим марказида эди. Мен унинг костюм олиб келишини кутардим, қишлоқ эса бирорта янги хушхабар билан келишини кутарди.

Қамоқдан кишилар қачон чиқаркин?

Қуёш тут дарахтлари орқасидаги ғарбий уфққа бош қўйди. Шайх Юсуфнинг Маҳмудбекнинг боғи томондан келаётганини кўриб қолдим. У эндигина кир бўла бошлаган янги шойи ич кўйлагининг кенг енгини тирсақкача шимариб олганди. У тўғри уйига кириб, хотинига майкасини ва шол салласини ювиб қўйишни буюраркан, Маҳ-

мудбек яхши ваъда берди, эртага эрта билан мудириянинг ўзида умдаликка сайлов ўтказиладиган бўлди, деди.

Мен орқамга, тўғон томонга қарай-қарай, уйга қайтдим. Узим йўл юряпману, икки қулогимни динг қилиб фййтун араваинг овози эшитилишини бетоқатланиб кутаман.

Чорваларнинг ҳаммаси тўғон бошидаги қўралардан аллақачон қайтиб келган. Кўчалар бўм-бўш. Хатто чорвалар ташлаган тезакларни ҳам хотин-халажлар саватларга йиғиб олиб, уй-уйларига аллақачон тарқаб кетишганди.

Ахири фййтун арава ҳам кўринди. Кассоб амаки қоронги кечада, арава устидаги ҳар қачонги жойида кўксини кериб, жилмайганича мағрур ўтирарди. Бир тугунчани кўтариб, аравадан отам тушди. Шошиб, отамнинг қўлларидан тугунчани олдим-да, уни очдим. У менга мосланиб қайта тикилган ўша костюм эканини билганимдан кейин, тарвузим қўлтиғимдан тушиб, онам олдига олиб бордим. Онам ёгда қовурилган ғоз, сараланган гурунч ва патир нонларни катта саватга жойлаб, устига ёпиш учун рўмол истаётган экан. Хизматкор қиз нина, ип олиб келяпти. Тепада лампа ҳилпиллаб ёниб турибди!

Онам қўлимдан костюмни олди-да, у ёқ-бу ёғини кўрди. Кейин кийим-бошлар солинган чамадонга авайлаб жойлаштирди ва кўчага чиқиб кетмай, кечки овқатни еб, ухлашим кераклигини айтди. Чунки эртага барвақт туриб, Қоҳирага азонда жўнайдиган поездда кетишим керак.

Мен янги костюм кияман деган орзуйимга эриша олмаганим учун хафа эдим. Кўчага чиқдим. Кассоб амаки отини аравадан чиқарган ва мийиғида кулиб шахдам қадам босиб кетяпти. Мен ундан қаерга бораётганини сўраган эдим, кулиб:— Қишлоқ офицердан ҳам қутулди, у бундан кейин бу ёққа қайта қадам босмайди. Қўрада қамалиб ётган кишиларни бўлса, шу кечаси бўшатиб юбориш ҳақида мудирияда телефонограмма тайёрланыпти,— деди. Кассоб амаки оёғини қаттиқ-қаттиқ ташлар, мен унга анграйиб, табасумли оғзидан чиқаётган оромбахш сўзларига жон-дил билан қулоқ солиб борардим.

Кассоб амаки сўзини давом эттирди:

— Қамалган кишилар туфайли мудирияда ҳамма ёқ алғов-далғов. Қишлоқнинг Қоҳирага юборган телеграммаси у ерда ҳукуматни титратиб юборибди. Ҳукуматнинг сиқиғи остида эзилаётган ёзувчилар кечқурунги чиқадиغان газетада унга роса ҳужум қилишибди, одамларни айбсиз

ва тергов ўтказмасдан ушлаб, қамоққа олишда айблашибди.

Кассоб амаки гапириб туриб бошини мағрур кўтариб кўярди. Телеграммани юборган киши Муҳаммад афанди эди, демоқчи бўлдим, лекин Кассоб амаки ўзи буни яхши билар деб индамадим. Ўзи ҳам у ҳақда гап очиб қолди.

— Мана, Муҳаммад афандининг ҳамма қилган ишлари жойида. У Маҳмудбекнинг орқасидан беҳуда юрмайди! Ҳамма гап шунда, ундан ҳеч нарса унмаслигини тушуниб олди. Биз нималарни кўрмадик, кимлар кетидан юрмадик дейсиз. Ҳукумат илгаксиз эгилмайди! Искандарияда ва бошқа ерларда бизнинг кўрганларимизни Муҳаммад афанди кўрганда, Маҳмудбек кетидан юришни анча илгариеқ тўхтатган бўларди. Кишилар ўз-ўзидан бир нарсани биллиб қолмайди.

Кассоб амакининг бу сўзлари менга тажрибалар билан ёзилган сермазмун китоб бўлиб туюлди. Унинг сўзларида шунчалик кўп маъно борки, уларни шу пайтгача билмасдим. Мен мактабда таълим олдим, тўрт қитъанинг расмини солишни, узунлик ва кенглик чизиқларини, шамоллар ҳаракатини ва сувнинг қайнаш сирларини тушундим, лекин у айтган ҳаёт сирларидан ҳали беҳабар эдим.

Биз йўлимизда давом этяпмиз. Тўсатдан Кассоб амаки очиқ бир эшик олдида файтунни тўхтатди-да, ичкарига кириб кетди. Мен таажжубланиб унинг орқасидан бордим. Бу Абу Сувайлимнинг ҳовлиси эди. Кассоб амаки одатга мувофиқ йўталиб ўтирмай, тўғри кираверди, қишлоғимиздаги одамлар бировнинг уйига киришдан олдин «ҳой болалар» ёки бошқа бирор нарса деб чақиритарди, Кассоб амаки чақириб ҳам ўтирмади. Йўлакнинг қоронғи деворига ичкаридан билинар-билинимас шуъла тушиб турибди. Узоқда, ҳовлининг нариги ёғида жинчиरोқ ёқиб қўйилган эди. Ҳовли эгалари кўчиб кетгандек жимжит. Кассоб амаки ҳовлининг ўртасигача борди ва Васифанинг номини айтиб чақирди. Васифа илдам қадам ташлаб унинг олдига келди. Юқоридаги тунука чироқ унинг сўлғин башарасини элас-элас ёритиб турибди. Икки кўзи ёниб, кулдиргичлари жилва қилиб турганини кўриб юрагим ўйнаб кетди. У қувончли хабар келганини сезиб турганга ўхшайди. Кассоб амаки унга қараб оҳиста:

— Васифа, севинчи бер, бу кеча даданг қамоқдан чиқиб келадилар. Биз мудириянинг буйруғини кутиб турибмиз,— деди.

Васифа севинганидан ўзини йўқотиб, нима қилишини билмай, беихтиёр чироқни кўтариб олди. Бутун аъзойи бадани рақса тушиб кетгандек бўлди. У, теварак-атрофга ўйноқ назар ташлаб, бошини сарак-сарак қиларкан:

— Ростданми, тўғри айтияписизми? Шодлик қўшигини айтaveraйми? Ойи! Суюнчи беринг!— деди.

Васифа менга ташланди-да, пешанамдан бир ўпди.

Пешанамга унинг ёқутдек лаблари ёқимли ва илиқ тегди. Баданимни ҳарорати ўраб олгандек бўлди. Юрагим гурсиллаб тепиб *кетди.

Васифанинг қўлидаги лампа ўчиб қолди. Шу пайт унинг онаси молхона томондан чиқиб келди. Молларнинг тезагини таппи қилаётганлиги сабабли икки қўли ифлос эди.

— Ургилай Кассоб,— деди у,— севинчли хабар келтирдинг, худойим сени ҳам севинтирсин, Оқшом бизники-кига қўйган қадамнинг бахт келтирсин! Бу сўзларни эшитарканман, мени ҳайрат босди. Чирс этиб гугурт чақилди. Кассоб амаки икки бармоғи орасида ёниб турган гугурт чўпи билан чироқни ёқди. Иккинчи қўлини Васифанинг елкасига қўйиб олганди. Таажжубландим. Илгари қишлоғимда ҳеч кимнинг қўли Васифанинг елкасида турганини кўрмагандим! Васифанинг бирорта эркак кишига кўзини бу қадар ялтиратиб қараганини ҳам кўрган эмасдим. Унинг Кассоб амакига ошиғич ҳурмат ва илтифот кўзи билан қараб тургани сезилиб турарди.

Кўзим Кассоб амакининг кул ранг сочлари ва оқ оралаган калта мўйловига тушди. Юзидан ҳеч нарса билиб бўлмасди. Орада қандай сир бўлиши мумкинлигини ўйлаб, ўйимга етолмасдим.

Кўз ўнгимда Абдулҳодининг кулиб турган сиймоси ва нимча-ю камзулни тешиб ўтувчи, одамлар оғзидан тушмайдиган бир дона шер мўйи бор барваста кўкраги гавдаланди.

Мен ҳеч нарса деёлмай Васифага тикилганимча анқайиб қолдим. Ёз фаслининг аввалида анжир дарахти олдида у билан ўтиришганимизни эсладим. Яна бир марта ёлғиз бирга ўтиришни орзу қилардим. Қани энди яна бир марта мени қучоқлаб ўпса эди, деган истак кўнглимдан ўтди. Пешанамдан олган бояги бўсасининг тафти аъзойи баданимни ҳали ҳам қизитиб турибди. Тўсатдан:— Эртага эрталаб Қоҳирага жўнайман,— деб юбордим. Лекин Васифа бунга эътибор бермади. Унинг икки кўзи Кассоб амакида, ҳамон юзида табассум ялтираб турарди.

Қаттиқ хижолат бўлдим. Бир мўъжиза юз берса-ю, ҳовир Васифанинг кўзидан ғойиб бўлиб кетсам, қандай соз бўларди деб ўйлаб қолдим. Васифанинг кўз ўнгидан силжиб кетишга тоқатим йўқ эди, лекин кетишга ўзимни мажбур этдим. Эшик остонасидан ташқарига қараб қадам босарканман, Васифанинг онаси:

— Соғ-саломат етиб бор, Қоҳирадагиларга биздан дуои салом, деб қўй. Худойим хизматчилик дипломини олишингда ёрдам берсин!— деб қолди.

Эшикдан чиқиб кетолмай турдим. Орқамга қайтиб бориб раҳмат демоқчи бўлдим, лекин қандай киришни билмасдим.

Кассоб амаки оҳиста ва қатъий қилиб:

— Йўқ, йўлда ишлаш керак эмас, Шайх Юсуф билан шайх аш-Шиновийнинг гапини қўй. Менинг сўзимга кирсанг, Васифа, йўл қурилишида ишлай кўрма, у томонга борма ҳам!— дегани эшитилди.

Мен ҳовлимизга етиб келдим. Онам кечки овқатимни тайёрлаб, мени кутиб ўтирган экан, Лекин овқат егим келмади. Ухлаш учун ўз ҳужрамга кирдим. Қоп-қоронғида танҳо ўзим қолдим. Овозим чиқмаса ҳам кўзимдан ёшим дувиллаб тўкиларди.

Отам, онам ёки катта акаларимдан биронтаси кириб, Васифа учун йиғлаётганимни билиб қолмасин, деб овозимни чиқармай йиғлардим.

* * *

Азонда туриб, кетишга тайёрлик кўра бошладим. Онам хайрлаша туриб мени қучоқлаб ўпди ва ўн қиршлик кумуш тангалардан бир ҳовучини тутқазди, дарсларимдан бепарво бўлмаслигим ва мусофирликда руҳан сиқилмаслигим кераклиги тўғрисида панд-насиҳат қилди.

Кассоб амаки Қоҳирага олиб кетаётган озиқ-овқатларимни файтун араванинг олд томонига жойлади. Мен отам билан катта акам ёнига ўтирдим.

Йўлда отам билан акам ҳукуматнинг қишлоққа ва қишлоқдагиларга қилаётган беҳудуд жабрлари ҳақида сўзлашиб боришди. Акам ёзувчиларнинг мақоласи тўғрисида гапириб берди.

Мен хаёл суриб боряпман. Отам жим ўтирибди. Медицина факультетининг охириги курсида ўқиётган акам ортиқча хаёл суриб кетганим учун қизиқиб тикилиб қўярди. Катта шаҳарга яқинлашганимизда отам билан акам менга:

— Энди сен ўрта мактабда ўқийдиган ва узун шим киядиган катта киши бўлиб қолдинг!— деб ҳазиллашди. Балоғатга етганим учун дўриллаб турган овозимни чиқармай, паст товуш билан астагина нималардир дедим. Отам билан акам мудирияга кириб кетишди. Кассоб амаки билан мен уларни станцияда кутиб турмоқчи бўлдик.

Файтунни Кассоб амаки билан станция томонга ҳайдаб кетдик; мен ўқийдиган ўрта мактаб ўқувчиларининг студентлар билан биргалашиб қиладиган намоёишлари ҳақида ўйлардим.

Кассоб амакига илжайиб, кўзи билан кўз уриштириб турган Васифининг қиёфасини назаримдан ҳеч нари кетказолмайман. Ушанда мен унга эртага бўладиган сафарим тўғрисида ҳарчанд гапирсам ҳам, уйдан чиқиб кетгунимча бир оғиз ширин сўз айтмади.

Васифининг икки оёғини сувга осилтириб ўтиргани, бир кўза лиқ тўла пул топиб олсам, деб қулоғимга шивирлагани ва кемага тушиб тўғри Қоҳирага бориб, ўша ерда турсам деган орзулари, омбордан ранги сарғайиб маккажўхори овқатга етмас экан, деб чиққани, булардан ташқари, отаси қамалиб кетган пайтларда озиб-тўзиб кетгани, ҳамма-ҳаммаси хаёлимдан бирин-кетин ўта бошлади.

Хусусан, отаси қамалган чоғдаги кўринишини ҳеч кўз ўнгимдан кетказолмадим. Кўзимни юмдим, ишқаладим, лекин кўз-қовоғи шишган. овози бўғилган, ғамгин, маъносиз ҳолда ҳовли ўртасида ётгани ва атрофида қора кийимли аёлларнинг ўтиришгани барибир хаёлимдан нари кетмади. Бошимни силкитиб ҳам ўша манзарани миямдан чиқариб юбормоқчи бўлдим, лекин улардан халос бўла олмадим. Охири озуқаларни файтун аравадан олиб, станция перронига тахлаётган Кассоб амакидан баланд овоз билан сўрадим.

— Васифа йўл қурилишида ишга тушганмикин?

— Бўйнинг узилгур Васифа, бугун эрта биландан ишга тушди,— деди у.

Бу гапни газабини яширолмай, соддалик билан очиқ айта қолди. Сўнг асабийлашиб сигарет ёндирди.

Мен унинг кўзларига қарашга интилдим, аммо кўзи билан кўзимни учраштира олмадим. Шу пайт биқинимда қаттиқ оғриқ санча бошлади. Бирдан мени қўрқинч босди. Васифа отаси билан бозордан қайтиб келаётганда файтунда Кассоб амакининг ёнида ўтирганини ва ундан туша-

ётиб йиқилиб кетаёзганда Кассоб амаки уни кўтариб тушириб қўйганини эсладим. Наҳотки, Васифа ҳам бошқа қизларга ўхшаб қолган бўлса?

У йўл қурилишига бориб, уятли гапларга қулоқ солиб кулиб туриши, уялмай ва ҳеч кимдан ҳадиксирамай бемалол ашула айтиши, аҳён-аҳёнда у ёки бу эркак билан экинзор ичига кириб кетиши мумкинми? Наҳотки шундай ишларга журъат эта олса?

Ёлғиз ўзим бунча хаёллар юкини кўтара олмадим. Шунинг учун Кассоб амакидан:—Васифа алданиб қолиши мумкинми?—деб сўрадим. Оқ оралаган кул ранг сочларини индамай силкитаётганига кўзим тушди. Кассоб амаки Васифага амаки бўлса-чи,—деган фикр хаёлимга келди бирдан.

Кассоб амакининг юзидаги тарам-тарамлари ичида ажойиб меҳр намоён эди. У икки кўзини юмди. Унинг жавдираган қарашларида оталарча муҳаббат ва қўлидан ҳали ҳеч нарса келмайдиган ёш боланинг келажаги учун ғамхўрлик тўлиб-тошиб турарди. Қишлоққа полиция пости келмоқчи деганда айтган сўзлари хотиримга тушди. Пост келмайдиган бўлганини эшитган чоғдаги ғолиб табассумини ҳам эсладим.

Йўл қурилишида ишловчиларда ҳам солдатлардагидек пул бўлади. Қишлоқ қизлари эса овқатга ҳам, кийим-кечакка ҳам зор. Пул деган нарса ҳар қандай қизнинг бошини айлантириши мумкин. Кассоб амакининг меҳр ва қатъият билан тўлган юзига қарай бошладим. У киши менга ором берадиган бирорта сўз айтармикин, деб ўйладим. Кўз ўнгимдан омбордан маъюс бўлиб чиқиб келаётган Васифанинг қиёфаси яна ўтди. Кассоб амакидан:—Васифа алданиб қолиши мумкинми?—деб яна сўрадим ва мени хотиржам қиладиган бир гап гапирса эди дегандек, қўлим билан уни туртиб қўйдим. Узоқ жим турганидан кейин менга қараб:

— Ҳа... Боя ҳам сўраган эдинг,— деди, сўнг, бир хўрсиниб:

— Очлик кишини ҳар балога гирифтор қилади!—деб қўшиб қўйди.

Ичимдаги дардимни енгиллатиш учун яна бир нарса сўрамоқчи бўлдим, жавоби кўнглимни баттар эзишидан қўрқиб, жим қолдим. Кассоб амаки файтун арава томонга кетди. У мени станция перронида қолдириб, шу ерда кутиб тур, мен мудирияга бориб, даданг билан акангий

олиб келаман деди-да, қамчинини қарсиллатиб уриб, жўнаб қолди. Ёлғиз ўзим қолиб Кассоб амакининг ўткир қарашлари, оҳиста овози ва ҳар бири оғир ҳаёт ва катта тажрибанинг натижаси бўлган босиқ сўзларини эслаб хаёл суриб қолдим. Қизиқ! Кассоб амаки қишлоқда ҳеч ким билмаган ишларни қила олади ва ҳеч ким гапирмаган гапларни гапирди!

Шу йўсинда турли-туман хаёллар суриб, миям говлади. Бирдан Хазра эсимга тушиб кетди. Абу Сувайлим ердан айрилгандан кейин Васифа ҳам Хазрага ўхшаш бир қиз бўлиб қолиши мумкинми?

У билан Кассоб амаки ўртасида ҳам, Диёб ва Илвоний билан Хазра ўртасида бўлиб ўтганидек саргузаштлар бўлиши мумкинми, ахир?

Мен жуда сиқилдим, бошимга турли ўйлар келди.

Кассоб амаки аҳтимол Васифага ёқиб қолгандир, балки унга теккандир ҳам, деган хаёл мени олиб қочди. Сўнги фикримдан ҳатто ҳаяжонга тушдим. Станция перрониди у ёқ-бу ёққа юриб туриб, ўзимга-ўзим тасалли бердим, ахир Кассоб амаки Васифанинг отаси тенги бир кишику,— дедим.

Одамлар, саватлар ва хуржунлар билан тўлиб бораётган перроннинг у чеккасидан-бу чеккасига бориб-кела бошладим. Темир йўл излари кўз ўнгимда чўзилиб ётибди. Бир хилдаги икки из бориб-бориб кўз илғар-илғамас ерда бир-бирига қўшилиб кетаётганга ўхшайди. Аммо мен икки изнинг бир-бирига қўшилиб кетмаслигини яхши билардим. Бу ҳақиқат эмас, фақатгина киши кўзига шундай кўринади.

Ўтган йили тепаларидан ўқ отиб туришларига қарамай, студентларнинг конституция ва мустақиллик талаб қилиб уюштирган намойишлари кўз олдимга келиб томирларимда қоним жўшиб кетди. Таҳдидлардан қўрқмай, дадил ҳаракат қилган намойишчилар кўз ўнгимда турибди.

Мен ўзимга-ўзим: «Халқ партияси» ҳукумати йўқолиб, конституция қайта кучга кирса, албатта, Абу Сувайлим янгидан миршаббоши бўлади, шайх Ҳасуна ҳам қишлоққа қайтиб келади. Қишлоқдаги кишилар йўлига қўйилган тўсиқ, ғовлар кўтарилиб, ишлар юришиб кетарди»,— дедим.

Бир оз ўтгач, фойтун арава қайтиб келди. Кассоб амаки менга қараб жилмайиб келарди.

Отам билан акам файтундан тушиб, билет олиш ва поезд кетадиган вақтни билиш учун кассага кириб кетишди. Кассоб амаки елкамга қўлини қўйди. У кулиб туриб:— Ҳозир қишлоққа телефонограмма етиб борган, унда Абу Сувайлим, Диёб ва Илвонийларни бўшатиш ҳақида буйруқ бор,— деди менга.

У узоқ жим қолди, лекин табассум юзидан аримас эди. Бу туриши менга ёқиб қолди, унга меҳр билан қараб тургандим, баланд овоз билан қаттиқ кулиб юборди-да:

— Ҳозир мудирияда озгина тортишув бўлди. Шайх Юсуф билан Маҳмудбек бир-бирларига ҳужум қилишса бўладими? Бизнинг қишлоққа умда тайинлаш хусусида шайхлар комиссияси тузилган эди, ишни кейинга суришди. Шайх Юсуф, умда бўлишимда Маҳмудбек менга ёрдам беради,— деб юрган экан. У дорпечдаги ҳамма бор-йўғини: кашмири кўйлаги ва янги туфлисини кийиб, шол салласини ўраб, икки-уч яқини билан мудирияга келяпти. Қишлоқ шайхи ҳам уч-тўрт кишини эргаштириб келган экан. Ҳаммамиз, мудирияга кирсак, Маҳмудбек ўтирибди. Шайх Юсуф уни, албатта менинг томонимни олади, деб ўйларди. Бир кун фойдамга ишлаб қолар деб умид билан топган-тутганини унга узатиб турарди. Наники шуларни унутиб юборса, деб турган эдик, қарабсанки, Маҳмудбек умдаликка ўз номзодини қўйди. Шайхлар мажлисининг раиси: «Маҳмудбекни умдаликка сайлайсизларми?»— деб сўраб қолди.

Кассоб амаки кулгисини зўрға тўхтатиб, сўзини давом эттирди:— Шайх Юсуф Маҳмудбекнинг номзодини қўйишга қарши чиқиб, жаҳл билан: «Бутун қишлоқ уни ёмон кўради, чунки у одамларни алдайди, ишларини тўғрилаб бериш учун улардан пора олади. Лекин ваъдасини бажармай кетаберади»,— деди. Шунда Маҳмудбек жаҳл билан туриб шайх Юсуфнинг кўкрагига тепди ва чаккасига уриб салласини учуриб юборди. Шайх Юсуф сўкиб-сўкиб чиқиб кетди. Унинг орқасидан қишлоқ одамлари ҳам чиқиб, агар Маҳмудбекни сайласак, хотинимиз талоқ бўлсин, деб қасам ичишди. Шайх Юсуф ташқарида гапни битта қилиб, бир кишини сайлашга келишиб қўййлик, деган таклифни киргизди. Шунда қишлоқ шайхи: «Мени сайланглар»,— деди ва шайх Юсуфга қараб:

— Ҳаммамиз ака-ука эмасмизми, сизнинг ҳамма маслаҳатларингизни бажараман-ку! Сизнинг дўконингиз бор, даромади етади,— деди.

Шайх Юсуфга бу гап маъқул тушди. Улар шайхлар мажлисига бошқатдан киришмоқчи бўлишди, лекин комиссия ўз йиғилишини бир неча кунга кечиктирди. Шундан кейин улар қайтиб кетишди. Шайх Юсуф бўлса, Маҳмудбек устидан шикоят ёзаман, олган пулларини қайтариб беришини талаб қиламан ва уни занжирга солмагунларича қўймайман, деб қасамёд қилди.

Кассоб амаки сўзини тамом қилди. Мен Кассоб амакининг гапини тинглаб туриб, кулиб юбордим. Бугун қишлоққа қайтиб борсам ва бўлаётган воқеаларни ўз кўзим билан кўриб, қулогим билан эшитсам-да, эртага йўлга чиқсам, яхши бўларди деб ўйлаб қолдим; лекин афсуски, эртаги кун жума эди. Онам жума кuni ҳеч қайсимизни сафарга чиқишига рухсат бермасди.

Ҳозир қишлоқда юз бериши мумкин бўлган аҳвол тўғрисида ўйладим... Шайх Юсуф қаттиқ хафа бўлиб, қишлоққа қайтиб келади-ю, кишилар қамоқдан қутулиб чиқишгани учун ҳамма хурсанд бўлиб қийқиришаётганининг устидан чиқади. Ўзи эса Маҳмудбек билан бўлган воқеани уларга бирин-кетин айтиб беради. У Абу Сувайлим ва Абдулҳодилар билан, балки Илвоний ва Диеблар билан ҳам қучоқлашиб кўришади. Бўлиб ўтган ишга афсусланиб, эҳтимол, йиғлайди ҳам. Шайх Юсуф Муҳаммад афанди билан қайта-қайта қучоқлашиб кўришади. Кейин дўконини очиб, Илвонийга қант ва чой беради. Сўнг дўконининг ичкарасида туриб:— Ҳой бадавий, хурсандмисан, деб чапак чалиб қўяди. Кейин бошини қаший-қаший эски салласини илиб олади ва умда бўламан деб сотиб олган ҳамма кийимларини ечиб ташлайди. Сўнг Антар ёки Абу Зайд китобини очади-да, баланд овоз билан ўқий бошлайди.

Отам ва акам келиб, Кассоб амакига яқинлашиб келаётган поездга нарсаларни олиб чиқиш учун тайёргарлик кўриб туришни буюришди. Кассоб амаки бир қўлида чамадон, иккинчи қўлида саватни кўтариб бизнинг вагон тўхтайдиган жойга кетди. Мен узоқдан пишиллаб келаётган поезднинг қоп-қора тутунига анқайганимча Кассоб амаки орқасидан борардим. У ҳансираб:

— Саломат боргин! Худо хоҳласа, келаси каникулга келганимда, йўл бўйида янги ҳовли ва ўртасида машинани кўрасан. Васифа ҳовлимда чироқ ёқаётган бўлади!—

Унинг томдан тараша тушгандек айтган гапларидан икки кўзим чарақлаб очилиб кетди. Айтмоқчи бўлган

гапларингизни тез-тез гапира қолинг, поезд кетиб қолади, дедим энтикиб.

У менга оддийгина қилиб:—Йўл бўйдаги ерлардан озроқ сотиб олиб, уй қурмоқчиман. Абу Сувайлим ўзидан тортиб олинган ери бадалига пул олса, иккаламиз биргалашиб машина тегирмон қурамиз. Абу Сувайлим учун шу ишнинг манфаати ерниқидан кўра дурустроқ бўлади,— деди.

Шу пайтда поезд келиб тўхтади. Кассоб амаки чамадон ва саватни кўтариб вагонга чиқди. Мен ҳам унинг орқасидан чиқа туриб, сиз ростдан ҳам Васифага уйланмоқчимисиз, деб сўрадим.

— Келишиб қўйганимизга анча вақт бўлган,— деди лабини ялаб туриб.

— Мен қишлоққа қайтишим билан уни йўл ишидан қайтариб оламан. Йўл қурилишида ишлашни унга ким қўйибди. Мен уни ишга юбормайман. Машина тегирмоннинг даромади ёмон бўлармиди,— деди.

Мен Кассоб амакининг ҳамма вақт айтиб юрадиган гапини эслаб қолдим. У ҳар доим: «Киши тушкунликда қолмаслиги керак, қайси шароитда бўлса, ҳаётни янгидан бошлай билиши керак»,— деб юарди.

Кассоб амакининг Васифага уйланишини Абдулҳоди билиб қолса нима қиларкин, дедим ўз-ўзимга. Абдулҳоди ҳам менга: Васифа менинг уйимни обод қилади, келаси йил ёзги каникулга келганингда, Васифа ҳовлимнинг гули бўлиб турганини кўрасан»,— деган эди.

Васифа бир соат бўлса ҳам йўлда ишласа, Абдулҳоди уни хотин қилишга рози бўлмаса керак, деган фикр миямга келди. Абдулҳодига раҳмим келди, унга ачиндим.

Кассоб амаки вагондан қайтиб тушди, мен ҳеч нарса демадим.

Поезд жўнашга тайёрланди. Акам ва мен дераза ёнида туриб отам билан хайрлаша бошладик, ҳаяжонланиб, қўлини неча марталаб қайта-қайта ўпдик. Дадам эса пешанамдан ўпиб, ўқишимизда муваффақият ва соғ-саломатлик тилаб, дуо қилди.

Паровоз чинқирди. Унинг кишиларни бир-биридан жудо қилувчи овози қулоғимни жаранглатиб юборди.

Поезд далалар ўртасидан ўтган чексиз йўлдан мени олиб кетди. Кенг далаларни оппоқ пахталар ва кўм-кўк маккажўхори поялари қоплаб турибди. Улар ҳам белку-

раклар зарбидан ҳосили кунпаякун бўлаётган бизнинг далаларимизнинг аҳволига тушган.

Маккажўхоризорлар ва пахтазорлар тугаши билан майса бўлиб кўкариб ётган бедапоялар бошланди. Беҳисоб қиз-жувонлар ҳар ер-ҳар ерга таралиб, беда ўришмоқда, баъзилари ариқ чеккаларидан ўт юлишяпти.

Кишилар ялпиз, итузум ва бошқа турли ўсимликларни териб, қотган нонга қўшиб тамадди қилишларини яхши билардим. Қишлоғимизда ҳам турмушдан қийналган оилалар худди шундай қилишарди.

Поезд бетўхтов йўл босади. У қишлоқлар биқинидаги кичик станцияларда тўхтаб, сафари битган йўловчиларни туширади, янги йўловчиларни қабул қилиб, яна йўлга тушади.

Темир йўл изининг рўбарўсида янги қурилган йўлга кўзим тушди. Акам менга қаради-да: «Кўрдингми, кичкинтой ўқувчилар автобус кутиб янги йўл устида туришибди. Автобус уларни шаҳардаги бошланғич мактабдан шу яқин атрофдаги қишлоқларига элиб қўяди»,— деди.

У бир оз сукут қилиб тургандан кейин: «Бизнинг қишлоқларимиз ҳам ёш болаларини шу йўл орқали шаҳарга ўқишга юборишса керак, йўл битиши билан автомашиналар ҳам қатнай бошлайди»,— деди.

Мен вагон деразасидан томоша қилиб борардим, лекин ҳаёлим ҳамон қишлоқда. Поезд бир нотаниш қишлоқда тўхтади. Қишлоқ кўчасида кимдир дард билан мунгли ашула айтмоқда.

Севгилим чиқ бу оқшом, йўл бўйида кутаман,
Чиқмасанг, тонг отгунча заҳар-заққум ютаман.

5,5

Поезд қимирлади. Ашулани акам ҳам диққат билан эшитиб турган экан, илжайиб менга қаради-да: «Мана бу қишлоқлик ошиқ ҳам йўл бўйига чиқ, деб қўшиқ айтяпти, кўрдингми, у ҳамманинг ҳаётига сингиб кетди, қўшиққа ҳам қўшилди»,— деди. Бир оз сукут этиб, сўзида давом этди.— Янги йўл қурилдими, у кишилар ҳаётига албатта кириб боради. Кишилар унга ҳукмрон бўлиб олса, яхши бўларди»,— деди.

Мен:— Кассоб амаки йўл бошига машина тегирмон қурмоқчи,— дедим.

У ўйчанлик билан сўзини давом эттирди: Абу Сувайлимнинг қолган озгина ери деҳқончилик қилишга арзимайди.

У оладиган пули бадалига Кассоб билан биргалашиб машина тегирмон қуриши мумкин. Кейин машинадан чиққан даромадга ўз еридан ҳам кўпроқ жойни ижарага олса бўлади. У, кишилар йўл бўйига янги, озода уйлар қуришлари керак, деган фикрни айтди. Лекин қандай ва қайси даромадга қуришларини айтмади, мен сўрасам, жавоб қайтармади ҳам.

Поезд ҳамон бир тартибда тақа-тақ этиб, юришини давом эттиряпти. Олисдан Қоҳиранинг мезаналари кўринди. Туман оқлиги орасидан учта аҳром¹ кўзга ташланган вақтда, акам бу йилги ўқишимга тегишли маслаҳатлар бера бошлади. Акамнинг гапларига қулоқ солаётгандек кўринсам ҳам, Васифа, Абдулҳоди ва қишлоғим тўғрисидаги қайғули ўйлар билан банд эдим.

Қоҳирага етиб поезддан тушган вақтимизда юрагим гупиллаб ура бошлади. Қоним жўш урди, ўзимни ҳали маълум бўлмаган янги ҳаёт ичига тушиб қолгандек ҳис қилдим. Станция майдонига сиқилишиб-итаришиб кираётган оломон орасида акам орқасидан зўрға етиб юрардим. Юкимизни кўтарган ҳаммол эса орқада. Биз файтун-аравага тушиб Янги Ҳилмия кўчасидаги уйимиз томон йўл олдик. Файтун арава ғала-ғовур шаҳар чорраҳаларини кесиб боряпти. Аравакаш қамчисини шарақлатиб, бутун ёз бўйи у қишлоқда эшитмаган сўкишлар билан сўкиниб борарди. Акамнинг юзи қизарди. Аравакашнинг сўкишларига эътибор беряпманми, йўқми, шуни билиш учун кўз қири билан секин менга қараб қўйди. Мен эса эътиборсиз эдим, чунки бу сўкишларни тўрт йилдан буён Янги-Ҳилмиядаги кўча болаларидан ва бошланғич мактаб ўқувчиларидан кўп эшитгандим.

Акам, аравакашнинг йўлдаги сўкинишлари менда таъсир қолдиришидан ташвишланаётганини сездим. У менинг тарбиям борасидаги ўз масъулиятини ҳис этмоқда эди. Отам станцияда бизни кузатаётган вақтида бу масъулиятни унинг бўйнига юклаганини сезган эдим. Лекин мен акамнинг ёнида ўтириб, Қоҳиранинг кўчаларини, ундаги ғала-ғовурларни, эшак қўшилган араваларни, турли-туман енгил машиналарни, трамвай, олифта кўйлак кийган хотинларни, костюмдаги эркакларни, тўпиқларигача тушган

¹ Аҳром — Қоҳира яқинидаги қадимий Миср подшоҳлари қурдирган пирамидалар.

кенг ва узун сурп кўйлақларга ўралиб олган яланг оёқ кишиларни томоша қилиб борардим.

Тўрт ой — ёз бўйи кўрмаганим учун бу манзаралар мени ўзига тортарди. Илгари ҳеч кўрмагандек шаҳарга суқ билан қарардим, ўнлаб ота-оналар, ёш болалар дўконма-дўкон изғишиб юрганини кўриб, кўзим қамашди. Акам менга:

— Ҳамма мактаб тараддудида, — деб қўйди.

Унинг сўзлари қулоғимга ажиб бир оҳангда жаранглаб эшитилди. Файтун арава бизни тиқилинч чорраҳалардан олиб боради. Юрагимдаги жўшқин орзу-тилаклар сершовқин кўчалардаги одамларнинг ҳаракатидек тўлқин уради.

Файтун арава дадил олға олиб кетмоқда. Қалбим қишлоқда бу ёз кўрган-кечирганларимни нашида қилиб тепмоқда. Мен уларни асло унутмайман! Йўқ, унутолмайман!

Ҳилюбўлис. Январь, 1954 й.

АБДУРАҲМОН АШ-ШАРҚОВИЙ ВА УНИНГ «ЕР»

РОМАНИ ҲАҚИДА

Иккинчи жаҳон урушидан кейин ҳозирги замон араб адабиётида янги давр бошланди. Илғор зиёлилар, ишчилар ва фаллоҳларнинг сиёсий онги ўсди. Улар ўз ватанлари миллий озодлиги йўлида фаол кураша бошладилар. Янгидан-янги тараққийпарвар журнал ва газеталар нашр этила бошлади. Байрутда чиқарилаётган тинчлик тарафдорлари журнали «ат-Тариқ» («Йўл»), адабий журнал «ас-Сақофа ал-Ватанийя» («Миллий маданият») ва Ироқда нашр этилган «ал-Мажалла» («Журнал») кабилар шулар жумласидандир. Айниқса, «ат-Тариқ» журнали урушга қарши ташвиқот олиб боришда, совет ёзувчиларининг тинчлик тўғрисидаги асарларини араб тилига таржима қилишда муҳим роль ўйнади. Урушдан кейин бу журнал миллий озодлик ҳаракатини кучайтириш, араб шарқида мустамлакачилик қолдиқларини тугатиш ва тинчлик учун кураш ғояларини кўтариб чиқди. Журналда фақат Ливан ёзувчиларигина эмас, балки Сурия, Миср, Ироқ, Судан ва бошқа араб мамлакатлари ёзувчиларининг асарлари ҳам босилиб туради.

Биринчи жаҳон урушидан кейин шакллана бошлаган тараққийпарвар реалистик араб адабиёти янада такомиллашиб, унинг сафига янги-янги ёш, истеъдодли ёзувчилар келиб қўшилди.

Бу тараққийпарвар адабиёт секин-аста бошқа араб мамлакатларига ёйила бошлади. Иккинчи жаҳон урушидан кейин ҳам Миср адабий тўғараги умумараб адабиётида етакчилик вазифасини бажарарди. Айниқса, Мисрда янги республика барпо этилгандан кейин реалистик адабиёт жуда катта ютуқларга эришди. Ҳозирги замон Миср адабиётига асос солган ва бу адабиёт «классиклари» деб аталган реалист ёзувчилар Тоҳо Ҳусайн (1889 йили туғилган), Маҳмуд Таймур, (1894 йили туғилган), Тавфиқ ал-Ҳаким (1898 йили туғилган)лар

янада самарали ижод қила бошладилар. Улар сафига янги, ёш тараққийпарвар-демократ ёзувчилар келиб қўшилди. Булар ичида энг кўзга кўринганлари Нажиб Маҳфуз (1912 йили туғилган), Абдурахмон аш-Шарқовий, Абдурахмон ал-Ҳамисий (1920 йилда туғилган), Юсуф Идрис (1927 йилда туғилган) кабилардир.

Насрий адабиётда новелла ва роман жанрлари устун эди. Реалист ёзувчилар халқ ҳаётини тобора чуқурроқ ўргана бошладилар. Уларнинг асарларида фаллоҳлар, ишчилар, илғор зиёлилар ва хотин-қизлар ҳаёти акс эттирилди. Шаҳар ва қишлоқ меҳнаткашларининг нон ва сув учун, ўз ватанининг миллий мустақиллиги учун олиб борган курашлари тасвирланди. Ҳикоя, повесть ва романларнинг асосий қаҳрамонлари оддий меҳнаткаш халқ бўлди.

1952 йил июль инқилоби монархия режимига хотима берди, Миср мустақил республика деб эълон қилинди. Бу араб шарқида озодлик ва мустақилликка эришган биринчи давлат эди. Янги конституция ишлаб чиқилди. Ер ислоҳоти ўтказилди, янги сайлов тартиби жорий қилинди, чет эл монополиялари тугатилди, завод ва фабрикалар, банк ва бошқа йирик муассасалар ҳамда ташқи савдо давлат қўлига ўтди. Миср тараққиётнинг нокапиталистик йўлига тушиб олди. Миср билан социалистик давлатлар, айниқса, Совет Иттифоқи ўртасидаги сиёсий-иқтисодий ва маданий муносабатлар ривожланди. Тараққиётнинг янги босқичига ўтиб олган, ўз халқи фаровонлиги учун тинмай гамхўрлик қилаётган Миср ҳукумати чет эл империалистларига, айниқса, Америка империализмига қарши курашда, араб мамлакатлари орасида энг олдинги сафда бормоқда.

Миср халқи қўлга киритаётган улкан ўзгаришлар, давлат томонидан амалга оширилаётган муҳим тадбирлар ҳозирги замон Миср адабиётининг асосий мавзуи бўлиб келмоқда. Илғор тараққийпарвар ёзувчилар адабиётда юз бераётган янгиликларнинг аҳамиятини қай даража тушуниб етаётганлигини демократик адабиётнинг энг йирик намоёндаларидан бири реалист ёзувчи Абдурахмон аш-Шарқовийнинг қуйидаги сўзларини келтириш kifойадир:

«Биз инсонга ишонувчи, унга келажак йўлларини очиб берувчи жиддий адабиётга муҳтожмиз. Биз тарихни ҳаққоний тасаввур қиладиган, уни барпо этадиган ҳамма кучларни батафсил биладиган янги адабиётга муҳтожмиз. Биз араб адабиётига муҳтожмиз. Биз араб адабиётининг ўтмишига ҳалоллик билан қаровчи янги жиддий адабиётга муҳтожмиз. Биз маданиятни ҳалокатдан сақлаб қоладиган, инсон ҳаётини таҳлика остида қолдирувчи хавф-хатарларга қарши курашувчи янги адабиётга муҳтожмиз. Биз ҳаётни ва воқеликни сохталаштирмайдиган янги адабиётга муҳтожмиз».¹

¹ «Араб ҳикоялари», Тошкент, 1957, 193—194-бетлар.

Миср адабий танқидчиси Козим ас-Самовий 1958 йили Москва раёиси орқали сўзлаган нутқида, ҳозирги замон реалистик араб адабиётининг тараққиёт йўлини белгилаб, шундай деган эди: «Санъат санъат учун» шиорини тарғиб қилган эски адабиёт ҳалокатга юз тутди, чунки, у халқдан, халқ манфаатидан, миллий озодлик ҳаракатидан узилиб қолган эди. Ҳозирги замон араб адабиёти эса халқнинг кўп қиррали ҳаётининг ҳамма томонларини акс эттиради, халқ манфаати учун, унинг орзу ва истаклари амалга ошиши учун курашади.

* * *

Абдураҳмон аш-Шарқовий 1920 йилда Шимолий Мисрдаги Мансурия вилоятининг ад-Далатон қишлоғида туғилади. Отаси озгина ерга эга бўлган фаллоҳ бўлиб, Абдураҳмон унинг тўртинчи ўғли эди. Оиланинг даромади оз бўлгани учун улар қашшоқ ҳаёт кечириндиларди. 1926 йили Абдураҳмон қишлоқдаги ибтидоий мактабга ўқишга кириди, 1929 йили уни битириб, катта акаси билан бирга Қоҳирага келади ва ўрта мактаб (сонавия) га ўқишга кириди.

1938 йили ўрта мактабни тугатгач, Қоҳира университетининг ҳуқуқ факультетига ўқишга кириди ва уни 1943 йили тамомлайди. 1943 — 1945 йилларда адвокатлик иши билан шуғулланади, сўнг маориф министрлигида ҳуқуқшунос вазифасида ишлайди ва бу лавозимда 1956 йилгача қолади. 1956 йилдан бошлаб матбуот ишига ўтиб кетади, «аш-Шаъб» («Халқ»), «ал-Жумҳурия» («Республика») ва бошқа газеталарда хизмат қилади. Маориф министрлигида, газета ҳайъатларида ишлаш ёзувчига халқ оммаси билан янада яқинроқ танишиш ва ўз истеъдодини баҳолатга етказишга имкон берди. Тез орада ёзувчи моҳирона ёзган реалистик асарлари билан танила бошлади.

Аш-Шарқовий Совет Иттифоқи ва совет халқининг яқин дўсти. У 1956 йили биринчи марта бизнинг мамлакатимизга келган эди. 1958 йили эса Осиё ва Африка мамлакатлари ёзувчиларининг Тошкентда бўлиб ўтган конференциясида Миср ёзувчиларининг вакили сифатида иштирок этди. У тинчлик тарафдорлари Миср комитетининг аъзосидир.

Абдураҳмон аш-Шарқовий ўз илк ижодини кўпчилик араб ёзувчилари каби шоир сифатида бошлади. 1951 йили унинг «Миср отасидан президент Труменга» номли поэмаси босилиб чиқди. Бу асарда ёзувчи Америка империализмининг Яқин Шарқдаги қабих сиёсатини фош қилиб ташлайди. Поэма ёш демократ шоирлар ижодига сингиб келаётган оддий шеърый вазн ва эркин қофия асосида ёзилган эди. Илғор араб танқидчилари бу поэманинг бадий хусусиятларига юксақ

баҳо бердилар. 1958 йили Жазоир миллий қаҳрамони Жамилага бағишлаб «Сен албатта яшайсан, Жамила!» деган шеърини яратди.

Ёзувчи кейинчалик насрий адабиёт соҳасида ижод этиб, «Кураш майдони», «Кичик орзулар» каби ҳикоялар тўпламларини нашр эттирди. Бу ҳикояларда империализм ва унинг ғовий ташвиқотларини ланталайди. Инглиз мустамлакачиларининг ваҳшийликларини фош қилади. Уруш оқибатида юз берган ишсизлик ва қашшоқликни ҳаққоний акс эттиради. Ёзувчи ўз ҳикояларида Миср халқининг кўп йиллар давомида озодлик учун олиб борган курашини тасвирлайди. Авторнинг фикр туйғунлиги шундаки, унинг ҳикояларидаги қаҳрамонлар рақибга қарши якка кураш олиб бормадилар, балки халқ билан бирга ҳаракат қиладилар. Империализм ва чириб бораётган феодал-монархия тузумига қарши кескин кураш авж олаётган ҳозирги пайтда, ўз олдидаги жанговар вазифаларини адо этишда аш-Шарқовийнинг ҳикоялари ёш ёзувчиларга намуна бўлмоқда.

Абдурахмон аш-Шарқовий майда ҳикоялардан йирик асарлар ёзишга ўтди. У «Ер» (1954 йил), «Пуч қалблар» (1957 йил), «Пастқам кўчалар» (1958 йил) каби қатор ромаларнинг муаллифидир.

«Пуч қалблар» романида иккинчи жаҳон уруши давридаги Миср аҳолиси, хусусан студентлар ҳаёти тасвирланади. Асарда ижтимоий кураш ёрқин акс эттирилган.

«Пастқам кўчалар» романи Англия мустамлакачиларига қарши ёзилган бўлиб, унда тасвирланган воқеалар Қоҳирада 1935 — 1936 йилларда миллий озодлик ҳаракати янги босқичга кўтарилган бир даврда бўлиб ўтади. Асарда Миср пойтахтининг пастқам кварталларида яшовчиларнинг ҳаёти ва кураши кўрсатилган. Булар турли ижтимоий табақага хос бўлган оддий мисрликлар: ҳарбий хизматчи Шукрий Абдулоли, студент Абдулҳай ва Абдулазиз, ишчи Абдулмаъбуд ва мактаб ўқувчиларидан Саъд, Шавқий, Абдурауф кабилардир. Буларнинг ҳаммасини бирлаштирувчи куч ватанга муҳаббат, мустақиллик учун интилиш, мустамлакачилар ва уларнинг малайларига нисбатан ғазаб-нафратдир. Улардан бири миллий озодлик ҳаракатида актив иштирок этса, бошқалари курашувчиларга ёрдам беради, варақалар тарқатади, ватанпарварларни полициядан яширади. Муаллиф ўқувчи ёшларнинг оммавий ҳаракатларини ва уларнинг Миср миллий озодлик ҳаракатида муҳим роль ўйнаган ишчи синфи билан бирдамликларини ёрқин ифодалаб бера олган.

Сиз муҳтарам китобхонларга тақдим этилаётган «Ер» («ал-Арэ») романи ўз бадинийлиги ва воқеъликни реал акс эттириши жиҳатидан Абдурахмон аш-Шарқовий асарларининг энг машҳуридир. Асарда тасвирланган воқеалар баъзи бир тарихий фактлар билан боғлиқ бўлгани учун қисқа бўлса ҳам, ана шу ҳақда тўхтаб ўтишга тўғри келади.

1929 — 1933 йиллардаги жаҳон иқтисодий кризиси Мисрга ҳам таъсир қилди. Деҳқонлар хонавайрон бўлди, ишсизлик кучайди, очлик ва яланғочлик кўпайди. Натижада шаҳарларда иш ташлашлар, қишлоқларда фаллоҳлар ғалаёнлари авж олиб кетди. Инглизларга суянган бош министр Сидқий пошо 1923 йил конституциясини бекор қилди ва 1930 йил октябрида янги реакцион конституция жорий қилди. Иқтилобий ҳаракатнинг энг кучайган даври 1931 йил май ойида янги қонун асосида парламент сайловлари ўтказилаётган пайтда бўлди. Бутун Миср бўйлаб оммавий иш ташлаш ўтказилди ва сиёсий стачка эълон қилинди.

1934 йили Сидқийнинг реакцион ҳукумати қулаб, 1931 йилда бир ёқлама сайланган парламент тарқатиб юборилади, 1930 йил конституцияси бекор қилинади ва 1923 йилги конституция қайта тикланади.

«Ер» романида асосан 1930—1933 йиллардаги воқеалар тасвирланган бўлиб, шу давргача бўлиб ўтган иқтилобий курашлар ҳам эслатиб ўтилади.

«Ер» фақат Миср адабиётида эмас, балки бутун араб адабиётида деҳқонлар ҳаётидан олиб ёзилган биринчи йирик романдир. Ливан ёзувчиси ва танқидчиси Хусайн Мурувва аш-Шарқовийнинг повесть ва романларига баҳо бериб, улар ўқувчини ўз қаҳрамонлари — фаллоҳлар орасида яшашга, ернинг ҳидини искашга ва ҳаёт нашъасини ҳис этишга мажбур этади, деган эди.

Асар қаҳрамонлари бир неча кишидангина иборат, холос. Улар оддий меҳнат аҳллари — фаллоҳлар, батрақлар, заминдорлар ерида ишловчи чоракорлардир. Романдаги фаллоҳлар араб ёзувчилари асарларида илгари тасвирланганидек унутилган, бошига нимаки мушкул иш тушса, бу тақдирдан деб қўя қоладиган итоаткор қулла эмас. Улар анчагина кураш тажрибасига эга бўлган, дўст-душманни ажрата оладиган ва ўз ҳуқуқини ҳимоя қила оладиган мағрур инсон ва курашчилардир.

Асарда фаллоҳларнинг ер ва сув учун, заминдорлар жабру жафосидан қутулиш учун кураши тасвирланади. Ёзувчи фаллоҳлар ҳақида ҳикоя қилар экан, бутун Миср деҳқонларининг иккинчи жаҳон урушигача бўлган ҳаётини умумлаштиришга эриша олди.

Қишлоқ заминдори пошо авжи экинларни суғориш пайтида канал сувини ўз ери томон чип бўғиб қўяди ва бир парча ери бўлган фаллоҳларни ҳаёт манбаидан маҳрум қилади. Бу ҳам етмагандек, иқлим марказидаги бошлиқларни пора бериб сотиб олади ва ҳийлаю найранг ишлатиб, фаллоҳлар ерининг ўртасидан янги йўл ўтказиш ҳақида қарор чиқартиради. Йўл давлат ҳисобидан қурилиб, пошонинг янги ҳашаматли қасрини иқлим маркази билан боғлаши керак эди. Мана шу воқеадан кейин пошо билан фаллоҳлар ўртаеида кураш кескин туолади. Бу кураш фақат пошого қарши кураш бўлмай, балки бутун

монархия тузумига қарши, англизлар ва уларнинг малаин Сидқии пошо зулмига қарши курашга айланиб кетади. Фаллоҳлар ўзларини ягона тирикчилик манбаидан маҳрум қилаётган, фақат пошо манфаати учун қурилаётган йўлга қарши чиқадилар. Келтириб қўйилган ҳамма асбоб-ускуналарни пойлоқчи сотқин Шавбон билан қўшиб каналга ташлаб юборадилар. Полиция пошо манфаатини ҳимоя қилиб, фаллоҳлардан бир нечасини қамоққа олади. Улар калтакланиб, азобларга гирифтор қилинади. Қамоқда фаллоҳлар илғор студентлардан кўп нарсани ўрганадилар. Қамоқ уларнинг сиёсий онгини ўсиши учун мактаб бўлади. Фаллоҳларнинг кўзи очила бошлайди, ўз кучларига янада кўпроқ ишонадиган ва адолатсизликка қарши биргаликда курашадиган бўлиб қоладилар. Улар фақат ўз моддий манфаатларини ўйламайдилар. Улар мамлакатдаги аҳволдан ташвишланадилар, ўз манфаатларини ватан ва бутун халқ манфаати билан боғлайдилар, келгусига умид билан қарайдилар, ҳақиқатнинг рўёбга чиқиши, мустабид монархиянинг қулаши ва англиз мустамлакачиларининг Миср еридан чиқиб кетишига фақат кураш билангина эришиш мумкинлигига ишонадилар.

Романда бирлик масаласи ҳам кўтарилди. Қаҳрамонлар қийин аҳволга тушиб қолганда бир-бирларига дарров ёрдам қўлини чўзадилар. Абдулҳоди билан Дибб ўртасидаги сув учун бошланган жанжални олайлик. Бу жанжал бутун фаллоҳлар иштирок этган муштлашнига айланиб, ҳатто кетмон ва тош, кесак ишга солинади. Лекин фаллоҳ Абу Қосим кўтосининг чархпалак чуқурига тушиб кетиши билан муштлашиш тўхтаб, ҳаммалари баробар ҳамқишлоқлари бошига тушган фалокатнинг олдини олишга киришадилар. Ҳозиргина бир-бирларига душман бўлиб турган фаллоҳлар бирпасда дўстлашиб кетадилар ва биргаликда ҳаракат қилиб, Абу Қосим кўтосини ҳалокатдан сақлаб қоладилар. Дўстлари бошига тушган кулфат ҳаммалари бошига тушган кулфатдай сезилади.

Келажакка ишонч ижобий қаҳрамонларнинг деярли ҳаммасига хос фазилат. Оддий, ҳеч нарсаси йўқ қашшоқ фаллоҳ Илвонийни кўз олдимизга келтирайлик. У қишлоқ заминдори полизини пойлаб тирикчилик ўтказди. Доим ярим яланғоч, оёқ яланг ва ярим оч. Бир бурда қора нон учун не-не жафоларни бошидан кечирмайди. Қишлоқ баққолидан насиёга қанд, чой ва тамаки олиб доимо қарздан чиқмайди. Баъзан бу қарзларини оқсоқол еридан маккажўхори сўталарини ўғирлаб келиб, узишга мажбур бўлади. Лекин Илвоний руҳан тушкунликка берилмайди. У доимо хурсанд, гапга чечан, тик, ҳар бир янгиликка қизиқиб қарайди, қишлоқ халқининг ҳаёти учун қайғуради.

Еш ва бақувват фаллоҳ Абдулҳоди эса ўз қаҳрамонлиги ва жасурлиги билан қишлоқ халқини қойил қолдиради. Камбағал Масъуд Абу Қо-

симнинг қўтосини чуқурдан тортиб олган ҳам шу. Фаллоҳлар ерига оқадиган сувни бўғиб қўйган заминдор тўғонига биринчи бўлиб кетмон урган ва сувни ҳамқишлоқлари ерига очиб юборган ҳам шу Абдулҳодиди. Ундан ўрнак олган фаллоҳлар заминдор зулмига қарши курашга отланидилар. Унинг жасуриликлари севгилиси Васифани ҳам қойил қолдиради. Абдулҳодидини назар-писанд қилмай юрган қиз энди уни ҳурмат билан тилга олади.

Камбағал фаллоҳ Муҳаммад Абу Сувайлим ҳам озмунча жабр-жафоларни бошидан кечирмади. У аввал миршаббоши бўлган, Сидқий пошо ўйлаб чиқарган сайловларда қатнашишдан бош тортгани сабабли ишдан бўшатилади. Унинг кўзи очилиб, онги ўсади, ҳақиқий душман ким эканлигини ажратиб олади. Озодлик учун курашаётган фаллоҳларнинг олдинги сафларида боради ва шу туфайли қамоқда ҳам ётиб чиқади.

Абу Сувайлимнинг қизи Васифа ҳам ижобий қаҳрамонлардан биридир. У гўзал ва хушчақчақ қиз. Уэ рақслари ва ашулалари билан ҳаммага манзур бўлиши билан бирга, у ҳеч нарсадан қўрқмайдиган ботир ҳам. У ҳам курашдан четда қолмайди, эркаклар билан бир сафда кураш олиб боради. Бошқа аёлларни ҳам ўзининг ладил ҳаракатлари билан руҳлантиради. Ўзининг бошқача кийиниши ва юриш-туриши билан қишлоқ қизларидан ажралиб туради. Васифа масжид имоми шайх аш-Шиновийдан ҳам, қишлоқ оқсоқоли — умдадан ҳам қўрқмайди. Эрлари қамалган хотинлар орасида ўэ отасини ҳимоя қилиб, умданинг саройига боради ва умда унинг онаси шаънига тегадиган гапларни айтганда, унинг бошига бир тоғора тезакни кийгизиб қўяди.

Асардаги хотин-қизлар образидан яна бири Хазрадир. У қашшоқ, ҳеч кими йўқ, оч ва яланғоч, етим қиз. Ўэ қорнини тўйгазиш учун эшикма-эшик юриб, бировларнинг хизматини қилади. У манфур феодал тузумнинг қурбони. Ҳаёт уни ёмон йўлга кириб кетишга мажбур этади ва шу йўлда фожиали ҳалок бўлади.

Илғор зиёлилардан шайх Ҳасуна образи ҳам диққатга сазовордир. У мактаб нозирини. Уқимишли, кундалик янгиликлардан хабардор киши. Мисрдаги 1919 йилги инглизларга қарши қўзғолоннинг иштирокчиси. Ўзининг илғор фикрлари туфайли, қишлоқ мактабидан ҳайдалиб, узоққа сургун қилинган. Қишлоқ халқи онгининг ўсишида шайх Ҳасуна баракали таъсир кўрсатди. Унинг содда йигит Диёб билан бўлган суҳбатини эслайлик: «Сен мана бу маккажўхори далаларини кўряпсанми? Инглизлар ўз мамлакатларида у билан чўчқаларини боқадилар. Бу ерда бўлса фаллоҳлар буғдой нон эмас, маккажўхори нонини ҳам тўйиб емайдилар. Америкада монополистлар агар нархи тўғри келмаса, пахтаги ёндириб юборадилар, тонналаб қаҳвани денгизга фарқ қиладилар. Бутун Мисрни тўйгазишга етадиган

инқордаги бугдойни ёндириб юбориш ҳам улар учун ҳеч гап эмас, ҳа».

Ёзувчи асардаги салбий образларни ҳам ўзига хос бўёқларда чи-зиб берган. Мана, қишлоқ имоми шайх аш-Шиновий. У қачонлардир Қоҳирадаги машҳур ал-Азҳар диний мадрасасида таълим олган. Ўзининг бемаъни ваъзхонлиги, тугуриқсиз панд-насиҳатлари билан қишлоқ халқининг жонига тегади. У ҳоким табақалар манфаатини ҳимоя қилади. Фаллоҳларни жаннат, дўзах ва девлар ҳақидаги афсо-налар, ҳар бир гуноҳ учун худо томонидан бериладиган жазо-лар тўғрисида гапириб, қўрқитиб, бошлиқларга итоат этишга даъ-ват этади, уларни инқилобий ҳаракатлардан четлаштиришга ури-нади. Лекин фаллоҳлар унинг гапларига қулоқ солмайдилар — қиш-лоқ аҳолиси ўртасида ҳеч қандай нуфузи ва таъсири ҳам йўқ. Шайх аш-Шиновий образи орқали ёзувчи Миср қишлоқларида ислом динининг мавқеи секин-аста пасайиб бораётганини кўрсатмоқчи бўлади.

«Ер» қиссаси ҳақида сўз юритар эканмиз, унинг тили масаласига ҳам қисман тўхтаб ўтишга тўғри келади.

Авваллари бадний асарларда жонли халқ тилини деярли ишла-тишмас эди. Кейинги вақтда аш-Шарқовий, ал-Ҳамисий, Юсуф Идрис, Бадр Нашоат, Маҳмуд Субҳий каби ёш тараққийпарвар ёзув-чилар ва кекса ёзувчилардан Тавфиқ ал-Ҳаким кабилар адабиётни кенг оммага етказишни осонаштиришга ҳаракат қилиб, ўз асарлари-да жонли тилни кенг қўллаш бошладилар. Бу билан адабий тилни халқ тилига яқинлаштириш йўлини тутдилар.

Абдураҳмон аш-Шарқовий бу соҳада, айниқса, олдинги сафда бормоқда. «Ер» романида ҳам жонли тил кенг қўлланилиб, диалог-ларнинг ҳаммаси шундай тилда ифодаланган.

Бу йирик асар босилиб чиқиши биланоқ араб жамоатчилиги фик-рини ўзига жалб қилди. Биринчи йилиёқ у тўрт марта нашр этилди, кейинчалик ҳинд, француз, инглиз, итальян ва бошқа тилларга тар-жима қилинди. Романга совет арабшунос олимлари ҳам юксак баҳо бердилар.

Аш-Шарқовий ўзининг мақолаларидан бирида ёзувчиларни ўз асарлари учун қаҳрамон қилиб «жулдур кийимда юрса ҳам, озодлик-ни орзу қилувчи ва шу йўлда яшовчи» кишиларни олишга чақирган эди. У ўзининг «Ер» романида худди шундай меҳнаткаш афкор омма-нининг бадний образини яратиб берди.

«Ер» романи ҳозирги замон араб адабиётида роман жанрини ри-вожлантириш, реализм ва халқчиллик принципларини мустаҳкамлаш йўлида қўйилган муҳим қадамдир.

Бу роман араб тилидан бевосита ўзбек тилига таржима қилинган биринчи йирик асардир. Бирлашган Араб Республикаси халқлари билан совет халқи, шу жумладан, ўзбек халқи ўртасидаги моддий ва маданий алоқаларимиз кундан-кун ривожланиб бораётган ҳозирги кунда «Ер» романининг ўзбек тилига таржима қилиниб, китобхонларга тақдим этилиши, Совет-Араб дўстлик муносабатларининг мустаҳкамланишига қўшилган муносиб ҳисса бўлади, деган умиддамиз.

И. Абдуллаев

филология фанлари кандидати

На узбекском языке
Абдурахман Аш-Шаркави

З Е М Л Я
(Р о м а н)

Перевод с арабского издания издательство
Каир — 1954

Редактор Э. Талабов
Рассом Д. Синицкий
Расмаар редактори Н. Калентьев
Техн. редактор Л. Ильина
Корректор Ш. Сузридинов

Босмахонага берилди 22/V 1967 й. Босишга рухсат
этилади 20/XII-1967 й. Формати 84×108¹/₃₂. Босма а. 12.
Шартли босма а. 20,16. Нашр. а. 21,42. Тиражи 30000.
Гафур Гулом номидagi бадиий адабиёт нашриёти.
Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома № 66—1966.

Ўзбекистон ССР Министрлар Совети Матбуот дав-
лат комитетининг 3-босмахонасида № 2-қоғоғга босил-
ди. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. 1968 й. Заказ № 483,
Баҳоси 1 с. 22 т.

Отпечатано с матриц в Киргизполиграфкобинате
Главполиграфиздата Мин-ва культуры Кирг. ССР.
Заказ № 158 г. Фрунзе, ул. Жигулевская, 102.

Абдурахмон аш-Шарқовий.
Ер Роман. Т., Гафур Гулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти,
1968. 384 бет. Тиражи 30000.

Абдурахман аш-Шарқави. Земля. Роман.

Инд. 7—3—4.

И(Араб)